

Doktori (PhD) értekezés

Agrártermelés és agrártársadalom Hajdúnánáson
az 1930-as évek második felétől az 1970-es évek végéig

Csiszár Imre

Debreceni Egyetem

BTK Történelmi és Néprajzi Doktori Iskola

2015.

**Agrártermelés és agrártársadalom Hajdúnánáson
az 1930-as évek második felétől az 1970-es évek végéig**

Értekezés a doktori (Ph.D.) fokozat megszerzése érdekében
a *Történelemtudományok* tudományágban

Írta: *Csiszár Imre okleveles történelem szakos bölcsész és tanár*

Készült a Debreceni Egyetem *Történelem és Néprajz Doktori Iskolája*
(*Történelem programja*) keretében

Témavezető: Dr. Orosz István
(olvasható aláírás)

A doktori szigorlati bizottság:

elnök: Dr.
tagok: Dr.
Dr.

A doktori szigorlat időpontja: 2015.....

Az értekezés bírálói:

Dr.
Dr.
Dr.

A bírálóbizottság:

elnök: Dr.
tagok: Dr.
Dr.
Dr.
Dr.

A nyilvános vita időpontja: 2015.....

Nyilatkozat

Én Csiszár Imre teljes felelősségem tudatában kijelentem, hogy a benyújtott értekezés önálló munka, a szerzői jog nemzetközi normáinak tiszteletben tartásával készült, a benne található irodalmi hivatkozások egyértelműek és teljeseek. Nem állok doktori fokozat visszavonására irányuló eljárás alatt, illetve 5 éven belül nem vontak vissza tőlem odaítélt doktori fokozatot. Jelen értekezést korábban más intézményben nem nyújtottam be és azt nem utasították el.

Debrecen, 2015.

Csiszár Imre

Tartalomjegyzék

I. Bevezetés	2.
II. Historiográfiai áttekintés	8.
III. Hajdúnánás a második világháború és a diktatúrák árnyékában	17.
1. A világháború és következményei	17.
2. Hajdúnánás agrárviszonyai a második világháború előtt	28.
3. A kommunista diktatúra hatása Hajdúnánásra	43.
IV. A kollektivizálás végrehajtása Hajdúnánáson	69.
1. A termelőszövetkezeti program Magyarországon	69.
2. Szövetkezetesítés Hajdúnánáson	103.
V. A nagyüzemi gazdálkodás kiteljesedése Hajdúnánás a szocialista mezőgazdaság rendszerében	127.
1. A mezőgazdasági termelőszövetkezetek megerősödése. Hajdúnánás közös gazdaságai és a Tedeji Állami Gazdaság 1967-ig	127.
2. A termelést segítő fontosabb technikai, technológiai változások	191.
3. A növénytermesztés és állattenyésztés volumenének alakulása Hajdúnánáson megyei viszonylatban 1956 és 1980 között	209.
V. Összegzés	292.
VI. Bibliográfia	300.

I. Bevezetés

Az értekezés Hajdúnánás XX. századi történetének meghatározó időszakával foglalkozik. Nagy hangsúlyt helyezve a század derekától bekövetkezett gyors és mélyre ható gazdasági és társadalmi változásokra, melyek nem egy szerves fejlődés eredményeként, hanem radikális politikai törekvések és állami erőszak következtében alakították át a vidéki Magyarországon a hagyományos élet kereteit. Nem titkolt célja a dolgozatnak, hogy középpontba helyezze, bemutassa és érzékelhetővé tegye azt a lényeges különbséget, amely az agrárgazdaság és az agrártársadalom több évszázados tradíciókra visszanyúló, hagyományos struktúrája és a szocialista mezőgazdaság között feszült.

Ez az értekezés azonban nem pusztán két eltérő gazdasági és társadalmi berendezkedés különbözőségére, és ennek az eltérésnek egy hajdúsági kisváros életére gyakorolt hatásaira kíván rámutatni, hanem sokkal inkább érzékeltetni akarja azt az utat, amit a nagybirtokra és az egyéni gazdálkodásra épülő, valamint a század második felében egyeduralkodóvá váló szocialista nagyüzemek világa között a magyar agrárium bejárt. Ez az út pedig igencsak nehéz volt. A változások gyorsasága, a radikális politikai átrendeződések üteme, majd az ország szovjetizálását célzó, mindent és mindenkit maga alá söprő központi állami akarat és a végrehajtás gyorsasága átformálta nemcsak az agárnépességet, de a teljes magyar társadalmat.

Ez a társadalom pedig már amúgy is sokat szenvedett a második világháború időszaka alatt. Átéltte a Holokausztot, a háború szörnyűségeit, a szovjet megszállást, majd egy rövid koalíciós időszakot követően kiépült a Rákos Mátyás nevével fémjelzett totális diktatúra. 1956-ban rövid időre érvényesült a vidéki társadalom önszerveződése, azt azonban brutális megtorlás és a restauráció követte. Mindeközben a Moszkvát szolgáló módon másoló, az ország szovjetizálását eröltető, az erőszakos fellépéstől sem visszariadó pártállam megkezdte a hagyományos gazdasági és társadalmi keretek, így a földosztás után épphogy csak talpon maradó, egyéni gazdaságokra támaszkodó agrárvilág szisztematikus felszámolását, átformálását.

A pszichikai és egzisztenciális nyomásgyakorlás, a fizikai bántalmazás, a testi kényszer mellett a zsarolás, a kifosztás, és a megalázás is azok közé a bevett gyakorlatok közé tartozott, amelyek már a kuláküldözések során jelentkeztek vidéken. A kollektivizálás erőszakos eszközökkel kezdődött és folytatódott. A cél, a kitűzött és a pártvezetés által megkövetelt tervek teljesítése mindent felülírt. A gyakori túlkapások, a párt és az állam

képviselőinek erőszakossága, az agitátorok korlátok nélküli ténykedése, visszaélések elkövetése általánossá vált a „meggyőzés” érdekében.

A vizsgálódások során azonban nemcsak a kollektivizálás folyamatára, a helyi társadalom szenvedéseire és az ezeken a szenvedéseken átívelő mélyreható változásokra kívánom ráirányítani a figyelmet, hanem azoknak a traumáknak a sorozatára is, amelyek Hajdúnánáson és az ország más részein a régi világ lehanyatlása, az átmeneti időszak zűrzavarai és az új világ, a szocialista világrendbe illeszkedő kádári Magyarország stabilizálódása közben a boldogulását kereső kisembert, a szeretteit féltő, vagy gyászoló lakosságot, szűkebb értelemben pedig az átalakulás sodrásának kiszolgáltatott agrárnépességet érték.

A hajdúnánásiakat pedig érték traumák a kollektivizáláson kívül is. Rendkívüli az az áldozat, amit a város a világháborúk során hozott, majd újabb veszteségeket kellett elszenvedjen a zsidóüldözések és a deportálások alatt. A háború végén a megszálló Vörös Hadsereg erőszakosságai okoztak máig ható sebeket. 1944. november 3-án több száz civil férfit gyűjtöttek be és vittek magukkal hadifogolyként, hogy sokuk végleg eltűnjön a távoli hadifogolytáborok süllyesztőjében. A földosztás után nem sokkal megindult a kollektivizálás, a vidék teljes szovjet mintájú átszervezése. Az állami terror, az önkényes hatalomgyakorlást folytató helyi vezetők, a kegyetlenségek és a túlkapások, a politikai perek, a nép ellenségeivel szembeni kíméletlen harc sötét időszaka köszöntött Hajdúnánásra is. Az 1956-os forradalom a környező településekhez képest igen viharos eseményeket hozott magával, ami a megtorlások keménységén is megmutatkozott. Ezt követően a kollektivizálás befejeződött, a Kádár-rendszer megszilárdult, az élet azonban nem lett egyszerűbb. A nagyüzemekre épülő szocialista mezőgazdaság racionális átalakítása, a szövetkezeti tagok személyes érdekeltiségének a növelése vezetett el azokhoz a dolgozatban részletesen tárgyalt termelési eredményekhez, amelyek jótékony hatásai az 1970-es években már Hajdúnánáson is érzékelhetőek voltak az élet minden területén. Ez nagy mértékben máig meghatározza a szocialista korszak megítélését.

A fenti bevezető gondolatokból is egyértelművé válik, hogy a dolgozat időbeli határai miért ütnek el a megszokott korszakolástól, s miért kínál ez a megközelítés a hagyományostól eltérő értelmezési kereteket. Nem pusztán arra szorítkozom, hogy megvizsgáljam a háborús pusztítást, a Holokausztot, vagy a szovjet megszállást, vagy a Rákosi-korszak totális diktatúráját, az 1956-os forradalmat, és a kollektivizálást. A dolgozat ezek együttes gazdasági és társadalmi hatásait vizsgálja meg oly módon, hogy egy kis hajdúsági agrárvárosra tekint és az itt lejátszódott eseményeket az országos folyamatok tükrében mutatja be. A cél ezzel az,

hogy érzékelhetővé váljon mindaz a sorstragédiákkal kísért gazdasági és társadalmi átrendeződés, amin ez a helyi közösség keresztülment a XX. század során. Bemutatom azt az időszakot mielőtt az egyre szervezettebbé, racionálisabbá, átgondoltabbá és ennek köszönhetően hatékonyabbá váló szocialista mezőgazdaság megteremtette a magasabb életszínvonal, egy jobb élet lehetőségét. A rohamosan javuló termelési eredmények az 1970-es évek második felére olyan szintet értek el, ami egyöntetűen kivívta a keleti és a nyugati világ elismerését. A siker letéteményesei azonban mégiscsak a szocialista nagyüzemek, főként a termelőségvetkezetek voltak, ugyanazok a nagyüzemek, amelyek a kollektivizálás idején egyet jelentettek az erőszakkal, a kényszerrel, a saját tulajdon elvesztésével, az éhezéssel, a kilátástalansággal.

Az 1970-es évekre azonban, mint azt az értekezés is alátámasztja, a javuló gépesítettségnek, a technikai, technológiai fejlődésnek, a jobb szervezethegnek és nem utolsósorban a szövetkezetek nagyobb önállóságának, a tagok beleszólási jogának, érdekeltségük fokozásának, a háztáji gazdaságoknak és a jobb életminőségnek is köszönhetően a nagyüzemek már nem a gyűlölet tárgyai voltak, hanem a mindennapi élet természetes, megszokott keretei lettek. Ezért figyelhető meg, hogy a kollektivizálás erőszakos folyamatának a ma is élénken élő emléke és a rendszerváltoztatáskor felszámolt nagyüzemek iránt érzett nosztalgia között elvben feszülő ellentét csak első látásra tűnik ellentmondásosnak.

Hajdúnánáson, akár csak más agrárvárosokban a termelőségvetkezet idővel az egész családnak biztos megélhetést nyújtó munkahellyé, kulturális, művelődési és szórakozási lehetőséget nyújtó társasági központtá is vált. Ennek alapjait minden kétséget kizáróan azok az elvitathatatlan eredmények teremtették meg, melyekről Hajdúnánás és a környező nagyobb hajdúvárosok, Hajdúböszörmény és Hajdúszoboszló esetében az értekezés második felében lesz szó. Ezeknek a termelési eredményeknek a jelentőségét, gazdasági és társadalmi hatásait nem lehet eléggé hangsúlyozni és érdemes megyei összevetésben, részletesen, ágazatok szerint vizsgálni. Csak ezek az adatok tehetik érthetővé, hogy Hajdúnánáson milyen óriási változások mentek végbe a vizsgált időszakban mind a gazdasági élet, mind a társadalom tekintetében. Ezzel együtt tekinthető a munka szerves egészhnek, gondolatmenete egységesnek, annak ellenére, hogy több aspektusból is vizsgálódik és tág időbeli határok között mozog.

A második világháború kitörésétől az 1970-es évek végéig tartó időkeret kellően széles ahhoz, hogy a gyorsan változó XX. század strukturális átalakulásait figyelemmel lehessen követni. Jelen munka fókuszában azonban kifejezetten az agrárium és az

agrártársadalom áll, s nem célja a teljes társadalom országos és helyi szintű változásainak átfogó vizsgálata. Szó lesz a kollektivizálás előtörténetéről, a második világháború következményeiről, a helyi zsidóság deportálásának és a szovjet megszállásnak a társadalomra gyakorolt hatásáról. Külön fejezetben tárgyalom a magyarországi szövetkezetesítés történetét és a hajdúnánási termelőszövetkezetek létrehozásának folyamatát. Végül a nagyüzemi mezőgazdaság megerősödését és megszilárdulását mutatom be a helyi és regionális szintű termelési eredmények alakulásának részletes elemzésével.

Az országos események viszont nem különíthetők el teljesen a hajdúnánási történésektől, így a helyi folyamatok bemutatása kapcsán mindig kitekintek majd a nagypolitika, az országban végbemenő gazdasági és társadalmi struktúraváltások jelentőségére, hatásaira. A termelőszövetkezetek alakítása, megszűnése, névváltoztatása például szoros összefüggésben állt az országos agrárpolitikai fordulatokkal, kizárólag azok fényében érthető meg. A téma szempontjából azonban nemcsak a szocialista nagyüzemek megszületésének körülményei, a közös gazdálkodásra történő áttérés problematikája érdekes, hanem a rendszer megszilárdulása és a termelés felfutása is a század második felének közepén.

Az országos események tárgyalásán túl, a részletes elemzések a helyi viszonyok feltárását igyekeznek elősegíteni. Ezekben bemutatásra kerülnek a nagyüzemi mezőgazdaság kibontakozása és meggyökereződése mellett úgy a növénytermesztés, mint az állattenyésztés területén bekövetkezett változások, s mindebből kirajzolódik majd a termelőszövetkezetekre épülő mezőgazdaság fellendülésének folyamata. A pontosság és az alaposág érdekében az elemzést növény- illetve állatfajtánként végzem el. Az adatok a rendelkezésre álló kimutatások hiányosságainak betudhatóan olykor nem hiánytalanok, ez azonban nem oly mértékű, hogy hátráltatná érdemi következtetések levonását.

A vizsgálatok középpontjában Hajdúnánás lesz, a jobb viszonyítás, elemzés érdekében azonban a nagyobb hajdúvárosokra (Hajdúböszörmény, Hajdúszoboszló) is kiterjed majd a dolgozat figyelme. A disszertációnak ebben a részében a folyamatok tágabb értelmezési keretét a Hajdú-Bihar Megyében kimutatható jelenségek képezik, hiszen a szövetkezetek területnövekedésére, taglétszámának emelkedésére, de a vetésterület, a termés mennyiség, a termésátlag, vagy a számos állatok számának alakulására is így nyílhat jobb rálátás. E tekintetben Hajdúnánás és a többi hajdúváros viszonylatában az országos adatok kevésbé sokatmondóak.

A munkában idézett forrásokat az eredeti szöveghez hűen, a meglévő nyelvhelyességi és stilisztikai hibák érintetlenül hagyásával, és pontos helymegjelöléssel közlöm.

Jelen értekezés nem minden előzmény nélküli. A város és az ország XX. századi története, különösen a gazdaságban és a társadalomban lezajló folyamatok mindig is foglalkoztattak. Témaválasztásomat és érdeklődésemet a kollektivizálás problematikája iránt személyes motivációk, családi indíttatás és a gyermekkoromban engem is körülvevő vidéki közösség közös emlékei határozták meg.

A múlt minél alaposabb feltárása érdekében igyekeztem kapcsolatba lépni azokkal a még élő személyekkel, akik részesei voltak az eseményeknek, akiknek meghatározó szerepük volt a termelőszövetkezeti rendszer működésében. 2005 májusában interjút készítettem Olajos Antallal, a hajdúnánási Rákóczi Termelőszövetkezet növénytermesztési főágazatának a vezetőjével és Németh Istvánnal, a balmazújvárosi Lenin Termelőszövetkezet egykori elnökével. Két ízben beszélgettem Varga Sándorral, a hajdúnánási Rákóczi Termelőszövetkezet elnökével (2006 január és 2008 március) és szintén két alkalommal (2005 március és 2007 április) találkoztam interjú céljából Szabó Istvánnal, a nádudvari Vörös Csillag Termelőszövetkezet elnökével, a Magyar Termelőszövetkezetek Országos Tanácsának elnökével. Ezek a beszélgetések mind azt támasztották alá, hogy a kollektív emlékezet nagyon hasonló emlékeket őriz a termelőszövetkezeti rendszerről és a szocialista mezőgazdaság fénykoráról.

Mindezekén túl egyik szervezője voltam a 2011. november 3-án, „Kitaszítottak” címmel, Hajdúnánáson megnyílt, ma is látogatható történelmi kiállításnak, mely jelentős elismerést váltott ki. Már a kiállítás kapcsán, a háttérben folyó szakmai munka során középpontba került a város XX. századi történelmének, a végbement gazdasági és társadalmi struktúraváltások mélyreható hatásának a problematikája. Akárcsak a kiállítás esetében, jelen munka tekintetében sem kerülhető ki az állami terror különböző formáinak (deportálások, Rákosi-korszak) és a helyi társadalmat ért legkülönbözőbb traumáknak (világháború, szovjet megszállás, 1956 és a megtorlás) a vizsgálata, mert csak így kapható átfogó kép arról a XX. század közepétől az 1980-as évekig tartó folyamatról, amely az állami terror különböző formáitól elvezetett a közös gazdálkodás uralkodóvá válásáig, a termelőszövetkezetek szántóföldi növénytermesztésének és a nagyüzemi állattenyésztésnek a sikeréig.

Az a kutatómunka, ami a mű születését megelőzte, valamint a tudományos feldolgozás során alkalmazott módszerek megkövetelték a kellő szakmai felkészültséget és összpontosítást, valamint azt a fajta objektív látószöveget, ami egy tudományos igényességgel dolgozó történésztől elvárható. Nem tagadhatom azonban, hogy mind a kutatás témája, mind a középpontba helyezett város története közel áll hozzám. Szülőföldem, családom múltja elevenedik meg a dolgozat lapjain, s ennek tudható be, hogy olykor-olykor szubjektív elemek

is átszűrődnek egyes szövegrészek. A munkában szereplő képanyag annak a gyűjtőmunkának köszönhető, amit helyi szinten a kutatás éve alatt végeztem. Külön köszönöm a Móricz Pál Városi Könyvtár és Helytörténeti Gyűjteménynek, valamint Szólláth Zoltánnak, Nábrádi Benedeknek és Apatini Ferenc Illésnek, hogy a birtokukban lévő köz- illetve magángyűjteményt a rendelkezésemre bocsátották. Azok az ábrák, diagrammok és grafikonok, amelyek a bemutatott folyamatok szemléltetésére szolgálnak a megjelölt források adatainak a felhasználásával készültek, de saját szerkesztés során nyerték el végleges formájukat.

Végezetül köszönetet kell mondjak továbbá mindenkinek, aki az értekezés készítése során a segítségemre volt. Külön is ki kell emeljem azokat a kiemelkedő tudományos kutatókat, akik témavezetőként szolgáltak hasznos tanácsokkal és helyes iránymutatással. Kezdetekben még Gunst Péter indított el azon az úton, ami idáig elvezetett, az ő bátorítása és bölcs meglátásai nélkül bizonyosan nem nyerte volna el mai formáját ez a dolgozat. Gunst tanár úr elvesztését követően Timár Lajos vette át a munka szakmai felügyeletét, akinek az élelátása és társadalomtörténeti megközelítése ugyancsak nyomot hagyott az értekezésen. Végül, de nem utolsó sorban Orosz Istvánnak, jelenlegi témavezetőmnek tartozom köszönettel, aki minden tapasztalatával, bölcsességével és az agrártörténetben szerzett jártasságával igyekezett segítséget nyújtani.

Köszönetet kell mondjak továbbá mindenkinek, aki a disszertáció korábbi változatait elolvasta és fontos észrevételekkel járult hozzá annak tökéletesítéséhez. Köszönöm egykori oktatóim biztatását, és a kutatás során kapott levéltárosi segítséget. Hálával tartozom továbbá családomnak, feleségemnek, édesapámnak, testvéreimnek, valamint édesanyámnak, aki ameddig tehetette, töretlenül hitt bennem és támogott.

II. Historiográfiai áttekintés

Historiográfiai szempontból látni kell, hogy az a korszakokon átívelő folyamat, amely a dolgozat vezérfonalának tekinthető, és a mélyreható gazdasági és társadalmi változásokban ragadható meg leginkább, igen sokféle problematikát érint. Jelentős azoknak a munkáknak a száma, amelyek valamilyen módon kapcsolódnak az értekezésben felvetett problémák egyikéhez, vagy összefüggésbe hozhatók velük. Jelen esetben nem is egyetlen szűk kérdéskörrel, hanem egy, a század jelentős részét érintő, erőltetett átalakulásról van szó, amit több ízben is államilag támogatott erőszak kísért. A doktori értekezés hagyományait követve ebben a fejezetben nem kívánom tételesen felsorolni mindazokat a monográfiákat, kiadványokat, tanulmányokat, melyek az egyes fejezetek kidolgozásánál a segítségemre voltak, az adott helyen pontos hivatkozások szerepelnek, csak a meghatározókra kívánok kitérni. Az értekezésnek historiográfiai szempontból vannak olyan előzményei, melyeket érdemes külön kiemelni.

Hajdúnánás történetével kapcsolatban megkerülhetetlen a 1973-ban Rácz István szerkesztésében megjelent Hajdúnánás története címet viselő kötet, amely mind a mai napig a legrészletesebb helytörténeti összefoglalásnak tekinthető.¹ Emellett Völgyesi Zoltánnak a város társadalmával, a hajdúnánási zsidóság szenvedéseivel, továbbá az 1956-os forradalom és szabadságharc történetének helyi vonatkozásaival kapcsolatos kutatásai tekinthetőek több szempontból is jelentősnek.² Ezek közül is kiemelkedik a 2001-es Kisvárosi történet. Az 1956-os forradalom és a zsidóellenes megmozdulások Hajdúnánáson című munka, amely a forradalom helyi eseményeinek az első részletes, és megfelelő szakmai igényességgel megírt összefoglalásának tekinthető.

Meg kell említeni Draviczky Imre helytörténeti kutatásait, melyek elsőként számoltak be a város történetének számos fontos vonatkozásáról. Olyan lényeges, a témánk szempontjából központiak számító kérdéseket vetett fel Draviczky munkáiban, mint a két világháború, a szovjet megszállás, a hadifogolytáborok, a kulákkérdés, az 1956-os forradalmi események, valamint a szövetkezetesítés és az agitátorok ténykedésének problematikája.³

¹ Hajdúnánás története. (Szerk. Rácz István) Hajdúnánás, 1973.

² Völgyesi Zoltán: Az 1956-os forradalom és megtorlás Hajdúnánáson. Történeti Tanulmányok II. (Szerk. L. Nagy Zsuzsa és Veress Géza) Debrecen, 1993.; Uő: Egy 1956-os antiszemita megmozdulás történeti háttéréhez. Történeti Tanulmányok III. (Szerk. L. Nagy Zsuzsa és Veress Géza) Debrecen, 1994.; Uő: Kisvárosi történet. Az 1956-os forradalom és a zsidóellenes megmozdulások Hajdúnánáson. Budapest, 2001.

³ Draviczky Imre: Századunkban a gyilkos láng már kétszer lobbant. (Hajdúnánás népe és a Nagy Háborúk) Hajdúnánás, 1993. – MNL HBML XIV. 18. 2.d.; Uő: Kulákok, kuláksorsok Hajdúnánáson 1946-1956. Hajdúnánás, 2006.

Kajári Erzsébet 1999-ben publikált tanulmányában ugyancsak a hajdúnánási kulákküldözés megpróbáltatásaira emlékezett meg.⁴ Újabban Buczkó Józsefnek jelentek meg fontos írásai az első világháborúval, a székely menekültekkel, és a tedeji kényszermunkatáborral kapcsolatosan.⁵ Fontos forrásként szolgáltak Hadas Miklós és Apatini Ferenc Illés visszaemlékezései is a szovjet hadifogolytáborok, valamint a hortobágyi kényszermunkatáborok valóságáról.⁶

Az országos kitekintés és háttér megírásánál különösen hasznosnak bizonyultak Romsics Ignác általános összefoglalásán túl Gyurgyák János, Stark Tamás és Randolph L. Braham kötetei, valamint az 1994-ben Bajtay Péter szerkesztésében megjelent dokumentumgyűjtemény a zsidóüldözésekről.⁷ A szovjet megszállásról és a hadifoglyok ügyéről fontos információkat találtam a már említett Stark Tamás mellett Szebeni Ilona és Zielbauer György tanulmányaiban.⁸

A Rákosi-korszakban megnyilvánuló állami erőszak különböző megnyilvánulásairól, az 1950-es évek első felének terrorisztikus hatalomgyakorlásáról átfogó ismereteket közölt többek között a Botos János, Gyarmati György, Korom Mihály és Zinner Tibor által szerkesztett, Magyar hétköznapiak Rákosi Mátyás két emigrációja között című, 1988-ban megjelent kötet, ill. az egy évvel később kiadott Dessewffy Tibor és Szántó András tollából megjelent kiadvány nyújtott hasznos információkat.⁹ Nagy segítséget jelentettek a korszakkal kapcsolatban Gyarmati György, Bihari Mihály, Fehérváry István, Kávási Klára, Nagy József és Huszár Tibor írásai, hogy csak a legfontosabbakat említsem.¹⁰

⁴ Kajári Erzsébet: A hajdúnánási kulák-ügy 1951-ben. In: Trezor 1. A Történeti Hivatal évkönyve 1999. (Szerk. Gyarmati György) Budapest, 1999.

⁵ Buczkó József: A tedeji Gulág. Hajdúsági Tükör. 2008. december 15.; Uő: „Szállást adunk hűséges magyar véreinknek” Székely menekültek Hajdúnánáson 1916-1918. Hajdúnánás, 2011.; Uő: „A hősök vére szenteli hazává a földet” A Hajdúnánási Hősi Temető, Hősi Emlékmű- és a Hősök Ligetének története. Hajdúnánás, 2012.

⁶ Hadas Ferenc: Hol sírjaik domborulnak... /Egy túlélő emlékezései a hajdúnánási elhurcoltakról/ Hajdúnánás, 1991.; Apatini Ferenc Illés: Túléltek. Internálótáborban a hajdúnánási Tedejpusztán 1951-53-ban. Debrecen, 2009.

⁷ Lásd: Romsics Ignác: Magyarország története a XX. században. Budapest, 2002.; Gyurgyák János: A zsidókérdés Magyarországon. Budapest, 2001.; Stark Tamás: Zsidóság a vészorszakban és a felszabadulás után (1939-1955). Budapest, 1995.; Randolph L. Braham: A népiirtás politikája. A Holocaust Magyarországon I. kötet. Budapest, 1997. és Emberirtás, embermentés. Svéd követjelentések 1944-ből. Az Auschwitzi Jegyzőkönyv. (Szerk. Bajtay Péter) Budapest, 1994.

⁸ Stark Tamás: Meghalt, eltűnt, fogságba esett. (Magyarország második világháborús katonai és polgári embervesztesége) Történelmi Szemle 1985/1. szám, 80-95.; Uő: Magyar foglyok a Szovjetunióban. Budapest, 2006.; Szebeni Ilona: Merre van a magyar hazám? ... Kényszermunkán a Szovjetunióban 1944-1949. Debrecen, 1992.; Zielbauer György: Magyar polgári lakosok deportálása és hadifogsága (1945-1948). Történelmi Szemle 1989./3-4. szám, 270-291.

⁹ Dessewffy Tibor – Szántó András: Kitérő éberséggel. Budapest, 1989.; Magyar hétköznapiak Rákosi Mátyás két emigrációja között (Szerk. Botos János – Gyarmati György – Korom Mihály – Zinner Tibor) Budapest, 1988.

¹⁰ Többek között: Gyarmati György: A Rákosi-korszak. Rendszerváltó fordulatok évtizede Magyarországon 1945-1956. Budapest, 2013. ; Bihari Mihály: Magyar politika. A magyar politikai rendszer történetének főbb

A koncepciók perekről és egyéb jogsértésekről alapos elemzéseket találtam Kahler Frigyes, Zinner Tibor és Hajdu Tibor munkáiban.¹¹ A témánk szempontjából is rendkívül fontos hortobágyi kényszermunkatáborok történetéről a 2001-ben, 2002-ben és 2006-ban megjelent három kötetes, *Kitaszítottak* című tanulmány- és dokumentumgyűjteményt, Hantó Zsuzsanna műveit, valamint a Hortobágyi Kényszermunkatáborokba Elhurcoltak Egyesületének kiadványait találtam a leghasznosabbnak.¹² A táborrendszer történetét átfogó, de az egyes táborokra külön is fókuszáló tanulmányokat és elbeszéléseket gyűjtötte össze Saád József a 2004-es *Telepessors* című kötetben.¹³ Mindezek mellett a számos visszaemlékezést tartalmazó, a táborok valóságát érzékletesen bemutató Gulyás János és Gulyás Gyula nevéhez köthető 1989-es, valamint a Holopce Páter és Irha Melinda által szerkesztett 2003-as gyűjteményes köteteket szükséges megemlíteni.¹⁴

A vizsgált időszak politikai viszonyairól, a hatalmat birtoklók módszereiről, az egyszerű emberek szenvedéseiről és a hajdúvárosokban uralkodó állapotokról nyújtott alapvető ismereteket Varjasi Imre 2011-es elemzésében.¹⁵ Az 1956-os megtorlás helyi és országos történetéhez Völgyesi Zoltán már említett írásain túl, főként Valuch Tibor és Zinner Tibor munkáit használtam.¹⁶

Szükséges nagy figyelmet szentelni magára az agráriumra, azon belül is a kollektivizálásra és a szocialista mezőgazdaságra vonatkozó korábbi munkákra, különös tekintettel azok politikai irányultságára. Mivel a mezőgazdaságban lejátszódó folyamatok, az agrárnépességet érő hatások és a vidéki élet teljes átalakulása központi szerepet kap az értekezésben, indokolt a téma alaposabb historiográfiai áttekintése. A következőkben erre

szakaszai a második világháború után. 1945-1949. Budapest, 1996.; Fehérvári István: *Börtönvilág Magyarországon*. Budapest, 1990.; Kávási Klára: *Kulák lista*. Budapest, 1991.; Nagy József: *A kulákkérdés és megoldása az 1948-1953-as években*. *Múltunk. Politikatörténeti folyóirat*. 1999/3. szám, 41-97.; Huszár Tibor: *A politikai gépezet 1951 tavaszán Magyarországon*. Budapest, 1998.

¹¹ Kahler Frigyes: *Joghalál Magyarországon 1945-1989*. Kalocsa, 1993.; *Uő: Jogállam és diktatúra*. I. kötet. Győr, 2005.; *Uő: Jogállam és diktatúra* II. kötet. Pécs, 2008.; Zinner Tibor: *Adalékok a magyarországi koncepciók perekhöz*. Székesfehérvár, 1989.; Hajdu Tibor: *A Rajk-per háttere és fázisai*. *Társadalmi Szemle* 1992/11.

¹² *Kitaszítottak* I. „Magukkal fogjuk megszívni a földet” (Szerk. Hantó Zsuzsanna - Takács János - Füzes Miklós) Budapest, 2001.; *Kitaszítottak* II. *Dokumentumok a hortobágyi zárt munkatáborokról 1950-1960* (Szerk. Füzes Miklós) Budapest, 2002.; *Kitaszítottak* III. *Családok munkatáborokban* (Szerk. Hantó Zsuzsanna) Budapest, 2006.; Hantó Zsuzsanna: *Kitiltott családok*. Budapest, 2009.; *Hortobágyi kényszermunkatáborok 1950-1953. Az áldozatok emlékére*. (Szerk. W. Balassa Zsuzsa – Dr. Hajdú Mária – Dr. Vecsernyés Jolán) *Kiadja a Hortobágyi Kényszermunkatáborokba Elhurcoltak Egyesülete*, Budapest, é.n; 60 év 1950-2010. *A hortobágyi kényszermunkatáborok áldozatainak emlékére*. *Kiadja a Hortobágyi Kényszermunkatáborokba Elhurcoltak Egyesülete*, Budapest, 2010.

¹³ *Telepessors*. (Szerk. Saád József) Budapest, 2004.

¹⁴ Gulyás Gyula – Gulyás János: *Törvénysértés nélkül...* Debrecen, 1989.; Holopce Páter – Irha Melinda, *Eltanácsoltak*. Miskolc – Hortobágy 1952-1953. Miskolc, 2003.

¹⁵ Varjasi Imre: *Megszenvették. Tények, adatok és források a XX. század második felének Hajdú-bihari áldozatainak, meghurcoltjainak történetéhez*. Debrecen, 2011.

¹⁶ Valuch Tibor: *„Ötvenhatosok”*. Debrecen, 1996.; Zinner Tibor: *A kádári megtorlás rendszere*. Budapest, 2001.

teszek kísérletet oly módon, hogy nem szorítkozom kizárólag a disszertációban felhasznált, a munka gondolatmenetébe szervesen illeszkedő, vagy ahhoz kapcsolódó kötetekre, tanulmányokra, hanem átfogó képet igyekszem adni mindazokról a megközelítésekről, amelyek országos, vagy helyi szinten érdemben foglalkoztak a XX. század történelmi jelentőségűnek tekinthető agrárátalakulásával.

A két világháború közötti agrártársadalom legösszetettebb ábrázolásával Gunst Péter munkáiban találkozhatunk.¹⁷ Ez a társadalom azonban felbomlóban volt, amely bomlási folyamatot az agráriumban végbement átalakulások jelentősen felgyorsították. Hozzájárult a történelmi parasztság eltűnéséhez az 1945 után egyre nehezebbé váló megélhetés, valamint a módosabb gazdákat sújtó politikai elnyomás. A kötelező beszolgáltatásról Erdmann Gyula, míg a kulákküldözésről Závada Pál és Kávási Klára alapvető munkáit lehet kiemelni.¹⁸ A nagyüzemi mezőgazdaság erőszakos megszervezésének a historiográfiai megítélése azonban jóval problematikusabb.

Az első probléma mindjárt a kollektivizálás folyamatának a megítélésében jelentkezik. A rendszerváltoztatás előtti munkákban ez a kérdés többnyire úgy jelent meg, hogy egy alapvetően szükséges változás volt, amit helyenként meg nem engedhető eszközökkel, ám az üdvözítő célok minél gyorsabb elérésének az érdekében hajtottak végre. A szövetkezetesítéssel szembeszegülő, annak ellenálló gazdák a gazdaságilag és társadalmilag kívánatos átalakulás gátjait jelentették, akiknek az elszigetelése indokolt, kriminalizációja pedig megengedhető volt. Ezt az álláspontot tükrözi Orbán Sándor és Donáth Ferenc múltábrázolása az 1970-es években íródott munkáikban.¹⁹ Szintén a kollektivizálás szükségszerűsége mellett foglalt állást Márkus István is a szocialista világ mindennapjaira fókuszáló szociografikus műveiben.²⁰

Az 1980-as években viszont már módosult, finomult valamelyest a hivatalos álláspont, mivel Szakács Sándor és Pető Iván 1985-ös elemzésükben szakítottak a korábbi felfogással, s bár a politikai orientációjuk nem változott, nem is változhatott, nagyobb hangsúlyt helyeztek a kollektivizálás mindhárom hullámát végigkísérő erőszakos nyomásgyakorlás jelenségére.²¹

¹⁷ Gunst Péter: A magyar agrártársadalom 1919-1945 között. In: A magyar agrártársadalom a jobbágyság felszabadulásától napjainkig. (Szerk. Gunst Péter) Budapest, 1998. 231-284.

¹⁸ Erdmann Gyula: Begyűjtés, beszolgáltatás Magyarországon 1945-1956. Békéscsaba, 1992.; Závada Pál: Kulákkprés., Budapest, 2006., Kávási Klára: Kulák lista. Budapest, 1991.

¹⁹ Orbán Sándor: Két agrárforradalom Magyarországon. (Demokratikus és szocialista agrárátalakulás 1945-1961) Budapest, 1972. és Donáth Ferenc: Reform és forradalom. A magyar mezőgazdaság strukturális átalakulása 1945-1975. Budapest, 1977.

²⁰ Márkus István: Mit láttam falun? (1945-1966) Budapest, 1967.; Uő: Kifelé a feudalizmusból. Budapest, 1971.

²¹ Pető Iván – Szakács Sándor: A hazai gazdaság négy évtizedének története 1945-1985. I., Budapest, 1985.

Az igazi áttörést azonban az 1990-es évek hozták meg a szövetkezetesítés folyamatának és az attól elválaszthatatlan kísérőjelenségeknek a reális értékelését illetően. Számos munka született ebben az évtizedben, amely az 1956 előtti időszakra, a sikertelenül zárult szövetkezetesítési kísérletek történetére fókuszált, elég ha például Hamar Anna, Sipos Levente, Nagy József, vagy a mikrotörténeti, történeti antropológiai megközelítést alkalmazó Farkas Gyöngyi elemzéseit olvassuk.²²

Ekkor láttak napvilágot az egyes problémákat feldolgozó, a pártállami ideológiát végleg levetkőző agrártörténeti összefoglalások is, amelyek közül különösen Gyarmati György és Romány Pál szintézisei emelhetők ki.²³ Romány, aki 1975 júliusa és 1980 júniusa között mezőgazdasági és élelmezésügyi miniszterként dolgozott, a korszak agrárpolitikájának nemcsak kutatója, de alakítója is volt.

Újabban Ö. Kovács József részéről érte félreérthetetlen kritika ezeket a XX. századi agrártörténet komplexebb ábrázolására törekvő írásokat leginkább azért, mert nem hangsúlyozták eléggé a kollektivizálás embertelenségét, a szövetkezetesítéssel együtt járó erőszakot és brutalitást. Ö. Kovács véleménye szerint ugyanis: *„Módosított nézőpontból kell értékelniünk azokat a hazai műveket, amelyek a jogállami normák nyilvános elismerését követően, 1990 után születtek. Mit mondanak ezek a művek az erőszakos kollektivizálásról? Az agrártörténeti összefoglalók lényegében mellékesen említik meg a tsz-szervezés módját, a kollektív erőszak-alkalmazás problémáját és hatásait pedig alig tárgyalják.”*²⁴

Az ezredfordulót követően újabb, jelentős munkák láttak napvilágot, melyek közül több kifejezetten a kollektivizálással foglalkozott, vagy részletesen kitért rá. Romsics Ignác az oktatók és a hallgatók számára ma is alapműnek számító történelmi összefoglalást írt

22 Hamar Anna: *Harc a földművelésügyi tárcáért (1945-1948)* Agrártörténeti Szemle 1997/3-4. szám, 617-635.; Sipos Levente: *Az agrárirányítás változásai az 1950-es években.* Agrártörténeti Szemle 1997/3-4. szám, 636-653.; Nagy József: *A szántóföldi művelés állami irányítása és a paraszti gazdálkodás feltételei az 1950-es években.* Századok 2001/5. szám, 1075-1124.; Uő: *A paraszti társadalom felbomlásának kezdetei, 1945-1956.* Budapest, 2009.; Farkas Gyöngyi: *A paraszti gazdálkodás felszámolása a kecskeméti járás területén.* In: *Paraszti kiszolgáltatottság – paraszti érdekvédelem, öngazgatás.* (Szerk. Erdmann Gyula) Gyula, 1994., 197-202.; Uő: *Propaganda és agitáció. Kollektivizálás Veszprém megyében 1948-1956.* Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei 1995-1997. Budapest, 1997. 285-319.; Uő: *„...a külső látszat és a nagy hangoskodás dacára szemben állott a népi demokrácia társadalmi rendjével...” Kollektivizálás és ellenségteremtés (Tyukod, 1951),* Korall. Társadalomtörténeti folyóirat. 2009. 36., 5-30.

²³ Lásd: Gyenis János: *A magyarországi szövetkezeti mozgalmak története 1945-1990.* Budapest, 1994.; Gyarmati György: *Politika és társadalom 1945 és 1989 között.* In: *Magyarország a XX. században. I. Politika és társadalom, hadtörténet, jogalkotás* (Főszerk. Kollega Tarsoly István) Szekszárd, 1996. 140-250.; Harcsa István: *A paraszti népesség társadalmi mobilitása.* In: *Magyarország agrártörténete. Agrártörténeti tanulmányok.* (Szerk. Orosz István-Für Lajos-Romány Pál) Budapest, 1996. 531-566.; Romány Pál: *A nagyüzemi átszervezés és a mezőgazdaság integrációja.* 1996., In: *Magyarország agrártörténete. Agrártörténeti tanulmányok.* i. m. 503-530.; Uő: *Az Agrárpolitikai Tézisektől a Nemzeti Agrárprogramig 1957-1997.* In: *A magyar agrártársadalom a jobbágyság felszabadulásától napjainkig.* (Szerk. Gunst Péter) Budapest, 1998. 347-437.

²⁴ Ö. Kovács József: *A paraszti társadalom felszámolása a kommunista diktatúrában. A vidéki Magyarország társadalomtörténete 1945-1965.* Budapest, Korall, 2012. 59-60.

Magyarország XX. századi történetéről, amelyben a gazdaság és a mezőgazdaság kérdéseire is kitért.²⁵ Ö. Kovács Romsics munkájáról már jóval pozitívabb véleményt formált, azonban kifogásolta, hogy „*az alapvető jelenséget, az erőszak kollektív alkalmazását mint a parasztság megtörésének egyértelmű eszközét ő sem emelte a figyelem középpontjába*”.²⁶

2000-ben jelent meg egy Jávor Kata, Molnár Mária, Szabó Piroska és Sárkány Mihály nevéhez köthető tanulmány, ami főként néprajzi nézőpontból közelítette meg a kollektivizálás kérdését, majd az évtized derekán adták ki Szilágyi Miklós ugyancsak etnografikus írásait, amelyekben számos visszaemlékezés útján nyerhetünk betekintést a paraszti élet változásaiba.²⁷

Kaposi Zoltán főként a gazdaságtörténet szemszögéből vizsgálta a kollektivizálást összefoglaló jellegű munkáiban. Jól áttekinthető és tankönyvként is kiválóan használható könyvében Kaposi helyén kezelte a magyar agráriumban történt nagy horderejű átalakulást és a kollektivizálás kényszerét, a beléptetés erőszakosságát is bemutatta, mint ahogy a későbbi, már működő szocialista mezőgazdaságról is fontos információkat közölt.²⁸

Még ugyanabban az évben adták ki Valuch Tibor adatgazdag szintézisét a Kádár-korszak társadalomtörténetéről, amelyben nemcsak egy ellentmondásokról sem mentes időszak korképét és árnyalt társadalomrajzát vázolta fel, hanem a kollektivizálás harmadik hullámáról szólva egyenesen hadjáratról beszélt.²⁹ Valuch igazi érdeme azonban az 1958 és 1961 közötti beléptetések és a forradalom leverését követően a központi akarat előtt meghajolni kénytelen parasztság ábrázolásán túl abban rejlik, hogy későbbi munkáiban a

²⁵ Romsics Ignác: Magyarország története a XX. században. Budapest, 2002.

²⁶ Vö.: Ö. Kovács: A paraszti társadalom felszámolása a kommunista diktatúrában... i. m. 60-61.

²⁷ Jávor Kata-Molnár Mária-Szabó Piroska-Sárkány Mihály: A falusi társadalom a szocializmus időszakában. In: Társadalom. Magyar néprajz VIII. (Szerk. Paládi-Kovács Attila) Budapest, 2000. 977-1006.; Szilágyi Miklós: Bevezetesként az utóparaszti hagyományokról. In: Utóparaszti hagyományok és modernizációs törekvések vidéken. (Szerk. Schwarcz Gyöngyi-Szarvas Zsuzsa-Szilágyi Miklós), Budapest, 2005. 9-16.; Uő: Gyűjtői naplófeljegyzések Zemplén megyei faluközösségekről 1961-1962., Hermann Ottó Múzeum Évkönyve, Miskolc, 2005. 545-564.; Uő: Sors és tapasztalat. Kisújszállási vallomások a paraszti életforma végső szakaszáról. Budapest, 2008.

²⁸ Kaposi Zoltán: A XX. század gazdaságtörténete II. (1945-1990) Budapest-Pécs, 2001.; Uő: Magyarország gazdaságtörténete 1700-2000. Budapest-Pécs, 2002.

²⁹ Valuch Tibor: Magyarország társadalomtörténete a XX. század második felében. Budapest, 2001.

kollektivizálás hatásaira is figyelmet fordított.³⁰ 1998-ban egy rövid írásában a hajdú-bihar megyei agrártársadalom 1948 és 1965 közötti átalakulását is vizsgálta.³¹

Szintén az ezredforduló után tette közzé alapvető agrártörténeti munkáit Varga Zsuzsanna, aki a kollektivizáláson és a vele együtt járó, megengedhetetlen módszereken túlmenően arra is nagy hangsúlyt helyezett, hogy ezek az épphogy megalakult termelőszövetkezetek, vagy szövetkezeti kezdeményezések milyen nehézségekkel kellett, hogy szembesüljenek. Munkáiból világosan kiderül, hogy különösen a szövetkezetesítés kezdeti szakaszaiban, miként hozta lehetetlen helyzetbe az állam az épphogy megalakult közös gazdaságokat a központi tervutasítással, a gépállomásoktól való függéssel, a munkaegységek rendszerével, a maradványelv alkalmazásával és a rájuk is vonatkozó kötelező beszolgáltatással.³²

Kovács Teréz 2010-ben publikálta parasztságtörténeti monográfiáját, amelyben nagy hangsúlyt helyezett a kollektivizálás parasztságra gyakorolt traumájára, s a szövetkezetesítés utolsó szakaszának a hatására is.³³ 2012-ben pedig Ö. Kovács József alapvető munkája jelent meg, A paraszti társadalom felszámolása a kommunista diktatúrában. A vidéki Magyarország politikai társadalomtörténete 1945-1965 címmel. A munka központi kérdése a kollektivizálás folyamata, módszere, főként ami annak az utolsó hullámát illeti. A szerző pontos adatokkal, tényekkel igyekezett alátámasztani, hogy az 1956-os forradalmat követő megtorlások után, 1958-tól meginduló, hamar felgyorsuló és 1962-re befejezettnek tekinthető kollektivizálás legalább olyan brutális és erőszakos volt, mint a korábbi időszakok. A munka egészéből érzékletesen bontakozott ki a régi paraszti világ és az alakulóban lévő szocialista társadalom és mezőgazdaság kontrasztja.

Ö. Kovács - miközben részletesen bemutatta a vidéki Magyarország változó világának gazdasági, társadalmi és politikai összefüggéseit - a használt fogalmak tisztázására és a kollektivizálás történetének újfajta értelmezésére is kísérletet tett. A problémakört kitágítva, az ösztársadalmi jelentőségűnek tekintett kollektivizálást dinamikus folyamatként ábrázolta,

³⁰ Valuch Tibor: „Községünkben nagy előrehaladást értünk el a szocializmus építése terén.” A történeti parasztság és az életmód változásai Magyarországon a hatvanas években. In: Múlt századi hétköznapiak. Tanulmányok a Kádár-rendszer kialakulásáról. (Szerk. Rainer M. János) Budapest, 2003. 129-176.; Uő: Változó idők – szokások. A tevékenységszerkezet, a jövedelem és a fogyasztás átalakulása a magyar falvakban a kollektivizálás időszakában. In: Magyar évszázadok. Tanulmányok Kosáry Domokos 90. születésnapjára. (Szerk. Ormos Mária) Budapest, 2003. 311-322.

³¹ Valuch Tibor: Társadalmi változások és az agrártársadalom Hajdú-Biharban 1948-1965 között. In: Rákositól Kádárig. Fejezetek a legújabb kori magyar történelemből. (Szerk. Timár Lajos - Valuch Tibor) Debrecen, 1998. 61-66.

³² Varga Zsuzsanna: Politika, paraszti érdekérvényesítés és szövetkezetek Magyarországon 1956-1967. Budapest, 2001.

³³ Kovács Teréz: A paraszti gazdálkodás és társadalom átalakulása. Budapest, 2010.

amelynek megvalósulása meghatározó társadalmi eseményként írható le.³⁴ Egy másik tanulmányában mindezt így foglalta össze: „A kollektivizálás megrázó, kollektív és struktúraváltoztató társadalomtörténeti eseménnyé vált, amelynek következményei, traumái és tabusításai a viselkedést szabályozó tényezők lettek.”³⁵

A parasztság fogalmának vizsgálatát követően például úgy határozta meg ezt a társadalmi kategóriát, mint egy gazdasági, társadalmi és kulturális tényezők figyelembe vételével, „társadalomtudományi perspektívában konstruált csoportot”, amely a kollektivizálás során a „föld népéből” végül „tsz-paraszt” lesz.³⁶ Álláspontja szerint a szövetkezetesítés fogalmának a használata is problematikus, mivel elfedi a lényegét, s nem fejezi ki kellő módon a kollektivizálás erőszakos módját.³⁷ Noha vitathatatlan, hogy a megalakuló nagyüzemek távol álltak a valódi szövetkezetektől, s a gazdák szövetkezése nem saját döntésük következménye volt, hanem az állami akarat kíméletlen érvényesítése és a belépések kikényszerítése útján valósult meg, de a kollektivizálás mégis csak a főként termelőszövetkezetekből és kisebb részben állami gazdaságokból felépülő nagyüzemi mezőgazdaság kialakítását szolgálta.

Itt az a kérdés merül fel, hogy a XX. század második felének szocialista termelőszövetkezetei tekinthetőek-e egyáltalán szövetkezeteknek. A fogalom klasszikus értelmében, az eredeti, önkéntes földműves szövetkezeteket alapul véve nem, viszont a tagok egymáshoz fűződő viszonyát, a termelési és elosztási elveket, a növekvő önállóságot, a tagok beleszólási jogának kiszélesedését és a rendszer későbbi sikeressé válását figyelembe véve talán a szövetkezetesítést, mint fogalmat meghagyhatjuk szakmai kifejezésként akkor is, ha annak módja, eszközei és az azzal járó erőszakhullám távol állt a valódi szövetkezéstől.

Végezetül meg kell említeni, hogy a kollektivizálás folyamatának és módjának az ismertetését, a beléptetések sikerét követően a legtöbb tanulmány nem terjeszti ki a figyelmét a szövetkezeti rendszer működésére, a termelés kezdeti nehézségeire, majd az egyre gyorsuló ütemben javuló hatékonyságra, hanem befejezettnek tekinti vizsgálatait. A korszakhatárt leginkább 1962, esetleg 1965 jelenti, de a későbbi időszak működési zavarai, majd a megoldások keresése és megtalálása kívül esik a kollektivizálással foglalkozó írások többségének látókörén. Egy másik folyamatként tekintenek erre az időszakra a szerzők, noha a nagyüzemi mezőgazdaság társadalmi megítélésében bekövetkezett alapvető változás

³⁴ Ehhez lásd: Ö. Kovács: A paraszti társadalom felszámolása a kommunista diktatúrában... i. m. 66-70.

³⁵ Ö. Kovács József: „Sűrített népnevelő” A kollektivizálás tapasztalattörténetei (1958-1959) Korall. Társadalomtörténeti folyóirat. 10. évf. 36. (2009. július) Kollektivizálás és agrártársadalom. 52.

³⁶ Ö. Kovács: A paraszti társadalom felszámolása a kommunista diktatúrában... i. m. 63.

³⁷ Uo., 61.

egyértelműen az 1960-as évek második felében jelentkező folyamatokban gyökerezik. Az értekezés éppen azért nem ér véget a kollektivizálás befejeződésével és éppen azért helyez oly nagy hangsúlyt a termelési eredmények kimerítő bemutatására, mivel így próbál összekötni egy összetartozó, de sok szempontból külön kezelt történetet.

A szocialista mezőgazdaságra vonatkozóan különösen hasznosak voltak Donáth Ferenc, Szakács Sándor és Kaposi Zoltán korábban már említett művei.³⁸ Ugyancsak megkerülhetetlennek bizonyultak Berend T. Iván, Ránki György alapvető munkáin túl Lázár György és Fehér Lajos egykorú írásai, valamint Csizmadia Ernő és Tóth A. Ernő kötetei.³⁹ A legfontosabb forrásnak azonban kétségtelenül az 1956 és 1964 között Hajdú-Bihar Megye Fontosabb Statisztikai Adatai, majd 1965-től Hajdú-Bihar Megye Statisztikai Évkönyve néven megjelent, a szakirodalomban eddig alig használt, kellő mélységben még feldolgozatlan statisztikai kiadványok számítnak.⁴⁰ A termelőszövetkezeti rendszerre vonatkozó hitelesnek tekinthető statisztikai adatszolgáltatások használatával pontos válaszok adhatók azokra a kérdésekre, amelyek a szocialista mezőgazdaság 1956 utáni történetével kapcsolatosan felmerülhetnek. Különösen figyelemre méltóak az egyes hajdúvárosok, így Hajdúnánás, Hajdúböszörmény és Hajdúszoboszló nagyüzemi gazdaságára, helyenként az egyes termelőszövetkezetekre vonatkozó, összehasonlításokra is lehetőséget adó adatok, melyek jelen disszertációban is felhasználásra kerültek.

³⁸ Donáth Ferenc: Reform és forradalom. A magyar mezőgazdaság strukturális átalakulása 1945-1975. Budapest, 1977.; Pető Iván – Szakács Sándor: A hazai gazdaság négy évtizedének története 1945-1985. I. kötet. Budapest, 1985.; Kaposi Zoltán: A XX. század gazdaságtörténete II. (1945-1990) Budapest-Pécs, 2001.; Uő: Magyarország gazdaságtörténete 1700-2000. Budapest-Pécs, 2002.

³⁹ Berend T. Iván – Ránki György: A magyar gazdaság száz éve. Budapest, 1972.; Berend T. Iván: A szocialista gazdaság fejlődése Magyarországon 1945-1975., Budapest, 1979.; Lázár György: Gazdasági fejlődésünk meggyorsításának 1959. évi feladatiról. Társadalmi Szemle. 1959. május. 58.; Fehér Lajos: A szocialista mezőgazdaságért. Budapest, 1963.; Csizmadia Ernő: Az MSZMP agrárpolitikája és a magyar mezőgazdaság. Budapest, 1984.; Tóth A. Ernő: Mezőgazdasági kistermelés, családi termelés. Budapest, 1988.

⁴⁰ Hajdú-Bihar Megye Fontosabb Statisztikai Adatai 1956-tól 1964-ig; Hajdú-Bihar Megye Statisztikai Évkönyve 1965-től 1980-ig.

III. fejezet

Hajdúnánás a második világháború és a diktatúrák árnyékában

1. A világháború és következményei

Munkánk elején szót kell ejtsünk azokról az előzményekről is, melyek döntően meghatározták úgy az ország teljes lakosságának, mint a kisebb helyi közösségeknek a mindennapi életét, gondolkozásmódját a mezőgazdaság teljes átalakítását közvetlenül megelőzően. A XX. század ugyanis gyökeres változásokat hozott az egész ország életében, s rengeteg áldozatot követelt meg. Hajdúnánás esetében a helyieket érő megpróbáltatások különösen súlyosak voltak.

A század első évei még nyugodtan teltek, a kirobbanó világháború azonban már jelentős emberáldozatokat követelt. A nyomában járó politikai fordulatok, a polgári demokratikus forradalom, illetve a proletárdiktatúra kísérletei Hajdúnánáson is jelentős változásokat hoztak. A világháborúban a város közel 17 ezer fős lakosságának 17,6%-a, több mint 3000 fő teljesített frontszolgálatot, és 1916 szeptemberében megérkeztek Hajdúnánásra azok a székely menekültek is, akik a román hadsereg elől találtak menedéket Debrecenen keresztül a Hajdúság legészakibb városába. A város lakói az ide érkező több mint 3200 katolikus székelyt, zömében gyerekeket, nőket és öregeket „testvérként” fogadták, menedéket nyújtottak számukra a háborús időben.⁴¹

Az első világháborúban életüket vesztett hajdúnánásiak emlékét a helybeliek ma is kegyelettel őrzik. Az elesett hajdúnánási katonák száma 642-re tehető. Az 1926. október 16-án felavatott, Kalotay Kreipel Ottó szobrászművész által készített Hősi Emlékműre még csak 624 nevet véstek fel, de az 1934. május utolsó vasárnapján átadott Hősök Ligetében már 642 emlékfát állítottak fel a tiszteletükre.⁴² A hajdúnánásiak a harcterekről hazaszállított halottaikat már a háború alatt az ún. Hősök Temetőjében helyezték végső nyugalomra, s mind a mai napig ezen a három emlékhelyen tisztelegnek az áldozatok előtt.⁴³

⁴¹ Az utolsó menekültek csak 1918 nyarán hagyták el Hajdúnánást. Erről részletesen: Buczkó József: „Szállást adtunk hűséges magyar véreinknek” Székely menekültek Hajdúnánáson 1916-1918. Hajdúnánás, 2011.

⁴² Draviczy Imre a két világháborúról szóló munkájában az emlékművön szereplő 624 nevet tartalmazó listát tekintette hitelesnek és azt közölte le hiánytalanul. – Lásd: Draviczy Imre: Századunkban a gyilkos láng már kétszer lobbant. Hajdúnánás népe és a nagy háborúk. Hajdúnánás, 1993. 65-72. – MNL HBML XIV. 18. 2.d.

⁴³ Vö: Buczkó József: „A hősök vére szenteli hazává a földet” A Hajdúnánási Hősi Temető, Hősi Emlékmű- és a Hősök Ligetének története. Hajdúnánás, 2012. 7-8.

1. kép

A Hősök Temetője az 1970-es években (saját gyűjtés)

A „Nagy Háborúban” elesett hősök voltak a XX. század első véráldozatai. A harcok vége azonban jelentette egyúttal a város békéjének a helyreállítását is, de az ezt követő zűrzavaros időszak számos későbbi konfliktus forrása lett. Úgy az őszirózsás forradalom, mint a proletárdiktatúra alapjaiban rázta meg a várost, s teljesen felborította a korábbi rendet.

A Magyarországra törő román hadsereg 1919. április 28-án vonult be Hajdúnánásra, majd 1920. március 12-én a kivonuló román csapatok nyomában megérkezett Horthy Miklós nemzeti hadseregének egyik százada, ami Hajdúnánás életében is egy új korszak kezdetét jelentette. Megkezdődött a felelősségre vonás, s a kommunista eszmék legelkötelezettebb hirdetője, Zsuga Imre egyetemi hallgató is ezek sorába tartozott. Letartóztatták és 2 és fél évi börtönbüntetést szabtak ki rá, de büntetését nem töltötte le, mivel 1922-ben egy fogolycserének köszönhetően a Szovjetunióba távozott. 1929 decemberében Leningrádból írt haza Hajdúnánásra egykori tanítójának, Nagy Elek nyugalmazott gimnáziumi tanárnak egy politikatörténeti kuriózumnak számító levelet, amelyben a szovjet gazdasági modell eredményeit méltatta. A megyei levéltárból előkerült dokumentum hűen tükrözi, egy emigrációba kényszerült magyar kommunista gondolatvilágát, és viszonyulását a Horthy-korszak Magyarországhoz:

„Leningrad. 1929. december 28. /a kommunista forradalom 13. esztendejében/

Igen tisztelt Tanár Úr.

[...]

Mi a világ egy hatod részén átépítjük a szocializmus. És ez nem kis dolog. [...] Természetesen ez nem hull ingyen az ölünkbe, de a parancs ki van adva, a parancsot kiadta a forradalom, és a világ egy hatod részének minden dolgozója, vállalva, egy ütemben kemény, biztos léptekkel huzakodik neki a parancs kitöltésére, nem a korbács, nem az ínség unszolja őket, hanem a jó gazdának az öntudata [...] Az 1932. évben annyi traktort engedünk ki, hogy azzal egyetlen nap napfeljöttétől naplementéig az egész Magyarországot föl lehet szántani, bevetni és elboronálni. [...] Sokat tudnék írni, de mindezek hihetetlen dolgok arra önök felé és nekünk nincs szándékunkban energiát fecsérelni arra, hogy meggyőzzük a hitetleneket, a mi erőnk minden cseppje drága a dolgozó emberiségnek és nincs jogunk elrabolni tőle.

De meg aztán az igazat megvallva míg a levelet írom, folytonosan érzem, hogy minden erőfeszitésem dacára nem sikerül eltalálni azt a hangot, amelyen arra önök felé levelezni szoktak, körülbelül úgy üt ki a dolog, mint az a bizonyos história a sükettel, aki nem a feladott kérdésekre válaszolt.

Kívánok a tanár urnak boldog új esztendőit, mi itt ezt a napot már nem ünnepeljük, mert nem is beszélve arról, hogy nekünk itt minden nap ünnep, újabb és újabb sikerek ünnepe, de az új esztendő nálunk kezdődik október elsején, a gazdasági év kezdetével.

Még egyszer szívélyes üdvözléssel

Zsuga”⁴⁴

1929 végén még nehezen volt elképzelhető, hogy egyszer Magyarországon is a szovjet gazdasági és társadalmi berendezkedés válik uralkodóvá, de mint tudjuk ez végül bekövetkezett.

A két világháború közötti időszak azonban még viszonylagos nyugalomban telt, a város elkötelezett támogatója lett az egész országban meghatározóvá váló keresztény-nemzeti politikának. Ezt jelzi az is, hogy a korszakban mindvégig kormánypáti képviselője volt a városnak, 1923-ig Hadházy Zsigmond, majd azt követően több mint tíz évig Maday Gyula.⁴⁵ Az Egységes Párt első helyi elnöke Csohány Antal földbirtokos lett. 1923-tól ismét kiadták a város hetilapját, a Hajdúnánási Újságot, ami a város egyetlen, s természetesen a kormánypartot támogató sajtóorgánuma volt.⁴⁶

Az országos választások helyi eredményei is rendre az éppen aktuális kormánypart győzelmét hozták. 1920-ban a Keresztény Kisgazda és Földműves Párt, majd a következő

⁴⁴ MNL HBML XV. 27. 1.d. – Apostol Elek hajdúnánási református lelkész iratai 1755-1976., Levelek 1973.

⁴⁵ Vö: Hubai László: Magyarország XX. századi választási atlasza 1920-2000. II. kötet. Budapest, 2001. – vonatkozó adatok.

⁴⁶ Hajdúnánás két világháború közötti politikatörténetéhez lásd: Hajdúnánás története (Szerk. Rác István) VI. fejezet. Fehér András: A tőkés rendszer érdekarca. Hajdúnánás, 1973. 320-332.

három választáson (1922, 1926 és 1931) az Egységes Párt tudott győzni a városban. 1920-ban, 1922-ben és 1926-ban egyhangú eredmény született, azonban az 1931-es választásokon az Egységes Párt 55,59%-os eredményével szemben a Magyarországi Szociáldemokrata Párt (MSZDP) 44,41%-ot tudott elérni. 1935-ben a Nemzeti Egység Pártja (NEP, 52,18%), 1939-ben pedig a Magyar Élet Pártja (MÉP, 64,06%) kapott többséget, így a korszak egészében a helyi politikát a kormánypárti erők irányították.⁴⁷

A második világháború éveiben a politikai élet jelentősen nem módosult, sőt a kormánypárt támogatása még tovább erősödött. A városból már 1940-ben 2496 férfi vonult be katonának, s a világháború jelentős áldozatokat, követelt a helyi társadalomtól, összesen 557, a második világháborúban elesett hajdúnánásiról van tudomásunk.⁴⁸ Ez a szám az 1941-es népszámláláskor mért 18 770 fős lélekszámhoz viszonyítva 3,2%-os veszteséget jelentett.⁴⁹

A fronton elesett katonák mellett a háború következtében további veszteségeket is elszenvedett a város, a világháború és az azt követő két évtized soha nem látott pusztítást vitt véghez, s előre nem látható borzalmaknak tette ki a város lakóit.

A szenvedések a hazai zsidóság elhurcolásával és a deportálásokkal kezdődtek, de sokakat, mintegy 80-150 ezer főt már a honvédelmi törvényben (1939. évi II. tc.) szabályozott munkaszolgálatra is kötelezték.⁵⁰ A kormány április 28-ai rendeletének értelmében vidéken gyűjtőtáborokat, míg a nagyobb, 10 ezer főt meghaladó lélekszámú városokban külön gettókat hoztak létre, ahol mind az őrzésük, mind a későbbi szállításuk is szervezeten biztosítható volt.⁵¹ A gettósítás, akárcsak később a deportálás csendőrkerületenként történt, s e tekintetben Hajdúnánás Debrecenhez, a VI. csendőrkerülethez tartozott.⁵²

Hajdúnánáson 1944 előtt a helyi zsidóság a városi társadalom szerves része volt. A helyi gazdaságszerkezetből adódóan az ipar meglehetősen szűk volt és sok szállal kötődött a mezőgazdasághoz, ez a jellemzően agrárius társadalom mégis viszonylag jelentős zsidóságot integrált magába. A város életét a két világháború között a békés együttélés jellemezte és ez az 1930-as évek második felében az országos tendenciák ellenére sem változott meg.

⁴⁷ Hubai László, i. m. - vonatkozó adatok.

⁴⁸ Draviczy Imre: Századunkban a gyilkos láng már kétszer lobbant... i. m. 388-395. – MNL HBML XIV. 18. 2.d.

⁴⁹ Az 1941. évi népszámlálás. Demográfiai adatok községek szerint. Budapest, KSH, 1976. 80.

⁵⁰ A munkaszolgálatosok pontos számát nehéz meghatározni. Lásd: Stark Tamás: Zsidóság a vészkorszakban és a felszabadulás után (1939-1955). Budapest, 1995. 25-26.

⁵¹ Vö: Síró Béla: A debreceni zsidóság a vészkorszak idején. In: Történeti Tanulmányok IV. (Szerk. L. Nagy Zsuzsa – Veress Géza) Debrecen, 1996. 157.

⁵² Stark Tamás: Zsidóság a vészkorszakban... i. m. 20-21.

Hajdúnánáson nem tudtak mélyebb gyökeret verni azok az antiszemita, szélsőjobboldali mozgalmak, amelyek másutt folyamatosan erősödtek.⁵³

Az országos események és a német megszállást követő kormányzati politika azonban Hajdúnánást is elértek. A városban végül 1944. május 31-én kezdte meg működését az a Klapka (ma: Ady Endre körút) és a Bem utca (ma: Mártírok útja) körül létesült gettó, ahová a város 1003 fős zsidósága került.⁵⁴

Az embereket június 17-18-a éjjelén költöztették ki a gettóból és szuronyos csendőrök kíséretében indították útnak őket a vasútállomás felé. A tehervonatok először Debrecenbe érkeztek, ahol a Serly-féle téglagyárban gyűjtötték össze a megyéből a zsidókat, hogy innen szállítsák tovább őket. A hajdúnánási zsidók is itt várakoztak egy teljes hétig, állandó fegyveres őrizet mellett.⁵⁵ Ezután Debrecenből a hajdúnánási deportáltakat vagy Kassán keresztül Auschwitzba, vagy a Bécs mellett fekvő Strasshofba vitték.⁵⁶

A deportálások mellett azonban a front átvonulása, és mindaz, ami a szovjet megszállást követően történt, újabb hatalmas megpróbáltatást jelentett a hajdúnánásiak számára és elképzelhetetlen veszteségeket okozott. Az ekkor átélt szenvedések olyan mélyen érintették a várost, hogy lakói ma sem felejtik ezeket a napokat, hiszen a kegyetlenkedéseknek maguk a helyiek estek áldozatul.

A sokáig „felszabadítónak” tekintett Vörös Hadsereg túlkapásaival és a civil társadalommal szemben tanúsított magatartásával a rendszerváltásig a hazai történettudomány sem foglalkozott, s az 1944 őszét traumaként megélő helyiek semmilyen magyarázatot nem kaptak a velük történetekre. Nem csoda, hogy nehezen dolgozták fel a megmaradt életerős férfiaknak az elhurcolását és elvesztését, s azt, hogy hozzátartozójuk felől évtizedekig nem rendelkeztek megbízható információval.

Hajdúnánásról 1944. október 30-án éjjel vonultak ki a szovjetek elől hátráló német és magyar csapatok. Másnap, 1944. október 31-én érkezett meg a városba a 2. Ukrán Fronthoz tartozó román előőrs, és a szovjet 33. lövészhadtest gépesített csoportja, továbbá a 27. kozák lovashadtest.⁵⁷ Október 9-én felfüggesztette működését a polgármesteri hivatal, s ezzel a

⁵³ Vö: Hajdúnánás története VI. fejezet... i. m. 329.

⁵⁴ Uo., 331.

⁵⁵ Vö: Völgyesi Zoltán: Kisvárosi történet. Az 1956-os forradalom és a zsidóellenes megmozdulások Hajdúnánáson. Budapest, 2001. 39-41.

⁵⁶ A deportált hajdúnánási zsidók névsorát közli: Halmos Sándor: Emlékezz meg! Hajdú-Bihar Megye zsidóságának története napjainkig. Debrecen, 2003.

⁵⁷ Ilyés László: Hajdúnánás a népi demokratikus forradalom idején (1944-1946) [A Móricz Pál Városi Könyvtár kézírata] Hajdúnánás, 8.

magyar állami közigazgatás is megszűnt, majd november 1-jén megalakult szovjet katonai városparancsnokság, s a települést közvetlen fennhatósága alá vonta.⁵⁸

A szovjetek megérkezése azonban nem valóságos felszabadítás volt, sőt további szenvedésekhez vezetett. Az eseményekről személyes élményekkel rendelkező helyiek beszámolóí a Vörös Hadsereg kegyetlenségeit emelik ki. A front közeledtével a hajdúnánásiak többsége úgy gondolta, hogy kimenekül a városból a tanyákra, és ott húzódik meg. Ez később meglehetősen rossz döntésnek bizonyult, hiszen az elhagyatott, egymástól is távolabb eső tanyákon jóval kiszolgáltatottabbak voltak az emberek az egységeiktől elszakadt orosz katonák túlkapásainak, mint a szervezett, parancsnokaik közvetlen irányítása alatt álló csapatok által elfoglalt városban.

Az eseményeket átélte egyik helybeli (Kovács Istvánné) megállapítása szerint: *„Azzal, hogy ide a lábukat betették az oroszok, csak a rettenet vált úrrá mindenkiben”*. A Vörös Hadsereg által elkövetett bűnök, a fosztogatások, az erőszakos cselekmények és gyilkosságok azonban sokáig nem képezték részét a hivatalos történelemnek. A szovjet megszállás szörnyűségei a helyi közösségek kollektív emlékezetében éltek tovább. *„Nem hiszem, hogy azt a sok és mélyes fájdalmit amit kaptunk, és kapott Nánás népe, az Isten valamikor meg tudja torolni, mert annyi van belőle.”* - olvasható az említett visszaemlékezésben.

Tudjuk, hogy az egyik hajdúnánási gazdát például azért szurkálta halálra egy orosz katona a saját borospincéjében, mert nem tudott több bort adni neki, és olyan eset is előfordult, hogy valakit azért lőtték fejbe, mert nem szolgáltatva ki nekik a lányát. Abban a háborús légkörben, ami akkor uralkodott, a szovjeteknek az is elég volt a gyilkossághoz, ha csak rossz szemmel néztek rájuk a helyiek.

Sokat emlegetett eset a városban Girus András állatorvos esete, aki a szovjet bevonulás után néhány nappal egymaga szállt szembe a megszállókkal. A város egyik legnagyobb termetű embere egy szovjet tisztet, – miután az az erőszaknak ellenálló feleségét megölte – agyon ütött egy küsszékkal, majd fegyverét elvéve még egy tisztet agyonlőtt. A megtorlás természetesen nem maradt el, Girus elmenekült, a házat viszont felgyújtották. Elrettentés gyanánt a két tisztet az utcasarkon temették el, sírjukon az állt, hogy a helyi fasiszták áldozatai.⁵⁹

A Vörös Hadsereg legnagyobb kegyetlensége azonban 1944. november 3-án éjjel következett be. Egy tudatos és szervezett akció során a polgári lakosság begyűjtésére, és mint

⁵⁸ Völgyesi Zoltán: Kisvárosi történet... i. m. 43-44.

⁵⁹ A megszálló szovjet hadsereg és a helyi lakosság közötti konfliktusokról szóló beszámolókat lásd: Draviczky Imre: Századunkban a gyilkos láng már kétszer lobbant... i. m. 230-241. – MNL HBML XIV. 18. 2.d.

később kiderült hadifogságba szállítására került sor ezen az éjszakán. Katonai alakulatok jártak házról-házra és összegyűjtötték az otthon talált férfiakat, a fiatalokat és az öregeket is. Az egész városra kiterjedő akcióból csak egy-két városszéli utca, valamint a tanyák maradtak ki, ide ugyanis már nem jutottak el virradat előtt az oroszok.⁶⁰

Tudjuk azt is, hogy a hajdúnánási fogolyszedéssel egy időben a november 1-jén megszállt Nyíregyházán is sor került egy hasonló akcióra, de ott november 2-án fényes nappal mintegy 2 ezer embert gyűjtöttek be.⁶¹ Ezek a novemberi akciók meglehetősen koraiak voltak, hiszen országosan 1944. december vége és 1945. február eleje között zajlott le a polgári lakosság összeszedése és szervezett elszállítása. A hajdúnánási elhurcolás még úgy is nagyon váratlanul ért mindenkit, ha tudjuk, hogy a fogolyszedés Hajdú-Bihar Megyében kezdődött.⁶²

A begyűjtés sokkolta a helyi társadalmat, mivel sokan apjukat, férjüket, testvérüket veszítették el, többnyire örökre. Különösen súlyos szociális következményei voltak a városra nézve ennek a tragédiának, hiszen sok családból az egyetlen keresőt vitték el az oroszok, s a veszteség miatt érzett fájdalom mellett sokak megélhetése is veszélybe került.

Egyes vélemények, s általában a helyiek kollektív emlékezete szerint a szovjeteknek a visszaérkező munkaszolgálatosok is segítettek, akik így kívántak bosszút állni, mivel azok nem akadályozták meg a deportálásokat.⁶³ A visszatérő, és nem egy esetben a helyi vezetésbe kerülő zsidókkal szembeni ellenszenv megnyilvánulására másutt is volt példa, és a „zsidó bosszú” gondolata sokáig fennmaradt a helyi közösségekben.⁶⁴

Az elhurcolások pontos oka hitelt érdemlően nem bizonyítható, tudjuk azonban, hogy a szovjet hadseregben bevett gyakorlat volt polgári személyek fogságba ejtése és hadifogolytáborokba szállítása. Stark Tamás munkájában kimutatta, hogy a hajdúnánásihoz hasonló elhurcolások a szovjetek esetében szinte mindennaposak voltak, s ezek a szükséges munkaerő biztosítása mellett a megszállt területek pacifikálását is elősegítették:

„A Vörös Hadsereg speciális alakulatai válogatás nélkül hurcoltak el civileket, ha az előírt kényszermunkás kontingenst frontkatonákkal nem lehetett kitölteni. [...] A szovjet deportálókat elsősorban a munkaerő-szükséglet kielégítése sarkallta. Ők nemre, korra,

⁶⁰ Völgyesi Zoltán: Kisvárosi történet... i. m. 44-45.

⁶¹ Erről bővebben: Fazekas Árpád: Elhurcoltak. Nyíregyháza 1944-1948. Nyíregyháza, 1989.; valamint: Stark Tamás: Magyar foglyok a Szovjetunióban. Budapest, 2006. 31.; továbbá: Völgyesi Zoltán: Kisvárosi történet... i. m. 46-47.

⁶² Zielbauer György: Magyar polgári lakosok deportálása és hadifogsága (1945-1948). Történelmi Szemle 1989./3-4. szám, 270-291.

⁶³ Draviczy Imre: Századunkban a gyilkos láng már kétszer lobbant... i. m. 248-249.- MNL HBML XIV. 18. 2.d.

⁶⁴ Vö: Kovács András: A zsidókérdés a mai magyar társadalomban. In: Zsidóság az 1945 utáni Magyarországon. Párizs, 1984. 13. – Idézi: Stark Tamás: Zsidóság a vészkorszakban... i. m. 91.

vallásra való tekintet nélkül fogtak el 250-300 ezer embert a jelenlegi határok között, 40 ezret Kárpátalján és további mintegy 250 ezer személyt Németország és Ausztria szovjet övezetében.”⁶⁵

Szovjet hadifogságba egyébként Romsics Ignác adatai szerint mintegy 600 ezer magyar került, többségük katona volt, de a polgári személyek száma is elérte a 100-120 ezer főt.⁶⁶ A Magyar Statisztikai Szemlében közzétett adatok szerint azonban az elhurcoltak összlétszáma 355 815 főre tehető, akik közül 225 777-en még 1945. június 30-án is távol voltak. Ezek az adatok azonban 176 207, illetve 136 478 zsidót is tartalmaznak, akiket nem biztos, hogy a szovjetek vittek magukkal. Az 1945. június 30-ai állapot szerint egyébként 1340 olyan nem zsidónak minősülő személy volt, akiket a Hajdúságból vittek el az oroszok.⁶⁷

Egy másik számítás szerint, viszont a Magyarországról, vidékről szovjet hadifogságba hurcolt civilek összlétszámát 107 831 fő volt, amelyből 3636 fő Hajdú-Bihar Megyére esett.⁶⁸ Zielbauer György adatai szerint viszont összesen 1549 polgári személy került a Szovjetunó különböző táborába Hajdú-Bihar Megyéből, akik közül 1366 férfi mellett 183 nő volt.⁶⁹ Az a körülbelül 350 hajdúnánási férfi, aki Benderbe került tehát a megyéből elhurcoltak jelentős részét, a 1340-es létszámhoz viszonyítva 26,1%-át, az 1549 fős adatot figyelembe véve 22,6%-át tette ki. Ezek szerint tehát a megyéből elhurcolt emberek nagyjából ¼-ét 1944. november 3-án Hajdúnánásról vitték el.

A Hajdúnánásról összegyűjtött legalább 500, újabb vélemények szerint több mint 700 (egészen pontosan 760) főt éjszakára a szülőotthonba terelték, majd másnap gyalogmenetben irányították őket Debrecen felé.⁷⁰ A háromnapos út alatt a foglyok úgy tudták, hogy néhány hétig lesznek távol, mivel a Hajdúnánást Debrecennel összekötő vasúti szakasz helyreállításán fognak dolgozni.⁷¹

A hadifogolyként elhurcolt hajdúnánási férfiak Debrecenbe érve a Pávilon laktanyába kerültek, ahol akkoriban már valóságos szovjet gyűjtőtábor működött.⁷² A foglyok közül az

⁶⁵ Stark Tamás: Zsidóság a vészkorszakban... i. m. 33.

⁶⁶ Romsics Ignác: Magyarország története a XX. században. Budapest, 2002. 270.

⁶⁷ Tájékoztató gyorsfelvétel a községek, városok közérdekű viszonyairól. Magyar Statisztikai Szemle 1946/1-6. szám, 12-13.

⁶⁸ Domokos József kéziratban lévő adatait hivatkozva: Stark Tamás: Magyar foglyok a Szovjetunióban... i. m. 96.

⁶⁹ Zielbauer György, i. m. 270-291.

⁷⁰ Vö: Buczkó József – Hadas Ferenc: Akiknek még sír sem jutott. Hajdúnánásiak a „málenkij robot” poklában. Hajdúnánás, 2014. 8.

⁷¹ Vö: Hadas Ferenc: Hol sírjaik domborulnak... /Egy túlélő emlékezései a hajdúnánási elhurcoltakról/ Hajdúnánás, 1991. 20.

⁷² Magyarország területén több mint 50 hadifoglyok számára rendszeresített gyűjtőtábort működtettek az oroszok, melyek főként nagyobb városokban, vasúti csomópontok közelében jöttek létre. A 12 legnagyobb tábor a következő volt: Cegléd, Székesfehérvár, Budapest (Ferenc József lovassági laktanya), Jánosháza, Győr

50 év felettieket és a 16 év alattiakat, valamint a betegeket szabadon bocsátották, mivel úgysem éltek volna túl az előttük álló utat. A debreceni tartózkodás és a válogatás alatt sok életet mentett meg Masits Sándor hajdúnánási fogtechnikus, akik sokakat nyilvánítottak betegeknek. A megmaradt nagyjából 350 embert 1944. november 18-án indították el vasúton.⁷³

A hajdúnánási „hadifoglyok” hosszú utat tettek meg Debrecenből Románián keresztül a Szovjetunióba, többségük először a moldvai Foksány elosztótáborába, majd onnan Kisinyovon keresztül a Dnyeszter partján fekvő benderi hadifogolytáborba jutott. 1944 végén azonban a Benderiben működő 104. számú lágert felszámolták és a foglyok az elkövetkezendő 2 évet Kisinyovban töltötték. Benderi és Kisinyov mellett azonban raboskodtak hajdúnánási civilek a Belcben (szintén Moldávia), Korosztényben (mai Ukrajna) és Permben (mai Oroszország, Ural) működő hadifogolytáborokban is. Az Uralban lévő táborokba, így Permbe is Kijeven keresztül juttatták el a rabokat.⁷⁴ A hajdúnánásiak később szinte követhetetlenül tűntek el a közel 6 ezer táborból álló GULAG útvesztőjében. A leírhatatlan körülmények, a rossz bánásmód és a táborok közötti folytonos fogolycserék következtében az ártatlanul elhurcolt, polgári személyként hadifogságba került több száz emberből alig 20-an maradtak életben és tértek haza szeretteikhez.⁷⁵

Országos viszonylatban a hajdúnánási fogolyszedés igen korán következett be, hiszen a legtöbb helyen a polgári lakosság válogatás nélküli begyűjtését megelőzte a Magyarországon élő németek szabályos deportálása. Erre a magyarországi törvényi alapot Erdei Ferenc belügyminiszter 1945. január 5-én kelt rendelete szolgáltatta, amely a német származású emberek összeírását írta elő a szovjet katonai hatóságok és a magyar kormány közötti megállapodásra hivatkozva.⁷⁶ Ezek alapján a jegyzékek alapján hajtották végre a magyarországi németek, vagy németeknek vélt szerencsétlen emberek Szovjetunióba szállítását, amelyre a Tiszántúlon 1945. februárjában került sor.⁷⁷

Hajdúnánáson 1945. január végén – majdnem 3 hónappal a férfi lakosság elhurcolását követően – került sor a városban lakó német hangzású névvel rendelkező ártatlanok deportálására, s a 15 fős lista összeállításában a Politikai Nyomozó Osztály vezetője, az

(Frigyes laktanya), Komárom, Szeged (Csillag börtön), Baja, Celldömölk, Intapuszta, Gödöllő és Debrecen (Pavilon laktanya). – Vö: Stark Tamás: Magyar foglyok a Szovjetunióban... i. m. 111-112.

⁷³ Völgyesi Zoltán: Kisvárosi történet... i. m. 45.

Révész Imre református püspök igyekezett lépéseket tenni a hadifoglyok szabadon bocsátásának ügyében, de akciója eredménytelenül zárult. – Vö: Szebeni Ilona: Merre van a magyar hazám? ... Kényszermunkán a Szovjetunióban 1944-1949. Debrecen, 1992. 18-19.

⁷⁴ Buczkó József – Hadas Ferenc: Akiknek még sír sem jutott..., i. m. 9-12.

⁷⁵ A hajdúnánási férfiak elfogásának és viszontagságos utazásának a történetét részletesen leírja Hadas Ferenc, az egyike azon keveseknek, akik visszatértek a fogolytáborból. Vö: Hadas Ferenc, i. m. 19-31.

⁷⁶ A rendelet nem került be a Magyar Közlönybe!

⁷⁷ Vö: Zielbauer György, i. m. 270-291.

Izraelita Hitközség elnöki tisztét is betöltő Schlosser Jenő aktívan közreműködött.⁷⁸ A Szovjetunióba szállított foglyokat ugyanazok a borzalmak várták, de a város emlékezetébe 1944. november 3-án – érthető módon – jobban bevésődött.

Érthető módon az indulatok felkorbácsolódtak a városban, különösen Schlosser Jenő volt rendkívül népszerűtlen a helyiek körében. A konfliktusok elkerülése végett és a nyugalom helyreállítás érdekében Cary Jakab, a Polgári Demokrata Párt helyi elnöke vetette fel, hogy Schlossert mentse fel tisztségéből, amire sor is került:

„Nem egyszer hallottam már az utcán az asszonyok és a mészárszékek előtt állók tömegéből ilyen hangokat. Majd meglátják a zsidók, hogy mi lesz velük, ha az oroszok kimennek... Én az antiszemitizmus tovább terjedésének megakadályozása céljából helyesnek találom azt, hogy a politikai ügyosztály élén ne a jelenlegi vezető álljon.”⁷⁹

Miközben az elhurcolások és a szeretteiket hazaváró lakosság indulatai jól érzékelhető feszültséget okoztak Hajdúnánáson, a hadifoglyok és a hadifogolyként kezelt civilek túlélési esélyei a begyűjtés, a kimerítő utazás és legfőképp a táborokban uralkodó viszonyok miatt, nagyon csekélyek voltak. A Szovjetunió nem csatlakozott az 1929-es genfi hadifogolykonvencióhoz, de nem tartotta be az 1907-es, még a cári Oroszország által elfogadott hágai egyezményt sem.⁸⁰

A férjeiket, apáikat, testvéreiket haza váró családok éveig éltek bizonytalanságban, nem tudtak semmit hozzátartozóikról, s még akkor is visszavárták őket, amikor sokuk már minden bizonnyal nem élt. A szórványos híreket egyetlen forrásból szerezhették be az itthoniak, a Magyar Kommunista Párt Központi Hadifogoly Irodája által 1946 és 1948 között kiadott *Magyar Hadirokkant, Hadifogoly Híradóból*, amely a párt propagandakiadványa volt. A lap azt a látszatot keltette, mintha a hadifoglyok jó helyen lennének a Szovjetunóban és azt a reményt táplálta mindenkiben, hogy egészségesen fognak hazatérni onnan. Hosszú listákat közöltek a hadifoglyokról és tömondatos üzeneteket továbbítottak, ezzel is csillapítva a társadalomban feszülő, jól érzékelhető indulatokat.⁸¹

Fontos lépés volt az aggódó itthoniak számára, hogy a hadifoglyok ügyét 1946. januárjától a Magyar Vöröskereszt Hadifogoly Osztálya vette át a honvédségtől, s ettől kezdve ez a szervezet igyekezett biztosítani a kapcsolattartást, és elősegíteni a hozzátartozók felkutatását. Hajdú-Bihar Megyében, Debrecenben jött létre a hadifogoly osztály székhelye,

⁷⁸ Völgyesi Zoltán: Egy 1956-os antiszemita megmozdulás történeti háttéréhez. Történeti Tanulmányok III. (Szerk. L. Nagy Zsuzsa és Veress Géza) Debrecen, 1994. 146.

⁷⁹ Hajdúnánás: A Nemzeti Bizottság jegyzőkönyvei [1945. január 12. – 1948. december 31.] 1945. március 13-ai ülés. Cary Jakab hozzászólása. – MNL HBML XVII. 4. 1.k.

⁸⁰ Vö: Stark Tamás: Zsidóság a vészkorszakban... i. m. 37.

⁸¹ Stark Tamás: Magyar foglyok a Szovjetunióban... i. m. 125.

ami közvetlenül a budapesti központ fennhatósága alá tartozott, s a debreceni Vöröskeresztől függetlenül fejtette ki tevékenységét.⁸²

A szovjet hadifogságban lévő polgári személyek felkutatásának érdekében a Magyar Vöröskereszt a hozzátartozók által megadott adatok alapján űrlapokat állított ki, melyeket a Külügyminisztériumhoz juttatott. A kérdőíveket, amiket orosz nyelvre is lefordítottak, 1000 pengő térítési díj ellenében adták ki a hozzátartozóknak, akik örültek, hogy egyáltalán tehetnek valamit szeretteikért.⁸³ Az űrlapon feltüntetendő adatok (név, anyja neve, születési ideje, lakcíme, elfogásának körülményei stb.) mellett a Vöröskereszt a hadifogoly „címét”, az utolsó tábori lapján feltüntetett elérhetőségét is kérte. A legtöbben viszont nem tudtak ilyen információt nyújtani, mivel maguk sem tudtak semmit szeretteikről. Fontos, hogy ez a lehetőség kizárólag a polgári személyként fogva tartottak számára jelentett reményt.⁸⁴

Polgári személynek az számított, aki a háborúban katonaként nem vett részt, ennek ellenére sokan tüntették fel katonaként fogságba esett hozzátartozójukat is a Vöröskereszt űrlapjain. A Hajdú-Bihar Megyei Levéltár Hajdúböszörményi Fióklevéltárából előkerült kérdőívek alapján elmondható, hogy csak a hajdúnánásiak 850 hozzátartozót igyekeztek megtalálni, akiket katonaként vagy polgári személyként hurcoltak hadifogságba a szovjetek, vagy tűntek el ismeretlen körülmények között.⁸⁵

A szovjet hadifogolytáborokból történő első szabadon bocsátásra még 1945 nyarán sor került, de az kizárólag az idős, beteg, munkaképtelen foglyokat érintette. A hadifoglyok szervezett hazaszállítása 1946 derekán vette kezdetét. Nagy Ferenc moszkvai útját követően, 1946 júniusában a Szövetséges Ellenőrző Bizottság elnöke, Szviridov tábornok bejelentette, hogy az év végéig 30 ezer hadifogoly érkezik haza a Szovjetunióból. A fogadótábort Debrecenben alakították ki és Foksányban, valamint Máramarosszigeten magyar kirendeltségek működtek, ahonnan útnak indították a hatalmas 1500-1900 főt szállító szerelvényeket Magyarország felé.⁸⁶ Végül a beígért 30 ezer fogolyból 1946 december végéig csupán 16 322-en érkeztek meg, akik közül 3194 polgári személy volt.⁸⁷

A magyar hadifoglyok a Szovjetunóban összesen 171 főtáborban, valamint 601 ezekhez tartozó melléktáborban voltak szétszóródva. A legnagyobb magyarokat is befogadó főtáborok közé tartozott a teljesség igénye nélkül: Kijev, Cseljabinszk, Sztálingrád,

⁸² Vö. Debrecen. 1946. január 16. – A hadifoglyok ügyét a Vöröskereszt veszi át c. írás.

⁸³ Az űrlapokat Debrecenben a Kossuth u. 20. fszt. 32. szám alatt lévő hivatalban lehetett átvenni és kitöltve leadni. – Lásd: Debrecen. 1946. február 1. – Felhívás az orosz hadifogságban lévők hozzátartozóihoz c. írás.

⁸⁴ Debrecen 1946. február 9. – Polgári személyek hazahozatala c. írás.

⁸⁵ A Vörös Hadsereg által elszállított egyén személyi adatai (A Fegyverszüneti Ellenőrző Bizottság 1945. évi március 18-án kelt 26. sz. rendeletére) – MNL HBML V.B. 374/c. 521. d.

⁸⁶ Stark Tamás: Magyar foglyok a Szovjetunióban... i. m. 242-243.

⁸⁷ Zielbauer György, i. m. 270-291.

Koroszteny, Gorkij, Vorosilovgrad, Georgijevsz, Krasznodár, Harkov, Odessza, Minszk, Sahti és Krasznij Luzs. (A hajdúnánásiakat befogadó benderi tábor területi fekvéséből adódóan feltehetőleg Odesszához tartozott.) Az 1946-ban hazatért foglyok szerint akkor még 17 táborkörzetben maradtak magyarok hadifogságban, míg azokról, akik szerencsétlenségükre az átláthatatlan GULAG táborvilágába kerültek, még ennyi hír sem volt. Utóbbiak tulajdonképpen végleg kiestek a magyar hatóságok látóteréből.⁸⁸

Az áldozatok pontos számát nehéz meghatározni, míg a szovjet hadifogságban életüket vesztett civilek számát még megbecsülni sem tudja a szakirodalom. Annyi bizonyos, hogy az ily módon elhunyt polgári személyek tovább növelik Magyarország második világháborús polgári áldozatainak amúgy is tekintélyes számát.⁸⁹ 2005-ig az orosz Központi Katonai Irattár 66 277 táborokban elhunyt fogoly nevét adta meg a magyar Hadisírgondozó Irodának, ez a szám azonban nagyon kevésnek tűnik, különösen annak fényében, hogy a Szovjetunó területén több mint 200 ezer magyar „tűnt el”.⁹⁰

Akik túléltek a megpróbáltatásokat és felkerültek a fogolyszállító vonatokra, viszontláthatták a családjukat; megmenekülésüket azonban csak saját állóképességüknek és legfőképpen a szerencsének köszönhették. A szenvedésekkel teli évek, a kilátástalanság, a reménytelenség, a biztos halál tudata és a szünni nem akaró fájdalmak után a hazatérőket itthon már egy másik világ fogadta, s a Rákosi nevével fémjelzett diktatúra még csak ekkor vette kezdetét.

2. Hajdúnánás agrárviszonyai a második világháború előtt

Mielőtt azonban a második világháborút követő, témánk szempontjából is fontos politikai változásokra és a Rákosi-korszak társadalmi és gazdasági hatásainak az ismertetésére térnénk rá, szólnunk kell arról a radikális földreformról is, amely 1945-ben a földtulajdon több évszázados struktúráját felszámolta. Jelen keretek között nem célunk a teljes magyar társadalomfejlődés, illetve a hazai agrártörténet teljes áttekintése, ezért csak a XX. század derekán a magyar mezőgazdaságban végbement gyors ütemű átalakulás megértéséhez szükséges folyamatok megvilágítására, a földosztás jelentőségének az érzékeltetésére törekszünk.

⁸⁸ Stark Tamás: Magyar foglyok a Szovjetunióban... i. m. 126-131.

⁸⁹ A háború, a bombázások és a front átvonulása alatt a trianoni határokon belül mintegy 80-100 ezer polgári személy vesztette életét. – Vö: Stark Tamás: Meghalt, eltűnt, fogságba esett. (Magyarország második világháborús katonai és polgári embervesztesége) Történelmi Szemle 1985/1. szám, 80-95.

⁹⁰ Ravasz István: Magyarország világháborús embervesztesége és a magyar katonasírok. In: Háború, hadsereg, összeomlás. Magyar politika, katonapolitika a második világháborúban. (Szerk. Markó György) Budapest, 2005., 175; valamint: Stark Tamás: Magyar foglyok a Szovjetunióban... i. m. 252.

Látnunk kell, hogy a korabeli birtokstruktúra a nagybirtokok dominanciájára épült, amely nagybirtokok a mezőgazdaságból élő nincstelen parasztek legfontosabb munkaadói is voltak egyben. A magyar mezőgazdaság a XX. század első felében számos problémával küzdött, különösen a földből élő népesség megélhetése, illetve az őket jellemző rendkívül rossz szociális és egészségügyi körülmények okoztak gondokat. A földbirtokosok földjein dolgozó emberek szociális helyzete, egészségügyi körülményei és élethelehetőségei messze elmaradtak a kívánatostól. Jobb helyzetben voltak a birtokos parasztek, akik legalább a maguk urai voltak, és a saját földjükön gazdálkodtak, de ők voltak kevesebben.

A parasztek többsége nem tudott önálló kisbirtokos lenni, s a népszaporulat, valamint az amúgy sem nagy földjeik elaprózódása nagyon komoly földhiány kialakulásához vezetett. Gunst Péter számításai szerint az I. világháború előtt a teljes agrárnépességnek mindössze 30%-a tartozott a 5 kat. holdat meghaladó földdel rendelkezők közé, 70%-a pedig nincstelen agrárproletár, vagy törpebirtokos volt.⁹¹

A paraszti elégedetlenséget lecsillapítandó sor került ugyan egy földosztásra az 1920. november 13-án elfogadott 1920. évi XXXVI. tc., az ún. Nagyatádi Szabó István-féle földreform kapcsán, ez azonban alig változtatott az aránytalan birtokszerkezeten. A nagybirtokok dominanciája fennmaradt, és nem az életképes kisbirtokok, hanem a törpebirtokok száma emelkedett. Az igényjogosultak között első helyre sorolt hadirokkantak, hadiözvegyek és felnőtt hadiárva családoként legfeljebb 600 négyszögöl házhelyhez, és maximum 3 kat. hold birtokhoz juthattak a törvény értelmében.⁹²

Mindezek következtében 1935-ben a mezőgazdasági népesség 42%-a egyáltalán nem, vagy csak a család fenntartásához sem elegendő 1 kat. hold nagyságú földterülettel rendelkezett.⁹³ Ez a paraszti réteg tehát nem tudott a földjéből megélni, ezért kénytelen volt valamilyen bérmunkát vállalni. Belőlük lettek a béresek, a gazdasági cselédek, a különböző mezőgazdasági munkások, a napszámosok, a szegődményesek, a summások, az idény- és vándormunkások, és általában azok a paraszti rétegek, akiknek a sanyarú sorsára már a népi írók is igyekeztek felhívni a magyar társadalom figyelmét.

Ennek ellenére az 1920-as évek második felében végbement bizonyos fejlődés főként a szántóföldi növénytermesztés terén, aminek a háttérében a mezőgazdaság technikai fejlesztése állt. Igaz ugyan, hogy a rendelkezésre álló nagyszámú és olcsó mezőgazdasági

⁹¹ Gunst Péter: A magyar agrártársadalom 1919-1945 között. In: A magyar agrártársadalom a jobbágyság felszabadulásától napjainkig. (Szerk. Gunst Péter) Budapest, 1998. 233-234.

⁹² Romsics Ignác... i. m. 140.

⁹³ Szuhay Miklós: A magyar mezőgazdaság a két világháború között 1919-1945. In: A magyar agrártársadalom a jobbágyság felszabadulásától napjainkig. (Szerk. Gunst Péter) Budapest, 1998. 213.

munkaerő nem ösztönzött gépesítésre, de mivel javultak az értékesítési viszonyok és könnyebben lehetett hitelhez jutni, a nagybirtokok esetében jelentősebb beruházásokra is sor került. A traktorállomány az 1925. évi 1183-ról 1928-ra 6000 db-ra nőtt, míg a műtrágya-felhasználás ugyanezekben az években 60%-al emelkedett.⁹⁴ Ennek fényében nem véletlen, hogy a legmagasabb termésátlagokat főleg az 1000 kat. holdat meghaladó birtokokon érték el.

A magyar mezőgazdaságot és az összes agrárterméket súlytó gazdasági válság azonban már 1929-ben felszínre tört és megakasztotta a megindult gépesítést. A növénytermesztés és az állattenyésztés visszaesett, a termelés stagnált, a használatban lévő traktorok száma felére csökkent, és a műtrágya-felhasználás is visszaszorult. A mezőgazdasági árak zuhanni kezdtek, különösen az ipari termékek áraihoz képest, ami az agárolló szétnyílásával járt együtt. Az agrárium problémái csak tovább súlyosbították az amúgy is kiszolgáltatott mezőgazdasági munkások helyzetét, de számos kisbirtokos is tönkrement, ami a birtokszerkezet további torzulását vonta maga után. A gazdasági válság parasztságra gyakorolt negatív hatásaira Varga Zsuzsanna is kitért munkájában:

„A mezőgazdasági termelésből származó pénzbevételek csökkenése folytán gyorsan nőttek az adósságterhek. Az adósságok felgyülemelése, a törlesztések elmaradása a kisparaszti gazdaságok számottevő részének elárverezéséhez vetetett, míg a mezőgazdasági munkások nagy tömegeinek helyzetét a munkaalkalmak és a bérek csökkenése tette kilátástalanná.”⁹⁵

A mezőgazdasági mutatók azonban a gazdasági válság után is lassan javultak, és csak az 1930-as évek végére haladták meg a válság előtti szintet. A napszámberék is csak az évtized végén kezdtek el számottevően emelkedni, a mélypontot e tekintetben 1934 jelentette, amikor mindössze 1,25 pengő volt a napszámber. Ez az 1929-es bérszint (2,62 pengő) 62,9%-ának felelt meg.⁹⁶ Kerék Mihály tíz évvel később, 1939-ben megjelent munkájában is a hazai agrártársadalom és birtokszerkezet torzulásaiban látta a bajok fő forrását:

„Az a közel hét és félezer 100 holdon felüli birtokos és bérlő, akinek kezén majdnem 7,5 millió kat. hold földterület van, önmagában nem tudja hatásosan képviselni az egész mezőgazdaság érdekeit [...] A tíz holdon aluli tömegek pedig, noha a földművelő lakosság háromnegyedrészt teszik, nem rendelkeznek kellő vagyoni súllyal, sőt egy részük szinte koldussorban él, szervezetlenül és elhagyottan. Ilyen agrárstruktúrát ma már nem sokat találhatunk a széles földkerekségen.”⁹⁷

⁹⁴ Szuhay Miklós: A magyar mezőgazdaság... i. m. 216.

⁹⁵ Varga Zsuzsanna: Politika, paraszti érdekérvényesítés és szövetkezetek Magyarországon 1956-1967. Budapest, 2001. 10-11.

⁹⁶ Gunst Péter: A magyar agrártársadalom 1919-1945 között... i. m. 266.

⁹⁷ Kerék Mihály: A magyar földkérdés. Budapest, 1939. 344.

A mezőgazdaság gépesítése sem haladt megfelelően: a traktorok száma 1935-ben 6913 volt, de 1938-ban is csak 6957 traktor volt az országban.⁹⁸ Az 1930-as évek második felétől a mezőgazdasági export szerepe felértékelődött, köszönhetően a német és az olasz piacok felszívó hatásának. Kaposi Zoltán arra is felhívta a figyelmet, hogy a német és olasz gazdasági kapcsolatok a hazai mezőgazdaság technikai fejlesztéséhez is hozzájárultak:

„Javította a gépesítést, hogy a magyar-német külkereskedelem erősödése kapcsán németországi – általában használt, ott már levetett – erőgépek kerültek a magyar mezőgazdasági üzem rendszerébe.”⁹⁹

A fellendülésnek azonban a második világháború és az ország hadszíntérre válása vetett véget. A háborús pusztítás következtében a mezőgazdaság vesztesége elérte az 1944. évi nemzeti vagyont 21,4%-át.¹⁰⁰

A háború után gyökeresen új politikai berendezkedés jött létre Magyarországon, amelyre kétségtelenül hatással volt, hogy szovjet fegyverek árnyékában bontakozott ki. A kezdetben demokratikus rendszer fokozatosan egy keleti típusú, radikálisan baloldali diktatúrába torkollott. Ez az 1945-öt követő néhány év, illetve évtized a magyar mezőgazdaság legnagyobb átalakulásokkal járó időszaka volt, amelyben a célok és a módszerek is gyakran módosultak. A korábbi birtokstruktúra, és a hagyományos paraszti gazdálkodás napjai meg voltak számlálva, bár a Dálnoki Miklós Béla vezette Ideiglenes Nemzeti Kormányban, valamint az 1945. november 4-i választások után megalakult koalíciós kormányban is fontos szerepet kapó kommunisták valódi szándékai a széles néptömegek előtt még rejtve maradtak.

Az illegalitásból kilépő egykori KMP (Kommunisták Magyarországi Pártja), amely 1943-tól Békepártként tevékenykedett, a párt nevét MKP-ra (Magyar Kommunista Párt) változtatta, és zászlajára tűzte a radikális földosztást.¹⁰¹ Ez a politikai húzás azonban csak a földnélküli szegényparasztság megnyerését szolgálta, a valódi szándékoktól távol állt a szabad birtokos parasztság támogatása, és a kisbirtokokra épülő mezőgazdaság megteremtése.¹⁰² Szakács Sándor megállapítása szerint:

⁹⁸ Szuhay Miklós: A magyar mezőgazdaság... i. m. 216.

⁹⁹ Kaposi Zoltán: Magyarország gazdaságtörténete 1700-2000. Budapest-Pécs, 2002. 330.

¹⁰⁰ Szuhay Miklós: A magyar mezőgazdaság... i. m. 229.

¹⁰¹ A párt propagandája sikeresnek bizonyult, hiszen alig pár ezer, az illegalitásból épphogy kilépő párttagsága 1945 februárjára 30 ezer főre duzzadt, s olyan gyorsan emelkedett, hogy májusra meghaladta a 150 ezer főt, s októberben már több mint félmillió ember csatlakozott az MKP-hoz. – Vö: Magyar hétköznapiak Rákosi Mátyás két emigrációja között (Szerk. Botos János – Gyarmati György – Korom Mihály – Zinner Tibor) Budapest, 1988. 25.

¹⁰² A földosztás végrehajtását egyébként minden jelentősebb politikai erő támogatta, s mellette álltak a Magyar Nemzeti Függetlenségi Front pártjai (az MKP mellett az SZDP, az NPP, az FKGP és a PDP) is, nézetkülönbségek csak végrehajtás módját és mértékét illetően voltak. – Vö: Föglein Gizella: Nemzetiségek és

„A kommunisták olyan azonnali agrárátalakulást akartak, amely egyszerre felel meg népfront-, illetve osztálypolitikai érdekeiknek, népszerűsíti a pártot és tömegméretekben szélesíti társadalmi támogatottságát.”¹⁰³

A földosztásról az 1945. március 17-én, még a nemzetgyűlés összehívása előtt, kiadott 600/1945. számú, a „*nagybirtokrendszer megszüntetéséről és a földműves nép földhöz juttatásáról*” szóló miniszterelnöki rendelet intézkedett.¹⁰⁴ A Nagy Imre és Donáth Ferenc által kidolgozott rendelettervezetet március 15-én, egyhangúlag fogadta el egy pártközi értekezlet, majd két nappal később a minisztertanács is.¹⁰⁵

A földosztó miniszter Nagy Imre, az Ideiglenes Nemzeti Kormány földművelésügyi minisztere lett. A rendelet értelmében mindenütt megalakultak (volt ahol már februárban!) a helyi földosztó bizottságok, akik elbírálták az igényeket és végrehajtották a földosztást.¹⁰⁶

Teljesen szétosztották a nyilas vagy szélsőjobboldali vezetők, valamint a háborús bűnösök földjeit, illetve az összes 1000 holdon felüli földbirtokot. Az ún. úri birtokosok legfeljebb 100, míg a parasztok legfeljebb 200 hold földdel rendelkezettek. A rendelet értelmében jogosultnak számítottak a földnélküli cselédek és mezőgazdasági munkások mellett a törpebirtokosok, valamint a nagycsaládos kisbirtokosok nős fiúgyermekai, akiknek a birtoka nem érte el az 5 kat. holdat. A földosztásnál előnyben kellett részesíteni közülük is az ellenállási mozgalom résztvevőit, a három vagy többgyermekes nagycsaládosokat és az 1945. évi mezőgazdasági munkákban kiemelkedően teljesítőket.¹⁰⁷

A szabályok áthágása, a túlkapások mindennaposak voltak. Szakács Sándor kutatásaiból az is kiderül, hogy volt, ahol úgy osztották a földeket, hogy a rendelt szövegét nem is ismerték:

agrárátalakulás Magyarországon 1945-ben. In: Agrártörténet – Agrárpolitika. Tanulmányok Szuhay Miklós emeritus professzor tiszteletére. (Szerk. Buza János – Estók János – Szávai Ferenc – Varga Zsuzsanna) Budapest, 2006. 365.

¹⁰³ Szakács Sándor: A földreformtól a kollektivizálásig 1945-1956. In: A magyar agrártársadalom a jobbagység felszabadulásától napjainkig. (Szerk. Gunst Péter) Budapest, 1998. 288.

¹⁰⁴ Magyar Közlöny, 1945. 10. szám

¹⁰⁵ A földosztás törvénybe iktatására azonban őszig kellett várni, hiszen az erről szóló 1945. évi VI. tc. elfogadására már a fővárosban került sor az 1945. szeptember 5.-étől 13-áig tartott ülészakon. – Vö: Izsák Lajos: A koalíciós és az ellenzéki pártok agrárpolitikai célkitűzései 1944-1947. In: Agrártörténet – Agrárpolitika. Tanulmányok Szuhay Miklós emeritus professzor tiszteletére. (Szerk. Buza János – Estók János – Szávai Ferenc – Varga Zsuzsanna) Budapest, 2006. 353.

¹⁰⁶ Izsák Lajos kutatásaiból tudjuk, hogy a bizottságok megalakulása és a földosztás megkezdése szempontjából a Tiszántúl különösen élen járt, s ez is hozzájárult a jogi szabályozás meggyorsításához: „1945 február végén, március elején a földnélküli és kevés földű parasztok a Tiszántúlon a saját soraiból földigénylő bizottságokat alakítottak, és megkezdték az elhagyott nagybirtokok felosztását. Ez a körülmény arra készítette a koalíció vezetőit és a kormányt, hogy mielőbb szabályozzák a földosztással kapcsolatos kérdéseket.” – Izsák Lajos: A koalíciós és az ellenzéki pártok agrárpolitikai célkitűzései... i. m. 352.

¹⁰⁷ Vö: Gulyás László: A kommunista hatalomátvétel első fázisa (1945-1947) Magyarországon. Különös tekintettel az agrárgazdaságra. In: Földindulások – sorsfordulók. Kollektivizálás, agrárvilág és vidéki változások a XX. század második felében. (Szerk. Schlett András) Budapest, 2012. 42.

„Sok helyütt a rendelet megjelenése után sem ismerték részleteiben az előírásokat. Emiatt legtöbbször szóbeli utasítások alapján láttak munkához.”¹⁰⁸

Végül 5,6 millió hold tulajdonjoga cserélt gazdát, s a földosztásnak, amit tulajdonképpen maga a nép hajtott végre, mintegy 75 ezer birtok esett áldozatul.¹⁰⁹ Ennek következtében a hagyományos birtokszerkezet gyökeresen átalakult, mivel a nagybirtok és a középbirtok gyakorlatilag megszűnt létezni. A földosztás Lengyel György megfogalmazása szerint „Kelet-Európa legkoncentráltabb birtokstruktúráját számolta fel”, hiszen korábban az összes földbirtok kevesebb, mint egy százalékát kitevő 100 kat. hold feletti birtokok a földterület csaknem felével, ezen belül az 1000 kat. hold feletti birtokok, amelyek 0,2 százalékos arányt tettek ki, az összes terület 30 százalékával rendelkeztek.¹¹⁰ Az életképes, 50-100 holdas jómódú parasztgazdaságok száma azonban az 1935-ös birtokösszeírás szerint alig 15 ezret (1%) tett ki, területük pedig mindössze egymillió hold (6,4%) volt.¹¹¹

A földhöz juttatott újjgazdák átlagosan 5,1 kat. hold birtokot kaptak.¹¹² Az összes föld 35%-a tehát szétosztásra került a zömmel „újbirtokosnak” számító mintegy 642 000 igényjogosult között.¹¹³ Hajdú-Bihar Megyében összesen 40 266 fő kapott földet, akik közül 3615 teljesen nincstelen volt. A három és félezer földnélküli alig tizede részesült 5 hold feletti birtokadományban, vagyis többségük kisbirtokos lett.¹¹⁴ Egyetérthetünk a korszak kutatóinak azzal a véleményével miszerint:

„A földreform végrehajtásával a nagybirtokos osztály, mint osztály megszűnt. [...] a hárommillió koldus, a nincstelen szegényparasztság nagy része eltűnt. A kistulajdonosi rétegek – elsősorban azért, mert a nagytőkés, nagybirtokos osztályok felbomlása megindult – szintén megerősödtek mind gazdasági, mind politikai vonatkozásban”.¹¹⁵

A kiosztott földet 10 évig nem lehetett elidegeníteni, a földhöz juttatottakat, pedig személyes megváltásra kötelezte.¹¹⁶ A földosztás során elkövetett visszasságok miatt sok

¹⁰⁸ Szakács Sándor. A földreformtól a kollektivizálásig... i. m. 291.

¹⁰⁹ Vö: Berend T. Iván: A szocialista gazdaság fejlődése Magyarországon 1945-1975., Budapest, 1979. 27.

¹¹⁰ Lengyel György: Irányított gazdaság és tervgazdaság. A negyvenes évek magyar gazdasági változásairól. In: Gazdaságpolitika, gazdasági szervezet (Szerk. Major Iván) MTA Közgazdaságtudományi Intézetének Közleményei. Budapest, 1982. 116.

¹¹¹ Lásd: Kerék Mihály: A magyar földkérdés. Budapest, 1939. 300.

¹¹² Pető Iván – Szakács Sándor: A hazai gazdaság négy évtizedének története 1945-1985. I. kötet. Budapest, 1985. 3.

¹¹³ Romsics Ignác... i. m. 284.

¹¹⁴ Valuch Tibor: Társadalmi változások és az agrártársadalom Hajdú-Biharban 1948-1965 között. In: Rákositól Kádárig. Fejezetek a legújabbkori magyar történelemből. (Szerk. Timár Lajos, Valuch Tibor) Debrecen, 1998. 64.

¹¹⁵ Magyar hétköznapi... i. m. 24.

¹¹⁶ Az újbirtokosoknak a föld megváltási árában a kapott föld tiszta jövedelmének a húszszorosát kellett kifizetniük egyenlő részletekben, eredetileg 10-20 éven keresztül. Valójában a földosztásban részesültek nem egyszer még az 1960-as években is fizettek az államnak a kapott földért. Azoknak viszont, akikről elvették a

panasz érkezett, azonban a gyakorlatban a kommunisták által hangoztatott „Földet vissza nem adunk!” elv érvényesült. A földek új tulajdonosait az 1946. évi IX. tc. (1946. május 3.) erősítette meg tulajdonjogukban, amely megtiltotta az 1946. január 1. előtt kiosztott földek visszavételét, csak a jogtalanul elvett 50 holdnál nagyobb parasztbirtokok esetében lehetett csereingatlanért vagy kárpótlásért folyamodni.¹¹⁷ A földosztás birtokszerkezetre gyakorolt radikális hatását az alábbi táblázat foglalja össze:

Birtokkategória (kh.)	A birtokok száma (fő)		Területe (kh.)	
	előtte	utána	előtte	utána
0-5	1 179 466	1 403 515	1 623 493	2 866 215
5-10	203 397	387 312	1 469 421	3 382 019
10-20	142 811	174 205	2 005 506	2 769 647
20-50	70 730	68 385	2 071 336	2 261 748
50-100	12 466	12 212	838 310	1 104 791
100-200	3779	2986	520 144	368 180
200-1000	3117	21	1 289 284	5670
1000-3000	553	—	898 566	—
3000 hold fölött	203	—	1 859 912	—
Összesen	1 616 522	2 048 636	10 575 972	12 758 270

Látható, hogy a földosztás következtében ugrásszerűen megemelkedett a 5 holdnál kisebb, illetve az 5-10 holdas kisbirtokok száma és területi részesedése, míg a 10-20 holdas családi kisgazdaságok számának és területének a gyarapodása már jóval kisebb ütemű volt. A 20 holdon felüli birtokok számában, pedig már egyértelmű csökkenés állt be, tehát ez a birtoknagyság a hatalomgyakorlók számára már nemkívánatosnak minősült. Az 1000 holdon felüli nagybirtok a rendelkezés értelmében teljesen eltűnt, de a 200 holdnál nagyobb és 1000 holdnál kisebb birtokkategóriába tartozó földek száma is 21-re! esett vissza. A 100 holdon aluli birtokok aránya 64%-ról 97%-ra, az 50 holdon aluli földek aránya 57%-ról 89%-ra, míg a 20 holdnál is kisebb földbirtokok aránya 41%-ról 71%-ra emelkedett.

Az birtokszerkezet elhibázott átalakításáról Hegedüs András, az 1950-es évek első felének meghatározó politikusa, egykori fiatal földosztó, maga is így vallott az 1980-as évek végén:

„[...] végrehajtottunk egy radikális, szegényparaszti földreformot, alapvetően az egyenlősítés eszménye alapján [...] de szétromboltuk [...] a modernizáció nagy és középbirtok

földeket, az állam semmilyen kárpótlást nem fizetett, noha kezdetben ezt is kilátásba helyezték. Vö: Szakács Sándor: A földreformtól a kollektivizálásig... i. m. 290-291.

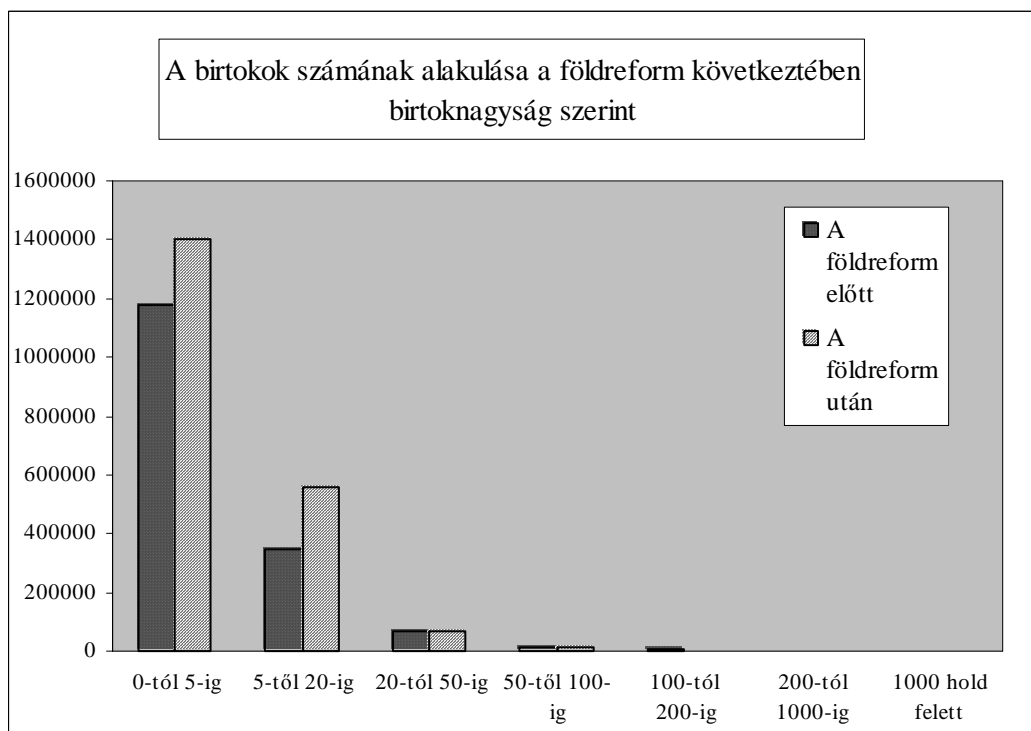
¹¹⁷ Erről bővebben: Gulyás László: A kommunista hatalomátvétel első fázisa ..., i. m. 46.

¹¹⁸ Forrás: Szakács Sándor: A földreformtól a kollektivizálásig... i. m. 296.

teremtette technikai alapok nagy részét és kikapcsoltuk a mezőgazdaság modernizálásának szakértői rétegét, az intézőket. [...] Virágzó bérleti gazdaságokat szüntettünk meg a tulajdonviszonyok egyoldalú mérlegelése alapján.”¹¹⁹

A földosztás ilyen gyors, és hatékony lebonyolítása azonban nem jöhetett volna létre szovjet segítség nélkül. A kommunista párt aktivistái röplapokon és minden más módon buzdították a lakáságot a földreform végrehajtására. A háború utáni időszak gazdasági viszonyai nem voltak ugyan ideálisak, de ennek ellenére, különösen a korábban nincstelen, a rendelet értelmében földhöz jutott parasztság nagy lelkesedéssel látott hozzá a gazdálkodáshoz.

1. ábra

Forrás: Szakács Sándor: A földreformtól a kollektivizálásig 1945-1956. In: A magyar agrártársadalom a jobbágyság felszabadulásától napjainkig. (Szerk. Gunst Péter) Budapest, 1998., 296.

A kialakult helyzetet azonban jól tükrözi Varga Zsuzsanna azon gondolata, miszerint a birtokszerkezet átalakítása, a nincstelenek földhöz juttatása a hatalom szempontjából még kényelmesnek is nevezhető megoldást jelentett:

„A földreform mérsékelte a szociális és politikai feszültségeket, ráadásul a mezőgazdaság helyreállításának terhe átkerült az állam válláról az újbirtokosokéra. Ez pedig – tekintve a mezőgazdaságot ért súlyos háborús károkat – igen jelentős fejlemény volt.”¹²⁰

¹¹⁹ Hegedűs András: A történelem és a hatalom igézetében. Budapest, 1988. 115.

Ezzel együtt egyetérthetünk Donáth Ferencsel abban, hogy bár a földosztás – a végrehajtás módjától eltekintve – nagyon időszerű, sőt szükségszerű volt, az igazi problémát az okozta, hogy az újjgazdák a megkapott földeken magukra maradtak megfelelő szakértelem, eszközök és igaerő nélkül, s a földreformot nem követte, nem egészítette ki valódi agrárreform.¹²¹

A két világháború közötti magyar mezőgazdaságról korábban elmondottakat némileg más megvilágításba helyezi, hogy az ország egyes részein eltérések mutatkoztak a történetileg kialakult birtokstruktúra tekintetében. A nagybirtokok és a középparaszti, kisparaszti gazdaságok területi tagozódása tehát sajátos jellegzetességekkel bírt. A legfontosabb különbség abból adódott, hogy az Alföldön a nagybirtokok szerepe jóval kisebb volt, mint a Dunántúlon. Az Alföldön a földbirtokok alig egyharmada volt a 200 hold feletti földdel rendelkező birtokosok kezén, míg ez az arány a Dunántúlon 44%-volt.¹²² A paraszti birtokstruktúra különbözőségéből származó eltéréseket az alábbi táblázatban igyekszünk bemutatni az alföldi, a dunántúli és az északi országrészek vonatkozásában:

Földterület (kh.)	Dunántúl (%)	Alföld (%)	Észak (%)
50-100	0,71	2,37	1,04
20-50	6,61	10,19	6,23
10-20	16,91	15,75	14,63
5-10	25,47	19,99	24,14
1-5	45,18	42,74	48,83
1 kat. hold alatt	4,18	3,50	3,24
Egyéb	0,94	5,46	1,89
Összesen	100	100	100

Az adatokból egyértelműen látszik, hogy az 1920-as és az 1930-as évek fordulóján az ország minden részében az 1-5 kat. holddal rendelkező törpebirtokok voltak jelentős túlsúlyban. A rendkívül apró parcellákkal rendelkező szegényparasztság az adatok alapján az északi, dombos vidékeken fordult elő a legnagyobb arányban, itt ugyanis a birtokok közel fele 1 és 5 hold közé esett.

Feltűnő viszont, hogy az Alföldön a szegényparaszti birtokok ugyancsak jelentős száma mellett az ország más részeihez képest különösen a gazdagparasztság birtokai voltak

¹²⁰ Varga Zsuzsanna: Politika, paraszti érdekérvényesítés... i. m. 11.

¹²¹ Donáth Ferenc: Reform és forradalom. A magyar mezőgazdaság strukturális átalakulása 1945-1975. Budapest, 1977. 92-95.

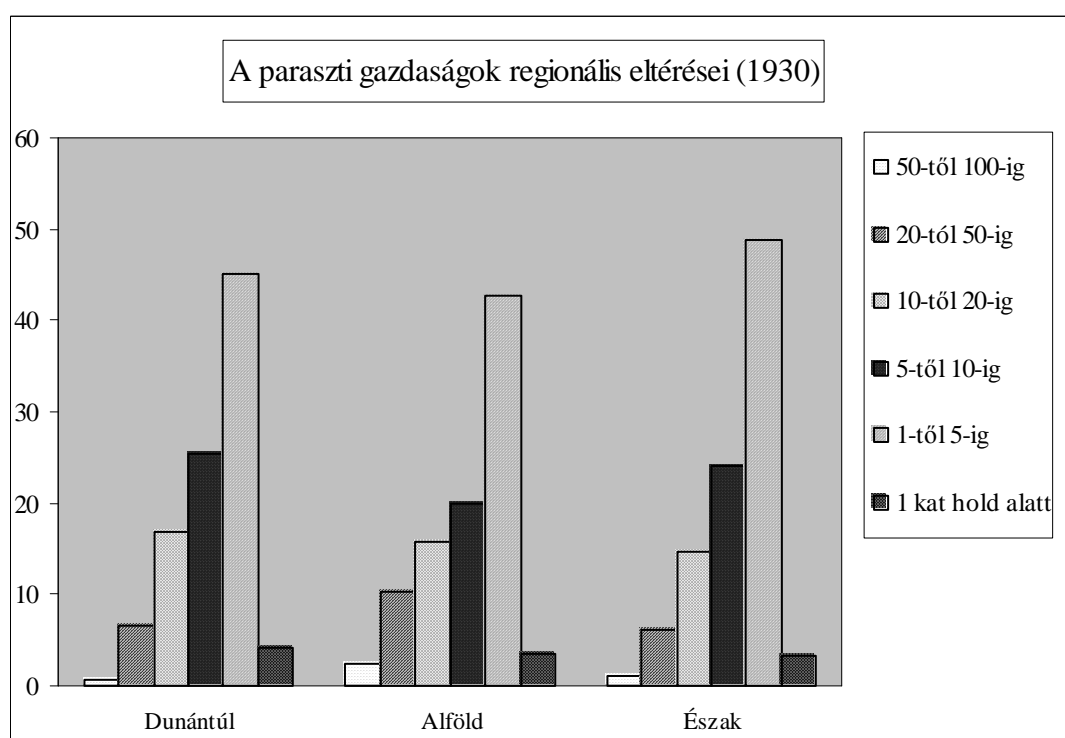
¹²² Szuhay Miklós: A magyar mezőgazdaság... i. m. 216.

¹²³ Forrás: Gunst Péter: A magyar agrártársadalom 1919-1945 között... i. m. 242.

jelen a megszokottnál nagyobb arányban. Az 50 és 100 hold közé eső birtokok 2,37%-os aránya, illetve a 20 és 50 hold közé eső birtokok 10,19%-os aránya jóval meghaladta a dunántúli, vagy az északi régióra jellemző arányokat. Az egyéb kategóriába sorolt részes művelők, szántóföldi zöldségtermelők, hagyma-, paprika- és dinnyekertészek, dohánytermelők 5,46%-os aránya is kiemelkedőnek tekinthető az Alföldön.

Az 5-10 holdas birtokkategória viszont éppen itt fordult elő a legkisebb arányban, de a valamivel nagyobb 10-20 holdas gazdaságok aránya is elmaradt a Dunántúlon kimutatható arányainál. A családi gazdaságok, illetve a családi jellegű paraszti gazdaságok tehát a keleti országrészben ritkábban fordultak elő.

2. ábra

Forrás: Gunst Péter: A magyar agrártársadalom 1919-1945 között In: A magyar agrártársadalom a jobbágyság felszabadulásától napjainkig. (Szerk. Gunst Péter) Budapest, 1998. 242.

Az Alföld eltérő birtokszerkezetét, különösen a gazdagparaszti birtokok magasabb arányát Gunst Péter is megfigyelte, és hasonló következtetésekre jutott a strukturális különbségek vizsgálatakor:

„[...] az alföldi paraszttársadalmat a gazdagparasztok viszonylag tetemes száma, a paraszti társadalomban betöltött nagyobb súlya jellemzi, valamint a családi gazdaságok felső rétegeinek az átlagosnál nagyobb aránya. Ezzel szemben itt az átlagos méretű családi gazdaságok, a középparaszti, kisparaszti és törpegazdaságok aránya jóval kisebb az egész paraszti társadalomban, mint máshol az országban. Ugyanakkor az Alföldön kimagaslóan

nagy a mezőgazdasági munkások száma és aránya. A Dunántúl paraszti társadalma jóval kiegyensúlyozottabb.”¹²⁴

A szegényparasztság, különösen a teljesen nincstelen mezőgazdasági munkásság nagy száma mellett a gazdagparasztok megerősödése az Alföldön egy differenciáltabb paraszttársadalmat fejezett ki, amelyben jóval nagyobb szociális feszültségek is jelentkeztek. A földhöz jutás igénye tehát ezen az országrészen különösen nagy erővel jelentkezett, s a földosztás végrehajtása során is itt kellett a legnagyobb igényekkel számolni.

Hajdúnánás a birtokszerkezet tekintetében tipikus alföldi mezővárosnak tekinthető, hiszen az itteni földek nagyságát tekintve sem beszélhetünk klasszikus nagybirtokrendszerrel. A XX. század első felében is meghatározó birtokstruktúra az 5 hold alatti törpebirtokok és az 50-100 hold közötti gazdagparaszti birtokok túlsúlyával írható le. A legkisebb, 5 holdat meg nem haladó birtokok 66,89%-os aránya jóval magasabb volt az Alföldre átlagosan jellemző 46,24%-os részaránynál.¹²⁵

Az 50 hold feletti, de 100 holdnál kisebb birtoktestek Hajdúnánáson alföldi viszonylatban is rendkívül magas, 5,4%-os arányban (2728 birtokosból 147) fordultak elő, pedig – mint azt korábban láttuk – ennek a birtokkategóriának az Alföldön mutatkozó 2,37%-os aránya országos viszonylatban kiemelkedő volt.¹²⁶ Hajdúnánáson tehát fokozottan érvényesült a földdel alig rendelkező szegényparasztság és a módosabb gazdák együttélése, és a földéhség még erőteljesebben jelentkezett itt, mint az ország más területein. Az 1920-as évek elején végrehajtott Nagyatádi-féle földreform mindössze annyit ért el, hogy 643 családnak 1-3 holdas törpebirtokot juttatott, ami még a feszültségek enyhítésére sem volt alkalmas.¹²⁷

A város társadalmában tehát kétségtelenül meghatározó szerepet töltött be a gazdagparasztság, nagybirtokokról azonban még a legtehetősebbek esetében sem beszélhetünk. A hajdúnánási határban csak a legrégebbi családok birtokában voltak 100 holdat meghaladó földterületek. Számuk 1935-ben 34 volt, ami vidéki viszonylatban tekintélyesnek nevezhető.¹²⁸ Ezeknek a nagyobb földterületekkel rendelkező családoknak a többsége azonban a két világháború között már nem kapcsolódott szorosan a földhöz, az Oláh, Csohány, Berencsy, Soós családok a város vezetői voltak, míg mások ipari vállalkozásba

¹²⁴ Gunst Péter: A magyar agrártársadalom 1919-1945 között... i. m. 242.

¹²⁵ Utóbbi az 1-5 holdas birtokok 42,74%-os és az 1 hold alatti birtokok 3,5%-os arányából adódott. - Lásd a vonatkozó táblázat adatait.

¹²⁶ Lásd: Hajdúnánás története. (Szerk. Rácz István) X. fejezet. Orosz István: A földosztás. Hajdúnánás, 1973. 395. – 3. táblázat.

¹²⁷ Uo., 391.

¹²⁸ Magyar Statisztikai Közlemények. Új sorozat. 99. kötet, 166.

fogtak, vagy értelmiségi pályán helyezkedtek el. Földjeiket bérbe adták vagy béreseket, ún. tanyásokat fogadtak, akik a földterületen elhelyezkedő tanyákra költöztek általában az egész családjukkal. A bérletek legtöbb esetben 5-20 holdas parcellák voltak, ahol részes művelés folyt.¹²⁹ Ezek a kisbérletek egyébként szociálpolitikai szempontból is jelentősek voltak, hiszen a nincstelen parasztok számára is szerény megélhetési lehetőséget biztosítottak.

2. kép

Hajdúnánási nádfedeles parasztház tornáccal az 1960-as években (saját gyűjtés)

Hajdúnánáson a XX. század közepén a város összterülete 45 129 hold volt, amiből 40 506 hold volt művelésre fogható. A mezőgazdasági művelés alá vonható földterület 71,6%-, 29 000 hold szántóföld volt, ahol leginkább búzát és kukoricát termesztettek.¹³⁰ Az állattartás tekintetében a szarvasmarha, és a sertés tenyésztése volt a legfontosabb, a háborús pusztítás azonban leginkább éppen az állatállományt érintette érzékenyen.

Országos viszonylatban elpusztult a sertések 46%-a, a szarvasmarhák több mint 50%-a, a loállomány közel 60%-a, a juhállomány 63%-a, valamint több mint 18 millió baromfi.¹³¹ Hajdúnánáson 1944-ről 1945-re a szarvasmarhák száma 7377-ről 2337-re, a sertések száma

¹²⁹ A legelterjedtebb a feles bérlet volt, ahol a tulajdonos csak a földterületet biztosította, míg a bérlőnek kellett gondoskodni eszközeiről, felszereléséről és a szükséges igaerőről is. Vö: Hajdúnánás története (Szerk. Rácz István) III. fejezet. Orosz István: Mezőgazdasági termelés és agrártársadalom. Hajdúnánás, 1973. 195.

¹³⁰ Hajdúnánás története (Szerk. Rácz István) XII. fejezet. Bakó Endre: A meggyorsult idő. Hajdúnánás, 1973. 412.

¹³¹ Szakács Sándor: A földreformtól a kollektivizálásig... i. m. 298.

7549-ről 1359-re esett vissza, de a lóállomány is jelentős veszteségeket szenvedett: 1098 lóból mindössze 247 maradt.¹³²

A második világháború hatalmas károkat okozott, és a kegyetlenkedéseknek maguk a helyiek is áldozatul estek. A férfiak többsége a fronton teljesített szolgálatot, akadozott az ellátás, ami hamar éreztette hatását, és nagymértékben visszaesett a termelés is. Később a visszavonuló német csapatok, majd a megszálló Vörös Hadsereg fosztogatása és túlkapásai korbácsolták az indulatokat. Hajdúnánásra 1944. november 1-jén vonultak be a szovjet csapatok, és néhány nap múlva szervezett akció keretében léptek fel a polgári lakossággal szemben. November 3-án éjjel a szovjet katonaság közel 500 hajdúnánási férfit hurcolt el, akiknek a többsége szovjet hadifogságba került.

A szörnyűségek után a kibontakozó új hatalmi formáció, és a földosztás reménye felpezsdítette a vidék társadalmát. Hajdúnánáson a Földigénylő Bizottság 1945. március 6-án alakult meg Pálóczi Imre vezetésével.¹³³ A bizottság tehát még a földosztásról szóló rendelet megjelenése (március 18.) előtt jött létre, és azonnal megkezdte az igényjogosultak összeírását. Szórólapok és falragaszok formájában hirdették a földosztás, szinte mindenhol ezt lehetett olvasni a városban. A kialakult felfokozott hangulatot a helyi Kommunista Párt is igyekezett maximálisan kihasználni, és népszerűségét növelni.

A földosztás során itt is megfigyelhető volt, hogy a világháborút követő időszak zűrzavarában előfordultak spontán földosztások, földfoglalások, melyek az idő előre haladásával egyre nagyobb területre terjedtek ki. A földosztásról szóló rendelet megjelenését követően viszont az okozott gondot, hogy az igényjogosultak nagy száma mellett nem volt elegendő a kiosztható föld, aminek következtében sokan nem is kaptak földet. Ennek oka a város történeti fejlődése volt, s az általános földínség a feudális eredetű nagybirtok hiányából fakadt. Az elutasított igényjogosultak tekintélyes arányát Völgyesi Zoltán hajdúnánási sajátosságának tartja:

„A földosztás eltérő sajátosságaival együttjárt az is, hogy Nánáson az igényjogosultak mintegy 4/5-e nem kapott földet, az igénylők kimagaslóan nagy száma és az életképes birtokok kialakítását célzó helyi törekvés együttes következményeként. [...] A hajdúnánási földosztás másik sajátossága, hogy itt valóban törekedtek életképes kisgazdaságokat teremteni [...]”¹³⁴

¹³² Hajdúnánás története III. fejezet... i. m. 201.

¹³³ A bizottság tagja lett: Hegedüs Sándor (MKP), Murvai Mihály (NPP), Ilyés László (SZDP), és Kola Antal (KGP) is. – Draviczy Imre: Kulákok, kuláksorsok Hajdúnánáson 1946-1956., Hajdúnánás, 2006. 22.

¹³⁴ Völgyesi Zoltán: A hajdúvárosok agrártársadalma 1945-1958 között. In: Rákositól Kádárig. Fejezetek a legújabbkori magyar történelemből. (Szerk. Timár Lajos, Valuch Tibor) Debrecen, 1998. 50-51.

Földbirtokmegoszlás Hajdúnánáson a földreform előtt és után ¹³⁵				
Birtokkategória (kh.)	A birtokosok száma (fő)		A birtok területe (kh.)	
	előtte	utána	előtte	utána
0-5	1825	1946	8540	8086
5-25	485	770	5850	10.640
25-50	241	239	5938	5870
50-100	147	144	8510	8330
100-200	23	27	4270	4720
200-1000	5	—	1550	—
1000 hold fölött	2	—	2488	—
Összesen	2728	3126	39.946	37.646

A földosztáshoz végül az egyházi, a városi földterületek kerültek felosztásra, mivel azonban ez nem volt elegendő, sok esetben hozzányúltak néhány paraszti birtokhoz is, ami nemcsak a földosztásról szóló rendelet megsértését, de a magántulajdon sárba tiprását is jelentette.¹³⁶

A földreform végrehajtása során a Földigénylő Bizottság összesen 2280 kérelmet bírált el, melyek közül 68 személy igényjogosultságát nem ismerték el. A kiosztható föld területe azonban mindössze 4645 hold volt, egy jogosultra tehát alig több mint 2 hold föld jutott volna. Végül a hadifogságból visszatérőkkel együtt is összesen csak 505 fő kapott földet, igaz átlagosan egy földhöz juttatottira 9 hold jutott, ami országos viszonylatban is kiemelkedő volt. A kiosztott föld átlagos nagysága a megyében 4,9 holdat, országosan pedig 5,1 holdat tett ki.¹³⁷ A földreform végül a hajdúnánási határ 10%-ára terjedt ki, de a külső birtokok mellett házhelyek osztására is sor került. Összesen 417 házhely került kijelölésre a város északi részén, ahol a városszerkezettől elütő, négyzet alakzatú városrész jött így létre.¹³⁸

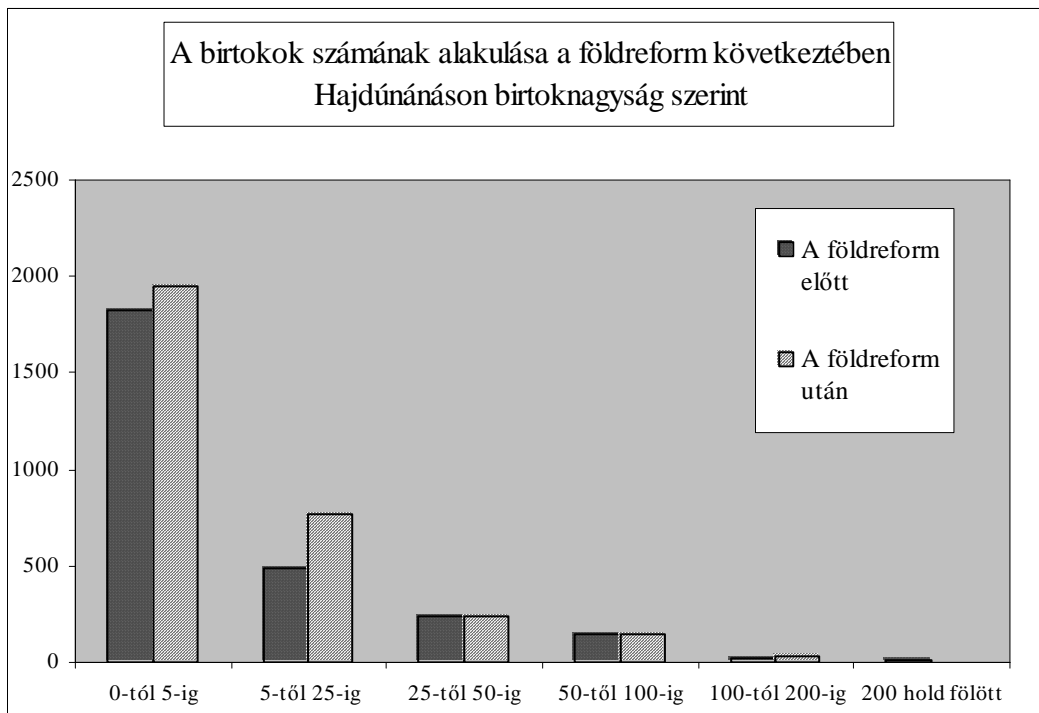
¹³⁵ Forrás: Hajdúnánás története X. fejezet... i. m. 395.

¹³⁶ A földosztást követően több gazda adott hangot fölháborodásának a földek jogtalan elkobzása miatt, és bár a károsultak kaptak rá ígéretet, hogy kivizsgálják ügyüket, és rendezik a kialakult helyzetet, ám erre már nem került sor. A későbbiekben, az egész országban a „Földet vissza nem adunk!” elve érvényesült.

¹³⁷ Hajdúnánás története X. fejezet... i. m. 393-394.

¹³⁸ Draviczy Imre: Kulákok, kuláksorsok Hajdúnánáson 1946-1956., Hajdúnánás, 2006. 22.

3. ábra

Forrás: Hajdúnánás története. (Szerk. Rácz István) Hajdúnánás, 1973. 395. (Orosz István: A földosztás)

A földosztás eredményeként leginkább az 5 és 25 hold között kis és közparaszti gazdaságok száma emelkedett meg, az ehhez a birtokkategóriához tartozó területek mérete pedig csaknem megduplázódott. Az 5 hold alatti törpebirtokok száma némileg növekedett ugyan, de a rendelkezésük alatt lévő földterület közel 500 holddal csökkent. A 25 hold feletti paraszti gazdaságok száma és birtokaik mérete ekkor még alig változott, nem sokkal később viszont éppen belőlük lettek a közellenségnek kikiáltott kulákok.

Az agráriumban és a magyar társadalomban a XX. század folyamán végbement hatalmas átalakulás szempontjából azonban a földosztás csak egyetlen, bár igen fontos lépcsőfok volt. A mezőgazdaság múltjának egészét tekintve a földreform által létrehozott birtokstruktúra csak egy nagyon rövid ideig létező, átmeneti állapot volt. Az ország szovjetizálása elől a vidéki társadalom számára sem volt menekvés. Ahhoz azonban, hogy jobban megértsük a Hajdúnánáson és országosan is végbemenő radikális agrárátalakulás jelentőségét és hosszú távú hatásait, végig kell tekintenünk azokon a stációkon, melyeken a magyar társadalom a második világháborútól keresztülment. Csak így érthető meg a vidéki társadalmat ért trauma mibenléte.

3. A kommunista diktatúra hatása Hajdúnánásra

A második világháborút követően a helyi politikai élet meghatározó pártjává a Független Kisgazda, Földmunkás és Polgári Párt (FKGP) vált. A vidéken rendkívül népszerű politikai erő az 1945-ös választásokon 42,34%-ot ért el Hajdúnánáson, miközben a Nemzeti Parasztpárt 24,31%-al második lett. A Magyar Kommunista Párt (MKP) ekkor még csak 17,72%-os, a Szociáldemokrata Párt pedig 14,74%-os eredménnyel zárt. Az 1947-es választásokon már jóval szorosabb erőviszonyok alakultak ki. A kisgazdákkal szemben alkalmazott, felbomlasztásra irányuló politikai módszerek és a kékcédulák ellenére az FKGP győzni tudott, 28,65%-os szavazói bázisa viszont alig haladta meg az MKP 27,65%-os bázisát. A Nemzeti Parasztpárt 17,56%-ot, az SZDP 8,83%-ot, míg a kisgazdapártból kivált Független Magyar Demokrata Párt (FMDP) 13,82%-ot ért el a városban.¹³⁹

A választásokat követően 1948-tól új világ köszöntött az országra, s az 1950-es évek és a Rákosi Mátyás személyi kultuszára épülő diktatúra további megpróbáltatások elé állította a hajdúnánási társadalmat. A korszakot Bihari Mihály is a teljesen eluralkodó politikai despotizmus időszakának tekintette, amelyben:

„[...] a politika kriminalizálódott, mindennapi eszközévé vált a bűncselekmények tömeges elkövetése. A társadalom minden ellenálló erejét elvesztette, kiszolgáltatottsága totálissá vált. A totális kiszolgáltatottság kiterjedt, áthatotta a hatalom gyakorlókat is egészen a legfelsőbb szintig. A gazdaság etatizálódott, az újraelosztás (redisztribúció) érdekében a gazdasági-politikai bürokrácia féktelen kizsákmányolást vezetett be.”¹⁴⁰

A vidéki társadalmat ért sérelmek, a beszolgáltatási kényszer, az erőszakos kollektivizálás és a családi tragédiák gyakran vezettek a fennálló hatalommal szembeni konfrontációhoz. A diktatórikus államszervezet válasza perekben, internálásokban és elhurcolásokban jelentkezett.

Hajdúnánáson az 1950-es években leginkább a mezőgazdaság kollektivizálásából fakadó elégedetlenség, és a szovjet hadifogságba hurcolt férfiak iránt érzett aggodalom és elkeseredés jellemezte a közhangulatot. A fennálló hatalommal szemben nyílt konfrontációra csak ritkán került sor, mivel a megfélemlítést szolgáló kirakatperek, az internálások és az ÁVH korlátlan uralma a vidék társadalmát is rettegésben tartotta. Ennek ellenére néhány érdekes esetre sor került a városban, s hajdúnánási emberek is szemben találták magukat a

¹³⁹ Vö: Hubai László: Magyarország XX. századi választási atlasza 1920-2000. II. kötet. Budapest, 2001. – vonatkozó adatok.

¹⁴⁰ Bihari Mihály: Magyar politika. A magyar politikai rendszer történetének főbb szakaszai a második világháború után. 1945-1949. Budapest, 1996. 13.

diktatúrával. A meghurcoláshoz elég volt egy-két kritikus megjegyzés, vagy olykor alkoholos befolyásoltság alatt tett, nyomdafestéket nem tűrő véleménynyilvánítás.

Ezek közé az ügyek közé tartozik például Csontos Gyula, hajdúnánási szíjgyártó mester ügye is, akit egyetlen mondat miatt vádoltak meg a „demokráciaellenes rémhírterjesztés” vádjával és végezte a népügyészség előtt. Csontos még 1948. március 22-én, a Hajdúnánási Közellátási Hivatal előtt a várakozó tömegben az elégedetlenkedő között arról beszélt, hogy nemsokára bejön a csajkarendszer, majd a következő kijelentést tette:

*„A demokrácia sem különb, mint a Horthy rendszer és éppen úgy eladták Rákosiék az országot az oroszoknak, mint a Horthy rendszerbe Horthyék a németeknek.”*¹⁴¹

Csontos további sorsát illetően pontos információkkal nem rendelkezünk, annyi azonban bizonyos, hogy az ÁVH 1951. január 25-én, 5457-es számon iktatott vizsgálati dossziéjából kiderül, hogy Csontos kijelentése megtételekor nem volt ittas állapotban.¹⁴²

Nem mondható el ugyanez Margitai Lajos Pál, Hajdúnánáson született, Debrecenben élő pincérről, akit erős alkoholos befolyásoltság alatt tett kijelentéséért „demokrácia ellenes megnyilvánulás” miatt vettek őrizetbe.¹⁴³ Tanúvallomásából és a feljelentést tevő Tóth Zoltán nyírbátori rendőr jelentéséből kitűnik, hogy Margitai Lajos Pál válása miatt utazott Kisvárdáról Mátészalkára, és elkeseredésében nagy mennyiségben pálinkát és bort fogyasztott.

A vonaton találkozott a később őt feljelentő, civil rendőrrel, és a hozzájuk csatlakozók társaságában politizált, erőteljes hangnemben bírálva a fennálló rendszert. A legsúlyosabb vétség, amit elkövetett az a Rákosi Mátyás elleni durva kirohanása volt, amit hangneme miatt csak lábjegyzetben idézünk.¹⁴⁴ Tóth Zoltán jelentéséből az is kiderül, hogy az ittas férfi még az őrszobán is tiltakozott az eljárás ellen és kinyilvánította, hogy *„disznó munka, amit a rendőrség csinál”*.¹⁴⁵ A kiszabott büntetésről ebben az esetben sincsenek megbízható információink.

Az 1954-ben 30 esztendő Varga Zsuzsanna esete azonban különös figyelmet érdemel, mivel az ellene indult eljárás során egy valóban tragikus sorsú egyén került összetűzésbe egy olyan hatalommal, amely nem válogatott az eszközökben, amikor legitimitását támadták.

¹⁴¹ Egri András rendőrnnyomozó hadnagy 1948. május 18-ai jelentése. Államrendőrség Debreceni Kapitanysága. Államvédelmi Osztály. 16 936/1948. sz. irat. – ÁBTL-3.1.9.-V-5457/12.

¹⁴² Á.V.H. Vizsgálati dosszié. Csontos Gyula. – ÁBTL-3.1.9.-V-5457. – (Lásd: Egri András rendőrnnyomozó hadnagy fent hivatkozott jelentését.)

¹⁴³ Az ügy teljes anyagát lásd: Á.V.H. Vizsgálati dosszié. Margitai Lajos Pál. – ÁBTL-3.1.9.-V-5077.

¹⁴⁴ Margitai Lajos Pál, ominózus, Rákosit sértő mondata így hangzott: „A Rákosi képével a picsámat szeretném kitorölni.” – Gyanúsított kihallgatási jegyzőkönyv. 1948. június 1. 291/1948. sz. – ÁBTL-3.1.9.-V-5077/9-10.

¹⁴⁵ Tóth Zoltán rendőrtiszt 1948. május 31-ei jelentése. Államrendőrség Nyíregyházi Kapitanysága. MÁV pályaudvari őrszoba. 291/1948. sz. irat. – ÁBTL-3.1.9.-V-5077/6.

Varga Zsuzsannáról előzetesen el kell mondani, hogy özvegy édesanyjával, Varga Gábornéval élt közös háztartásban és a családot a háború után súlyos traumák érték. Zsuzsanna testvérét, Gábort ugyanis 1944. november 3-án éjjel a várost megszálló szovjet csapatok begyűjtötték és polgári személyként hadifogságba hurcolták. Ettől kezdve a család állandó feszültségben élt, mivel semmilyen információval nem rendelkeztek a fiú további sorsát illetően. Rövidesen Vargáék megélhetése is veszélybe került, mert 1950-ben, a tulajdonukban lévő 32 hold föld nagy része tagosítás alá került és állami tulajdonba ment át.¹⁴⁶

A hatalommal való szembekerülés egy 18 300 forintra rúgó közdótartozás miatt következett be. 1954. július 19-én Tóth Erzsébet adóügyi megbízott és Berec Piroska becsüs jelent meg a Varga család lakásán, hogy a végrehajtási eljárást lefolytassa, erre azonban ekkor még nem került sor, mivel Varga Zsuzsanna a lefoglalást megakadályozta. Amikor másodjára sem engedte be a végrehajtókat, harmadjára már karhatalommal érkeztek, s a behajtásból politikai ügy lett. Varga Zsuzsanna ugyanis amikor felszólították, hogy mutassa be az adóívét és a beadási könyvét azt válaszolta, hogy az adóívet tűzre dobta, beadási könyve pedig nem is volt. A lefoglalás után bement a hajdúnánási tanácsházára, ahol panaszt tett és kifejtette, hogy neki a demokráciában senki sem parancsol, a végrehajtás megakadályozása pedig politikai okokból történt, mivel elvették a földjét és nem érdeklik a rendeletek. Nyíltan kijelentette, hogy számára csak az angol és amerikai felszabadulás elfogadható és a későbbi eljárásokat is meg fogja gátolni, mert arra neki Rákosi Mátyás május 10-ei választási beszéde óta különös politikai okai vannak. Megemlítette testvére sorsát is és felszólította a hatóságokat, hogy haladéktalanul engedjék haza, mert 1953 őszén látni vélte a hajdúnánási rendőrségen.¹⁴⁷

Ismerve a rendszer működését és a korábban említett, jogellenes módon lefolytatott koncepciós perek sorozatát, nem lehet csodálkozni azon, hogy az ilyen nyílt konfrontálódás felkeltette az állami szervek figyelmét és izgatás vádjával eljárás indult a „dolgozó nép ellenségével” szemben. Az ügy során kiderült, hogy a Varga családnak mindössze 5 hold

¹⁴⁶ Varga Zsuzsanna életkörülményeire vonatkozóan az 1954. július 20-án felvett jegyzőkönyvből és a gyanúsított 1954. augusztus 30-ai vallomásából értesülhetünk. – Varga Zsuzsanna ügye izgatás és hatóság elleni erőszak tárgyában. (Ügyszám: 1954. B.Ül. 126; és 1954. B.Ül. 152.) – MNL HBML XXV. 23/b. 3.d. [A Hajdú-Bihar Megyei Főügyészség iratai 1951-1978.]

¹⁴⁷ Jegyzőkönyv Varga Zsuzsanna Hajdúnánás Dózsa Gy. u. 60. szám alatti lakos végrehajtási panasz tárgyában. 1954. július 20. - Varga Zsuzsanna ügye izgatás tárgyában. (Ügyszám: 1954. B.Ül. 126.) – MNL HBML XXV. 23/b. 3.d. [A Hajdú-Bihar Megyei Főügyészség iratai 1951-1978.]

földje és két sertése volt, és az állatokon kívül semmit sem tudtak lefoglalni a végrehajtás alkalmával, pedig az egész lakást felforgatták.¹⁴⁸

E tekintetben sokatmondó Nagy Sándorné v. b. titkár 1954. július hó 21-én kelt feljelentése a Varga-ügyben, melyben Varga Zsuzsannát kuláknak bélyegezte: „A csatolt jegyzőkönyvet megküldöm azzal, hogy szíveskedjen az eljárást megindítani Varga Zsuzsanna Dózsa Gy. 60. szám alatti lakos ellen. Megjegyzem azt, hogy nevezett közismerten demokrácia ellenes, kulák hatósági közegekkel szemben mindig ellenáll, azokat nem csak személyszerint gyalázza, hanem mindenféle rágalmakat szór a népidemokráciára. Egyébként ő volt az elmúlt évben [aki] Reszei Imre begyűjtési osztályvezetőre támadt és seprűvel ment neki. Szíveskedjen az ügyben a vizsgálatot mielőbb lefolytatni és azt az ügyészséghez áttenni, hogy egyszer és mindenkorra elmenjen a kedve a kuláknak népidemokráciánk gyalázásától és hatósági közegeink megtámadásától.”¹⁴⁹

Az ügy anyagából egyértelműnek látszik, hogy főképp az államellenesnek minősített kijelentések, a népi demokrácia és Rákosi bírálata, keltette fel a bíróság figyelmét és nem pusztán a végrehajtás megakadályozása miatt lett komoly ügy az esetből. Varga Zsuzsanna nem kért védőügyvédet és vallomásában a rendszer legérzékenyebb pontját, a legitimitását is megtámadta: „Előadom, hogy én már többször kijelentettem, hogy a választás óta a népi demokrácia törvényei reám nem vonatkoznak és a választást nem ismerem el, mert olyan körülmények között folyt le, amit nem lehet elfogadni.”¹⁵⁰

A rettegett ÁVH tevékenysége és az elhurcolt emberekről, eltűnt családapákról szóló hírek komoly félelmet keltettek a hétköznapi emberekben. Ezt jelzi az ügy kapcsán a Jenes János járási tanácselnök tanúvallomásában szereplő történet is: „Majd én és Dienes Sándor [a járási tanács pénzügyi osztályának a vezetője] elhatároztuk, hogy elmegyünk a Varga Zsuzsanna lakásukra acélból, hogy nevezett anyjával milyen anyagi viszonyok között élnek. Elindulásukkor kértük Varga Zsuzsannát, hogy szálljon be a gépkocsiba, s őt is elvisszük haza. Azonban Varga Zsuzsanna a gépkocsiba nem szállt be mert attól félt, hogy elvisszük.”¹⁵¹

¹⁴⁸ Szűcs Erzsébet, adóügyi becsüs tanúvallomása. 1954. augusztus 7. - Varga Zsuzsanna ügye izgatás és hatósági közeg elleni erőszak tárgyában. (Ügyszám: 1954. B.Ül. 126. és 1954. B.Ül. 152.) – MNL HBML XXV. 23/b. 3.d. [A Hajdú-Bihar Megyei Főügyészség iratai 1951-1978.]

¹⁴⁹ Varga Zsuzsanna Dózsa Gy. u. 60. szám alatti lakos elleni feljelentés. 1954. július 21. - Varga Zsuzsanna ügye izgatás és hatósági közeg elleni erőszak tárgyában. (Ügyszám: 1954. B.Ül. 126. és 1954. B.Ül. 152.) – MNL HBML XXV. 23/b. 3.d. [A Hajdú-Bihar Megyei Főügyészség iratai 1951-1978.]

¹⁵⁰ Varga Zsuzsanna gyanúsított 1954. augusztus 30-ai vallomása. - Varga Zsuzsanna ügye izgatás és hatósági közeg elleni erőszak tárgyában. (Ügyszám: 1954. B.Ül. 126. és 1954. B.Ül. 152.) – MNL HBML XXV. 23/b. 3.d. [A Hajdú-Bihar Megyei Főügyészség iratai 1951-1978.]

¹⁵¹ Jenes János járási tanácselnök tanúvallomása. 1954. augusztus 9. - Varga Zsuzsanna ügye izgatás és hatósági közeg elleni erőszak tárgyában. (Ügyszám: 1954. B.Ül. 126. és 1954. B.Ül. 152.) – MNL HBML XXV. 23/b. 3.d. [A Hajdú-Bihar Megyei Főügyészség iratai 1951-1978.]

Az ügy rövidesen a megyei bíróság elé került és összekapcsolódott a hatósági közeg ellen erőszak vádjával indult eljárással. A vádlottat végül az mentette meg, hogy „elmeállapota iránt kétség merült fel” és orvosszakértő bevonására került sor.¹⁵²

Varga Gáborné elmondásából arra is fény derült, hogy testvére elhurcolása annyira megviselte Zsuzsannát, hogy Debrecenben az Idegklinikán is kezelni kellett, éjszakánként pedig gyakran azzal ébresztette édesanyját, hogy nyissa ki az ajtót, mert a testvére, Gábor hazajött és zörgeti az ablakot.¹⁵³ Varga Zsuzsanna zavart lelkiállapotát és különös viselkedését a hivatalos rendőrségi jellemzés szerint mások is alátámasztották: „*Testvérét: Varga Gábort a felszabadulás után elvitték és azóta nem jött haza. A szomszédjai szerint tárgyban nevezett azóta elmebajban szenved. Ez abból látszik rajta, hogy azóta nem beszél sem a szomszédokkal és még az anyjával is csak ritkán. [...] Meglátszik ez még abból, hogy református vallásu ugyan nem jár a református templomba, hanem minden nap mikor harangoznak, a kezében egy szál fehér virággal a katolikus templomba megyen. Nevezettnek mikor kitör rajta az elmebaj, szidja a demokráciát és azokat akik a testvérét elvitték.*”¹⁵⁴

Nyilvánvaló, hogy Varga Zsuzsanna rendkívül rosszul viselte testvére elvesztését és a hajdúnánási rendőrségen sem láthatta a bátyját. Ennek az ügynek a kapcsán tehát egyértelműen egy lelkileg meggyötört, idegileg megviselt, beteg ember meghurcolásáról beszélhetünk.

Hajdúnánáson 1950 és 1953 között különösen súlyosan nehezedett a rendszer a helyiekre, a kialakult helyzet és a tervutasítás itt is különösen azt, a város többségét adó, több évtizedes termelői tapasztalatokkal rendelkező, önálló gazdálkodáshoz szokott parasztságot viselte meg, amelyik a leginkább visszakozott a közös gazdálkodás gondolatától. A kötelező beszolgáltatás azonban mindenkit sújtott, aki a megtermelt gabonájából akart megélni, s már 1945-ben súlyos katasztrófával fenyegette a helyi termelőket. 1945 tavaszán Cary Jakab a városi tanácsban elképesztő állapotokról és rendkívüli intézkedésekről számolt be:

¹⁵² Varga Zsuzsanna ítélőképességét és elmeállapotát többen megkérdőjelezték, e tekintetben azonban Jenes János járási tanácselnöknek és Dienes Sándornak, a járási tanács osztályvezetőjének a tanúvallomása lett a mérvadó. Utóbbi jelentette is az esetet: „*Ezek után úgy nekem, mint Jenes János elvtársnak az volt a feltevésünk, hogy Varga Zsuzsanna nem tiszta elméjű, vagyis nála szellemi fogyatékoság van. Utóbbi meggyőződésemet én közöltem is Lakatos Béla megyei tanács pénzügyi osztályvezető elvtárssal.*” - Dienes Sándor tanúvallomása. 1954. augusztus 7. - Varga Zsuzsanna ügye izgatás és hatósági közeg elleni erőszak tárgyában. (Ügyszám: 1954. B.Ül. 126. és 1954. B.Ül. 152.) – MNL HBML XXV. 23/b. 3.d. [A Hajdú-Bihar Megyei Főügyészség iratai 1951-1978.]

¹⁵³ Varga Gáborné elmondásait ugyancsak Dienes Sándor tanúvallomásából ismerjük. - Lásd fent.

¹⁵⁴ Molnár János rendőr őrmester jellemzése Varga Zsuzsanna hajdúnánási lakosról. 1954. augusztus 6. - Varga Zsuzsanna ügye izgatás és hatósági közeg elleni erőszak tárgyában. (Ügyszám: 1954. B.Ül. 126. és 1954. B.Ül. 152.) – MNL HBML XXV. 23/b. 3.d. [A Hajdú-Bihar Megyei Főügyészség iratai 1951-1978.]

„Jóságállományunk olyannyira megcsappant, hogy már komoly veszély fenyeget. Ehhez járul aztán még az, hogy mostan májusban beszoigáltatandó tiszta husmennység akkora magas, hogy talán az utolsó ígás állat is áldozatul esik.

A pártok elnökeiből álló bizottság ment Debrecenbe az Ellenőrző Bizottsághoz és kérte, hogy csökkentsék a beszoigáltatandó husmennységet a katasztrófa elkerülése végett.”¹⁵⁵

A második világháború után az ígás állatok száma amúgy is jelentősen lecsökkent, a kötelező beszoigáltatás már-már teljesíthetetlen kivetése tovább rontott a helyzeten, s úgy helyi szinten, mint országosan jelentősen hátráltatta a mezőgazdaság talpra állásának folyamatát. Csohány Zsigmond például 1945. júniusában kérelmet nyújtott be a Hajdúnánási Nemzeti Bizottsághoz, hogy a még megmaradt 6 darab ígás ökrét, amelyre a gazdálkodáshoz szüksége van, ne kelljen beszoigáltatnia. Kérését a természetesen elutasították.¹⁵⁶

A helyi gazdákra nehezedő terhek Hajdúnánáson különösen súlyosak voltak, amint az Elek Jánosnak, a helyi népfrent bizottság elnökének a városi tanácsban elhangzott, győzelmi jelentésnek is beillő, hozzászólásából is kitűnik:

„A dolgozó parasztság is átérzi a hazánkra háruló felelősséget a béke érdekében és nem hallgat az ellenség suttogására, hanem lelkesen teljesíti a dolgozó nép államával szemben kenyérgabona beadási kötelezettségét. A hajdúnánási dolgozó parasztság már 243%-ra teljesítette kenyérgabona beadási kötelezettségét és a megyebeli városok között első helyen áll.”¹⁵⁷

A fent felsorolt országos adminisztratív intézkedések, valamint a rendkívül súlyos adóterhek és beadási kötelezettségek tehát a hajdúnánási kulákokat sem kímélték, de mellettük mások is a rendszer áldozatai lettek. A diktatúra kegyetlenségét a város vezetésébe került műveletlen, nem egyszer korábban mezőgazdasági idénymunkásként dolgozó, a Rákosi-féle népi demokrácia iránt elkötelezett pártemberek túlkapásainak köszönhetően fokozottan érezték a helyiek. Draviczky Imre helyesen írta le a rendszer kiválasztási mechanizmusát, ami annyi szenvedést okozott a városnak:

„Az osztályharc során nem az számított, hogy ki mennyire munkás, dolgozó, meg, hogy mennyire érti a szakmáját, hanem az, ki mennyire vörös, ki mennyire megbízható. E kiállítás mellett mind több és több munkás és paraszt káder került a közösségek és a város élére. [...]

¹⁵⁵ Hajdúnánás: A Nemzeti Bizottság jegyzőkönyvei [1945. január 12. – 1948. december 31.] 1945. április 19-ei ülés. Cary Jakab felszólalása. – MNL HBML XVII. 4. 1.k.

¹⁵⁶ Vö: Hajdúnánás: A Nemzeti Bizottság jegyzőkönyvei [1945. január 12. – 1948. december 31.] 1945. július 21-ei ülés. – MNL HBML XVII. 4. 1.k.

¹⁵⁷ Tanácsulési jegyzőkönyvek [Hajdúnánás Városi Tanács] 1950. augusztus 15-ei ülés. Elek János hozzászólása. – MNL HBML XXIII. 526/a. 1.k.

A polgármestert, majd a tanácselnököket nem a nép, nem a nép által küldött képviselők választották, hanem fentről nevezték és küldték ki azokat.”¹⁵⁸

3. kép

A Városháza épülete vörös csillaggal az 1970-es években (saját gyűjtés)

Már a várost a szovjetek megérkezése óta irányító Aszalós Sándorral szemben komoly aggályok merültek fel, amiket 1945 tavaszán Cary Jakab is felvetett a Hajdúnánási Nemzeti Bizottságban:

„Tudtam, hogy a polgármester sok intézménytől szed fizetést, amikor mások nyomorban vannak. Továbbá a polgármester úr, amidőn már egyszer a közelmúltban a belügyminiszteri felfüggesztés veszélye fenyegette, ígéretet tett, hogy az általa adóügyi tanácsnökká kinevezett fiát egy csendesebb ügyosztályhoz helyezi át. Mikor azonban az felfüggesztés veszélye megszűnt, ígéretét nem teljesítette. Felháborított az is, hogy többek előtt kijelentést tett a polgármester, hogy ... „ha akarom végrehajtom a Nemzeti Bizottság határozatát, ha akarom nem...”¹⁵⁹

Aszalóst követően Máró Imre, majd rövid időre a korábbi főjegyző, dr. Ormós Miklós lett a polgármester. 1949. március 19-étől azonban Oláh Imre, nádudvari csizmadia, a

¹⁵⁸ Draviczy Imre: Kulákok, kuláksorsok Hajdúnánáson 1946-1956. Hajdúnánás, 2006. 52.

¹⁵⁹ Hajdúnánás: A Nemzeti Bizottság jegyzőkönyvei [1945. január 12. – 1948. december 31.] 1945. április 14-ei ülés. Cary Jakab felszólalása. – MNL HBML XVII. 4. 1.k.

kommunista párt régi tagja vette át Hajdúnánás vezetését. Az ő polgármestersége idején szabadult el az állami terror és a nyílt kulákküldözés a városban.¹⁶⁰

A fő célpontok természetesen a kulákok voltak, s a kulákkérdés Hajdúnánáson is Rákosi kecskeméti beszédét követően került igen hamar az érdeklődés középpontjába. A párt szolgálatában álló helyi lap, a Nánási Szabadság 1948. október 22-én cikket jelentetett meg „Ki a kulák?” címmel, amely már előre vetítette a későbbi túlkapasokat és egyértelműen a közép- és gazdagparasztság ellen izgatott.

„Szó esik mostanában a kulákokról. Ha pontosan nem is lehet – legalább is a földtulajdon nagyságához viszonyítva nem – meghatározni, hogy ki a kulák, olyan formán mégis megmagyarázható, hogy az, aki rendszeresen bérmunkást alkalmaz, tehát kizsákmányol. Az a kulák, aki nem mindennapi kenyérért dolgozik, hanem hogy még több vagyont gyűjtsön, harácsol, megveszteget, csal, az a kulák, aki működésével szabotálja, gátolja a fejlődést, a dolgozó parasztság felemelkedését. Bármennyire is világos azonban ez a dolog, mégis rengeteg zavar van a kulák, a zsírosparaszt fogalma körül. Ez a zavart főképpen maguk a kulákok szítják mesterségesen azáltal, hogy magukat jó demokratának, szegényparasztnak álcázzák és így megtévesztik az embereket. Ezekből a tévedésekből adódnak aztán olyan megállapítások, hogy nálunk nincs is kulák, vagy ha van is, az jámbor ember, csoda jó demokrata. Éberebbeknek kell lenniük! Mert nem olyan nehéz ám a gazemberséget észrevenni. [...]”¹⁶¹

A fenti cikk fényében nem meglepő, hogy a kulákokkal szemben alkalmazott politika Hajdúnánáson is rendkívüli méreteket öltött. A súlyos adóterhek, a folyamatosan növekvő beszolgáltatási kényszer, a „padláslesöprés” a kuláknak degradált gazdákat fokozottan érintette, megkülönböztetésük érdekében az adóíveken és beszolgáltatási könyveken „K” jelzéssel utaltak származásukra. A velük szemben alkalmazott szigor rendkívüli volt, s mint az egyik tanácstagnak, Csegöldi Imrének a városi tanács ülésén elhangzott felszólalásából is kitűnik, nemcsak a beszolgáltatás teljesítésére, de a zaklatásba torkolló ellenőrzésekre is nagy hangsúlyt helyeztek:

„Javaslom azt, hogy a tanyavilágot újból és újból fésüljük át, mert a kulákság ide viszi ki a terményét és itt rejti el azt még akkor is, ha nincs rendes tanyája, hanem csak rozoga istállója, vagy vityillója. Meg kell néznünk itt, de mindenütt a városban is minden kuláknak

¹⁶⁰ Hajdúnánás története. (Szerk. Rácz István) IX. fejezet. Fehér András: Küzdelem a néphatalom megszilárdításáért. Hajdúnánás, 1973. 373-390.; valamint: Draviczy Imre: Kulákok, kuláksorsok Hajdúnánáson... i. m. 52.

¹⁶¹ Nánási Szabadság, 1948. október 22. 43. szám, 1.

még a szalma boglyáját, csutka kupját is, mert az eddigi példák azt mutatják, hogy képes ide is elrejtteni a terményét, sőt arra is, hogy a földbe elássa, elvermelje azt.”¹⁶²

Az egyik üldözött gazda, Aszalós Sándor később így emlékezett vissza a rendszer következetlenségére és a családját ért megpróbáltatásokra:

„A háború után egyre több mindent kellett beszolgáltatni, amiért alig adtak valamit. Az első igazi pofont azonban az jelentette, amikor 1950-ben elvették tőlünk a tanyát és a vele lévő földet. Igaz e helyett kaptunk kárpótlásul földet, de ez nem jelentett megoldást. Mint kulákokra ránk szálltak. Dupla lett a beadás, meg az adó. Alig lett hét, amikor valamiért meg ne büntettek volna bennünket. A fizetni való pedig mindig rettenetes volt.

Emlékszem. Egy alkalommal egy ki nem mondom nevű hatósági ember, termény után kutatott. Amikor felment a padra, s ott sem talált semmit, mert már akkorára semmi sem volt, így abba kötött bele, hogy nincs fenn homok, meg víz. Komoly büntetést szabott ki ránk. Nem telt bele egy hónap, egy másik rekviráló gárda vezetője meg azért jelentett fel bennünket, mert ott homok, meg víz volt. Hozzáteve: „persze, mert az angolokat várják!”¹⁶³

1949 tavaszától a nyilvánosság teljes kizárásával folytatódott a kulákok elleni hadjárat a városban, mivel ekkor még a párt elvárásainak megfelelően tudósító Nánási Szabadságot is megszüntették.¹⁶⁴ Ettől kezdve három évtizeden keresztül nem volt a városnak saját sajtóorgánuma. 1950. augusztus 15-én a városi tanács alakuló ülésén Forrai Mihály a rendőrség nevében tett ígéretet a városi tanácsnak, hogy *„az osztályharcot még jobban folytatni fogják [...] a népi demokráciát meg fogják óvni és azt betartatják az osztályellenséggel, üldözik a kulákságot”*.¹⁶⁵

Ennek szellemében a helyzet egyre forróbbá vált, s különösen Porkoláb László 1953 márciusáig tartó tanácselnöksége idején került sor számos visszaélésre és kegyetlenkedésre Hajdúnánáson. 1950 nyarán Porkoláb is kifejtette a városi tanács egyik ülésén a kuláksággal szembeni fenntartásainak lényegét:

„[...] most is állandóan a kulákságon kell a szemünket tartanunk a termelőszövetkezeti mozgalom fejlődésének idején, azon a még meglévő kizsákmányoló

¹⁶² Tanácsülési jegyzőkönyvek [Hajdúnánás Városi Tanács] 1951. február 12-ei ülés. Csegöldi Imre hozzászólása. – MNL HBML XXIII. 526/a. 1.k.

¹⁶³ Idézi: Draviczky Imre: Kulákok, kuláksorsok Hajdúnánáson... i. m. 124-125.

¹⁶⁴ Uo., 53.

¹⁶⁵ Tanácsülési jegyzőkönyvek [Hajdúnánás Városi Tanács] 1950. augusztus 15-i ülés. Forrai Mihály felszólalása. – MNL HBML XXIII. 526/a. 1.k.

rétegen, amely mezőgazdaságunk korszerűsítésének, s a dolgozó parasztságnak legnagyobb ellensége.”¹⁶⁶

Ez a retorika a gyakorlatban, a kulákokkal szemben tanúsított magatartásban is érvényesült, s nem csoda, hogy Draviczky Imréhez hasonlóan Völgyesi Zoltán is Porkolábnak tulajdonította a legkegyetlenebb cselekedeteket:

„A rendőrséggel összejátszva, fegyveresekkel hozatta be a tanácsházára megleckéztetni a «kulákokat», illetve azokat, akik elmaradtak az adóval, a beszolgáltatással vagy éppen a békekölcsönjegyzéssel. Volt, akit bezártak, volt, akit megvertek, kínoztak. A parasztgazdák közül többen is öngyilkosságot követtek el, mert nem bírták elviselni gazdaságuk tönkretételét, valamint a rájuk nehezedő nyomást, s a megaláztatással járó bánásmódot.”¹⁶⁷

Hajdúnánáson a kuláküldözés miatt valóban több tragikus haláleset is történt. Az első női áldozat Eszláriné Molnár Eszter volt, aki 1949. március 29-én akasztotta fel magát, mert attól rettegett, hogy férjét ismét bebörtönzik, és sosem látja viszont.¹⁶⁸ 1952. január 8-án Szilágyi Imre Árpád u. 56. szám alatti lakos akasztotta fel magát, majd 1952. június 18-án Debreczeni József lett öngyilkos. Utóbbit arra kényszerítették, hogy a számára ismeretlen dohánytermesztéssel foglalkozzon. Miután az aszály következtében a dohánypalánták jó része elhalt megfenyegették őt is és a családját is, s ezért a kútba ölte magát.¹⁶⁹

Elhíresült eset volt a városban, Csürhész Varga Miklós, 96 holdas gazda története, akinek a birtokán a rendőrség házkutatást tartott, amelynek alkalmával a padlásról előkerült egy „Frommer” gyártmányú 9 mm-es pisztoly. A revolvért a városvezetés tudtával maguk a rendőrök rejtették el a padláson, hogy végül „rátaláljanak”. A fő cél az volt, hogy politikai kampányt indíthassanak a „fegyverrejtegető kulák” ellen, mivel a tanácselnök ezzel az üggyel szeretne volna elérni, hogy Hajdúnánás az év végén elnyerje a „szövetkezeti város” címet. A terv azonban nem sikerült, mivel az eset kitudódott, arról azonban, hogy a terv kigondolói és a vétkesek komoly büntetést kaptak volna, nincsenek feljegyzéseink.¹⁷⁰

Csürhész Varga Gábor története még ennél is hajmeresztőbb volt. Ez a kuláknak bélyegzett gazda egyébként első világháborús veterán volt, s a háborúban szerzett sérülései miatt mankóval járt. Nem bírta elviselni az őt ért vádak, a nyilvános meghurcolást, és hogy

¹⁶⁶ Tanácsülési jegyzőkönyvek [Hajdúnánás Városi Tanács] 1950. augusztus 19-ei ülés. Porkoláb László hozzászólása. – MNL HBML XXIII. 526/a. 1.k.

¹⁶⁷ Völgyesi Zoltán: Kisvárosi történet... i. m. 70.

¹⁶⁸ Draviczky Imre: Kulákok, kuláksorsok Hajdúnánáson... i. m. 53.

¹⁶⁹ Uo., 93.

¹⁷⁰ Kajári Erzsébet: A hajdúnánási kulák-ügy 1951-ben. In: Trezor 1. A Történeti Hivatal évkönyve 1999. (Szerk. Gyarmati György) Budapest, 1999. 216. és 219-230.

miután mindenétől megfosztották, még a tanyáját is el akarták kobozni. 1952. szeptember 20-án úgy döntött, hogy felgyújtja a tanyáját és az égő épületben akasztja fel magát. A tűzben életét vesztett gazda esete a legszörnyűbb halálesetek közé tartozik a városban.¹⁷¹

4. kép

Hajdúnánás belvárosa az 1950-es években (saját gyűjtés)

A hajdúnánási „falusi osztályharc” közben az olyan túlkapás sem voltak ritka, mint amiről az Ecsedi Lajossal készített interjúból értesülhetünk:

„Hát a Porkoláb László elnöksége alatt rettenetes dolgokat csináltak itt. Ő meg a helyettese, a Debrecenből idekerült Antal Pál hajtották legjobban az úgynevezett kulákkérdést is. De leginkább a Porkoláb. [...] Volt egy Szabó Sándor nevű idős ember, amolyan jó középparaszt, akit bevittek a tanácsházára. Begyűjtötták a cserépkályhába, rettenetesen felforrósították, ezt meg felöltöztették bundába, rengeteg vizet megittak vele, majd a kályhára felültették, azután négykézlábra állították és úgy kellett neki ugatni. [...] Csúnyán elbántak egy orvosnak az édesanyjával, egy idős, több mint hetvenéves nénivel, aki rajta volt a kulákklistán, de nem tudta kifizetni az elmaradását. Őt is behozták, levetették vele a bugyogóját és égő papirossal szabályosan alágyújtottak [...]”¹⁷²

¹⁷¹ Draviczky Imre: Kulákok, kuláksorsok Hajdúnánáson... i. m. 94.

¹⁷² Völgyesi Zoltán: Kisvárosi történet... i. m. 70-71.

A tanácselnök vezetésével működő „kulákverő brigádok” több embert is megkínóztak Hajdúnánáson, Szabó Sándort állítólag az asztal alá is kényszerítették, amit körbeültek, és úgy rugdosták a magatehetetlen idős embert. 1952 október végén a városházán Papp Sándort és Décsei Miklósnét alázták meg, megfosztva őket emberi méltóságuktól. Mindkettőjüket levetkőztették és Papp Sándornak kitepték a bajszát, míg Décsei Miklósnét a fent említett módon „megperzselték”. Néhány nap múlva, október 31-én Papp Sándor, november 1-jén pedig Décsei Miklósné akasztotta fel magát.¹⁷³

A központi akarat és helyi társadalom konfliktusainak sorába illeszkednek azok az esetek, melyek során a tervutasítás végrehajtása ellenkezett a földet jól ismerő parasztság szakértelmével.¹⁷⁴ 1951 elején még a városi tanácsban is vita volt a mezőgazdasági realitások és a kötelező beszolgáltatás miatt. A tervek teljesítésének nehézségeire Ádám István tanácsstag hívta fel a figyelmet:

„Hajdúnánás mezőgazdasági város, és tudnunk kell azt, hogy a határ több részén és elég nagy részén volt jégverés és volt aszály. Véleményem szerint magas a kivetésünk és a terméshez viszonyítva nehéz lesz a kivetett mennyiséget begyűjteni.”¹⁷⁵

Ádám felvetéseire indulatos válasz és kulákelles kirohanás volt a reakció Csuka László részéről, aki a tanács többségi álláspontját képviselte:

„Azonnal meg kell cáfolnom az előttem szóló tanácsstag kartársat, mert ha volt is aszály és jég a határ egyes részein, ez nem bizonyítja azt, hogy nem volt megfelelő termésünk, sőt az a tény, hogy még most is árulják a piacon a tengerit egyesek, nagy részt kulákok, azt mutatja, hogy volt és van termés, csak a kulákok és spekulánsok igyekeznek azt elfeketézni. Nekünk tanácsstagoknak éppen ezért az a feladatunk, hogy éberem örködjünk, hogy leleplezzük a feketézőket, hogy minden felesleges szem gabona a központi raktárba kerüljön, amivel a békét erősítjük.”¹⁷⁶

A kérdés 1951 őszén is felvetődött, akkor egy helyi gazdát vádoltak meg a kulákság gyanújával, csak azért, mert szakismeretére hivatkozott a tanács előtt. A városi tanács

¹⁷³ Draviczy Imre: Kulákok, kuláksorsok Hajdúnánáson... i. m. 97.

¹⁷⁴ A helyi társadalom fogalmát az 1980-as évektől használt, Valuch Tibor által is elfogadott meghatározásnak megfelelően kell érteni, miszerint: „[...] térben elkülönült, sajátos minőségekkel, érdekszerkezetével, hierarchikus rétegtaláltsággal rendelkezik. Érdekeit képes az adott társadalmi és gazdasági intézményrendszeren belül többkevesebb autonómiával kifejezni. Tagjait alá-, fölé-, és mellérendeltségi viszonyok, kliensi kapcsolatok szövevénye és az adott lokalitáshoz kapcsolódó identitástudat jellemzi.” - idézi: Valuch Tibor: Magyarország társadalomtörténete a XX. század második felében. Budapest, 2001. 74.; Vö: Helyi társadalom I-V. (Szerk. Böhm Antal-Pál László) Budapest, MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete, 1983-1987.

¹⁷⁵ Tanácsülési jegyzőkönyvek [Hajdúnánás Városi Tanács] 1951. február 12-ei ülés. Ádám István felszólalása. – MNL HBML XXIII. 526/a. 1.k.

¹⁷⁶ Tanácsülési jegyzőkönyvek [Hajdúnánás Városi Tanács] 1951. február 12-ei ülés. Csuka László felszólalása. – MNL HBML XXIII. 526/a. 1.k.

szeptember 17-ei ülésén Szép Dezső, az állami gazdaság vezetője a helyi parasztok munkamorálját kifogásolta:

„Igen nagy hiba dolgozó parasztság részéről az is, hogy szalmát hord, költözködik, mindent csinál csak nem a soron következő munkát. Most a kukorica törés idején, de a begyűjtésben is tanácsstagjainknak kell példát mutatni, nekik kell előljárni. Én az Állami Gazdaság nevében vállalom, hogy október 25-re a kukoricát letörjük és igyekszünk betartani a többi határidőt is a szántásra és a vetésre vonatkozólag.”¹⁷⁷

A fenti hozzászólásra válaszul Szanyi János, a helyi parasztság nevében kért szót és kifejtette a mezőgazdasági munkák késlekedésének okait. Megemlítette, hogy a kukorica még nem érett meg, s ezért nem lehet letörni, a földek túl szárazak a szántáshoz, a munka megindulásához esőre van szükség. Felvetései azonban hatalmas felháborodást keltettek a tanácsban és Szanyi Jánosból egyszeriben a nép ellensége, kulák lett. Az egyik tanácstag, Antal Pál igen heves hangon kelt ki Szanyi ellen:

„Ha olvassuk a Néplapot láthassuk, hogy Nánás az utolsó helyen áll a mezőgazdasági munkában, aminek oka megmutatkozik a Szanyi elvtárs hozzászólásában, aki a kulákok hangját tolmácsolta itt. Évek óta tapasztalhatjuk, hogy a Párt helyesen mutatott rá a feladatok végrehajtására, helyesen adta meg az irányítást, arra sohasem fizetett rá a dolgozó parasztság, ha megfogadta a Párt szavát. A kulák persze mindig azzal jött, hogy ne szánts, mert száraz a föld, vagy ne vess, mert nem kél ki.”¹⁷⁸

A városi tanács reakciója, illetve a megfélemlítésre építő diktatúra ereje természetesen megette a maga hatását. A jegyzőkönyv a napirendi pont végén megnyugvással állapította meg: *„Szanyi János kívülálló dolgozó parasztot meggyőzték a felszólalások és ígéretet tett arra, hogy ő lesz az első a jövőben minden munkában.”¹⁷⁹* A fenti eset is rávilágít arra, hogy a rendszer mennyire figyelmen kívül hagyott minden szempontot, ha céljai eléréséről volt szó.

A Szanyi János-ügy alapvető problémája, a termelési tapasztalatokkal rendelkező helyi gazdák és a pártutasításokhoz ragaszkodó városvezetés közötti konfliktus, azonban ezzel még nem zárult le, vissza-visszatért. Egy évvel később, 1952. szeptemberében is ellenkeztek a helyiek a kora kukoricatörés miatt, ami ellen a városi tanács mezőgazdasági osztályvezetője, Harangi Sándor éles hangon kikelt:

¹⁷⁷ Tanácsülési jegyzőkönyvek [Hajdúnánás Városi Tanács] 1951. szeptember 17-ei ülés. Szép Dezső felszólalása. – MNL HBML XXIII. 526/a. 1.k.

¹⁷⁸ Tanácsülési jegyzőkönyvek [Hajdúnánás Városi Tanács] 1951. szeptember 17-ei ülés. Antal Pál felszólalása. – MNL HBML XXIII. 526/a. 1.k.

¹⁷⁹ Tanácsülési jegyzőkönyvek [Hajdúnánás Városi Tanács] 1951. szeptember 17-ei ülés. – MNL HBML XXIII. 526/a. 1.k.

„[...] A városban az a hangulat, hogy zöld a kukorica nem lehet törni, ez nem igaz, ezt a hangot vissza kell verni és felvilágosító munkán keresztül meg kell győzni a dolgozó parasztságot, hogy mielőbb végezze el a kukorica törést és a beadási kötelezettségének azonnal tegyen eleget.

Elterjedt a lakosság körében az, hogy a búzát még nem lehet vetni, mert nagyon korán van, ezt a hangot is vissza kell verni.”¹⁸⁰

A kulákokkal szembeni szervezett és rendkívül hatékony fellépés eredményeként rengeteg ember veszítette el korábbi egzisztenciáját. Az 1949. január 1. és 1954. január 1. közötti időszakban 360 ezer ember kényszerült felhagyni a mezőgazdasági munkával, közülük 150 ezer az 1952-es évben, az állami terror kiteljesedésekor. Csak 1952-ben 1555 kulákot ítélték bírósági eljárás során teljes vagyonek kobzásra, az elvett földterület, pedig meghaladta a 10 ezer katasztrális holdat.¹⁸¹ Mindennek következtében sokan az öngyilkosságba menekültek.

A hatalom tehát leginkább azokkal a rétegekkel igyekezett leszámolni, amelyek legfontosabb céljait, a társadalom és a gazdaság gyökeres átalakítását gátolták, vagy gátolhatták. A leszámolás egyik legsúlyosabb eszköze a legveszélyesebbnek tartott egyének ellen fogatosított internálás, vagyis őrizet alá helyezés volt, amely 1949-től öltött tömeges méreteket.

Az internálótáborok megszervezése annak a Garasin Rudolfnak a nevéhez köthető, aki a Szovjetunióból tért haza, s ezt megelőzően a GULAG táborrendszer kiépítésében is részt vett. 1951. december 1-jén az ő vezetésével jött létre a Közérdekű Munkák Igazgatósága, a KÖMI, amelynek legfőbb célja a fogva tartottak foglalkoztatásának a megszervezése volt.¹⁸² A rabokat ettől kezdve termelőmunka végzésére is kötelezték, az internálótáborokat legfelső szinten Farkas Mihály, gazdasági szempontból pedig Gerő Ernő irányította.

A legnagyobb gyűjtőtábor Kistarcsán működött, a leghíresebb recski tábort pedig 1950-ben hozták létre.¹⁸³ Hírhedt rabmunkatáborok működtek továbbá Tiszalökön, Sajóbáonyban és Kazincbarcikán is. Az internáló táborok számát közel 100-ra becsülik, amelyekben 1953-ban mintegy 44 000 embert tarthattak fogva.¹⁸⁴ Az internáltak számát

¹⁸⁰ Tanácsülési jegyzőkönyvek [Hajdúnánás Városi Tanács] 1952. szeptember 21-ei ülés. Harangi Sándor felszólalása. – MNL HBML XXIII. 526/a. 1.k.

¹⁸¹ Dessewfy Tibor – Szántó András: *Kitörő éberséggel*. Budapest, 1989. 10.

¹⁸² Uo., 14.

¹⁸³ A recski internáló tábor felépítésében főként régi szociáldemokrata internáltak vettek részt, s a tábor működése közben a Kálvária-dombon működő dolomitbányában közel 1500 embert dolgoztattak. – Vö: Magyar hétköznapiak Rákosi Mátyás két emigrációja között (Szerk. Botos János – Gyarmati György – Korom Mihály – Zinner Tibor) Budapest, 1988. 106-107.

¹⁸⁴ Dessewfy Tibor – Szántó András, i. m. 14-15.

illetően Dessewfy Tibor és Szántó András adatainak a pontosságát látszik igazolni az az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárában talált belügyminisztériumi kimutatás is, amelyet 1953. július 2-án maga Garasin Rudolf főosztályvezető látott el kézjegyével. Ebből az derül ki, hogy 1953. június 1-jén összesen 40 734 internált volt őrizet alatt, ebből 3891-et maga az ÁVH, míg túlnyomó többségüket, 31 811 embert polgári bíróságok internáltak. A fiatal korúak száma összesen 485 volt, tehát a rendszer – mint azt Hajdúnánás esetében is látni fogjuk - nem ritkán gyerekeket is internálótáborokba juttatott.¹⁸⁵

A hortobágyi táborrendszer kiépülésének közvetlen előzménye viszont egyértelműen külpolitikai jellegű volt; a szovjet-jugoszláv viszony megromlása ugyanis Jugoszlávia ellenségévé nyilvánításához vezetett. A jugoszláv szál már a határmenti kitelepítések belpolitikai előzményének tekinthető Rajk-perben is megjelent, a közvetlen előzmény azonban nem ez az ügy, hanem egy gyilkosság lett. 1950. január 3-án ugyanis Kis Imrét, Lengyelkáporna párttitkárát ittas állapotú személyek meggyilkolták. A köztörvényes bűncselekményből a hatalom politikai ügyet csinált, és az osztályharc kiéleződéséről, valamint kettős fenyegetettségről beszélt. Péter Gábor kinyilvánította, hogy a külső titoista ellenség összefogott a belső reakcióval, hogy Kis Imrét meggyilkolja.¹⁸⁶

Kitelepítésre ugyan ekkor még nem került sor, de az egyre erősödő határpánik miatt már 1949 végétől a terület a hatósági terror egyik akcióterülete lett.¹⁸⁷ A feszültség fokozódásához kisebb határincidensek is hozzájárultak.¹⁸⁸ Az újabb világháború rémét előre vetítő hangulatkeltés végül oda vezetett, hogy 1950. április 12-én megszületett a döntés, amelynek értelmében a jugoszláv és az osztrák államhatár mentén 15 kilométer mélységben elkülönített határsáv kialakítására került sor.

A határsávban rendkívüli intézkedéseket vezettek be: 1950. július 1-jétől az állandó lakókat fényképes igazolvánnyal látták el és a kijelölt területen belül csak a különleges igazolvány birtokosai tartózkodhattak. A területre csak külön engedéllyel lehetett belépni, míg a társadalmilag veszélyesnek, vagy megbízhatatlannak ítélt személyeket családotól telepítették ki.¹⁸⁹

¹⁸⁵ ÁBTL 4. 1. A-508. 18. – Letartóztatottak statisztikai adatai. – 0012/29/53. Tük VII.

¹⁸⁶ Hantó Zsuzsanna: *Kitiltott családok*. Budapest, 2009. 152-153.

¹⁸⁷ Vö: Saád József: *Hortobágy – Egy fejezet a deklasszáls történetében*. In: *Kitaszítottak I. kötet*. „Magukkal fogjuk megszírozni a földet” Budapest, 2002. 45.

¹⁸⁸ 1949. október 27-én 30-40 jugoszláv katona Gyűrűspusztától délre, Dolni-Mihojlác irányából közeledve átvágta a drótkerítést és a határon átkelve az ország területére lépett. A magyar határőrség tüzpárbajba keveredett a behatolókkal és meghátrálásra készítette őket. Sebesülés nem történt. – Vö: Gyarmati György: *A Rákosi-korszak. Rendszerváltó fordulatok évtizede Magyarországon 1945-1956*. Budapest, 2013. 170-171.

¹⁸⁹ Hantó Zsuzsanna: *Kitiltott családok... i. m.* 153.

A 6 megyét érintő, 17 járásból és 300 községből álló határsávból a nem megbízható emberek „átköltöztetése” valójában szervezett kitelepítést, azt követően pedig munkatábort jelentett.¹⁹⁰ Az 1950. június 23-án megkezdődött végrehajtás az ÁVH feladata volt. A kitelepítés már ekkor 1991 személyre terjedt ki, akiket 5 gyűjtőállomásra (Szeged, Kiskunhalas, Pécs, Kaposvár és Zalaegerszeg) 486 vagonnal szállítottak el a VII. szolnoki és a VIII. debreceni rendőr-főkapitányság területére.¹⁹¹

Az önhibájukon kívül elhurcoltakat többnyire a tiszántúli állami gazdaságok köré szerveződő táborokban helyezték el, személyes irataikat elvették. A hivatalos indoklás szerint biztonsági okokból korlátozták mozgásukat és cselekvési szabadságukat, a tábort és annak környékét, a lezárt területet az őrsparancsnok engedélye nélkül nem hagyhatták el, a számukra kijelölt munkát kötelesek voltak elvégezni.¹⁹² Őrsükkel a rendőrségen belül szervezett „K” őrsök, vagyis különleges őrsök voltak megbízva, amelyek idomított kutyák segítségével látták el feladatukat.¹⁹³

A hortobágyi zárt területen végül 12 tábor kialakítására került sor. A Hortobágyi Állami Gazdaságok Trösztje 57 623 hold gazdasági területtel rendelkezett, amelyen „természetátalakítással” kísérleteztek: az érintetlen ősgyep feltörésével szántóföldi termelésre törekedtek, valamint különböző tájidegen növények (pl. gyapot, rizs, gumipitypang) meghonosítását tervezték.¹⁹⁴ Ehhez hasonló kísérletre, Romániában, Brăgăna vidékén is sor került, ahol ugyancsak a jugoszláv határsávból kitelepítettek munkaerejét felhasználva próbálkoztak rizs- és gyapotföldek létrehozásával.¹⁹⁵

1950 novemberére 2381 polgári személyt tartottak fogva az elsőként létrehozott 7 táborban (Árkus, Borzas-Mihályhalma, Erzsébet-tanya, Kócspuszta, Kónya, Kormópuszta, Polgár-Lenintanya). 1951-ben létesültek sorrendben Elep (július), Ebes (november) és Tedej

¹⁹⁰ A déli határsávba Baja, Mohács, Nagykanizsa és Szeged mellett Baranya Megye 131, Bács-Kiskun Megye 22, Csongrád Megye 17, Somogy Megye 51 és Zala Megye 43 faluja tartozott. A nyugati határsávba került Kőszeg, Mosonmagyaróvár és Sopron mellett Győr-Sopron Megye 79 és Vas Megye 78 községe. – Füzes Miklós: Szibéria-szindróma Magyarországon. In: Kitaszítottak I. kötet. „Magukkal fogjuk megszírozni a földet” Budapest, 2002. 9.

¹⁹¹ Hantó Zsuzsanna: Kitért családok... i. m. 164.

¹⁹² Füzes Miklós, i. m. In: Kitaszítottak I. kötet. „Magukkal fogjuk megszírozni a földet” Budapest, 2002. 11.

¹⁹³ A „K” őrsök tevékenységéhez lásd: Hantó Zsuzsanna: Kitért családok... i. m. 164.

¹⁹⁴ A Tiszántúl természeti táját teljesen átalakítani igyekvő bizottság 1952. június 2-án látott munkához és 1952 őszére el is készült „a Tiszántúl egy része természetátalakításának keretterve” című munkával. A terv 1 millió 286 ezer kat. holdat érintett a Tiszalök, Keleti Főcsatorna, Berettyó és a Körösök határolta területen. Vö: Urbán László: A táj- és természetátalakítás kérdése a nagykovács városokban a II. világháborút követő évtizedben. In: Agrártörténet – Agrárpolitika. Tanulmányok Szuhay Miklós emeritus professzor tiszteletére. (Szerk. Buza János – Estók János – Szávai Ferenc – Varga Zsuzsanna) Budapest, 2006. 400. ; továbbá: Belényi Gyula: A hatalom centralizációja és a részpolitikák a szocialista rendszerben (1949-1963). Valóság 1998/7. szám, 60.

¹⁹⁵ Lásd: Kiss László: Zárt táborok a Hortobágyon és a Nagykovácsán 1950-1953.; valamint: Kiss Dénes: Bánáttól Brăgăna. Az 1951-es „pünkösdi” kitelepítések Romániában. Mindkettő: In: Telepessors. (Szerk. Saád József) Budapest, 2004. 20. és 325-343.

(december) „szociális táborai”. 1952 júniusában kezdte meg működését Borsóson és júliusban Lászlómajorban az utolsónak létrehozott két tábor.¹⁹⁶ A rabok száma folyamatosan változott, többnyire emelkedett. 1953-ban 7289 ember raboskodott a Hortobágyon állandó felügyelet mellett.¹⁹⁷ A rendszer groteszk jellegére jellemző, hogy feltehetően minden táborban a rabok közé is beépültek rendszeresen jelentést tevő ügynökök. Erre bizonyítékot csak a kónyai zárt táborra vonatkozóan találtunk, ott egy „Lengő” fedőnevű ügynök készítette a jelentéseket előbb Török József, majd Goron Gyula ávós őrmesterek utasításainak megfelelően, feltehetően kényszer hatására.¹⁹⁸

A hortobágyi táborok félreeső, rosszul megközelíthető helyeken jöttek létre, így az itt fogva tartott emberek megszűntek létezni a külvilág számára. Hantó Zsuzsanna megfigyelése szerint „[...] 11 tábor alsóbbrendű összekötő útról leágazó, kiépítetlen földutak mentén helyezkedett el. Az esőzések idején szinte megközelíthetetlenek voltak [...]”¹⁹⁹

A kivételt az egyik utolsóként létesített borsósi tábor jelentette, ami közvetlenül a Debrecen-Füzesabony vasútvonal mellett helyezkedett el. A táborok elhelyezése azt a célt szolgálta, hogy minél kevesebben tudjanak a kitelepített családokról, a jogerős ítélet nélküli fogva tartásról, s a kényszermunkáról. Ez a cél tulajdonképpen maradéktalanul teljesült, mivel a rendszerváltásig – de még azután is – csak nagyon kevesen mertek beszélni, s így a magyar társadalom sokáig semmit sem tudott a Hortobágyon történekről. Az 1953 után következő évtizedek, a „puhadiktatúra” évtizedei úgy teltek el, hogy a táborokhoz közeli településeken élők és a kiszabadult rabok nagy része félt és hallgatott.

1952 nyarától a nagyobb vidéki városokból is kerültek rabok a hortobágyi zárt táborrendszerbe, ekkor öt városból, Nagykanizsáról, Várpalotáról, Hatvanból, Miskolcraól és Szegedről telepítettek ki egész családokat a Hortobágyra.²⁰⁰

A „szociális táboroknak” nevezett hortobágyi kényszermunkatáborok voltak Magyarországon az egyetlenek, ahová egész családokat zártak. A rabokat nemcsak személyes szabadságukban korlátozták, de embertelen körülmények között is tartották, és még kényszermunkára is kötelezték. A Hortobágyon felállított táborok tehát egyszerre voltak internáló és munkatáborok, amelyek között gyakori volt a munkaerőcsere, ami a gyakorlatban a rabok átköltöztetését jelentette.

¹⁹⁶ Kiss László: Zárt táborok a Hortobágyon és a Nagykanizsán 1950-1953. In: Telepessors. (Szerk. Saád József) Budapest, 2004. 29.

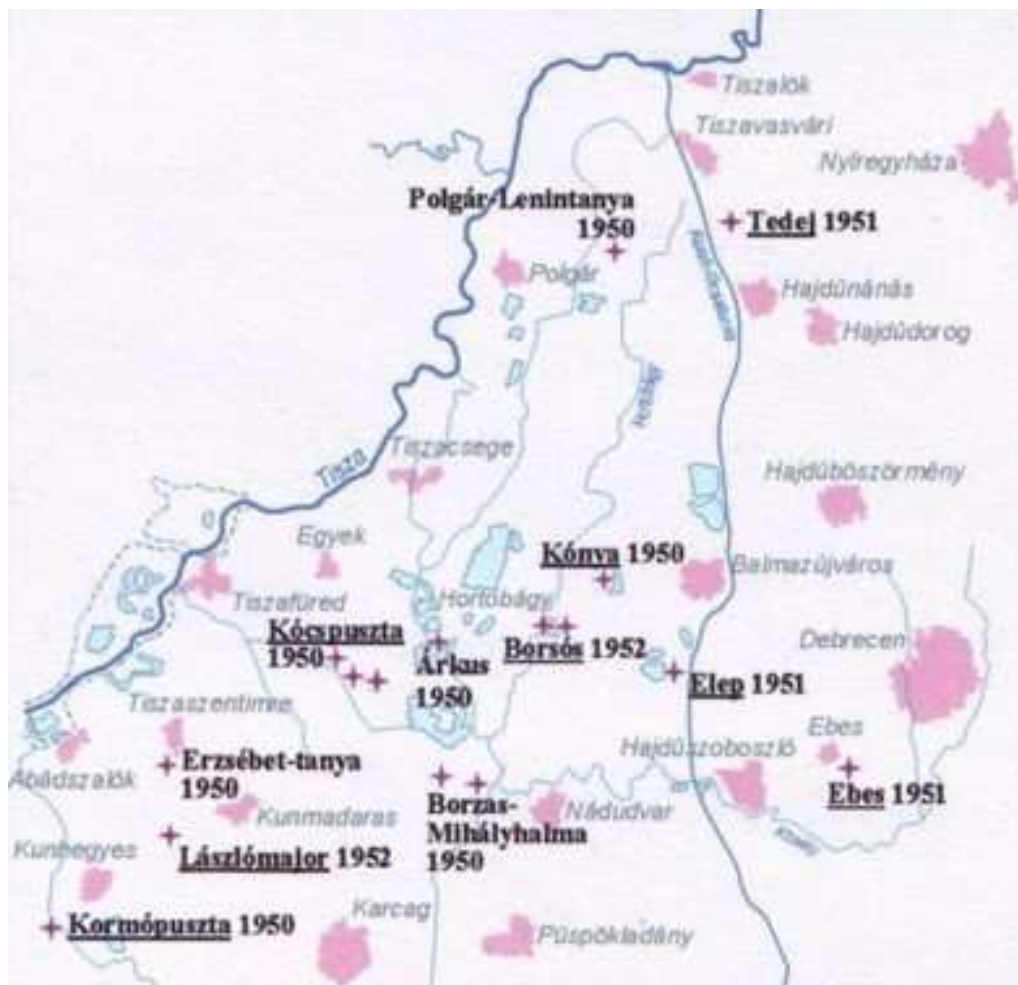
¹⁹⁷ Hantó Zsuzsanna: Kitéltott családok... i. m. 165.

¹⁹⁸ Objektum dosszié. Hortobágyi Állami Gazdaság Egyesülés Kónyai Gazdasága. – ÁBTL 3. 1. 5. O-8950.

¹⁹⁹ Hantó Zsuzsanna: Kitéltott családok... i. m. 166.

²⁰⁰ Hantó Zsuzsanna: Kényszermunkatáborok a levéltári források tükrében. In: Kiteszítottak I. kötet. „Magukkal fogjuk megszírozni a földet” Budapest, 2002. 23.

A hortobágyi zárt táborok létrehozása Hajdúnánást közvetlenül is érintette, hiszen a város melletti Tedejpusztán lévő állami gazdaságot is ilyen „büntetés-végrehajtó gazdaságnak” jelölték ki. A helybeliek nem sokat tudtak a kényszermunkatáborról és az ott uralkodó körülményekről, de a rendszer erejét megismerve minden okuk megvolt a félelemre, hiszen ekkorra már hozzájuk is eljutottak a hírek a lakóhelyükről elüldözött, munkatáborokba zárt emberekről, s a közszájon forgó értesülések az országot járó „fekete autókról” csak fokozták a rettegést.

A hortobágyi kényszermunkatáborok²⁰¹

A tábor 1951. december 7-én kezdte meg működését 343 rabbal, a Tedejen fogva tartott kitelepítettek száma azonban december 20-ára 661-re nőtt, akik közül 169 gyermek

²⁰¹ A térkép a Hortobágyi Kényszermunkatáborokba Elhurcoltak Egyesületének szerkesztése. Lásd: www.dfmc.hu [2011. december]

volt.²⁰² A rabok az ország déli, délnyugati és nyugati határszéléről érkeztek. Délen a Tompától és Kelebiától Dávodig és Hercegszántóig terjedő határszakaszról, Délnyugaton a Péterhida és Somogyudvarhely közötti területről, valamint Nyugaton a Molnári, Letenye, valamint Szentgotthárd közötti határmenti országrésről.²⁰³

1953. júliusára a tedeji rabok száma 676-ra emelkedett.²⁰⁴ Összehasonlításképpen a legtöbb rabot fogadó táborokban, Elepen 1049, Ebesen 910, Borsóson 830 főt tartottak őrizetben. A legkevesebb fogoly viszont Kormópusztán (249 fő) és Lászlómajorban (278 fő) került elhelyezésre, tehát a tedeji tábor összességében közepes méretűnek tekinthető.²⁰⁵

Jelenleg a Hortobágyi Kényszermunkatáborokba Elhurcoltak Egyesületének köszönhetően több mint 700 egykori tedeji fogolyról van tudomásunk.²⁰⁶ Az első haláleset még 1951. december 25-én történt a táborban, amikor a 62 éves Szamosvölgyi Károly nyugalmazott körjegyző távozott az élő sorából.²⁰⁷ Egy 1952. január 9-én kelt jelentés szerint a táborban lakók körében a tüdőbaj és a végelgyengülés számított a leggyakoribb megbetegedésnek, melyek következtében 3 ember vesztette életét.²⁰⁸ Az egészségügyi ellátás minimális volt, orvos alig látta a megbetegedett foglyokat, s talán emiatt is már az első két hónapban 6 haláleset történt Tedejen.

Külön érdekessége a tedeji tábor létrehozásának, hogy megszervezésére télen, közvetlenül karácsony előtt került sor, amikor a mezőgazdasági munkák szüneteltek, tehát semmi sem indokolta a kényszermunka igénybe vételét. A decemberben érkező családokra az éhezés várt, mivel munka hiányában nem tudták megtermelni az élelmüket, s így az önmaguk ellátására kényszerített emberek már ekkor eladósodtak a tábori konyhán. A kezdetekkor még az elszállásolásuk sem volt megoldott, ezért még a tél folyamán ki kellett bővíteni a szállásukat egy nagy istállóépülettel.

A rabok elszállásolása kezdetben különböző istállóban és barakkokban történt. A Tedejen fogva tartott Apatini Ferenc Illés visszaemlékezésében megdöbbentően tárja elénk az embertelen körülményeket:

²⁰² Apatini Ferenc Illés: Túlélünk. Internálótáborban a hajdúnánási Tedejpusztán 1951-53-ban. Debrecen, 2009. 19.

²⁰³ Telepessors. (Szerk. Saád József) Budapest, 2004. Térképmelléklet: A tedeji kényszermunkatáborba elhurcoltak lakóhelyei.

²⁰⁴ Kítaszítottak II. kötet. Dokumentumok a hortobágyi zárt táborokból 1950-1960. Budapest, 2002. 230.

²⁰⁵ 60 év 1950-2010. A hortobágyi kényszermunkatáborok áldozatainak emlékére. Budapest, 2010. 113. és Hortobágyi kényszermunkatáborok 1950-1953. Az áldozatok emlékére. (Szerk. W. Balassa Zsuzsa – Dr. Hajdú Mária – Dr. Vecsernyés Jolán) Kiadja a Hortobágyi Kényszermunkatáborokba Elhurcoltak Egyesülete, Budapest, é.n. 2.

²⁰⁶ Az adatbázis internetes elérhetősége: www.dfmc.hu [2011. december]

²⁰⁷ Buczkó József: A tedeji Gulág. Hajdúsági Tükör. 2008. december 15., 6.

²⁰⁸ Apatini Ferenc Illés, i. m. 29.; Vö: Hantó Zsuzsanna: Kényszermunkatáborok a levéltári források tükrében... i. m. 23.

„A barakk kb. 5-6 méter széles, 35-40 méter hosszú lehetett, eredetileg két sor ló számára tervezhették. Ez célszerűségeiből optimálisnak számít, mert egy sor álló ló helye megegyezik egy sor fekvő ember helyével. A szélességi adatokat tekintve már a lovak jártak volna jobban, mert több mint 100 embert zsúfoltak itt össze a 30-40 ló helyére. Egyszerű osztással adódik, hogy egy ember részére kb. 70-80 cm férőhely jutott, az egyes családokat elválasztó kis megközelítő térközökkel együtt.”²⁰⁹

A tábor mellé 9 fős őrsöt szerveztek, s ez a 9, különleges feladatot ellátó rendőr vigyázott a rabokra. A hivatalos indoklás szerint biztonsági okokból korlátozták a fogvatartottak (akkori elnevezéssel: „telepesek”) mozgását és cselekvési szabadságát. Őrzésükkel a rendőrségen belül szervezett ún. „K” őrsök, vagyis különleges őrsök voltak megbízva, amelyek idomított kutyák segítségével látták el feladatukat, s havi jelentésekben számoltak be a táborok életéről.²¹⁰ Ezek az egységek szigorúan vigyáztak arra, hogy a rabok tábort és annak környékét, a lezárt területet az őrsparancsnok engedélye nélkül ne hagyják el, valamint hogy a számukra kijelölt munkát elvégezzék.

A kirendelt őrsök embertelenségére jellemző, hogy éjszakánként fényszórókkal járták végig a foglyok szállását, hogy még a nyugodt pihenéstől is megfosszák őket. Az ún. reflektorozásokról több túlélő is beszámolt, tehát valószínűleg a legtöbb táborban gyakorlatnak számított az éjszakai razzia:

„[...] gyakran jártak éjjelente ellenőrizni bennünket. Erősen világító, kis kézi reflektorokkal kegyetlenül vizsgáltak gyakran valamit, vagy csak a szépasszonyokat bámulták a rendőrök. Néha nagyokat röhögtek, ha a napi 14 órás munkában elfáradt nőket kitarva találhatták az ágyakban.

A tedeji éjszakai ellenőrzésekre visszagondolva megjegyzem, hogy én is többször felébredtem a reflektorozásokra. Határozottan emlékszem, hogy nemcsak rendőrök voltak ilyenkor az ellenőreink, hanem katonaruhás ávósok is.”²¹¹

A rendkívül szigorú őrizet ellenére bizonyítékot találtunk arra, hogy volt, akinek sikerült megszöknie egy ilyen zárt táborból. A Hortobágyra kitelepített összesen 17 görög származású „telepes” közül az egyik asszony, Petropólus Favorozné született Dimitropolu Zsófia 1951. december 23-án a kónyai táborból szökött meg, ám rövidesen Budapesten elfogták és fővárosi internálásáról is gondoskodtak.²¹²

²⁰⁹ Apatini Ferenc Illés, i. m. 28.

²¹⁰ Füzes Miklós, i. m.; valamint: Hantó Zsuzsanna: Kényszermunkatáborok a levéltári források tükrében... i. m. Mindkettő: In: Kítaszítottak I. kötet. „Magukkal fogjuk megszírozni a földet” Budapest, 2002. 11. és 27.

²¹¹ Apatini Ferenc Illés, i. m. 67-68.

²¹² Tóth György rendőr őrnagy jelentése. – ÁBTL 4. 1. A-507. 5.

A szögesdróttal elkerített, a rabokat állati sorban tartó hortobágyi táborok 1950 júniusa és 1953 októbere között működtek. Feloszlatusukra, amit a hatalom egyszerűen „kényszerlakhely-megszüntetésnek” nevezett, csak Sztálin halálát követően kerülhetett sor. Piros László belügyminiszter 1953. november 23-ai jelentése szerint a polgári és katonai börtönökből, illetve internáló és más kényszermunkatáborokból szabadult személyek száma összesen 21 968 volt, akik közül 7281-en a hortobágyi táborrendszerhez tartoztak.²¹³

A tábor lakói lehetőséget kaptak arra, hogy szerződést kössenek a helyi állami gazdasággal és tovább dolgozzanak, mint munkavállaló, azonban csak 107 család, összesen 207 személy döntött így, a többség amint lehetősége nyílt rá, távozott.²¹⁴

A szigorúan titkosnak minősített, 6 példányban elkészült végrehajtási tervben szó van arról, hogy toborzással igyekezzenek rávenni a szabadulókat a gazdaságban maradásra, ám az ehhez szükséges, az emberhez méltó lakáskörülmények kialakítását is munkaerejük felhasználásával képzelték el:

„A Földművelésügyi Minisztérium toborozzon a szabadulók között. Helyezzen komoly méretű lakásépítkezést kilátásba és még ebben a hónapban kezdjen lakásépítést. Az ottmaradóknak meg kell ígérni, hogy, hogy rövid időn belül lakáshoz jutnak. A házakat maguk építsék fel. Az FM. Elsősorban megfelelő mennyiségű faanyagról gondoskodik.”²¹⁵

A Nagy Imre-kormány által kihirdetett amnesztia azonban nem jelentett rehabilitációt is egyben. A szabadon bocsátott rabok továbbra sem voltak teljesen szabadok. Letelepedési engedélyhez kötött helyen (Budapest, Miskolc, Komló, Sztálinváros, Várpalota, valamint a nyugati és déli határsáv) nem jelenhettek meg, de haza akkor sem térhettek, ha az nem volt ilyen engedélyhez kötött helység.²¹⁶

A szakirodalomnak tudomása van arról is, hogy a kiengedett egykori „telepesek” régi lakóhelyük környékéről is ki lettek tiltva, Hantó Zsuzsanna ezzel kapcsolatban egy 1953. szeptember 2-án kelt jelentésre hivatkozik.²¹⁷ A kutatásaink során megtalált, szigorúan titkos utasítás, amelyet az Országos Rendőrkapitányság adott ki, azonban 1953. július 17-én kelt, vagyis másfél hónappal korábbi. Ebben a munkatáborok korábbi lakóival kapcsolatos pontos intézkedési tervet fogalmaztak meg:

²¹³ Huszár Tibor: A politikai gépezet 1951 tavaszán Magyarországon. Budapest, 1998. 259.

²¹⁴ Kiss László: Zárt táborok a Hortobágyon és a Nagykunságon 1950-1953. In: Telepessors. (Szerk. Saád József) Budapest, 2004. 42.

²¹⁵ A közkegyelemről szóló törvényerejű rendelet végrehajtásának terve. – ÁBTL 4. 1. A-508. 16-17.

²¹⁶ Az internálásról, a kitiltásról és a rendőrhatalósági felügyeletről szóló minisztertanácsi határozat végrehajtása. – ÁBTL 4. 1. A-508. 31.; valamint: Füzes Miklós, i. m. 13.

²¹⁷ Hantó Zsuzsanna: Kényszermunkatáborok a levéltári források tükrében... i. m. 36.

„Ezenkívül a hortobágyi zárt táborokban lévő egyes személyek kényszerlakhelyhez kötöttségük megszűnése után a régi lakóhelyükre még abban az esetben sem térhetnek vissza, ha a régi lakóhelyük nem letelepedési engedélyhez kötött helység. Ezért a hortobágyi táborokban lévő egyes személyek kényszerlakhelyhez kötöttségük feloldásáról szóló határozattal együtt a nem letelepedési engedélyhez kötött régi lakóhelyükre vonatkozóan kitiltási határozatot is kapnak. Ez utóbbiról a hortobágyi kirendeltség parancsnoka a régi lakhely szerint illetékes kapitányságot értesíti. [...]

A hortobágyi táborban lévő személyek új lakhelyeiken nemcsak további magatartásukkal és tevékenységükkel, hanem pusztán megjelenésükkel is zavart kelthetnek. Ezért a legnagyobb éberséggel kell ezeket a személyeket figyelemmel kísérni és figyeltetni. [...] Ezért ezeken a helyeken az illetékes rendőri hatóság vezetője a zavartkeltés megelőzésére fokozottabban készüljön fel.”²¹⁸

5. kép

A tedejpusztai rabtábor emlékműve, az egykori „zárt terület” dűlőúti bejáratjánál. A kövesútra néző oldala már a történelmi valóságnak tömörségével hirdetheti a vörös terror gaztetteit, belső felületén valamennyi tedeji rabnak nemesgránitba vésett, aranybetűs neve kapott méltó emléket.

A tedeji kényszermunkatábor emlékműve az egykori „zárt terület” dűlőúti bejáratánál

(Apatini Ferenc Illés magángyűjteménye)

A kiszabadult rabok valóban nem lettek szabad emberek, múltjuk megbélyegezte őket és gátolta későbbi érvényesülési lehetőségeiket is. Mivel fogságuk alatt, semmilyen hivatalos állami nyilvántartásban nem szerepeltek, ezért a hivatkozott utasításban valamennyi

²¹⁸ Az internálásról, a kitiltásról és a rendőrhatalósági felügyeletről szóló minisztertanácsi határozat végrehajtása. – ÁBTL 4. 1. A-508. 31-32.

szabaduló rabról bejelentőlapot, és további megfigyelésük érdekében megfigyelő lapot állítottak ki.²¹⁹ Megnehezedett számukra a tanulás, a munkavállalás, s mindig magukon érezték a diktatúra, s a rendszer kiszolgálóinak szigorú tekintetét. Apatini Ferenc Illés éppen erről a folyamatos megbélyegzettségről számolt be igen találóan a hortobágyi kényszermunkatáborok létesítésének 60. évfordulójára kiadott emlékkötetben:

„[...] a továbbiakban is sok szenvedést okozott a társadalomból kitaszított helyzetem: mint «X»-es «osztályidegen» elem képeztem az un. «belső ellenséget», akiket üldöznie kellett minden «haladó» embernek. Bizony, sokszor a tettelegességet is el kellett viselnem. [...] Figyelemre méltó, hogy bárhová is kerültünk, mindenhol mindent tudtak rólunk. Bizony, a továbbiakban is vigyáztak ránk, noha ez már másképpen élesített géppisztoly volt! A rendszer ellenségelhárító gépezete kegyetlenül működött.»²²⁰

A Rákosi-korszakban eluralkodó állami terror tehát számos áldozattal járt, s ha az áldozatok mögött azok családjait is számításba vesszük, a közvetlen szenvedő alanyok tömege elképesztő. A rendszer totális megfélemlítésre építő politikája rendkívül hatékonyan bénította meg a teljes magyar társadalmat, s rányomta bélyegét az élet minden területére.²²¹ A látványos kirakatpercek célpontjai és a hortobágyi barakkokban elzárt egyszerű emberek egyaránt egész életüket meghatározó traumákat éltek át, már ha egyáltalán túléltek a megpróbáltatásokat. A diktatúra elől nem volt menekvés, még egy olyan békés, viszonylag kis lélekszámú településen sem, mint amilyen Hajdúnánás volt.

1956 sem hagyta érintetlenül a várost, sőt ezekben az október végi napokban elemi erővel tört fel a helyiekből a megelőző időszak sérelmei miatt érzett fájdalom, keserűség és harag. A Vörös Hadsereg bevonulásával azonban a forradalom napjai megszámláltattak. Hajdúnánáson fegyveres konfliktusra nem került sor, november 7-én feloszlatták a nemzetőrséget, s a hajdúnánási forradalmi bizottmány is megszűnt. November 4-e után szovjet tisztek érkeztek Hajdúnánásra, s a helyiek ismét attól rettegetek, hogy elhurcolják őket az oroszok, ezért sok egykori forradalmár hetekig bujkált a környező tanyákon és a kukoricaföldeken.

²¹⁹ Az internálásról, a kivitárlásról és a rendőrhatalósági felügyeletről szóló minisztertanácsi határozat végrehajtása. – ÁBTL 4. 1. A-508. 30.

²²⁰ 60 év 1950-2010. A hortobágyi kényszermunkatáborok áldozatainak emlékére. Budapest, 2010., 34.

²²¹ A rendszer nevében népi demokrácia volt, valójában azonban népellenes diktatúraként működött, s a társadalom kétségbeesetté tette az állandó rettegetést és az üldöztetéseket. A Rákosi-korszak hétköznapi fokozatosan készítette elő a forradalmat, a számos sérelem miatt felgyülemlett indulatok kitörését, ahogy a korszakról szóló egyik kiváló kötet végén olvashatjuk: „A hatalommal valamilyen formában minden harmadik-negyedik magyar család összeütközésbe került. Az adminisztratív-igazságügyi eljárások elburjánzása döntő szerepet játszott abban, hogy a hatalom 1956 őszén annyira megrendülhetett, s olyan vészes gyorsasággal veszítette hitelét az ország lakossága előtt.” - Magyar hétköznapiok... i. m. 377.

Ami a forradalom leverése után következett az a kegyetlen megtorlás volt. Kádár János nemcsak a szabadságharcban vezető szerepet játszó Nagy Imrét és társait igyekezett likvidálni; veszélyben volt mindenki, aki az októberi eseményekben bármilyen formában részt vett, vagy az új rendszer elleni szervezkedésekbe bekapcsolódott. Az 1956-os forradalomról alkotott hivatalos állásfoglalás az volt, hogy ellenforradalom történt.

A megfélemlítés 1957. január végén kezdődött, debreceni karhatalmisták járták a várost „ellenforradalmárok” után kutatva és brutális verésekkel vallatták az embereket. A fenti idézetből az is kiderült, hogy a forradalmárookra, mint közönséges bűnözőkre tekintett a hatalom, s a zsidóságot ért inzultusokat ürügyként használta fel a karhatalmi egységek bevetésére és azok brutalitására. A bántalmazott helyiek közül többen kórházi kezelésre szorultak a „kikérdezést” követően, Ecsedi Lajos többször is meg kellett operálni a debreceni klinikán.²²² Hódos Antal egykori nemzetőrparancsnok is a fizikai erőszak áldozata volt, a vele történekről így számolt be:

„Közölte velem a karhatalmi egységnek a parancsnoka, hogy most elmehetek haza, de az itt történekről senkinek nem beszélhetek, családtagoknak se, orvoshoz nem mehetek, kórházba nem mehetek, köteles vagyok a lakásomon zárt ajtók mögött tartózkodni. Ami azt jelentette, hogy senki hozzám nem jöhet, senkit be nem engedhetek, senkivel nem találkozhatok. [...] Én hazamentem. Véraláfutásos volt a testem szinte minden része. Hideg vizes lepedővel göngyöltem be magam, és így feküdtem három napig. [...] Nagyon félttem attól, hogy egy koholt vád alapján bármikor bármit tehetnek velem. Tudtam azt is, hogy ha az én udvaromban, mivel mezőgazdasággal foglalkoztam, ugye be volt rakva a szalma, a csutka, itt valaki elrejt egy fegyvert, és ezt megtalálják, akkor akár ki is végezhetnek.”²²³

Hódos Antal később is az államvédelem célkeresztjében maradt. Tíz évvel a forradalom után, 1966. július 28-án vette operatív nyilvántartásába a Belügyminisztérium Debreceni Politikai Osztályának III/III-as Alosztálya, arra hivatkozva, hogy „[...] a beszerzett anyagok bizonyítják az ellenséges kategóriába való tartozását [...]”.²²⁴ A megfigyelést egy bizonyos „Tokaji István” fedőnevű ügynök végezte, a Hódos Antalról nyitott akta több jelentését is tartalmazza.²²⁵

²²² Völgyesi Zoltán: Kisvárosi történet... i. m. 152.

²²³ Uo., 154.

²²⁴ Határozat az operatív nyilvántartásba vételről. – ÁBTL. 3. 1. 5. O-16208/157. 14.

²²⁵ Hódos Antal dossziéja. – ÁBTL. 3. 1. 5. O-16208/157.

6. kép

A ledöntött szovjet hősi emlékmű az 1950-es években (saját gyűjtés)

Hajdúnánáson az 1956-os forradalom miatt történt felelősségre vonás több embert érintett, mint a környező településeken. Valuch Tibor ide vonatkozó adatai szerint a megyében 1957 és 1959 között összesen 787 fő ellen indítottak eljárást, akik közül csak 658 fő tekinthető „ötvenhatosnak”. A megyében településenként átlagosan 8 személy ellen indult eljárás. 104 fő debreceni volt, de amíg Hajdúböszörményben 19, Hajdúszoboszlón pedig 26 főt érintett a megtorlás, addig Hajdúnánáson 43 volt az eljárás alá vont személyek száma. A bíróság közülük végül 29-et ítélt el, de csak 19 kapott ténylegesen letöltendő börtönt.²²⁶ Hajdúnánásiak kivégzésére ugyan nem került sor, de súlyos ítéletek születtek, nem egyszer több éves börtönbüntetést kellett letölteniük a bűnösnek talált vádlottaknak.²²⁷

A Hajdú-Bihar Megyei Rendőr-főkapitányság Politikai Nyomozó Osztálya által az „ellenforradalom” megyében lejátszódott eseményeiről készített titkos rendőrségi monográfia 1959. június 29-ei dátummal közölt egy kimutatást a forradalomban részt vett személyekről, amely szerint Hajdúnánáson összesen 386 fő kapcsolódott be az eseményekbe, akik közül 45-öt(!) vontak eljárás alá. Az elítélt személyek száma eszerint 30 volt, míg egy főt az „operációs célra felhasználva” oszlopban szerepeltettek. Nagyon valószínű, hogy a helyi forradalomban sokkal több ember vett részt, de csak 386 főt sikerült előállítania a karhatalomnak, míg az

²²⁶ Valuch Tibor: „Ötvenhatosok”. Debrecen, 1996. 20-21.

²²⁷ A hajdúnánásiak ellen indult perekről és a kiszabott ítéletekről részletesebben: Völgyesi Zoltán: Kisvárosi történet... i. m. 168-184.

elítelt személyek száma a perek végleges lezárásával csökkent. A forrás arra is rávilágít, hogy egy hajdúnánási forradalmárt a rendszer beszervezett és ügynöki tevékenységre kényszerített.²²⁸

²²⁸ Hajdú-Bihar Megye Monográfiája II. kötet. – ÁBTL. 3. 1. 9. V-150370/1., 13.

IV. fejezet

A kollektivizálás végrehajtása Hajdúnánáson

1. A termelészövetkezeti program Magyarországon

Már a két világháború közötti időszakban előfordult, hogy a gazdák létrehoztak szövetkezeteket, illetve beléptek olyan típusú, főként fogyasztási és értékesítési szövetkezetekbe, amelyeknek már komoly múltja volt Európa északnyugati részén, főleg Hollandia és Dánia területein. A háború után megindult a régi szövetkezetek újjáéledése, de ez a szövetkezeti forma azonban végnapjait élte Magyarországon, mivel a leginkább a kommunista párt által képviselt, és 1948-ban megindított szövetkezetesítés gyökeresen más utat képviselt, és a kollektív gazdálkodás keleti hagyományaira épült.

A Magyar Kommunista Párt elsősorban azért tűzte a zászlajára a földreformot, hogy a széles szegényparaszti tömegeket saját politikájának megnyerje, s az így kapott támogatással hozzájárasson a hazai gazdaság különböző szektorainak szovjet típusú átalakításához. A pártvezetés, különösen a Rákosi Mátyás köré szerveződött csoport valódi céljait a hazai társadalom előtt sokáig titkolta.²²⁹ A Rákosi-korszak hétköznapijait bemutató kötetben is hangsúlyozták a szerzők a MKP propagandája és valódi céljai között feszülő nyilvánvaló ellentmondást:

„A felszabadulást követő első években [...] az MKP is a paraszti magángazdaságok szükségességét, s ezen belül is a paraszti magángazdaságok szükségességét, s ezen belül a dolgozó parasztság támogatását és gyarapodását ígérte”.²³⁰

A párt még az 1947-es választások előestéjén is a „mezőgazdaság békés és nyugodt fejlődését”, „a parasztság életszínvonalának emelését”, illetve „a parasztgazdaságok megerősítését és a kiscgazdaságok felvirágoztatását” ígérte, s egyértelműen cáfolta valódi szándékait.²³¹

²²⁹ A valódi célok rejtve maradtak, hiszen a földosztás mindenkinek a kisüzemi gazdálkodás, a mezőgazdasági kistermelés elsődlegessé válását üzentte: „Mindazonáltal úgy látszott, a paraszti földtulajdon soha nem látott kiterjedtségnek örvend, s nem volt párt vagy politikai erő, ami – legalábbis szavakban – ne garantálta volna a kistulajdon biztonságát.” - Szakács Sándor: A földreformtól a kollektivizálásig 1945-1956. In: A magyar agrártársadalom a jobbágyság felszabadulásától napjainkig. (Szerk. Gunst Péter) Budapest, 1998. 298.

²³⁰ Magyar hétköznapij Rákosi Mátyás két emigrációja között (Szerk. Botos János – Gyarmati György – Korom Mihály – Zinner Tibor) Budapest, 1988. 54.

²³¹ Kávási Klára: Kulák lista. Budapest, 1991. 16.

A baloldali értelmiségen, de még a párton belül is voltak olyan meghatározó személyiségek, akik alternatívát fogalmaztak meg a szovjet kolhozrendszer átvételével és az erőszakos kollektivizálással szemben. Az egyik legjelentősebb agrárpolitikai gondolkodó, a korábbi népi író, a Nemzeti Parasztpárt kommunistákkal szimpatizáló képviselője, Erdei Ferenc volt. Erdei már az 1930-as években a paraszti polgárosodást hirdette, és legfőbb célja a saját lábára álló, kisbirtokossá váló, és a magyar társadalomba szervesen beilleszkedő parasztság megteremtése volt. A földreformot lelkesen üdvözölte, de – Rákosiékkal ellentétben – nem a nagyüzemi gazdálkodásban, hanem az egykori nagybirtokok helyén létrejövő kisparaszti gazdaságokban látta a magyar mezőgazdaság kibontakozásának lehetőségét. Erdei végül maga is részévé vált a mezőgazdaságot átalakító hatalmi gépezetnek, hiszen 1949. június 11-től, 1953. július 4-ig földművelésügyi miniszterként irányította a hazai agráriumot.²³²

Az erőszakos kollektivizálás legnagyobb ellenzője azonban maga Nagy Imre volt, aki már 1947 második felében vitába szállt a Rákosi-Gerő-féle irányvonallal, és kifejtette, hogy az egyéni gazdálkodás és önkéntes alapon alakuló termelőségmozgalmak nem zárják ki egymást.²³³ Később a pártvezetőségben 1948/49 őszén kibontakozó vitába is bekapcsolódott. Síkra szállt a kisbirtokok hosszú távú fennmaradásának érdekében és a módosabb parasztok, a kulákok elleni politika ellen is szót emelt.²³⁴ Nagy Imre őszintén hitt a földosztás társadalmilag és gazdaságilag is kedvező hatásában, és később kormányfőként is a kisbirtokosok és a kisbirtokossá vált szegényparasztok termelési feltételeit igyekezett javítani.

A földosztás után azonban rendkívül nehéz gazdálkodási körülmények fogadták a régi és az újonnan földhöz juttatott termelőket egyaránt. Nem volt kellő számú vetőmag, az állatállomány pusztulása miatt nem volt megfelelő igaerő, a szántáshoz és vetéshez – különösen az újjgazdák esetében – hiányoztak az eszközök.

Az állatállomány pusztulása tehát a földosztás után is komoly probléma maradt, hiszen - mint azt egyes kutatók megállapították – *„az összlétszámát tekintve egynegyedével megnövekedett paraszti gazdaságoknak a front pusztítása előtti igaerő – szó szerint – felével-harmadával kellett hozzájárniuk az „új kenyér” termeléséhez”*.²³⁵

²³² Az 1953. július 4-én megalakult Nagy Imre kormányban sokáig igazságügyi miniszterként tevékenykedett, de 1954. október 30-ától 1955. november 15-ig ismét földművelésügyi miniszterként dolgozhatott.

²³³ Vö: Kávási Klára, i. m. 16.

²³⁴ Nagy Imrét nézetei miatt a Politikai Bizottságból is kizárták. Vö: Varga Zsuzsanna: Politika, paraszti érdekvédelem és szövetkezetek Magyarországon 1956-1967. Budapest, 2001. 12.

²³⁵ Magyar hétköznapi... i. m. 46.

Romány Pál igen találó megállapítása szerint már 1944 őszén „*a tankok lánctalpai szántottak az ekék helyett*”.²³⁶ Berend T. Iván 1945 elejére vonatkozóan mintegy 1,2 millió szarvasmarha, 0,5 millió ló, 2,2 millió sertés és 1,4 millió juh elvesztésével számol, összesen 1,5 milliárd pengő értékben.²³⁷ A helyzet 1945-ben már-már drámaira fordult, hiszen Szakács Sándor kutatásaiból tudjuk, hogy „*nemegyszer fordult elő, hogy igaerő híján az új földtulajdonosok magukat fogták igába*”.²³⁸ A gépesítettség javításának a céljából 1945-ben hozta létre a Földművelésügyi Minisztérium Termelési Főosztályán belül működő a Gépesítési Ügyosztály a Mezőgazdasági Gépszolgálatot, amit traktorszolgálatnak, vagy traktorszerviznek is neveztek. A gépi erő azonban ritka kincsnek számított, hiszen a Gépesítési Ügyosztály még 1946 őszén is csak 6 ezer működőképes és 5 ezer üzemképtelen traktort tartott nyilván.²³⁹

Nem javított az általános helyzeten az sem, hogy a kormányzat az infláció negatív hatásai miatt, és saját árukészleteinek növelése érdekében a földművelésből élőkre kivetett pénzdókat is természetben szedte be. Egyes kutatók szerint ez „*törvényszerűen vezetett a város és falu közötti „áruért-árut” kapcsolat létrejöttén túl, a korban „batyuzásnak” nevezett „kiskereskedelem” kialakulásához, illetve a feketepiac virágzásához*”.²⁴⁰ Kávási Klára így jellemezte az ország 1945 utáni állapotát:

„*A belpolitikai élet legfőbb kérdése a hatalmi harc. A lakosság pedig éhezik, fázik és rengeteg az otthontalan. A háborúban az állatállomány elpusztult. Nincs hús, nincs igavonó állat. Az újrakezdéshez nincs műtrágya, nincs eszköz, nincs hozzáértés. Aszályos idők járnak. A terméseredmények kétségbeejtően rosszak. Nincs liszt. Nincs kenyér. Hiányoznak az alapvető háztartási cikkek. Akadozik a közlekedés, a villanyáram és gázellátás. A pengő teljesen elértéktelenedik.*”²⁴¹

A gazdasági konszolidációt szolgáló új pénznem, az 1946. augusztus 1-jén kibocsátott forint sem javított azonban a mezőgazdaság helyzetén, hiszen ezzel egyidejűleg új árrendszer lépett életbe. A kormányzat úgy gondolta, hogy a mezőgazdasági árakat a világpiaci áraktól függetlenül, saját hatáskörében korlátozhatja, s ezzel a parasztságot sújtó intézkedések (adók, beszolgáltatási kötelezettség) jövedelmük korlátozásával egészült ki. A búza árát 40 Ft/q-ban határozták meg és ehhez igazították a több mezőgazdasági termék árát, s ezáltal jelentős

²³⁶ Romány Pál: Az Agrárpolitikai Tézisektől a Nemzeti Agrárprogramig 1957-1997. In: A magyar agrártársadalom a jobbágyság felszabadulásától napjainkig. (Szerk. Gunst Péter) Budapest, 1998. 380.

²³⁷ Berend T. Iván: A szocialista gazdaság fejlődése Magyarországon 1945-1975., Budapest, 1979. 12.

²³⁸ Szakács Sándor: A földreformtól a kollektivizálásig... i. m. 299.

²³⁹ Honvári János: A gépállomások helye és szerepe a mezőgazdaság állami irányítása az 1950-es években. Századok. 2002. 1. szám, 210-211. és 216.

²⁴⁰ Magyar hétköznapiak... i. m. 47.

²⁴¹ Kávási Klára, i. m. 9.

agrárrolló alakult ki.²⁴² Addig, amíg az ipari termékek árait 5-szörös, vagy ennél is magasabb szorzóval számították át forintra, a mezőgazdasági növények és állatok esetében ez a szorzó mindössze 3,2-szeres volt, így a két szektor közötti árszint különbsége elérte a 40-50%-ot is.²⁴³

A forint bevezetése azonban nemcsak emiatt érintette érzékenyen a mezőgazdaságot, hiszen az új, értékálló pénz megjelenésével belső migráció indult vidékről a nagyobb városok irányába. Azok, akik korábban a városi ínség elől a falvakba menekültek, most visszatértek, hogy munkát találjanak az iparban, s csatlakoztak hozzájuk olyan parasztfiatalok is, akiknek nem jutott föld. Az így felduzzadt tömeg azonban munkanélküliséget eredményezett, amit csak az 1950-től induló nagyberuházások szüntettek meg teljesen.²⁴⁴

További gondot jelentett, hogy már 1945 közepétől kibontakozóban volt a közvetlen állami termelésirányítás rendszere. A parasztok termelési szabadságáról tehát már közvetlenül a földosztás után sem beszélhetünk. Központilag határozták meg, hogy a földterületből mennyit kell felszántani, és abból mennyit kell kenyérgabonával bevetni. A mezőgazdasági munkák szabályozását a Földművelésügyi Minisztérium végezte. A túlszabályozás folyamatos gondot okozott a termelésben, a csúcsev azonban 1951 volt. Az őszi mezőgazdasági munkákat meghatározó rendeletben (18.091/1951. F.M.) minden munkafolyamatot pontos határidőkkel üzemtípusonkénti bontásban meghatároztak, sőt a végrehajtás módjára vonatkozóan is előírásokat fogalmaztak meg. Az attól való eltérés bírságot és elzárást vont maga után. Az ellenőrzést helyi szinten mezőőrök és dülőfelelősök végezték.²⁴⁵

1945. május elején kormányrendelet intézkedett a kötelező beszolgáltatásról. Az 1945/46-os évben még a bevetett földterület, később viszont maga a szántóterület kiterjedése határozta meg a beszolgáltatás mértékét, amely alól csak az 5 holdon aluli birtokok mentesülhettek.²⁴⁶

A beszolgáltatás elkülönült az adótól, de részben összefüggésben is állt vele. A terményben fizetett, búzakilogrammban kifejezett földadó-fizetés beszámított a kötelező

²⁴² Pető Iván – Szakács Sándor: A hazai gazdaság négy évtizedének története 1945-1985. I. kötet. Budapest, 1985. 12-13.

²⁴³ Szakács Sándor: A földreformtól a kollektivizálásig... i. m. 302.

²⁴⁴ A vidékről érkezett tömegek és a munkájukat elvesztő B-listára kerülők többsége 1946 és 1948 között nem talált munkát a városokban, s így 1948 tavaszára 475 ezerre nőtt a munkanélküliek száma. Ezt követően azonban csökkenés mutatkozott, s 1949 elején már csak 126 ezer munkanélkülről van tudomásunk. – Vö: Magyar hétköznapok... i. m. 74-76.

²⁴⁵ Szabó Károly – Virágh László: A begyűjtés „klasszikus” formája Magyarországon (1950-1953). Medvetánc. Az ELTE KISZ Bizottság társadalomelméleti folyóirata. 1984/2-3. szám, 166-167.

²⁴⁶ A többnyire búzában kivetett földadót azonban ezeknek a leginkább önellátásra törekvő birtokosoknak is be kellett szolgáltatniuk. Tudjuk azt is, hogy az ilyen kisgazdaságoknak az 1/10-e baromfin kívül más állatot nem tartott.

beszolgáltatásba és piros színű, „A” jelű vételi jeggyel igazolták.²⁴⁷ Amennyiben azonban a szolgáltatási kötelezettség meghaladta az adókötelezettséget, a fennmaradó részt, a szolgáltatásnak az adóba be nem számítható részét felvásárlási áron kellett szolgáltatni, amit a kék színű, „B” jelű vételi jegy igazolt.²⁴⁸

1946 nyarán rendeletet hoztak „a gazdaság büntetőjogi védelméről” is, mely szerint aki nem tett eleget beadási kötelezettségének, az közellátási büntetést követett el.²⁴⁹ A parasztok megélhetése is veszélybe került, hiszen az adó kifizetése és az ún. önfogyasztási kvóta után fennmaradó terménymennyiséget a termelőnek előre meghatározott begyűjtési áron kellett átadnia az állami felvásárlónak.²⁵⁰ Lényegében a szolgáltatás a mezőgazdaságra kivetett különadó volt, ami egyet jelentett a vidék kifosztásával.²⁵¹ A termelőszövetkezetekre is vonatkozó szolgáltatási kötelezettség 1950/51-ig sokkal kedvezőbb volt, mint az egyéni gazdaságokra kivetett teher, viszont 1951/52-től rohamos emelkedésnek indult, ami nehezítette a közös gazdaságok megerősödését.²⁵²

A névleges szolgáltatási ár egyre inkább eltávolodott a tényleges árszínvonaltól, hiszen amíg 1949-től 1955-56-ig a szabadpiaci árak meghétszereződtek, addig az állami felvásárlási árak csupán 3,5-szeres növekedést mutattak. A búza ára például 1949-ben a piaci ár 71%-át tette ki, 1955-ben viszont már csak a 27%-át. Az ígéretek ellenére a szolgáltatást nem törölték el, sőt 1948 és 1956 között ez volt az állam fő bevételi forrása, amelyből a nagy nehézipari beruházásokhoz szükséges anyagi erőforrásokat előteremtették.²⁵³ A begyűjtéseket 1947-ig a Közellátási Minisztérium, 1948. január elsejétől az Országos Közellátási Hivatal, 1950-től pedig a Belkereskedelmi Minisztérium felügyelte, majd erre a célra 1952-től önálló Begyűjtési Minisztériumot (1952. évi II. törvény) állítottak fel.²⁵⁴ A Begyűjtési

²⁴⁷ 1949. január 1-től általános jövedelemadó is bevezetésre került. (13.400/1948. Korm. rend.) Az adót a „hasznot hozó tőke tiszta jövedelme” után vetették ki, amit szélesen értelmeztek, így a föld, az ingatlan, a mezőgazdasági gépek, valamint a 2 évesnél idősebb igásállatok is adóalapot képeztek.

²⁴⁸ Ehhez lásd: Závada Pál: Teljes erővel (Agrárpolitika 1949-1953) Medvetánc. Az ELTE KISZ Bizottság társadalomelméleti folyóirata. 1984/2-3. szám, 145.

²⁴⁹ 1948 és 1955 között mintegy 400 ezer embert ítéltek el emiatt. - Romsics Ignác... i. m. 350.

²⁵⁰ Vö: Magyar hétköznapi... i. m. 48-49.

²⁵¹ Závada Pál megállapítása szerint: „*Pedig a termés minden kilogrammjának sorsáról készen állt már a terv, de nem a gazdáé, hanem az államé. A hatósági közigazgatás tisztviselői kikalkulálták, a kötelező természetes szolgáltatás rendeleteiben közölték s a gazdálkodó nevére kiállított szolgáltatási lapon kézbesítették a kivetések mértékét.*” - Závada Pál: Kulákrés, Budapest, 2006. 127.

²⁵² Varga Zsuzsanna: A falusi társadalom feszültségfócai az 1950-es évek közepén. Múltunk 2006. 4. szám, 233.

²⁵³ Lásd: Horváth Attila: Kulákok elleni koncepciós perek. In: Földindulások – sorsfordulók. Kollektivizálás, agrárvilág és vidéki változások a XX. század második felében. (Szerk. Schlett András) Budapest, 2012. 76-77.

²⁵⁴ Bővebben: Uo., 78.

Minisztériumon belül 16 főosztályba szervezve 51 600 fő foglalkozott a begyűjtést érintő kérdésekkel.²⁵⁵

Az 1947-es választások, és az azt követő politikai átrendeződés végleg eldöntötte a magyar vidék sorsát. A Magyar Kommunista Párt választási retorikájában már megjelent a dolgozó parasztság érdekében harcoló párt és a kizsákmányoló gazdagparasztság ellentéte. Erről tanúskodik Donáth Ferencnek, az egykori illegális kommunistának, – a földosztás során minisztériumi államtitkár – 1947-es, a Társadalmi Szemlében közölt írása is:

„A Kisgazda Pártba tömörült reakció demokráciaellenes mozgolódása nyomán az osztályharc a falun kiéleződött. A zsírosparasztság ennek a politikai reakciónak lett a bázisa s a dolgozó parasztság elnyomásának és kizsákmányolásának mindenfajta eszközét megpróbálta igénybevenni. [...] A Kommunista Párt vezetőségének az országos politikában a dolgozó nép, a parasztság érdekében vitt szerepe kivívta a párthoz nem tartozó parasztság megbecsülését is. A falujáró kommunista munkások önzetlen segítsége és közvetlen érintkezés számos előítéletet és babonát oszlatott el felőlünk a falu népében.”²⁵⁶

A hazai mezőgazdaságban folyó változások 1949-től vettek újabb fordulatot, hiszen megkezdődött az agrárium szovjet típusú átalakítása.²⁵⁷ A két munkáspárt egyesülésével 1948. június 12-én létrejött a Magyar Dolgozók Pártja, amely kihasználva a nagyhatalmak közötti feszültség kiéleződését, és Jugoszlávia kegyvesztetté válását, Moszkva elvárásainak megfelelően hozzálátott Magyarország szovjetizálásához. A pártfőtitkár, Rákosi Mátyás 1948. augusztus 20-ai kecskeméti beszédében állt a nyilvánosság elé, ahol az „új kenyér” ünnepének alkalmából kifejtette pártjának valódi szándékait, s lényegében meghirdette gazdagparasztsággal szembeni harcot.²⁵⁸ A módosabb gazdák üldözése tehát összekapcsolódott a szövetkezeti programmal:

„A fordulat a kollektivizálás hirtelen beindítása miatt következett be, ezért változott meg a gazdagparasztokkal szembeni politika. Miután nem hitték róluk, hogy megnyerhetik

²⁵⁵ Szabó Károly – Virágh László: A begyűjtés „klasszikus” formája Magyarországon (1950-1953)... i. m. 162-163.

²⁵⁶ Donáth Ferenc: A parasztság és a választás. *Társadalmi Szemle* 1947. 7-8. szám, 493-494. és 497.

²⁵⁷ Ö. Kovács József ezt a folyamatot egyenesen „patologikus agrárfordulatként” titulálta. – Vö: Ö. Kovács József: A paraszti társadalom felszámolása a kommunista diktatúrában. A vidéki Magyarország társadalomtörténete 1945-1965. Budapest, 2012. 403.

²⁵⁸ „Két út áll magyar dolgozó parasztság előtt. Az egyik út a régi, a megszokott, a túlzásba vitt egyéni gazdálkodás, ahol mindenki csak magával törődik, ahol az az elv uralkodik, hogy aki bírja marja. Ennek az elkerülhetetlen, törvényszerű következménye az, hogy a nagy halak megeszik a kis halakat, a nagy kulákgazdák tovább erősödnek, tovább gazdagodnak és tönkreteszik a szegényebb dolgozó parasztságot [...] Tudják ezt az újgazdák is, akiket a demokrácia földhöz juttatott, tudja ezt a dolgozó parasztság, és azért keresi a másik utat, az elkülönült, egyéni gazdálkodással szemben az összefogás, a szövetkezés útját.” – Rákosi Mátyás: *Építjük a nép országát*. Budapest, 1949. 292-295.; valamint idézi: Kávási Klára, i. m. 25.

őket a termelőségvetkezeti mozgalomnak, a másik lehetőséget, az megsemmisítés adminisztratív megoldását választották.”²⁵⁹

1948. október 14-én ennek jegyében az MDP Szövetkezetpolitikai Bizottsága és Agrárpolitikai Bizottsága egyesült és Gerő Ernő vezetésével létrejött a Mezőgazdasági és Szövetkezetpolitikai Bizottság, amelynek feladatai közé tartozott a kulákság korlátozását szolgáló intézkedések és a mezőgazdaság kollektivizálását elősegítő szabályok „osztályszempontoknak megfelelő” kidolgozása.²⁶⁰

1948. december 18-án megjelent a termelőségvetkezetek alakításáról és működéséről szóló rendelet, bizonyos értelemben a közös gazdaságok működési szabályzata, amelyben a szövetkezés három típusát különböztették meg. Az I. típusban közösen végezték a szántást és a vetést, a betakarítást viszont egyénileg, míg a II. típusban közösen takarították be a termést, de az elosztás a bevitt föld arányában történt. A legfejlettebb, a III. típus volt, ahol a közös gazdálkodást a szovjet kolhozok mintájára szervezték meg, s a jövedelmet az elvégzett munka (munkaegység) szerint osztották szét a tagok között.²⁶¹

A szövetkezetesítés nagyon nehezen indult, 1949 nyarán még csak 584 csoport működött az egész országban, az év végéig mintegy 1300 termelőségvetkezet, illetve termelőségvetkezeti csoport jött létre.²⁶² Utóbbiak főként olyan vidékeken létesültek, amelyek kevésbé voltak alkalmasak nagyüzemi gazdálkodásra. Ilyenek voltak a sajátos domborzati viszonyok között fekvő földterületek, valamint a munkaigényes szőlő- és gyümölcsstermő vidékek, ahol életszerűbb volt szakszövetkezeti rendszerben gondolkodni.²⁶³

A termelőségvetkezetek kialakítása, a föld közös tulajdonba vétele a korábban megszokott paraszti gazdálkodás teljes felszámolásával járt, ez pedig a vidéki társadalom heves ellenállásába ütközött.²⁶⁴ A korábbi földosztás és a hirtelen előtérbe kerülő

²⁵⁹ Magyar hétköznapiok... i. m. 349.

²⁶⁰ Vö: Nagy József: A szántóföldi művelés állami irányítása és a paraszti gazdálkodás feltételei az 1950-es években (1949-1956) Századok. 2001. 5. szám, 1081.

²⁶¹ Erről bővebben: Csizmadia Ernő: Az MSZMP agrárpolitikája és a magyar mezőgazdaság. Budapest, 1984. 89.; továbbá: Cseszka Éva: A kollektivizálás előkészítésének főbb állomásai. In: Földindulások – sorsfordulók. Kollektivizálás, agrárvilág és vidéki változások a XX. század második felében. (Szerk. Schlett András) Budapest, 2012. 59.

²⁶² Romsics Ignác Magyarország története a XX. században. Budapest, 2002. 313., illetve: Szakács Sándor: A földreformtól a kollektivizálásig... i. m. 333.

²⁶³ Vö: Varga Zsuzsanna: Paraszti ellenállás és alkalmazkodás a kollektivizálás befejező szakaszában, 1959-1961. In: Földindulások – sorsfordulók. Kollektivizálás, agrárvilág és vidéki változások a XX. század második felében. (Szerk. Schlett András) Budapest, 2012. 112-113.

²⁶⁴ Jogi értelemben a közös gazdaságba bevitt földek a parasztek tulajdonában maradtak, amit tíz évre bérbe adtak a szövetkezetnek. A bérletek lejáratára 1958 októberére - 1959 januárjára esett, de ezt akkor már senki sem tartotta számon. A látszólag fennmaradó tulajdonjog tehát nem gyakorlati, legfeljebb látens, elvi jelentőségű volt. – Vö: Szakács Sándor: Agrárpolitika és reform. In: Agrártörténet – Agrárpolitika. Tanulmányok Szuhay Miklós emeritus professzor tiszteletére. (Szerk. Buza János – Estók János – Szávai Ferenc – Varga Zsuzsanna) Budapest, 2006. 461.

kollektivizálás ellentmondásának, valamint az egyéni gazdaságok, és a szovjet típusú nagyüzemek között feszülő kibékíthetetlen ellentétnek a társadalmi lecsapódását Varga Zsuzsanna fogalmazta meg talán a legtalálóbban egyik tanulmányában:

„A mezőgazdaság kollektivizálását végrehajtó államhatalom és az egyénileg gazdálkodó parasztság törekvése és felfogása között azonban nagy ellentét feszült. Kielezeten jelentkezett ez az érdekütközés Magyarországon, ahol a nagybirtok 1945-ös felosztásával a kisparaszti mezőgazdaság nyert megerősítést. Nem meglepő hát, hogy a parasztság 3-4 évvel később értetlenül állt a szövetkezeti nagyüzem gondolatával szemben. Mindaz, amit a szovjet mintájú termelőszövetkezet működési és szervezeti elveiről látott és hallott, megerősítette abban, hogy rossz cserét csinál.”²⁶⁵

Az 1950-ben meghirdetett I. ötéves terv (1950-1954) megerősítette a nagyüzemi mezőgazdaságra való áttérés szándékát és a szocialista gazdasági rend győzelméről beszélt a magyar népgazdaság egészére vonatkozóan. A kollektivizálás lassú haladása, azonban kétségessé tették a tervek megvalósulását. A nehézkes szervezések és a vidéken kialakult közhangulat miatt hivatalosan a kulákság, a kizsákmányoló gazdagparasztság lett a felelős, amely gazdasági és politikai befolyását felhasználva akadályozta a mezőgazdaság szocialista módon történő átalakítását. A hivatalos propaganda három csoportra: szegényparasztságra, középparasztságra és gazdagparasztságra osztotta a vidéki társadalmat, a párt pedig a dolgozó parasztság (főként a szegényparasztság) oldalán vette fel a harcot az elnyomó kulák, a „zsíros paraszt”, a „nép esküdt ellensége” ellen.

Az egyéni gazdaságok és közös gazdaságok között feszülő ellentét tehát nem pusztán gazdasági kérdés volt, hanem a kulákküldözésekkel, a korábban megbecsült gazdák és az ellenállás kriminalizálásával politikai színezetet is kapott. Káli Csaba megfogalmazása szerint:

„A jellege miatt nehezebben ellenőrizhető egyéni gazdálkodás felszámolása és közösségivé alakításának szándéka nem értelmezhető pusztán gazdasági kérdésként. A politikai hatalom csak úgy látta biztosítva kieroszakolt gazdasági térnyerését, ha a helyi társadalom minden szegmensében jelen van. [...] A pártállam a kollektivizálással szembeni ellenállásnak hamar büntetőjogi minősítést adott, bevonva ezzel az igazságügyi szerveket is a gépezetbe. A téveszcsé elleni izgatás értelmezése tág határok között mozgott, ahogy a büntetés

²⁶⁵ Varga Zsuzsanna: Változások a paraszti munka világában Magyarországon az 1950-es években. In: Agrártörténet – Agrárpolitika. Tanulmányok Szuhay Miklós emeritus professzor tiszteletére. (Szerk. Buza János – Estók János – Szávai Ferenc – Varga Zsuzsanna) Budapest, 2006. 433.

*mértéke ugyancsak néhány hónaptól néhány évig is terjedhetett, tekintettel az illető osztályhelyzetére. Ez utóbbi tény demonstrálta a polgári jogegyenlőség megszűnését is.”*²⁶⁶

A kulákok általában a 25 holdnál nagyobb földbirtokkal rendelkező parasztok voltak, de a szőlő, kert, vagy gyümölcsös területeket ötszörösen számították. 1948-49-től különadókat vetettek ki a kulákokra, kizárták őket a képviselőtestületekből, elvették gazdasági épületeiket, gépeiket; gyermekeik egyetemre sem járhattak. Bevezették a termeltetési kényszert, meghatározták a vetés, cséplés és az aratás pontos idejét, és a nagyobb kockázattal járó, munkaigényesebb növényeket a kulákokkal termeltették. A beszolgáltatáson kívül sertéshizlálásra kötelezték őket, amit le kellett adniuk.²⁶⁷ A mintegy 71 ezer kuláknak bélyegzett család a „falu népének veszett ellensége”, „báránybőrbe bújt farkas” lett.²⁶⁸ 1951-1952 folyamán a rendőrség 66 471 kulákot büntetett meg, akik közül 33 081 fő tűzrendészeti, 19 042 fő közlekedési kihágás miatt kellett fizessen. Ugyanekkor 537 parasztembert elzárásra ítélték. A Tanácsok tekintetében 1951-1952-ben 103 461 esetben fordult elő kulákbüntetés, melyek 56%-át tervgazdálkodás elleni, 18%-át közegészségügyi kihágások miatt szabták ki. A Tanácsok országosan 2332 főt ítélték elzárásra vizsgált években.²⁶⁹ A kulákokkal történő leszámolás során sikerült működésképtelenné tenni a kezdetleges szövetkezetekkel még versenyképes egyéni gazdaságokat és jelentős vagyonok elkobzására is alkalom adódott.²⁷⁰ Összesen mintegy 65 ezer lakóház és 16 ezer gazdasági épület került állami tulajdonba a belső „osztályharc” jegyében.²⁷¹

A kulákok, a vidék kizsákmányolói lettek és nyilvántartásukra külön kuláklistán készültek. Az első listákat 1949-ben írták össze a párttitkárok, a rendőrparancsnok, illetve a helyi vezetők, és ezeken már a 25 holdas birtokhatár mellett azt is figyelembe vették, hogy kinek a bevétele haladta meg a 350 aranykoronát.²⁷² Amennyiben ennél nagyobb bevétele

²⁶⁶ Káli Csaba: Bekerítés és társadalmi ellenállás. A parasztság kollektivizálása Zalában. In: Állami erőszak és kollektivizálás a kommunista diktatúrában. (Szerk. Horváth Sándor – Ö. Kovács József) Budapest, 2015. 187-188.

²⁶⁷ A kulákokat sújtó gazdasági korlátozásokat részletesen lásd: Hantó Zsuzsanna: Kitiltott családok. Budapest, 2009. 125-126.

²⁶⁸ Vö: Romsics Ignác... i. m. 352.

²⁶⁹ Ö. Kovács József: A paraszti társadalom felszámolása a kommunista diktatúrában... i. m. 113-114.

²⁷⁰ A veszélyeztetett parasztok végső elkeseredésükben, hogy a megbélyegzést, a kuláknak minősítést elkerüljék és kivonják magukat az elviselhetetlen adóterhek alól, földjüket családon belül igyekeztek megosztani, aminek következtében az első években még növekedett is a 20-25 kat. hold közötti földbirtokok száma. – Vö: Gyarmati György: A Rákosi-korszak. Rendszerváltó fordulatok évtizede Magyarországon 1945-1956. Budapest, 2013. 188.

²⁷¹ Dessewfy Tibor – Szántó András: Kitörő éberséggel. Budapest, 1989. 10.

²⁷² Az 1952-es listák elkészítésénél a kulák már politikai kategória lett, és azok is listára kerültek, akiknek 1948 előtt volt 25 hold feletti földtulajdonuk, akiknek 1949-ben „mezőgazdasági fejlesztési járulékot” (4113/1949. Korm. rend.) kellett fizetniük, és akiknek állandó alkalmazottjuk volt, vagyis kizsákmányolóknak tekinthetők. A mezőgazdasági fejlesztési járulék egyébként a 25 hold feletti, illetve 350 aranykorona értékű földtulajdonra kivetett különadó volt. Maga Ottlik Géza író is a fizetésre kötelezettek közé tartozott. – Vö: Horváth Attila:

volt, kuláknak számíthatott a kocsmáros, a kereskedő, vagy a malmos is. Ekkor terjedtek el a „földkulák”, az „ipari kulák”, a „kupec kulák”, „politikai kulák” kifejezések.²⁷³ A kuláklistán végül is a törvények kívül helyezettek listái lettek.²⁷⁴ Hajdú-Bihar Megyében 1952-ben 4883 kulákot tartottak nyilván, ami az országos 69 199-főhöz képest 7,1%-ot tett ki.²⁷⁵ Hajdúnánásra vonatkozóan egy 222 főt tartalmazó kuláklista maradt fenn.²⁷⁶

A kuláklistán fő célja az volt, hogy a parasztság ellen adminisztratív eszközökkel is fel lehessen lépni. A rájuk kivetett földadó progresszív emelkedése, a kötelező beszolgáltatás mértéke, munkaeszközeik állami tulajdonba vétele, a szabad földhasználat jogától való megfosztás, a bérmunka korlátozása, a termeltetési kényszer, a tagosítás, a képviselőtestületekből való kizárás mind-mind a szervezett politikai akció része volt.²⁷⁷ 1948. december 28-án kormányrendeletben (13000/1948.) intézkedtek arról, hogy a mezőgazdasági ingatlanokat csak külön engedéllyel lehessen értékesíteni, amivel elérték, hogy a kulákok ne adhassák el földjeiket. Egy másik, 1949. július 16-i kormányrendelettel (4091/1949.) viszont lehetővé tették számukra, hogy földjeiket ingyenesen felajánlhassák az államnak. 1953-ig megközelítőleg 38 600 ember mondott le önként 1,5 millió hold földről, melyből 600 ezer hektárnyi végül parlagon maradt.²⁷⁸

Már nem is a közös gazdálkodás megszervezése, a termelészövetkezetek működőképessé tétele volt a fő cél, hanem a kulákság ellehetetlenítése, kifosztása és megalázása. Erről maga Rákosi is nyíltan beszélt 1948 júliusában:

Kulákok elleni koncepciós perek... i. m. 80.; valamint: Szakács Sándor: A földreformtól a kollektivizálásig... i. m. 324.

(Kávási Klára a „mezőgazdasági fejlesztési járulékot” egyenesen „kulákadónak” tekintette. – Vö: Kávási Klára, i. m. 29.)

²⁷³ Kávási Klára, i. m. 22.; valamint: Horváth Attila: Kulákok elleni koncepciós perek... i. m. 80.

²⁷⁴ A kuláklistán elkészítésénél különös gondot fordítottak arra, hogy „[...] a kulákok, falusi tőkések legszámosabb képviselői valóban rákerüljenek az új listára és így velük szemben a korlátozó rendszabályok minden esetben alkalmazhatók legyenek.” – Vö: Hantó Zsuzsanna: Kitiltott családok... i. m. 132.

²⁷⁵ Ö. Kovács József: A paraszti társadalom felszámolása a kommunista diktatúrában... i. m. 114.

²⁷⁶ A hajdúnánási kulákok teljes listáját közli: Varjasi Imre: Megszenveték. Tények, adatok és források a XX. század második felének Hajdú-bihari áldozatainak, meghurcoltjainak történetéhez. Debrecen, 2011. 123-127.

Völgyesi Zoltán kutatásaiból tudjuk, hogy a kuláklistán felülvizsgálata során a nyilvántartott kulákok száma 475-re emelkedett. A pontos névjegyzék azonban nem maradt fenn. – Vö: Völgyesi Zoltán: Kisvárosi történet. Az 1956-os forradalom és a zsidóellenes megmozdulások Hajdúnánáson. Budapest, 2001. 72.

²⁷⁷ A kulákok a beszolgáltatásnál is hátrányt szenvedtek, mivel az 1948/49-es évi begyűjtésről szóló rendelet értelmében a 25 holdas gazdáknak háromszor, az 50 holdas gazdáknak négyszer annyi holdankénti terménybeadási kötelezettséget írt elő, mint egy 5 holdas parasztnak. 1948-tól zsírbeadási, 1949-től sertésátadási, 1950-től szénbeadási, 1951-től baromfi, tojás, és tejbeadási kötelezettségük is volt a kulákoknak, és ezek mértéke folyton emelkedett. A tervutasítások során, pedig a kulákokra bízták a munkai igényesebb, nagyobb kockázattal járó növények (pl. a dohány) termesztését, míg a jövedelmező cukorrépa termesztést a szegényebb parasztságra bízták. – A kulákokat súlytó intézkedésekről részletesen: Kávási Klára, i. m. 28-34.

²⁷⁸ Erről bővebben: Horváth Attila: Kulákok elleni koncepciós perek... i. m. 82-83.

„A döntő szempont a kulák elszigetelésének, gazdasági és politikai befolyása szűkítésének előmozdítása. Minden egyéb szempontot, így a termelés megszervezésének szempontját is alá kell rendelni ennek a célnak.”²⁷⁹

Az erőszakos kollektivizálás, az agitátorok vidékre küldése és a beléptetési kényszer alkalmazása tehát összekapcsolódott az ún. „kuláktalanítással” is. A kulákok ellen meghirdetett hajtóvadászat és a szövetkezetesítés programja szervesen összekapcsolódott Szakács Sándor véleménye szerint is:

„[...] az MDP fő erői a fő tüzet a tulajdonosi ellenállás lehetséges vezető rétegére, a tehetős parasztságra, közkeletű elnevezéssel a kulákságra irányították, s különösen 1953 közepéig, majd 1955/56-ban „a csoportok megfélemlítésének” sztálini politikáját alkalmazták.”²⁸⁰

A mezőgazdasághoz értő birtokos parasztság, amely korábban a vidéki társadalom vezető rétegét alkotta, ennek a politikának a jegyében lett a nép ellensége, és az akadékoskodó, harácsoló, lusta, kizsákmányoló kulák az állami propaganda központi figurájává vált. Mint korábban már említettük mintegy 71 ezer családot érintett a kulákelles kampány, és mindez a „belső ellenséggel” való leszámolás és a mezőgazdaság szocialista átalakításának egyesített jelszavával történt.

A célok eléréséhez, a termelőszövetkezeti tulajdon kialakításához és a vidéki társadalom megtöréséhez nagyban hozzájárult az ún. tagosítás is. Abból a megfontolásból ugyanis, hogy a gazdaságos nagyüzemi termelés érdekében az újonnan alakuló szövetkezetek szétszórtan fekvő földjeit egyesíteni kell, az egyéni gazdálkodást folytató parasztokat földjeik cseréjére kötelezték.²⁸¹

A tagosítások azonban nem várt, hosszú távú következményekkel is jártak, mivel fél évvel a tagosítás után a kapott csereingatlanok 70%-át a parasztok műveletlenül hagyták, és a mezőgazdaságot sújtó intézkedések miatt, alig 4 évvel a földosztás után, új jelenségként mutatkozott a földtől való menekülés.²⁸² A parlagon hagyott földterületek megművelésére a termelőszövetkezeteknek sem volt elég kapacitása, így azok kihasználatlanok lettek és mint

²⁷⁹ Idézi: Orbán Sándor: Két agrárforradalom Magyarországon. Budapest, 1972. 72.

²⁸⁰ Szakács Sándor: Agrárpolitika és reform... i. m. 462.

²⁸¹ „A tagosítás során a mezőgazdasági művelés alatt álló területeket kimérték, és a határt újra felosztották oly módon, hogy a termelőszövetkezeti tulajdonba került kisparcellák egy táblában, egy összefüggő területen helyezkedjenek el. Az egyéni gazdálkodó [...] vagy felajánlotta földjét a termelőszövetkezetnek, vagy csereingatlan kiutalását kérhette.” A tagosítást azonban a legtöbbször úgy hajtották végre, hogy a jobb minőségű földek kerültek a téveszeti birtokába, míg a gazdák a határ távolabbi pontjain található, rosszabb minőségű csereföldet utaltak ki, melyet a tulajdonos nem tudott elfogadni, s más lehetősége nem lévén «föjlajánlotta» az államnak.” - Kávási Klára, i. m. 31.

²⁸² Szakács Sándor: A földreformtól a kollektivizálásig... i. m. 334.

ún. állami tartalékföldeket tartottak azokat nyilván. 1951 novemberében még 158 600, 1952 végén 671 900, 1955 április végén pedig 1 millió kat. holdat tett ki a tartalékterületek nagysága.²⁸³

1949 és 1955 között 2280 községben, a települések több mint kétharmadában 4215 tagosítási eljárásra került sor, volt ahol többször is végrehajtották.²⁸⁴ A tagosítás az országban összesen 4 millió holdat érintett, tehát a művelés alá vont földterületek közel egynegyedét.²⁸⁵ Donáth Ferenc adatai szerint 1949 és 1955 között a tagosítással érintett 4215 községben 4 409 208 hektár földterületet tagosítottak, amelyből 3 170 809 hektár szántó volt.²⁸⁶ A földek gyakori cseréjéből eredő bizonytalanság miatt azonban jelentősen visszaesett a talajerő-gazdálkodás. Az 1 holdra jutó műtrágya-felhasználás mindössze 20-25 kg volt az 1950 és 1953 közötti időszakban, a mélyszántás és a trágyázás elmaradása miatt azonban a föld termelékenység csökkent drasztikusan.²⁸⁷ Ezt igazolja, hogy amíg a világháború előtt a mezőgazdaság kenyérgabona termelése még 291 ezer vagonot tett ki, addig 1949-ben ez a teljesítmény alig 260 ezer vagonra rúgott.²⁸⁸

A nem ritkán erőszakos eszközökkel folytatott téészesítés, és a vidék megfélemlítése következtében a termelészövetkezetek száma 1953 közepére 5224-re, a szövetkezeti tagok létszáma 376 ezerre emelkedett.²⁸⁹ 1949. június 30. és 1953. június 30. között, miközben az egyéni gazdaságok területe drasztikusan lecsökkent, a termelészövetkezetek 93,4 ezer kőhektárról 2,9 millió kőhektárra, míg az állami gazdaságok 1,4 millió kőhektárról 3 millió kőhektárra növelték kiterjedésüket.²⁹⁰ A területnövekedés azonban nem járt együtt a termelési hatékonyság növekedésével, sőt az önállóan gazdálkodó parasztok mind a termelést, mind az elért jövedelmet tekintve felülmúlták a közös gazdaságokat.²⁹¹

A belépett parasztok többsége azonban továbbra is szegényparaszt, nincstelen, újgazda, vagy kisbirtokos volt, a nagyobb földbirtokkal rendelkezők igyekeztek megvédeni

²⁸³ Az adatok forrása: Szakács Sándor: Agrárpolitika és reform... i. m. 463.

²⁸⁴ Valuch Tibor: Magyarország társadalomtörténete a XX. század második felében. Budapest, 2001. 193.

²⁸⁵ Romsics Ignác... i. m. 351.; Valuch Tibor az 1949 és 1955 közötti időszakra vetítve több mint 7,5 millió kat. holdat említ. Vö: Valuch Tibor: Magyarország társadalomtörténete... i. m. 193.

²⁸⁶ Donáth Ferenc: Reform és forradalom. A magyar mezőgazdaság strukturális átalakulása 1945-1975. Budapest, 1977. 141.

²⁸⁷ Romsics Ignác... i. m. 352.

²⁸⁸ Berend T. Iván – Ránki György: A magyar gazdaság száz éve. Budapest, 1972. 243.

²⁸⁹ Szakács Sándor: A földreformtól a kollektivizálásig... i. m. 333.

²⁹⁰ Vö: Erdmann Gyula: Begyűjtés, beszolgáltatás Magyarországon 1945-1956. Békéscsaba, 1992. 104.

²⁹¹ 1950 és 1953 között a mezőgazdasági nagyüzemek termelése 15-50%-al, jövedelme 20-45%-al maradt el az ellehetetleníteni kívánt egyéni gazdaságoktól. - Lásd: Varga Zsuzsanna: A falusi társadalom feszültségócai... i. m. 232.; valamint: Fazekas Béla: A mezőgazdasági termelészövetkezeti mozgalom Magyarországon. Budapest, 1976. 76-84.

tulajdonukat, még akkor is, ha ezzel maguk is célpontokká váltak.²⁹² Az önálló gazdálkodáshoz szokott parasztság számára elfogadhatatlan volt a tervutasítás és a mezőgazdasági munkák ütemezésének központi szabályozása is, amely sokszor az ésszerűségnek is ellentmondott, be nem tartása pedig súlyos következményekkel járt.²⁹³

A szövetkezeti tulajdonban lévő földterület nagysága más források szerint 1953-ban 2,5 millió holdat tett ki, ugyanekkor a 230 ezer dolgozót foglalkoztató állami gazdaságok (ún. szovhozok) 1,25 millió holdon gazdálkodtak.²⁹⁴ A mintagazdaságoknak szánt, állami tartalékföldeken létrehozott állami gazdaságok száma folyamatosan növekedett, de hatékonyság tekintetében jelentős elmaradásban voltak. A termelőszövetkezetek és az állami gazdaságok felett egyaránt az állam gyakorolt felügyeletet, és az Országos Tervhivatal direktívái szerint működtek.

Fokozatosan megindult a gépesítés is, s a nagyüzemek mellett gépállomások jöttek létre. Míg 1950-ben még csak 13 ezer traktor volt hazánkban, addig ez a szám 1956-ra 25 ezerre nőtt, igaz ezek többsége vaskerekes, „kőrmös” traktor volt.²⁹⁵ További gondot jelentett a szakképzetlenség. A gépállomásokon nem volt kellő számú felkészült szerelő, furcsa korjelenségként megjelentek a traktorvezetőként dolgozó nők, és a termelőszövetkezetek élén is szakképzetlen vezetők álltak. Mindezekből következően a termelőszövetkezetek teljesítménye jóval elmaradt a várakozásoktól. Átlagosan mintegy 20-25%-al termeltek kevesebbet, mint az egyéni gazdaságok.²⁹⁶

A szövetkezeti első hulláma 1949 és 1953 között lezajlott, és mind a társadalmi, mind a gazdasági következményei drámaiak voltak. A termelés visszaesése, a parasztság sérelmei, valamint az erőltetett kollektivizálásból adódó alacsony munkamorál, kiegészülve az

²⁹² 1952-ben a termelőszövetkezetekbe belépett családok 22,8%-a teljesen nincstelen, míg 43,6%-a 7 kat. hold alatti birtokkal rendelkező törpebirtokos volt, tehát a szövetkezeti tagság kétharmada még ekkor is szegényparasztokból állt. – Vö: Magyar hétköznapiak... i. m. 198.

²⁹³ Varga Zsuzsanna ezzel kapcsolatban a parasztság sértett önérzetét emelte ki egyik tanulmányában: „[...] a parasztság igencsak sérelmesnek találta a vetéstervek, a különböző ütemtervek rendszerét. Egyrészt sértette öntudatukat, hiszen a munkarendet és a tennivalók elvégzésének módját nemzedékek kiérlelt tapasztalata szabályozta. [...] Másrészt a központilag megadott, ámde az időjárás és helyi tényezőkhöz nem igazodó határidők be nem tartása minden esetben büntethető volt.” - Varga Zsuzsanna: A falusi társadalom feszültségűkéi ... i. m. 226.

²⁹⁴ Romsics Ignác... i. m. 352.

²⁹⁵ Nemzetközi összehasonlításban azonban a magyar mezőgazdaság gépesítettsége jelentős elmaradásban volt. Magyarországon ugyanis az 1950-es évek közepén 1 traktorra 274 hektár földterület jutott, míg Franciaországban mindössze 85, de még Bulgáriában is csak 251 hektár. - Romsics Ignác... i. m. 353.

²⁹⁶ Varga Zsuzsanna a mezőgazdaság erőszakos átszervezésének a makrogazdasági hatásait is kiemelte: „A magánparaszti gazdálkodás katasztrofálisan visszaesett, s az újonnan szervezett közös gazdaságok képtelenek voltak pótolni a termelés kiesését.” - Varga Zsuzsanna: Politika, paraszti érdekvédelem és szövetkezetek Magyarországon 1956-1967. Budapest, 2001. 15.

1952. évi aszályval a magyar mezőgazdaság szétesésével volt egyenértékű.²⁹⁷ Az aszály nemcsak a növénytermesztési ágazatra volt kedvezőtlen hatással, de az állattenyésztést és az állati igaerő mennyiségét és minőségét is veszélyeztette. Honvári János szerint „az 1950-es években az állatok takarmányozása a téli hónapokban az állatok vegetálását, életben tartását, és nem az állati termékek előállítását szolgálta. Az állatállomány átteleltetése minden évben kritikus volt, de szinte lehetetlennek tűnt 1952/53 telén, azt követően hogy az 1952. évi szálas- és abraktakarmány-termés rendkívül gyenge lett. A különösen aszályos nyarat csapadékos ősz követte ebben az évben, ami a megmaradt termények betakarítását is hátráltatta. Az átteleltetés minden évben lerontotta az állatok kondícióját, de az 1952/53-as tél utáni tavaszon a szó szoros értelmében összeestek a lovak az ekék és a vetőgépek előtt”.²⁹⁸

Helytállónak tekinthetjük Ö. Kovács József megállapítását miszerint: „„A „kolhoz modell” elsősorban egy kudarc importjának magyarországi története volt, amely az erőforrások pazarlását, és semmiképpen sem a kollektív gazdálkodási formák képét mutatta.”²⁹⁹

Sztálin halálával azonban új politikai, és ebből következően, új gazdasági fordulat következett be. A Nagy Imre-kormány számos intézkedést hozott, az addigi hibák kijavításának, és a hatékony termelés biztosításának érdekében. Ezek egyike volt az az 1953. július 12-én kiadott Népköztársaság Elnöki Tanácsi törvényerejű rendelet, amely amellet, hogy 10%-al csökkentette az 1953. évi beszolgáltatás mértékét, az egyéni gazdálkodók és a termelőszövetkezetek részéről fennálló mintegy 235 és fél millió Ft beadási hátralékot törölt és elengedte a begyűjtési kötelezettség elmulasztása miatt kiszabott 445 millió Ft kártérítést is.³⁰⁰

1954 januárjában új beszolgáltatási rendszert vezettek be, amelynek keretében három évre előre meghatározták a beadási kötelezettségeket, kiszámíthatóbb téve ezzel a teljes

²⁹⁷ A magyar mezőgazdaság rendkívül rossz teljesítményéhez az ésszerűtlen szerkezeti átalakítás, az erőszakosan szervezett, kollektivizált nagyüzemek szovjet mintákat követő munkaszervezése és a korábbi, jól bevált termelési hagyományok teljes felrúgása mellett Varga Zsuzsanna szerint az is hozzájárult, hogy a szövetkezetekbe sokszor erőszak hatására belépett parasztok sem igyekeztek a termelés hatékonyságát elősegíteni: „A tsz-ekbe bekényszerített földművesek tehát termelési kedviüket, szorgalmukat nem vitték magukkal a közös gazdaságba. A korabeli hivatalos adatok szerint is a tagságnak legalább 40%-a nem dolgozott a közösben, sőt 1951-ben, főleg pedig 1952-ben a tagok tízezrei hagyták el a termelőszövetkezeteket. Az I-II. típusú tszcs-k nyolcada-tizede csak papíron létezett, tényleges termelést nem folytattak.” – Varga Zsuzsanna: Változások a paraszti munka világában... i. m. 436.

²⁹⁸ Honvári János: XX. századi magyar gazdaságtörténet. Budapest, 2006. 167.

²⁹⁹ Ö. Kovács József: A paraszti társadalom felszámolása a kommunista diktatúrában... i. m. 168.

³⁰⁰ 124/1953. (IV. 14.) számú minisztertanácsi határozat a kártérítések behajtásáról és kivetésének új rendszeréről. – Lásd: Honvári János: A klasszikus begyűjtési rendszer változása az „új szakasz” meghirdetésétől a beadás megszüntetéséig. In: Agrártörténet – Agrárpolitika. Tanulmányok Szuhay Miklós emeritus professzor tiszteletére. (Szerk. Buza János – Estók János – Szávai Ferenc – Varga Zsuzsanna) Budapest, 2006. 414.

szektor gazdálkodását.³⁰¹ A termelőszövetkezetek beadási kötelezettségei terménytől függően 25-50%-al csökkentek, míg az egyéni gazdálkodók esetében e tekintetben 15-40%-os mérséklődés következett be. A beadásról szóló 1953. évi 27. számú törvényerejű rendeletnek köszönhetően lehetővé vált a tervezés és több készlet maradt a földművelést és állattenyésztést valójában végző egyéni gazdáknál és szövetkezeti tagoknál.³⁰² Az egyéni gazdaságok kisüzemeiben tartott állatok száma az 1950-es években egy holdra vetítve jóval meghaladta a nagyüzemekét. Az állatsűrűségben tapasztalható eltérés egyértelműen arra utal, hogy az egyénileg gazdálkodó parasztok a rendelkezésre álló takarmányt sokkal jobban és gazdaságosabban tudták felhasználni, mint a közös gazdaságok, vagy akár az állami gazdaságok.³⁰³

Megengedték továbbá, hogy a szövetkezeteken belül ún. „háztáji gazdaságok” alakuljanak, a mezőgazdasági termelők (tévesz tagok és magángazdák) számára ingyenes állatorvosi ellátást biztosítottak, valamint állami kölcsönrel és vetőmaggal igyekeztek segíteni a tartalékföldek megművelőit. Megszűntek a kulákliszták, lehetővé tették a termelőszövetkezetekből való kilépést, és a szövetkezeti tagság közös akarattal a tévesz feloszlásáról is dönthetett.³⁰⁴

A termelőszövetkezetek tömeges felbomlása azonban nem a Nagy Imre-kormány engedékenyebb politikájának a következménye volt. A szövetkezeti program egyértelmű kudarca abban is kifejeződött, hogy a téveszek feloszlása már 1952-ben megindult, s 1953 második felére a szövetkezetek száma 5100-ról 4381-re, a taglétszám pedig 370 ezerről 230 ezerre csökkent.³⁰⁵ A szövetkezeteket elsősorban azok a parasztok hagyták el, akik rendelkeztek földterülettel, vagy földet vittek a közösbe, míg a nincstelen szegényparasztok, vagy az önállóan gazdálkodni nem tudó újgazdák bent maradtak a téveszben.³⁰⁶ Mindezt az is

³⁰¹ Vö: Varga Zsuzsanna: A falusi társadalom feszültséggócjai... i. m. 236.; továbbá: Romsics Ignác... i. m.380.

³⁰² Az 1953. évi 27. számú törvényerejű rendeletnek köszönhetően Honvári János adatai szerint mintegy 1300-1400 forinttal csökkentek a parasztság terhei, s ebből kis híján 1 milliárd forint az állattenyésztésre, azon belül a húsrúkra és tejtermékekre esett. – Lásd: Honvári János: A klasszikus begyűjtési rendszer változása... i. m. 414.

³⁰³ Az egy kat. hold szálatakarmány-termő területre jutó számosállat termelőszövetkezet esetében 0,94, állami gazdaság esetében 1,15, míg egyéni gazdaság esetében 5 darab volt. – Vö: Honvári János: XX. századi magyar gazdaságtörténet. Budapest, 2006. 167-168.

³⁰⁴ A Nagy Imre-kormány agrárpolitikájáról részletesebben: Szakács Sándor: A földreformtól a kollektivizálásig... i. m. 337-339.; valamint: Uő: Gazdaság és társadalom az ötvenes-hatvanas években. In: Rákositól Kádárig. Fejezetek a legújabbkori magyar történelemből. (Szerk. Timár Lajos, Valuch Tibor) Debrecen, 1998. 18-19.

³⁰⁵ A szövetkezeti tulajdonban lévő földterület 2,5 millió holdról 1,6 millió holdra mérséklődött. - Romsics Ignác... i. m. 380.

³⁰⁶ A közös gazdaságokból kilépő tagok azonban legtöbbször nem kapták vissza korábbi földjeiket és eszközeiket, hanem a rendszeres művelés alatt nem álló állami tartalékföldekből kaptak parcellákat: „A szövetkezetből kilépő gazdálkodók általában nem saját, bevitt földjüket kapták vissza (legfeljebb akkor, ha az egész tsz feloszlott), hanem általában a korábban leadott, községi kezelésben lévő, gyengén művelt, ún. „állami tartalékföldekből” kaptak megfelelő területet.” - Nagy József: Parasztság elleni megtorló intézkedések az 1950-

igazolja, hogy a kilépésekkel egyidejűleg a paraszti magángazdaságok száma mintegy 200 ezerrel megemelkedett.³⁰⁷

A nemzetközi helyzetből (az NSZK tárgyalásai a NATO-felvételről) adódóan azonban ismét változott a moszkvai irányvonal, ami itthon a Nagy Imre-kormány bukásához vezetett. 1955 őszén, már Hegedűs András miniszterelnöksége idején, megindult a kollektivizálás második hulláma, a szovjet modell hazai bevezetésének újabb kísérlete. Emelték az adókat, ismét számon tartották, és elkezdtek beszédni a beadási hátralékokat, a téeszekből való kilépést megint csak a belépéstől számított harmadik év után engedélyezték, s újra kezdődtek a tagosítások is. Előírták a téeszalakításokat, és még az ún. „őszi kampány” idején, az agitátorok kíméletlen módszereinek köszönhetően 617 új termelőszövetkezetet létesítettek 76 ezer taggal.

Akárcsak a kollektivizálás első ütemének idején, ezúttal is mindenki a „meggyőzés” fontosságáról beszélt, miközben humorosnak szánt, ám a történetek fényében inkább groteszknak ható toborzó énekek hirdették a közös gazdálkodás előnyeit és buzdítottak a belépési nyilatkozatok aláírására.³⁰⁸ A valóság azonban a kíméletlen és értelmetlen erőszak, az emberi méltóság sárba tiprása, a magántulajdonhoz való jog semmibe vétele és a minden képzeletet felülmúló brutalitás volt.³⁰⁹ Az agitátorok és a párt vidéki képviselői minden eszközt megengedhetőnek találtak a cél elérése érdekében. Ö. Kovács József az erőszakos kollektivizálás módszereit három csoportba sorolta, úgy mint verbális, pszichikai

es években (1948-1956). In: Agrártörténet – Agrárpolitika. Tanulmányok Szuhay Miklós emeritus professzor tiszteletére. (Szerk. Buza János – Estók János – Szávai Ferenc – Varga Zsuzsanna) Budapest, 2006. 390.

³⁰⁷ Szakács Sándor: A földreformtól a kollektivizálásig... i. m. 339.

³⁰⁸ Az egyik toborzó részlet például így szól: „*Lépjél közénk, Béla pajtás! A téeszcsénk még friss hajítás, Szükség van a dolgos kézre, Térj hát koma végre észre!*” – Lásd: Magyar hétköznapiok... i. m. 333.

³⁰⁹ Ö. Kovács József az MSZMP Központi Bizottságának titkosnak minősített információs jelentései alapján összegyűjtötte azokat a brutális módszereket, amiket a pártállam nevében eljáró hivatalos személyek a kollektivizálás utolsó szakaszában alkalmaztak. A kollektivizálás korábbi szakaszaiban az agitátorok tevékenysége legalább ilyen kegyetlen volt, ezért a kényszerítő eszközök tételes felsorolását érdemes hosszabban is idézni: „*Foglaljuk össze, hogy az erőszakos kollektivizálásnak, a tettlegességnek, milyen visszatérő módszerei, formái voltak: tanácselnöki, hangosbeszélőn történt fenyegetés; beidézés; «szovjet tisztként», «rendőrként», «ügyészként» való agitatori megjelenés; tömeges felsorakoztatás után a belépési nyilatkozat aláírásának parancsba adása; munkakönyv-visszatartás, a rokon és hozzátartozó ipari munkahelyének feltételzerű felmondása, katonai besorozása; utcáról való elhurcolás; kiskorúval íratják alá a belépési nyilatkozatot; gyerek kizárása óvodából, iskolából vagy ezzel való fenyegetés; rendőrséggel való elvitetés; éjjeli rajtaütés a rendőrség, a munkásőrség, civil ruhás fegyveresek, funkcionáriusok és más «népnevelő» segédletével; fegyveres üldözések; lövöldözések; garázdaság; élelmiszer- és italzsákmányolás; házkutatás színlelése; berendezési és használati tárgyak, járművek tönkretétele; a gazda lova farkának levágása; fél lábon állás a falnál., homlokhoz és a falhoz helyezett ceruzával; lábtiprás, rugdosás; haj- és fülhúzogatózás, a fej falba- és asztalba verése, orr és nemi szervek csavarása; boxer- és gumibothasználat; futtatás nagykabátban, majd kályha melletti izzasztás; padlóra tett pénzen, az újj rajta tartásával körbejárás; a «jelölt» és hozzátartozóinak, gyerkeinek pofozása, ütlegelése; nők megalázása, ruhájuk letétele; a férj verése közben a feleség fegyverrel való fenyegetése; gumicsővel lábütlegelés; szabad kézzel égő parázs kiszedése a kályhából.*” – Ö. Kovács József: „Ekkora gyűlölet még nem volt a falunkban, mint most.” Szövegek és kommentárok az erőszakos kollektivizálás befejező hullámáról. Századvég 2008./1. szám, 62.

presszionálás (fenyegetés, házkutatás, berendezési tárgyak megrongálása, gyermekek fenyegetése stb.); adminisztratív eszközök (munkakönyv visszatartása, hozzátartozó munkahelyének elvesztése, gyermekek kizárása az iskolából, óvodából stb.) és a terror, a fizikai erőszak (kínzás, rendőrségi rajtaütés, bántalmazás, lövöldözés, fegyveres üldözések, gyermekek verése, nők megalázása stb.)³¹⁰

Horváth Sándor álláspontja szerint azonban a kollektivizálás során alkalmazott erőszak nem tekinthető rendkívülinek, az alkalmazott módszerek a rendszer lényegéhez tartoztak:

„„A kollektivizálás során alkalmazott erőszak nem volt kivételes, és nem a „gépezet” működési „rendellenességeiből” fakadt, nem a keleti „barbarizmus” átvétele okozta (hiszen közben a moszkvai mint is változott). Nem csupán a falu vagy a mezőgazdaság átalakítása volt a tét, hanem a teljes társadalomé. Az állami bürokrácia nézőpontjából a kollektivizálás is értelmezhető a bürokrácia „szervezési sikereként”.”³¹¹

A propaganda szintjén hangsúlyozták az önkéntesség elvét, azonban annak érdekében, hogy a saját érdekeit nehezen felismerő parasztgazda belássa, hogy az lesz a legjobb, ha önként szövetkezik, megengedhető, sőt támogatandó volt mindenfajta „befolyásolás”, „meggyőzés”, „felvilágosítás”.³¹² A hivatalos célok között szerepelt a parasztság kiemelése az „évszázados kötöttségből”, amely csakis a „mezőgazdaság szocialista átszervezése” útján elérhető „kultúrforradalom” valósíthat meg.³¹³

Az újabb erőszakos kollektivizálási hullám sem vezetett azonban eredményre, mivel 1956 nyarától bomladozni kezdtek a téeszkek, és alig egy évvel a program meghirdetése után az egész rendszer összeomlott.³¹⁴ Az 1956-os forradalom napjai alatt teljesen szétesett a mezőgazdaság, 1956. június 30. és december 31. között a termelőségcsökkentések száma 3911-ről 1617-re, a tagság létszáma 294 ezerről 96 ezerre, míg a közös gazdaságok birtokában lévő

³¹⁰ Erről bővebben: Ö. Kovács József: A paraszti társadalom felszámolása a kommunista diktatúrában... i. m. 364-367.

³¹¹ Horváth Sándor: Az erőszak államosítása és a kollektivizálás – kutatási problémák és keretek. In: Állami erőszak és kollektivizálás a kommunista diktatúrában. (Szerk. Horváth Sándor – Ö. Kovács József) Budapest, 2015. 14.

³¹² Farkas Gyöngyi a következőket jegyezte meg az 1951-es tyukodi kollektivizálás kapcsán: „„Az önkéntesség tiszteletben tartása fontos elvnek számított, ugyanakkor azonban a kistulajdonosokból álló parasztságot olyan konzervatív társadalmi csoportnak tartották, amely nem egykönnyen ismeri fel saját érdekeit, és ésszerűtlenül sokáig kötődhet földtulajdonához és a gazdálkodás egyéni formáihoz. Ezért szükséges és hasznos döntéseik „helyes” irányba terelése, meggyőzésük, illetve „felvilágosításuk” – szöveg a tanítás. A befolyásolás tehát mint pozitív tett szerepelt a kollektivizálás egyébként teljes önkéntességet hirdető elméletében.”” – Farkas Gyöngyi: „... a külső látszat és nagy hangoskodás dacára szemben állott a népi demokrácia társadalmi rendjével...” Kollektivizálás és ellenségteremtés (Tyukod, 1951) Korall. Társadalomtörténeti folyóirat. 10. évf. 36. (2009. július) Kollektivizálás és agrártársadalom., 6-7.

³¹³ Vö: Ö. Kovács József: A paraszti társadalom felszámolása a kommunista diktatúrában..., 273.

³¹⁴ Szakács Sándor: A földreformtól a kollektivizálásig... i. m. 341.

földterület 1 millió 319 ezer hektárról 545 ezer hektárra esett vissza.³¹⁵ A forradalom következtében tehát a kommunisták centralizációs törekvéseiből soha nem látott decentralizáció és káosz lett:

„A hivatalos hatalom már semmit sem uralt. A parasztok hazavitték a termést. Már a tsz-ek sem mind szolgáltatták be a cséplőtől a kenyérnek valót. Akadozott, aztán végleg el is akadt a «kötelező beszolgáltatás». Megindult a falu. Ingyen vitte a lisztet, kenyeret, krumplit, húst, gyümölcsöt Budapestre, a «forradalom fővárosába» és más helyekre, ahol arra szükség mutatkozott.»³¹⁶

A forradalom leverését követően a legitimációs problémákkal küzdő Kádár János mindent megígért a vidék társadalmának, hogy saját hatalmát bebiztosítsa. Az 1956. november 27-én kiadott, parasztsághoz intézett felhívásában szembefordult a korábbi évek agrárpolitikájával:

„A Forradalmi Munkás-Paraszt Kormány teljes mértékig elítéli az elmúlt évek hibás mezőgazdasági politikáját, az erőszakos termelőszövetkezeti szervezést, a zaklatás jellegű tagosítást [...] A kormány támogat minden olyan szövetkezeti és magángazdálkodást, amely [...] növeli a mezőgazdasági termékek mennyiségét, javítja azok minőségét, ugyanakkor meggátol minden kizsákmányolásra irányuló tevékenységet. A kormány a parasztság szabad elhatározására bízta a gazdálkodási mód megválasztását [...]»³¹⁷

Valójában az új hatalmi formáció sem az egyéni és közös gazdálkodás együttélését, sem a korábbi szövetkezési formáktól való eltérést nem tartotta kívánatosnak, viszont nem mondott le a parasztság megnyeréséről. Bár sokan reménykedtek benne, a kollektivizálás nem került le a napirendről, legfeljebb a módszerek változtak.

A reményekre az adott okot, hogy 1957 júliusában megjelent egy 40 oldalas dokumentum, amely „Az MSZMP Agrárpolitikájának Tézisei” címet viselte, és az egyéni gazdálkodás feltételeinek javítását, valamint az egyéni gazdálkodók életszínvonalának a növekedését sürgette, és csak a szocialista átalakítás egy későbbi időszakában tartotta elképzelhetőnek a szélesebb körű bevonást a termelőszövetkezetekbe.³¹⁸ A koncepció mögött Fehér Lajos, Erdei Ferenc, és a korábban Nagy Imréhez kötődő agrárértelmiség képviselői

³¹⁵ Donáth Ferenc: Reform és forradalom. A magyar mezőgazdaság strukturális átalakulása 1945-1975. Budapest, 1977. 158.

³¹⁶ Szakács Sándor: A földreformtól a kollektivizálásig... i. m. 342.

³¹⁷ Magyar Történelmi Szöveggyűjtemény 1914-1999. II. (Szerk. Romsics Ignác) Budapest, 2000. 153-154.

³¹⁸ Az Agrárpolitikai Tézisekről részletesebben: Romány Pál: Az Agrárpolitikai Tézisektől a Nemzeti Agrárprogramig 1957-1997. In: A magyar agrártársadalom a jobbágyság felszabadulásától napjainkig. (Szerk. Gunst Péter) Budapest, 1998. 363-365.

álltak.³¹⁹ A pártvezetésben azonban ezt követően a kollektivizálás gyors befejezését sürgető Dögei Imre, földművelésügyi miniszter és köre (Keresztes Mihály, Magyar András, Márczis Antal, Szőke Mátyás stb.) kerekedett felül.³²⁰

Dögei szüklátóköriúségére és dogmatikus nézeteire jellemzőek azok a gondolatok, amelyeket 1957. április 6-án, a Földművelésügyi Minisztérium miniszteri kollégiumi ülésén, a szövetkezeti törvény tervezetének megtárgyalásán hangoztatott:

*„Mintaalapszabályra szükség van. A mintaalapszabály alapelveitől eltérni nem lehet. [...] Amely tsz nem tartja be a törvényeket, az alapszabály alapelveit, ezeket a tsz-eket fel lehet és fel kell osztlatni. [...] Ki kell mondani a törvényben, hogy feloslás esetén a szövetkezet vagyona nem osztható fel, állami tulajdonba megy át.”*³²¹

A Fehér Lajos és Dögei Imre között zajló vita végül elhúzódott, s az 1957. december 7-én elfogadott KB-határozat ekkor még a Földművelésügyi Minisztérium koncepciója mellett foglalt állást, ám Kádár János mindkét felet elmarasztalta.³²²

1958 decemberében a nagyüzemi mezőgazdaság kialakításáról határozott a párt, és megkezdődött a téeszésítés utolsó, harmadik hulláma. A hatalomnak azonban mindent előlről kellett kezdenie, mivel a forradalom alatt újjáéledt parasztgazdaságok száma alig maradt el az 1949-évitől.³²³ A kollektivizálás sikeres véghezvitele kezdetben nagy tehertételt jelentett magának Kádár Jánosnak is, aki 1960. október 28-án, az MSZMP KB ülésén maga is hangot adott annak, hogy jó lenne már túl lenni az egészen:

³¹⁹ Fehér Lajos 1957 januárjában tünt fel, mint a Központi Bizottság Falusi Osztálya mellett szervezett Agrárpolitikai Bizottság vezetője, majd februártól a Falusi Osztály (1957. júniusától Mezőgazdasági Osztály) irányítását is rábízták. - Sipos Levente: Kolhozosítás vagy szövetkezetesítés? Dögei Imre és Fehér Lajos vitái 1957-ben. In: Agrártörténet – Agrárpolitika. Tanulmányok Szuhay Miklós emeritus professzor tiszteletére. (Szerk. Buza János – Estók János – Szávai Ferenc – Varga Zsuzsanna) Budapest, 2006. 446-447. és 452.

³²⁰ Dögei személyében Kádár egy olyan vaskalapos kommunistára tett szert, akinek a nézetei Kádárhoz képest is merevek, sőt szélsőségesen maradiak, majdhogynem korlátoltak voltak, viszont arra alkalmas volt, hogy a határokat feszegető, Nagy Imre köréből kikerült Fehér Lajossal szemben felhasználható legyen. Sipos Levente véleménye szerint: „[...] a nagy taktikus Kádár szemében volt egy sajátos funkciója is Dögeinek: ellensúlyt képezett Fehér Lajossal szemben. Tisztában volt ugyanis azzal, hogy Fehér – aki az MSZMP felső vezetésén belül 1956 novemberétől az elsőszámú szaktekintély volt agrárügyekben – közel áll Nagy Imre agrárpolitikai felfogásához, s hogy a pártközpont Falusi Osztálya, amelynek élére 1957. február 12-én Fehér Lajos került, szintén reformpárti, miközben a mezőgazdasági szakirányítás állami vonala, a Földművelésügyi Minisztérium és többségükben a vidéki tanácsi szervek merev, dogmatikus felfogást képviseltek.” - Sipos Levente: Kolhozosítás vagy szövetkezetesítés?... i. m. 445-446.

³²¹ Uo., 450.

³²² Erről bővebben: Uo., 457.

³²³ 1957-ben a hazai szántóterület 11,3%-ával a szövetkezetek, 11,9%-ával az állami gazdaságok rendelkeztek, míg a szántóföld 75,1%-a! az egyéni gazdálkodók tulajdonában volt. 1958-ban, Romániában 55%-os, Csehszlovákiában 75%-os, míg Bulgáriában teljes volt a mezőgazdaság kollektivizálása. - Romány Pál: Az Agrárpolitikai Tézisektől a Nemzeti Agrárprogramig... i. m. 358. és 366.

„[...] mindnyájan meg fogunk fiatalodni, másképp járunk, ha ez az istenverte tsz-dolog nem lesz.”³²⁴

A szövetkezeti program gyors befejezése és a belépések vonzóbbá tétele érdekében folyamatosan bővült a szövetkezeti tagság szociálpolitikai juttatásainak a köre is. Betegellátásra már 1949 áprilisától igényt tarthattak a tagok, ami 1953-ban családi pótlékkal és anyasági segéllyel bővült. 1957. júniusától baleseti kártalanítás, 1958. január 1-jétől kötelező nyugdíjbiztosítás, majd 1960. februárjától öregségi munkaképtelenségi járadék is megillette az agráriumban dolgozókat.³²⁵

A tévesztés eredményességéhez azonban mindemellett az agitátorok szokásos „hadjárata” és 1956 leverésének közeli emléke is kellett. Ö. Kovács József álláspontja szerint az 1956 után újrainduló, immár utolsó szövetkezetesítési kampány során a beléptetések módszerei mit sem változtak a Rákosi-rendszerhez képest, sőt az erőszak még fokozódott is:

„Sokak véleményével ellentétben azt állítom, hogy a kényszerítő eszközökkel végrehajtott kollektivizálás befejező szakasza (1958-1961) is csak az intézményes és közvetlen erőszak különböző formáinak a logikája alapján értelmezhető tárgyilagos módon. Az ekkoriban alkalmazott erőszak a korábbiakhoz képest sok tekintetben még átfogóbb és intenzívebb volt.”³²⁶

A korábbi tapasztalatok alapján Ö. Kovács József azt feltételezi, hogy a közös gazdaságokkal szembeni ellenszenv még mindig elég erős volt a parasztságban, és szép szóval nem lehetett volna rábírní a gazdákat a belépésre. Ezt azzal támasztja alá, hogy annak ellenére, hogy a paraszti ellenállás a forradalom bukása után valóban csökkenni látszott, 1956 és 1958 között mégsem tudott tömeges növekedésnek indulni a termelőszövetkezetek száma:

„[...] a kommunista párt parasztellenes politikája és az 1956-os forradalom leverése ellenére végeredményben a teljes kollektivizálás (1958 vége – 1961 eleje) előtt a radikálisan felbomlasztott és felbomló paraszti tömb több mint háromnegyedét (1958-ban 1.580.000, 1962-ben közel 111.000 agrárkeresőt jelöltek az egyéni szektorban) még nem tudták beléptetni a kollektív gazdaságba.”³²⁷

³²⁴ Idézi: Huszár Tibor: Kádár János politikai életrajza. II. kötet. Budapest, 2003. 130.

³²⁵ Varga Zsuzsanna: „Földindulás” után. A hatalom és a parasztság Magyarországon az 1960-es évek első felében. Történelmi Szemle 2009. 2. szám, 256.

³²⁶ Ö. Kovács József: „Ekkora gyűlölet még nem volt a falunkban... i. m. 39.

³²⁷ Uo., 40. – Ö. Kovács József véleménye szerint az, hogy az utókor emlékezetében a kollektivizálás harmadik hullámának erőszakossága kevésbé maradt meg, egyetlen okra vezethető vissza, mégpedig arra, hogy az első két szakasz végrehajtására a nyílt diktatúráról, a személyi kultuszról és a brutális erőszakról elhíresült Rákosi-korszakban került sor: „Azt feltételezem, hogy a kollektivizálás első két hulláma sokak szemében azért is minősül igazán erőszakosnak, mert azok nyomai látványos intézményes kriminalizálások (például perek, bebörtönzések, kitelepítések) voltak, míg az 1958-1961 közötti időszakban a kádári hatalom az erőszakalkalmazás színtereit,

Ezt támasztja alá az a tény is, hogy 1956 után a még működőképes egyéni gazdaságok nagyon is sikeres gazdálkodást folytattak, jóval sikeresebbet, mint a nagyüzemek. A magángazdaságok terméseredményeinek és termésátlagainak, valamint az említett 1957-es Agrárpolitikai Téziseknek a fényében sokak számára valóban reális alternatívának tűnhetett a termelősövetkezeti rendszer és az egyéni gazdaságok, Valuch Tibor által is említett, hosszabb távú, párhuzamos működésének a lehetősége:

„Az önálló kisüzemek rendszerére épülő falusi rend mind társadalmi, mind gazdasági értelemben működőképesnek bizonyult 1957-1958 folyamán, sőt működőkévesebbnek és hatékonyabbnak, mint a megmaradt és igen lassan bővülő szövetkezeti szektor. 1957 elején úgy tűnt, mind a hatalom, mind pedig az agrártársadalom azzal számolt, hogy a mezőgazdaság tartósan többszektörű marad.”³²⁸

Ö. Kovács véleménye szerint a harmadik hullám kollektivizálási kampányának sikerében emiatt is fontos szerepük volt az erőszakszervezeteknek. Mivel 1958 májusára már minden járásban kellő számban voltak munkásörök és mivel az 1956-os megtorlásokat, valamint Nagy Imre és társai kivégzését követően felszabaduló rendőri és egyéb pártállami szerveket is be lehetett vonni az egyéni gazdálkodók „meggyőzésébe”, a végső sikerhez nem férhetett kétség.³²⁹

Varga Zsuzsanna álláspontja szerint a kollektivizálás harmadik hullámát békésebb eszközökkel sikerült befejezni, amihez hozzájárult az 1956-os forradalom bukása és az ezzel járó általános letargia is:

„[...] az 1956-os nemzeti trauma után, minden korábbinál nagyobb volt a reményvesztés. Ilyen körülmények közepette már kevésbé volt szükség fizikai erőszakra, elegendő volt a lelki nyomás, a zaklatás alkalmazása, vagy éppen az 5-10 évvel korábbi módszerek felidézése, és a hatás máris felért azokéval. Ugyanakkor igen hamar újraéledtek azok a védekezési mechanizmusok, túlélési stratégiák, melyeket a paraszti társadalom a Rákosi-korszakban alakított ki. Ennek hatására a termelősövetkezetekben állandósultak a munkaerő- és munkafegyelmi gondok.”³³⁰

Mindebből külön ki kell emelni azt is, hogy az egyéni gazdálkodást folytató, és a szövetkezetesítésnek a végsőkéig ellenálló parasztgazdák a kollektivizálás utolsó szakaszában,

szereplőit, módszereit „elrejtette” a kampányban.” - Ö. Kovács József: „Ekkora gyűlölet még nem volt a falunkban...” i. m. 41.

³²⁸ Valuch Tibor: Magyarország társadalomtörténete... i. m. 195.

³²⁹ Vö: Ö. Kovács József: „Sűrített népnevelő” A kollektivizálás tapasztalattörténetei (1958-1959) Korall. Társadalomtörténeti folyóirat. 10. évf. 36. (2009. július) Kollektivizálás és agrártársadalom. 37.; továbbá: Uő: A paraszti társadalom felszámolása a kommunista diktatúrában... i. m. 267-268.

³³⁰ Varga Zsuzsanna: Változások a paraszti munka világában... i. m. 440-441.

sőt még azt követően is kifejezték ellenérzésüket, és sokáig nem adták fel a reményt, hogy visszakapják jogos tulajdonukat. Éppen Varga Zsuzsanna kutatásaiból tudjuk azt is, hogy 1959 és 1961 között az ország számos pontján az újonnan beléptetett szövetkezeti tagok hangoskodásaikkal megzavarták a közgyűléseket, az alakuló közgyűléseken hangot adtak az őket ért sérelmeknek, visszakövetelték a belépési nyilatkozatokat, aláírás-gyűjtésbe kezdtek a belépési nyilatkozatok visszaszerzése érdekében, megakadályozták állatállományuk, felszereléseik, gépeik bevitelét a szövetkezetbe, s amikor már látszott, hogy nincs visszaút, végső elkeseredésükben távol maradtak a közös munkavégzéstől, vagy szabotálták a rájuk bízott feladatokat.³³¹

A kollektivizálás utolsó szakaszának történetére, az államhatalom módszereire és a paraszti ellenállás különböző megnyilvánulási formáira vonatkozóan minden bizonnyal további kutatások lesznek, azonban mindez a lényegi folyamatokon már nem változtatott. Lázár György 1959. márciusában már a szocializmus építésének gyorsításáról és a termelőségmozgalom kiterjedéséről beszélt:

„A termelőségmozgalom nagyarányú fellendülése azt mutatja, hogy a parasztság nagy tömegei mindinkább felismerik, hogy a felemelkedés útja a korszerű technika alkalmazásán alapuló nagyüzemi gazdálkodás. [...] A párt és a kormány, méltányolva a parasztok százezreinek nagyszerű önkéntes elhatározását, az ország teherbíró képességének arányában nagy erőfeszítéseket tesz, hogy tovább növelje a mezőgazdaságnak juttatott anyagi eszközök mennyiségét, és hogy ezen belül lehetőség szerint biztosítsa az újonnan alakult termelőségmozgalomok gazdaságának kialakításához és megszilárdításához szükséges támogatást.”³³²

A tévesztést ezúttal nem az Alföldön, hanem az aprófalvas Dunántúlon kezdték, mivel a pártvezetés itt kívánt áttörést elérni, hogy a Tiszántúl szabadabb, tanyasi élethez szokott, a kollektivizálással szemben nagyobb ellenállást tanúsító parasztjai elé példaként állíthassák a már megalakult tévesztet. A Dunántúlon többnyire egy településhez egy szövetkezet tartozott, míg a nagyobb alföldi városokban jóval több termelőségmozgalom is létrejött, ami szélesebb választási lehetőséget biztosított a parasztságnak. A kampány célkeresztjében elsősorban Győr, Veszprém, Komárom, Fejér, valamint a kiemelt fontosságú Szolnok megye állt.³³³ Ö. Kovács József egy korabeli Szolnok megyéből származó agitációs

³³¹ Varga Zsuzsanna: Paraszti ellenállás és alkalmazkodás... i. m. 104-107.

³³² Lázár György: Gazdasági fejlődésünk meggyorsításának 1959. évi feladatiról. Társadalmi Szemle. 1959. május. 58.

³³³ A Győr, Veszprém és Szolnok megyében végrehajtott kollektivizálás részletes történetét lásd: Ö. Kovács József: A paraszti társadalom felszámolása a kommunista diktatúrában... i. m. 280-314.

brigádjelentésből a következő tipikus kifejezéseket emelte ki: „[...] célkijelölés, gazdanévsor összeállítása, lokális földkérdés feltérképezése, propagandisztikus jövőkép, rendőri biztosítás, egyéni foglalkozás, megtörés.”³³⁴

Az agitátorok szokásos kíméletlen módszereinek és az 1956-os forradalom bukásával együtt járó traumának is betudhatóan a parasztság többsége belátta, hogy nincs értelme az ellenállásnak, és különösen vonzó volt számára az említett szociálpolitikai ellátások (nyugdíj, egészségügyi biztosítás, családi pótlék stb.) ígérete is. A megfélemlítés és a kriminalizálás természetesen tovább folytatódott, s a vidéki társadalom ellenőrzésével 1956 és 1962 között a Belügyminisztérium II/7-es osztálya, a Mezőgazdasági (Szabotázs-) Elhárító Osztály foglalkozott. A hatékonyabb munka érdekében a fővárosi központ mellett minden megyei rendőrkapitányságon mezőgazdasági elhárító osztályok működtek.³³⁵

Meg kell jegyezni azonban, hogy a szövetkezetesítés utolsó hulláma is több szakaszból állt a szervezés ütemét illetően, s a kitűzött célok 1959 elejétől két év alatt valósultak meg. A szövetkezetesítés 1958-1959 telén főként a dunántúli megyékben (Győr-Sopron, Veszprém, Komárom, és Szolnok) kezdődött, s csaknem teljes sikerrel is járt, hiszen a szántóterület 93%-a már ekkor a nagyüzemekhez került. A második szakasz a nyári munkák végeztével, 1959 őszén kezdődött, és 1960 nyaráig főként az Alföldön ért el eredményeket, s ezzel már országosan az összes szántó 72%-át közös gazdaságokba szervezték. A kampányt végül 1960 ősztől 1961 tavaszáig sikerült befejezni, ekkor már Szabolcsban, Borsodban, valamint Nógrád, Pest és Zala megyékben is lezárult a szövetkezeti mezőgazdaság kialakítása.³³⁶

A folyamat eredményeként 1959 januárja és 1961 márciusa között a téeszék száma 3507-ről 4572-re, a taglétszám 168 ezerről 1 millió 203 ezerre emelkedett, amivel a kollektivizálás lezárult és a magyar parasztság 97-98%-a termelőszövetkezeti tag lett.³³⁷ Ez olyan jelentős társadalmi átrendeződés volt, és olyan hosszú távú hatásai voltak a vidéki emberek életére, amelynek horderejét akkor még fel sem lehetett mérni.³³⁸

³³⁴ Ö. Kovács József: „Sűrített népnevelő” A kollektivizálás tapasztalattörténetei... i. m. 40.

³³⁵ Erről bővebben: Papp István: Falusi ügynökök. Informátorok a falusi társadalom és az állambiztonság szorításában. In: Állami erőszak és kollektivizálás a kommunista diktatúrában. (Szerk. Horváth Sándor – Ö. Kovács József) Budapest, 2015. 228-232.

³³⁶ Berend T. Iván – Ránki György: A magyar gazdaság száz éve. Budapest, 1972. 258-260.; valamint: Berend T. Iván: A szocialista gazdaság fejlődése Magyarországon 1945-1975., Budapest, 1979. 135.

³³⁷ A szövetkezetek tulajdonában lévő földterület ugyanebben az időintervallumban 273 hektárról 1021 hektárra nőtt. Az adatok forrása: Kaposi Zoltán: Magyarország gazdaságtörténete 1700-2000. Budapest-Pécs, 2002. 381.

³³⁸ Valuch Tibor megfogalmazása szerint ez volt a paraszti társadalom és a falusi társadalom elkülönülésének történelmi pillanata: „...A korszak két legtömegesebb társadalmi szerkezeti változását az önálló birtokos paraszti réteg létszámának drasztikus csökkenése és az ipari munkások rétegének dinamikus növekedése jelenti. A paraszti társadalom esetében – alapelemeit tekintve – lényegében 1960-1961-ig létezett a korábbi tagoltság. Az átrendeződés ezt követően ment végbe, az önálló birtokos parasztságot többsége „termelőszövetkezeti paraszti” lett,

Az MSZMP Központi Bizottságának 1961. február 17-ei közleménye a mezőgazdaság kollektivizálásának a befejezéséről büszkén állapította meg:

„A termelőségmozgalmi mozgalom győzelmében döntő szerepe volt a kis- és középparasztok elhatározásának, akik a munkásosztály s a legöntudatosabb falusi dolgozók segítségével – sokszor nehéz töprengés és belső vívódás árán – szakítani tudtak a kistulajdonosi múlttal, és a párt tanácsát követve ráléptek a boldogabb életet, biztosabb jövőt hozó új életforma, a szövetkezeti gazdálkodás, a szocializmus útjára.

A dolgozó parasztok szövetkezetekbe tömörítése biztosítja az új, egységes szocialista parasztosztály kialakulását. De már most megerősödött és magasabb szintre emelkedett a munkás-paraszt szövetség, amelynek tartalma és célja a néphatalom védelmén túlmenően a szocializmus felépítése. Nagy lépés ez előre a szilárd, egységes szocialista társadalom megeremtésében.”³³⁹

A kollektivizálás befejezésével egy rendkívül zaklatott és gyökeres átalakításokkal járó másfél évtized ért véget, de ez még nem jelentette a rendszer alapvető hibáinak a kiküszöbölését is egyben.³⁴⁰ A hazai mezőgazdaság átszervezése során nem várt termelésekiesés volt tapasztalható, amit önmagukban sem a nagyüzemek megalakulása, sem a mezsgyék beszántása nem orvosolhatott.

A termelőségmozgalmi mozgalom gyakran véletlenszerűen jöttek létre, sokkal inkább politikai, mint gazdasági megfontolásokat követve, és gépesítettségük is alacsony volt. További gondokat okozott, hogy az ismét kollektivizált mezőgazdaságból elvándorolt a munkaerő és inkább az ipar felé fordult.³⁴¹ Mindezek miatt a mezőgazdasági termelés csak 1963-ra érte el az 1959. évi színvonalat, és 1960 nyarán a helyzet olyan kritikusra fordult, hogy a magyar kormány 400 ezer tonna búzát kellett kérjen a Szovjetuniótól!³⁴² A gyenge eredményekért sokan az alulfizetett és a közös gazdaságokba kényszerített parasztságot hibáztatták, míg mások felismerték a termelés-szervezési hiányosságokat. Dögei Imrét 1960. januárjában

ami gyakorlatilag bérmunkás státust jelentett. Ekkor vált el véglegesen a paraszti társadalom és a falusi társadalom jelentése.” - Valuch Tibor: Magyarország társadalomtörténete... i. m. 110.

³³⁹ Magyar Történelmi Szöveggyűjtemény 1914-1999. II. (Szerk. Romsics Ignác) Budapest, 2000. 244.

³⁴⁰ Szakács Sándor véleménye szerint a mezőgazdaság szocialista átszervezése sokkal jelentősebb változás volt a magyar agráriumban, mint maga a földosztás: „[...] a földosztással járó földmozgás a két üzemi reformmal összefüggő összes birtok-mozgásnak csupán (nem egészen) 18, szántónál (nem egészen) 13 százalékát tette ki! Vagyis az 1945-1961 között lezajlott üzemi váltások zöme – az összterület esetében több, mint 82 százalék, a szántóföldnél pedig több mint 87 százalék – a mezőgazdaság úgynevezett „szocialista” átszervezésével függött össze.” – Szakács Sándor: Agrárpolitika és reform... i. m. 460.

³⁴¹ Varga Zsuzsanna megfigyelése szerint: „A kollektivizálás és az 1959 tavaszán újraindított nehéziparosítási program egyszerre jelentkező beruházási igényei igen rövid idő alatt válságközeli szituációt eredményeztek.” - Varga Zsuzsanna: Politika, paraszti érdekérvényesítés... i. m. 60.

³⁴² Romány Pál: Az Agrárpolitikai Tézisektől a Nemzeti Agrárprogramig... i. m. 380.

leváltották a földművelésügyi tárca éléről és helyére Losonczi Pál, korábbi barcsi téeszelnök került.³⁴³

A Politikai Bizottság februárban határozatot hozott a termelői érdekeltség fokozásának szükségességéről, valamint a munkadíjazási és jövedelemelosztási módszerek reformjáról. Az új koncepció, amely mögött Fehér Lajos és köre állt, már nemcsak a háztáji gazdálkodás, a részes művelés, és munkaegység-rendszer továbbfejlesztését, hanem a termelőség-tervezetek nagyobb termelési önállóságát is tartalmazta.³⁴⁴ A reformelképzelések kidolgozásában, a szövetkezeti rendszer megújításának elméleti továbbgondolásában elévülhetetlen érdemei voltak a csoporthoz inkább csak a háttérből csatlakozó Erdei Ferencnek is.³⁴⁵ A mezőgazdaság fejlesztési koncepcióinak kidolgozása érdekében nagyszabású kutatások kezdődtek 1953-tól 100 téesz megfigyelésével az MTA Mezőgazdasági Üzemtani Intézetében és 1958-tól 5 téeszre kiterjedően a Közgazdaságtudományi Intézetben is.³⁴⁶

Az ekkor kibontakozott agrármodell megvalósításához, és a gyakorlatba történő átültetéséhez az egész évtizedre szükség volt, tehát a későbbi sikerek az 1960-as évek váltoásaiban gyökereztek. 1962 közepére egy nagyszabású, 1980-ig szóló 20 éves terv készült, amelyben megfogalmazódott, hogy a többi KGST tagállammal együtt utol kell érni, és túl kell szárnyalni a legfejlettebb tőkés országok termelését.³⁴⁷

1965-ben azonban még jelentős gazdasági problémák voltak az egész nemzetgazdaságban, amit az akkori párthatározatban is rögzítettek. Nem volt megfelelő a termelés színvonala, nem volt elegendő a kenyérgabona és a takarmánygabona, lecsökkent az állatállomány és viszonylag sok termelőség-tervezet gyenge eredményeket produkált. A közös gazdaságokból kilépő tagok a legtöbb esetben a mezőgazdaságtól is elfordultak, és az iparban kerestek megélhetést, miközben a szövetkezeti tagság elöregedőben volt.³⁴⁸

A súlyos problémák miatt 1966-tól „a gazdasági mechanizmus reformja” elnevezéssel komoly munka folyt a helyzet kezelésének érdekében. Ebből született az 1968. január elsején elindított új gazdasági mechanizmus, amelynek több elemét már 1966-ban bevezették a

³⁴³ Dögeit 1962. január 9-én a pártból is kizárták. – Vö: Sipos Levente: Kolhozosítás vagy szövetkezetesítés? ... i. m. 457.

³⁴⁴ Vö: Varga Zsuzsanna: Politika, paraszti érdekérvényesítés... i. m. 65-103.

³⁴⁵ Vö: Huszár Tibor: Erdei Ferenc. Politikai életrajz (1910-1971). Budapest, 2012. 397-410.

³⁴⁶ Varga Zsuzsanna: Hatalom és paraszti érdekérvényesítés korai Kádár-korszakban. In: Rákositól Kádárig. Fejezetek a legújabbkori magyar történelemből. (Szerk. Timár Lajos, Valuch Tibor) Debrecen, 1998. 154. és 158.

³⁴⁷ Erről bővebben: Pető Iván – Szakács Sándor: A hazai gazdaság négy évtizedének története 1945-1985. I. kötet. Budapest, 1985. 158-163.

³⁴⁸ Szakács Sándor adatai szerint 1950 és 1970 között mintegy egymillió ember hagyta el a mezőgazdaságot és ment át más népgazdasági ágba dolgozni, míg a szövetkezeti tagok 40%-a 60 évesnél idősebb volt. – Vö: Szakács Sándor: Agrárpolitika és reform... i. m. 466.

mezőgazdaság fellendítése érdekében. A mezőgazdaságra vonatkozóan a reform kiinduló irányelveiben rögzítették, hogy kívánatos volna a termelőszövetkezetek vállalatszerű gazdálkodásának az erősödése (szövetkezeti jellegük megtartása mellett), valamint alapelvek tekintették, hogy a parasztság életszínvonalának is közelítenie kell a munkásokéhoz.³⁴⁹ Szakács Sándor véleménye szerint a reform jelentős pozitív változások elindítója volt, növelte az agráriumban az önrendelkezést, miközben a központi, állami szabályozásról sem mondott le:

„A mezőgazdaságban 1966-tól, más területeken 1968-tól érvényesített intézkedések fontos lépést jelentettek az állami termeltetés és elosztás Szovjetunóban harmincas évektől kialakított modelljéről egy vállalati rendszerre való áttéréshez, de [...] a gazdálkodás és irányítás mechanizmus-reformba foglalt decentralizációs intézkedéseinek minden lényeges eleme az állami szabályozás és a makro-ökonómiai tervezés meglehetősen szigorú, sok fékkel ható, átfogó rendszerébe épült.”³⁵⁰

A változások része volt a termelői érdekeltség kiterjesztése, a háztáji és a termelőszövetkezet szimbiózisából adódó kölcsönös előnyök felismerése, és felismertetése, a szaktudás felértékelődése, és a szakemberképzés, a gépesítés és a modern technika vívmányainak, a korszerű eljárásoknak az alkalmazása, valamint a helyi kezdeményezéseknek teret adó agrárpolitika is. Juhász Pál és Magyar Bálint a lengyel és a magyar mezőgazdasági kistermelő helyzetének történeti perspektívába helyezett vizsgálata során az 1964 és 1984 között eltelt húsz év legnagyobb horderejű változásának tekintette mindezt:

„A politikai kényszer visszaszorulása, a közös gazdálkodás vállalati racionalitásának erősödése és az egyéni, a korábbtól feltételeiben különböző gazdálkodói magatartás formáinak újraalakítása e húsz év történetének párhuzamos folyamatai voltak. [...] A hatvanas években a szövetkezetek saját gépparkot tudtak kialakítani s kiterjeszthették üzletkörüket az ipari és kereskedelmi tevékenységekre is. [...] Az elmúlt húsz évben a szövetkezeti közös gazdaságok a gyáripar elvei szerint szervezett iparosodott nagyüzemekké váltak.”³⁵¹

1966. január 1-jén megszűnt a mezőgazdaságban a tervekötözöttség, emelkedtek a termelői árak, a mezőgazdasági termelőszövetkezetekről szóló 1967. évi III. sz. törvény, pedig korlátozta a helyi politikai vezetés beleszólását a termelőszövetkezetek ügyeibe, és

³⁴⁹ Vö: Petó Iván: A gazdaságirányítási mechanizmus és a reform megítélésének változásai a hatvanas évek közepén. Medvetánc. Az ELTE KISZ Bizottság társadalomelméleti folyóirata. 1986/4. – 1987/1. szám, 79.

³⁵⁰ Szakács Sándor: Agrárpolitika és reform... i. m. 469.

³⁵¹ Juhász Pál – Magyar Bálint: Néhány megjegyzés a lengyel és a magyar mezőgazdaság kistermelői helyzetéről a hetvenes években. Medvetánc. Az ELTE KISZ Bizottság társadalomelméleti folyóirata. 1984/2-3. szám, 187.

szélesítette a közgyűlések jogkörét, ahol a szövetkezeti tagság titkos szavazati jogot kapott.³⁵² A közgyűlést a tagok összessége alkotta és a testület saját maga választhatott négy évre vezetőséget a soraiból, amivel jelentősen nőtt a vállalati önállóság.³⁵³

Ez a törvény kodifikálta, hogy a termelőszövetkezetek a mezőgazdasági termelőmunka mellett ún. melléküzemágakat (beszerzés, szolgáltatás, egyéb kiegészítő tevékenységek) létesíthessenek, és a saját kezükbe vehették a megtermelt javak egy részének feldolgozását és értékesítését is. 1961-től nyílt meg ez a lehetőség egy FM rendeletnek köszönhetően, amely abban az esetben engedélyezte a kiegészítő tevékenységet, ha az nem akadályozza a közös gazdaságok termelési feladatait. Minden ilyen jellegű tevékenység indítását előzetesen be kellett jelenteni a járási tanácsnak. Kezdetben a melléküzemág szűk keretek között maradt, 1964-ben az összes termelési érték 11,6 százaléka származott ebből.³⁵⁴

A törvénybe iktatást követően a melléküzemágak terjedése felgyorsult. Mindez Szakács Sándor kifejezésével élve a termelőszövetkezetek „dekolhozizálódásához” vezetett.³⁵⁵ Egyes szövetkezetek, mint például a Nádudvari Vörös Csillag a termelés, a feldolgozás és az értékesítés teljes körét lefedte és ennek köszönhetően jelentős árbevételre tudott szert tenni.³⁵⁶

Az 1967. évi IV. sz. törvénnyel a közös gazdaságok földjeinek tulajdonjogát is szabályozták, méghozzá oly módon, hogy a gazdák 1949-ben meghagyott elvi tulajdonjogát e rendelkezések alapján fokozatosan felváltotta az ún. „termelőszövetkezeti földtulajdon”, mint a szocializmus fejlettebb tulajdoni formája. A szövetkezet jelképes összegért juthatott hozzá ezután az örökös nélkül elhalálozott és a kilépett tagok földjéhez. Tagjaik számára legfeljebb 1600 négyszögöl (5755 m²) háztájit, alkalmazottaik számára legfeljebb 800 négyszögöl (2877

³⁵² Romány Pál: Az Agrárpolitikai Tézisektől a Nemzeti Agrárprogramig... i. m. 387. és 397.

³⁵³ A termelőszövetkezeti csoportok és szakszövetkezetek azonban nem estek a törvény hatálya alá. - Vö: Kovács Teréz: A paraszti gazdálkodás és társadalom átalakulása. Budapest, 2010. 134.

³⁵⁴ Honvári János: XX. századi magyar gazdaságtörténet. Budapest, 2006. 373.

³⁵⁵ A változások a szövetkezetek nem várt megélénkülését és a melléküzemágak elterjedését eredményezték, ami miatt már 1968-ban és 1969-ben igyekeztek korlátok közé szorítani a melléktevékenységeket. – Lásd: Szakács Sándor: Agrárpolitika és reform... i. m. 469. és 473.

³⁵⁶ Szabó István téveszelnök visszaemlékezése szerint: „Hús- és tejtermékeinket saját hűtőkocsik, egyéb termékeinket saját teherautóink szállították az ország különböző pontjain létesített boltjainkba és éttermeinkbe. Ezek száma a 80-as évek végére húszra emelkedett. Jó részük a jelző nélküli Csillag névre keresztelt csemegeüzletek és éttermek hálózatába tartozott. Nádudvar és Debrecen mellett Budapesten, Nyíregyházán, Vásárosnaményban, Karcagon, Kisvárdán és még néhány tiszántúli településen üzemeltettünk ilyeneket. A kereskedelmi ágazat igen jelentős forgalmat bonyolított le, jelentősebbet, mint bármely másik. 1988-as árbevételünknek mintegy fele, nyereségünknek pedig valamivel több mint 40 százaléka képződött itt. Ehhez persze hozzá kell tenni: az éttermeinkben és a boltjainkban realizált nyereség az állattenyésztés és az ehhez kapcsolódó feldolgozó ágazat bázisán jött létre. Ez utóbbi takarmányszükségletét pedig a növénytermesztési ágazat biztosította.” - Szabó István életútja Nádudvartól Nádudvarig. (Szerk. Romsics Ignác) Budapest, 2012. 147-148.

m²) illetményföldet juttathattak.³⁵⁷ 1967-től a földterületek mérésének hivatalos mértékegysége a korábbi katasztrális hold helyett a hektár lett.³⁵⁸ A törvény hatására, míg 1968-ban még a termelőszövetkezetek által használt földek 72,2%-a még jogilag magántulajdonban volt, 1977-ben ez az arány már csak 48,7%-ot tett ki.³⁵⁹

Az 1976. évi 33. törvényerejű rendelet értelmében is csak két típusa volt a földtulajdonnak, az állami és a szövetkezeti. Állami és szövetkezeti föld pedig nem kerülhetett magánszemélyek és más jogi személyek tulajdonába, csak tartós használatába.³⁶⁰ Magántulajdon tehát nem létezett, helyette jött létre az ún. „tartós bérlet”. Ennek nagysága azonban nem haladta meg a családi ház építéséhez és hétvégi kertgazdálkodás folytatásához elegendő területet. A bérletbe vehető föld felső határa megegyezett a háztáji gazdaságok nagyságával, 6000 m²-t tett ki.³⁶¹

A mezőgazdasági termelőszövetkezetekre vonatkozó főbb adatok ³⁶²			
	1961	1970	1980
Gazdaságok száma (1000 db)	4204	2441	1338
Egy gazdaság átlagos területe (ha)	1100	1985	3961
Közös és háztáji gazdaság összes területe (1000 ha)	5362	5603	5741
Ebből háztáji (1000 ha)	738	738	441
Munkaerő (1000 fő)	204	399	425

A fenti táblázat alapján látható, hogy a kollektivizálás harmadik hullámának a lezárulását követően általános tendenciaként érvényesült a fokozatos koncentráció, vagyis a termelőszövetkezetek számának csökkenése és ezzel egyidejűleg az egy gazdaságra jutó földterületek méretének a növekedése. Ez azt jelentette, hogy az 1960-as évektől kezdődően a legéletképesebb szövetkezetek nemcsak hatékonyság tekintetében, de extenzív módon is növekedtek, ami a mezőgazdaságban dolgozó munkaerő bővülését is maga után vonta.

Jól visszaigazolják az adatok azt is, hogy a háztáji gazdaságok rendszere szervesen beépült a termelőszövetkezeti gazdálkodásba és az 1980-as évtizedig a háztájinak kiadott

³⁵⁷ Kovács Teréz: A paraszti gazdálkodás... i. m. 134-135.

³⁵⁸ 1 ha = 1,72 kat. hold

³⁵⁹ Szakács Sándor: Agrárpolitika és reform... i. m. 461-462.

³⁶⁰ A földhasználati jogot az ingatlan-nyilvántartásba is be kellett jegyezni.

³⁶¹ Juhász Pál és Magyar Bálint megfogalmazása szerint „a tévesz-tagok háztáji jogát általánosította a törvény minden állampolgár jogává.” – Vö: Juhász Pál – Magyar Bálint, i. m. 193.

³⁶² Forrás: Csizmadia Ernő: Az MSZMP agrárpolitikája és a magyar mezőgazdaság. Budapest, 1984. 94.

földterületek nem csökkentek. Létjogosultságukat rendkívüli termelési hatékonyságuk és a nagyüzemek termelési struktúráját kiegészítő funkciójuk is alátámasztotta:

„Mert a mezőgazdasági termékek egyharmadát és a mezőgazdasági nettó termék körülbelül 40 százalékát nem a mezőgazdasági szövetkezetek és állami gazdaságok állítják elő, hanem kistermelők, másodfoglalkozásban. [...] A magyar családok 60 százaléka foglalkozik a háza udvarán vagy a falvak és városok körül lévő kertekben mezőgazdasági termeléssel, és ezek kétharmadának termelési szintje meghaladja a hobbykertészet szintjét. [...] A lakosság jelentős részének a kiegészítő mezőgazdasági termelés a második gazdaság legkönnyebben elérhető területe.”³⁶³

A fenti gondolatokat megfogalmazó Juhász Pál véleménye szerint továbbá a háztáji gazdaságok jelentős terheket vettek le a közös gazdaságok válláról, hiszen nagyüzemi keretek között nehezebben kivitelezhető zöldségtermeléssel, gyümölcsstermesztéssel, liba- és nyúltartással, valamint vetőmagvak termelésével foglalkoztak a hivatalos munkaidőn túl, szabadidőben, s nekik köszönhetően a termelőszövetkezetek és az állami gazdaságok egyfajta fordított racionalizálást is végrehajthattak termelési struktúrájukban:

„[...] nem szervezetüket igazították a tevékenységek logikájához, hanem a tevékenységi kört szűkítették le azokra a termékekre, melyeket még az ő merev munkaszervezetük is meg tud termelni. S mivel az emberek rá vannak utalva arra, hogy a túlmunka minden lehetőségét megragadják, ezzel a munkamegosztással (ami egyszerre a hivatalos munkaidő és a túlmunka közti munkamegosztás is) elérték, hogy az önkiszákmányolást is fölhasználják a gazdaság gyenge hatékonyságának javítására.”³⁶⁴

A háztáji gazdaságok a korábbi magángazdaságok szerepét vették át, és általuk az egyéni gazdálkodás élt tovább a kollektivizált nagyüzemi rendszeren belül. Ezek a kisgazdaságok nagyon fontos szerepet töltöttek be a parasztság érdekeltségének a megteremtésében és emiatt a közös gazdálkodás sikerét is megalapozták.³⁶⁵ A háztáji gazdaságok kiemelkedő szerepe a közös gazdálkodásban kuriózumnak számított a szocialista tábor országain belül.³⁶⁶

³⁶³ Juhász Pál: Zsákutcában van-e a magyar mezőgazdaság? Medvetánc. Az ELTE KISZ Bizottság társadalomelméleti folyóirata. 1988/1. szám, 198-199.

³⁶⁴ Uo., 207-208.

³⁶⁵ 1961 augusztusában egy, a második ötéves tervről szóló moszkvai tanácskozáson a szovjet vezetők is elismerték a háztáji gazdaságok jelentőségét a termelőszövetkezeti rendszeren belül, kiemelve, hogy ezekben a parasztcsaládokban lévő szabad munkaerő külön beruházás nélkül hasznosulhat. – Vö: Varga Zsuzsanna: A termelőszövetkezetek és az agrárirányítás közötti párbeszéd formálódása az átszervezést követő években. In: Történeti Tanulmányok VII. (Szerk. Takács Péter) Debrecen, 1999. 243.

³⁶⁶ A háztáji gazdaságok szerepét a termelőszövetkezetek életében Szabó István, a híres Nádudvari Vörös Csillag Termelőszövetkezet elnöke is fontosnak és különlegesnek tartotta a szocialista tábor többi országához képest. Erről a vele készített interjúban így beszélt: „Azután jött a háztáji politikánk. Mivel részibe adtuk a kukoricát,

Mindezek következtében a hazai mezőgazdaság teljesítménye folyamatosan javult, és a parasztság is egyre inkább sajátjának érezte a termelősövetkezeteket, amelyek egzisztenciális helyzetét, anyagi boldogulásának a kereteit is megszabták. A XX. század második felében, különösen az 1970-es években felfutó mezőgazdasági eredmények, különösen a szántóföldi növénytermesztés és az ipari állattenyésztés tekintetében nehezen kérdőjelezhetőek meg. El kell ismerni azonban, hogy ha a termelékenység javulását és a terméseredményekből keletkező konkrét hasznot a rendszer kiépítésének árával, a vidéki társadalom erőszakos átalakításával, a parasztság szenvedéseivel, a mezőgazdaságban rejlő több évszázados tradicionális értékek (kulturális tőke) egy részének elvesztésével, valamint a nagyüzemek hatékonyságának a javítása érdekében beléjük fektetett erőforrások összességével vetjük össze, akkor a kollektivizálás teljes mérlege nem biztos, hogy pozitív előjelű.³⁶⁷

A sikeressé váláshoz jelentősen hozzájárult az is, hogy az 1960-as évek végétől a termelősövetkezetek gépesítettsége is javulóban volt. Kezdetben a téeszkek mellett szovjet mintára alakuló gépállomások biztosították a gazdálkodás technikai feltételeit, mivel nagygépei csak nekik, illetve az állami gazdaságoknak voltak. A gépállomások felszámolására 1964 és 1969 között került sor, 1961-től kezdve azonban már maguk a termelősövetkezetek is vásárolhattak mezőgazdasági gépeket.³⁶⁸

lucernát stb.-t otthon egy nagy bűdös háztáji alakult ki. Felibe adtuk a szénát, egyharmadába a lucernát, 20%-át kapta a kukoricának, amit megtermelt, a munkarészen felül. 1956 után gyorsult ez fel. Addig az volt, hogy lehet egy tehene, két disznója, birkája. Ami ezen felül van, be kellett vinni a közösbe. Még a törvény nem jelent meg, de lehetett már öt tehene ötven birkája stb. Mert volt neki takarmány. Törvényt hozattunk és Magyarország a szocialisták közül az első és egyetlen, amely kiharcolta, hogy a háztáji nem csak saját szükségletre termelt, hanem az árut is termelt. Mehet a piacra. A többi szocialista ország nem merte megtenni, mi meg kiharcoltuk.” - Szabó István interjú. (korábban a Nádudvari Vörös Csillag Termelősövetkezet elnöke, a Magyar Termelősövetkezetek Országos Tanácsának elnöke) Készítette: Csiszár Imre. Nádudvar, 2005. március

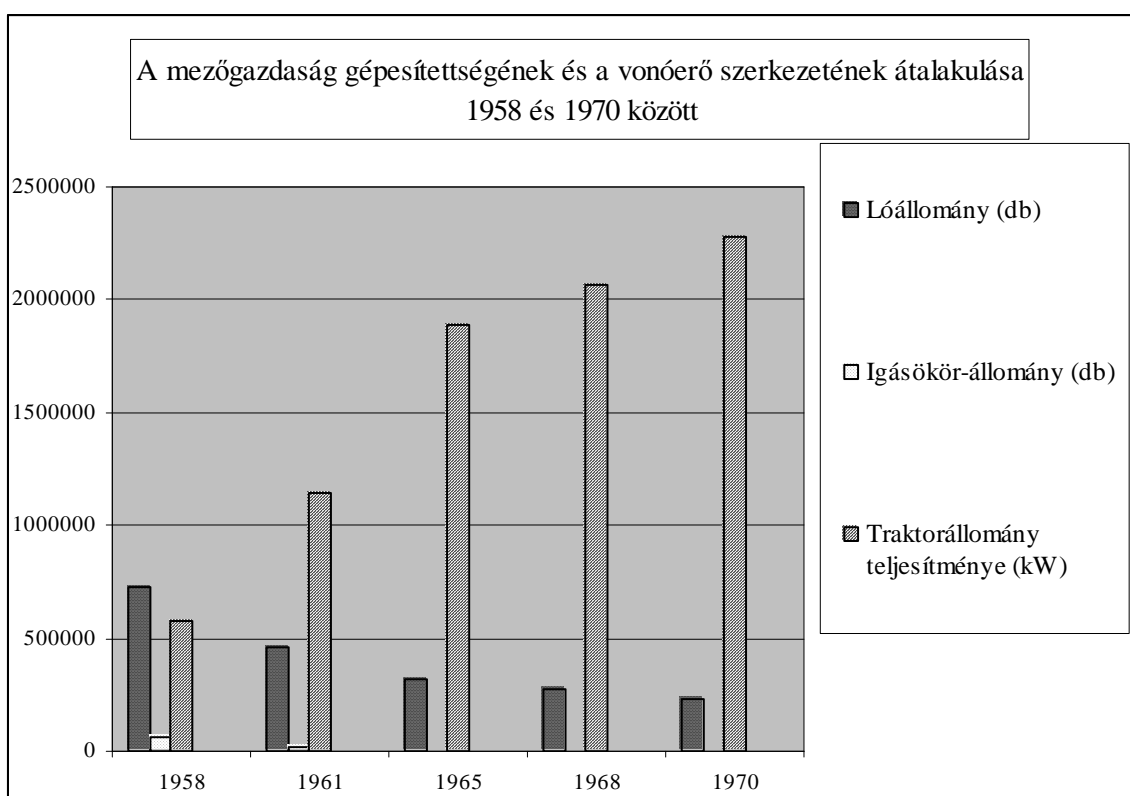
³⁶⁷ Erre hivatkozik Valuch Tibor is egyik tanulmányában: „„Még napjainkban is széles körben elfogadott az a szemlélet, hogy a kollektivizálás időszakában és egy ideig még azt követően sem volt ugyan jó parasztnak lenni, mert a korábbinál nehezebbé vált a megélhetés, de a kezdeti nehézségek viszonylag gyorsan elmúltak, a téeszkek működőképes szocialista mezőgazdasági nagyüzemekké váltak, és beköszöntött a „magyar mezőgazdasági csoda” korszaka (vagy más megfogalmazásban a „magyar mezőgazdasági modell” sikeres működésének ideje). Azt azonban már nem szokták megvizsgálni, hogy pontosan mibe került mindez. Mekkora volt valójában az évtizedek során felhalmozott, a magángazdasági keretek között folyó mezőgazdasági termeléshez szükséges kulturális tőke részleges vagy teljes elvesztéséből eredő kár? Mekkora gazdasági és társadalmi veszteséget jelentett a működőképes mezőgazdasági (kis)üzemszervezet lebontása és a nagyüzemi rendszer megszerzése? Milyen állami dotációra volt ahhoz szükség, hogy a téeszkek működőképesse váljanak? A gazdaságossági szempontok szerint ezek valóban megtérülő beruházások voltak-e?”” – Valuch Tibor: „Községünkben nagy előrehaladást értünk el a szocializmus építése terén” A történeti parasztság és az életmód változásai Magyarországon a hatvanas években. In: Múlt századi hétköznapiak. Tanulmányok a Kádár-rendszer kialakulásának időszakáról. (Szerk. Rainer M. János) Budapest, 2003. 135-136.

³⁶⁸ Vö: Valuch Tibor: Magyarország társadalomtörténete... i. m. 197.; továbbá: Kaposi Zoltán: Magyarország gazdaságtörténete 1700-2000. Budapest-Pécs, 2002. 385.

A mezőgazdaság gépesítetttségének és a vonóerő szerkezetének átalakulása 1958 és 1970 között ³⁶⁹			
Év	Lóállomány (db)	Igásökor-állomány (db)	Traktorállomány teljesítménye (kW)
1958	723 855	57 645	574 383
1961	462 756	16 081	1 140 164
1965	321 000	2683	1 891 381
1968	274 217	1421	2 066 882
1970	231 486	915	2 278 298

Idővel, a piaci viszonyok javulásának és a növekvő terméseredményeknek köszönhetően már a termelőszöveteknek sem csak kisebb traktoraik voltak, hanem a legmodernebb gépeket is be tudták szerezni, ami tovább fokozta a termelési hatékonyságot. A mezőgazdasági termelés során használatban lévő traktorok száma 1960 és 1970 között 41 ezer darabról 67 ezer darabra nőtt.³⁷⁰

4. ábra

Forrás: Romsics Ignác: Magyarország története a XX. században. Budapest, 2002. 428.

³⁶⁹ Forrás: Romsics Ignác... i. m. 428.

³⁷⁰ Csizmadia Ernő: Az MSZMP agrárpolitikája... i. m. 223.

A traktorállomány teljesítményének a növekedésével párhuzamosan visszaesett a hagyományos igaerő, a ló, és az ökör használata, aminek következtében a hagyományos trágyázást fokozatosan kiszorította a műtrágya. Figyelemre méltó változásnak tekinthető, hogy miközben az igásállatok fokozatosan átadták helyüket a mezőgazdasági gépeknek, folyamatosan emelkedett a vonóerőben mért kapacitás. A gépek részesedése a magyar mezőgazdaság vonóerő-állományát tekintve 1935-ben 6%-ot, 1950-ben 14%-ot, 1960-ban 50,2%-ot, 1970-ben 97,4%-ot tett ki, s ez a részesedés 1980-ra a 99%-ra emelkedett.³⁷¹

A mezőgazdasági növénytermesztésben bekövetkezett – „zöld forradalomnak” is nevezett – fellendülés Magyarországon kívül is felkeltette az érdeklődést. A Szovjetunió és a keleti blokk országai mellett az Egyesült Államok is felfigyelt a rendkívüli eredményekre.³⁷² Később, az 1980-as évek derekán is számos angolszász kutató foglalkozott a magyar agrármodellel és komoly szakmunkák szóltak elismerően az elért eredményekről.³⁷³

A páratlan sikerhez kiváló szervezettség, javuló munkamorál, a termelés különböző szintjein állók összefogása és valóban jelentős állami támogatás is szükségeltetett, azonban figyelemre méltó e tekintetben Kovács Teréz észrevétele is, aki szerint a magyar mezőgazdaság hatékonysága olyan mértékben javult, amilyen mértékben elszakadt a szovjet kolhozok által megtestesített példától.³⁷⁴

	Évek átlaga (kg/hektár)				
	1961-1965	1966-1970	1971-1975	1976-1980	1981-1985
búza	1860	2430	3320	4060	4630
kukorica	2610	3230	4170	4850	6110
árpa	1870	2120	2880	3250	3660
cukorrépa	24 640	32 520	33 000	33 640	38 900
napraforgó	960	1110	1240	1610	1980
burgonya	7910	10 450	11 740	14 160	18 230

³⁷¹ Kovács Teréz: A paraszti gazdálkodás... i. m. 139.

³⁷² 1969-ben az USA Mezőgazdasági Minisztériumában munkaanyag is készült a magyar agrármodellről: The agricultural economy and trade of Hungary. Economic Research Service U.S. Department of Agriculture. Washington, 1969. Vö: Romány Pál: Az Agrárpolitikai Tézisektől a Nemzeti Agrárprogramig... i. m. 402.

³⁷³ Néhány példát említve: Kathleen Hartford: Hungarian Agriculture: A model of the Socialist World? In: World Development, Vol. 13. No. 1. 123-150. Pergamon Press Ltd., 1985.; Nigel Swain: Collective farms which work? Cambridge University Press, 1985.; vagy Michel Maresse: Hungarian agriculture in the right direction. North-West University, Evanston, 1985.

³⁷⁴ Kovács Teréz: „Összegzésként elmondható, hogy a szocializmus 1965-től 1985-ig terjedő két évtizedében a mezőgazdaság támogatása kiemelkedően magas volt, s ez többek között azt eredményezte, hogy egy világszínvonalú mezőgazdaság jött létre [...] A mezőgazdaság sikeréhez azonban nem volt elég a támogatás. A sikerhez még az is kellett, hogy létrejöjjön a párt, a tsz-vezetés és a tagság ideiglenes koalíciója. A magyar szocialista mezőgazdaság többek között ennek az ideiglenes koalíciónak köszönhetően lett annál sikeresebb, minél jobban eltávolodott a szovjet modelltől.” - Kovács Teréz: A paraszti gazdálkodás... i. m. 145.

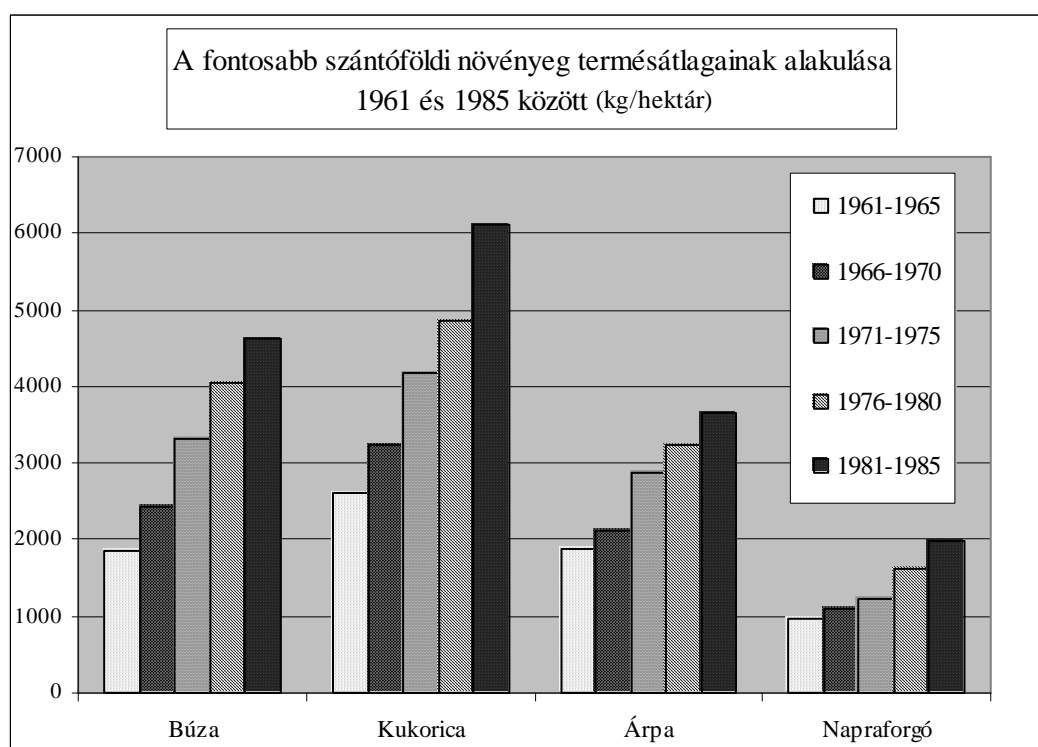
³⁷⁵ Forrás: Romány Pál: Az Agrárpolitikai Tézisektől a Nemzeti Agrárprogramig 1957-1997... i. m. 414.

Az adatok is azt mutatják, hogy az eredmények valóban páratlanok voltak.³⁷⁶ A szántóföldi növények esetében az 1960-as évek első felének termésátlagaihoz képest töretlen növekedés figyelhető meg minden fajta esetében egészen az 1980-as évek közepéig.

A búza esetében a hektáronkénti betakarítás az 1980-as évek első felében 2,5-szerese volt az 1960-as évek első felében learatott mennyiségnek. A kukorica és a burgonya esetében a termelési hatékonyság növekedése több mint 2,3-szeres, a napraforgónál több mint 2-szeres, de az árpa tekintetében is majdnem megduplázódott az 1981-1985 közötti évekre.

A vizsgált termények esetében a legkisebb termésnövekedést a cukorrépa tekintetében sikerült elérni, de ez itt is jóval több, mint másfélszeres (1,6-szeres) növekményt jelent, a már az 1960-as évek elején is jelentős mennyiséghez képest.

5. ábra

Forrás: Romány Pál: Az Agrárpolitikai Tézisektől a Nemzeti Agrárprogramig 1957-1997. In: A magyar agrártársadalom a jobbágyság felszabadulásától napjainkig. (Szerk. Gunst Péter) Budapest, 1998. 414.

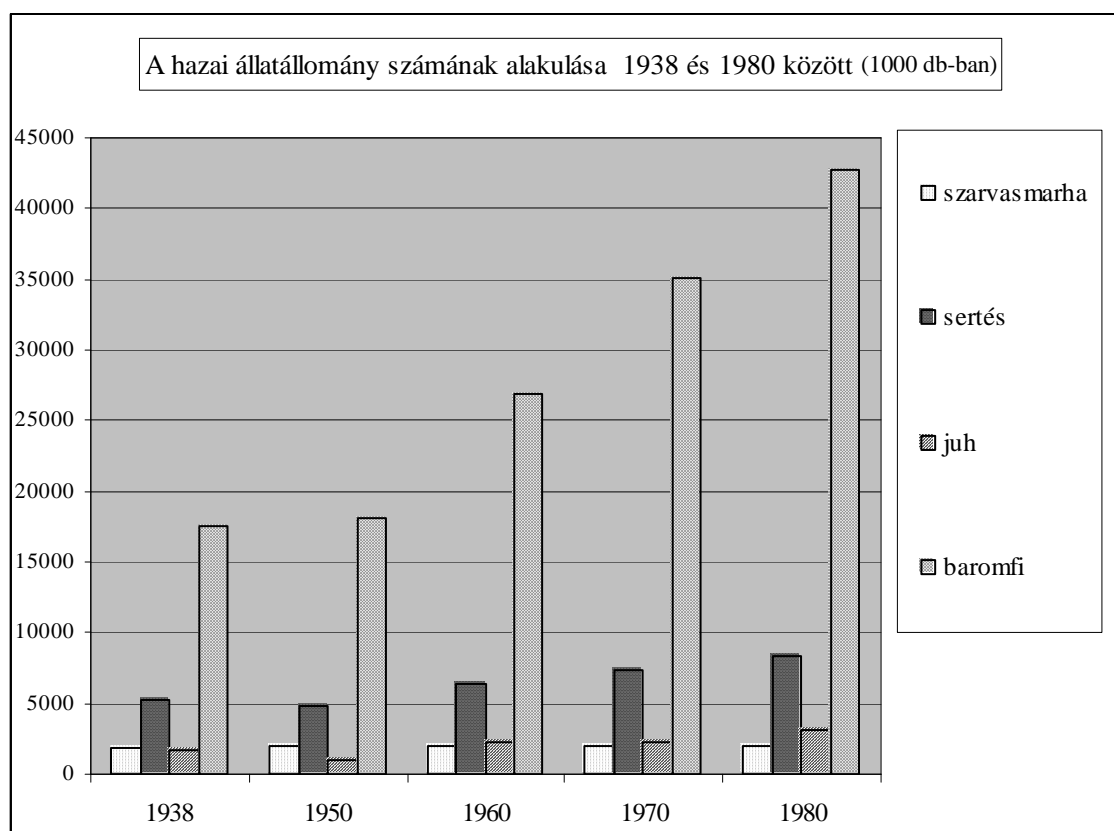
A növénytermesztés mellett – a közös gazdálkodás sikerének köszönhetően – az állattenyésztés mutatói is jelentősen javultak. Az alábbi táblázatban a leggyakoribb haszonállatok állományváltozásait mutatjuk be az 1930-as évek végétől 1980-ig.

³⁷⁶ Különösen az 1971/72-es mezőgazdasági termőév különösen nagy rekordtermést hozott. - Vö: Kaposi Zoltán: Magyarország gazdaságtörténete 1700-2000. Budapest-Pécs, 2002. 386.

A hazai állatállomány számának alakulása 1938 és 1980 között ³⁷⁷				
Év	Állatállomány (1000 db)			
	szarvasmarha	sertés	juh	baromfi
1938	1872	5224	1628	17 617
1950	2018	4782	990	18 181
1960	1963	6388	2250	26 844
1970	1911	7311	2316	35 097
1980	1918	8330	3090	42 764

Jól látható a folyamatos, és megszakítás nélküli növekedés mind a sertés, mind a juh, mind a baromfiállomány esetében. A sertések száma (az alábbiakban végig ezer darabban számolva) a mélypontot jelentő 1950-es évhez képest 1980-ra 3548 darabbal, azaz 74,2%-al bővült. A juhállomány, szintén 1950 és 1980 közötti növekedése 2100 darab, ami 212%-os növekménynek felel meg, míg a hazai baromfik száma ugyanezen idő alatt 24.583 darabbal, az 1950. évi állomány 135,2%-ával emelkedett. Kisebb visszaesés, de inkább stagnálás csak a lassú fejlődésű és költséges tartású szarvasmarhák esetében figyelhető meg, ahol az állomány 1950 és 1980 között 100 darabos, tehát alig 5%-os csökkenést mutat.

6. ábra

Forrás: Magyarország társadalmi-gazdasági földrajza. (Szerk. Perczel György) Budapest, 1996., 267.

³⁷⁷ Magyarország társadalmi-gazdasági földrajza. (Szerk. Perczel György) Budapest, 1996. 267.

Az 1980-as évek közepétől a termelőszövetkezeti rendszer válságba jutott, és a korábban megcsodált felfutás helyét a folyamatos hanyatlás, a bizonytalanság vette át. A rendszerváltás végleg megpecsételte az ekkor már inkább a parasztság életterének számító, semmint a diktatúrát megtestesítő nagyüzemek sorsát. A termelőszövetkezetek szétesése a magyar mezőgazdaság újabb átalakulásával, és a földművelésből megélni tudó népesség számának drasztikus csökkenésével járt.

Most pedig tekintsük át, hogy ez a több évtizeden keresztül létező nagyüzemi struktúra miként ágyazta be magát a vidék életébe, és mennyire alakította át a paraszti társadalom mentalitását és hétköznapijait. Mindehhez Hajdúnánás esete kitűnő példaként szolgálhat.

2. Szövetkezetesítés Hajdúnánáson

Hajdúnánáson az 1945-ös földosztás nagyon felkavarta a helyiek életét, hiszen voltak, akik elveszítették földjeiket, míg mások a kiparcellázott területet eszköz és igaerő hiányában nem tudták érdemben megművelni. A tulajdonviszonyok átrendeződése és a rendkívül nehéz termelési feltételek tehát fokozottan éreztették hatásukat, mindemellett az országos politikában bekövetkezett változásoktól sem tudta függetleníteni magát a város.

Az első tanácsválasztások 1950. október 22-én voltak Magyarországon, s az ekkor megválasztott testületek megalakulásával egy olyan közigazgatási rendszer alakult ki az országban, amelyben a legfőbb irányító szerv, s a legfelsőbb hatóság maga a párt volt:

„Amiképpen a gazdasági szférában a vállalatok, termelőszövetkezetek stb. a tervutasítások felülről vezényelt végrehajtó egységeivé váltak, ugyanúgy alakultak át a tanácsok a politikai szférában a párhierarchia vertikális-területi szintjeit kiegészítő intézményekként kiszolgáló szervezetekké.”³⁷⁸

Hajdúnánáson, az önálló, függetlenségére és szabadságára mindig is büszke hajdúság nagyon rossz szemmel nézte a szövetkezetesítés irányába mutató folyamatokat. Országszerte, így a városban is szóbeszéd tárgya volt, hogy a Magyar Kommunista Pártnak milyen tervei vannak a földdel, és milyen módon akarja átalakítani a mezőgazdasági termelést. A gazdáknak hallomásból, illetve katonaként – a szovjet vidéket megismerve – voltak tapasztalatai a kolhozokról, és az orosz parasztok helyzetéről. A kollektivizálástól, a hosszú

³⁷⁸ Magyar hétköznapiak Rákosi Mátyás két emigrációja között (Szerk. Botos János – Gyarmati György – Korom Mihály – Zinner Tibor) Budapest, 1988. 230.

ideje művelt földbirtok elvételétől való félelem a mindennapok részévé vált, és a valóság a legrosszabb félelmeket váltotta valóra. A MKP helyi szervezete is tisztában volt a közbeszéd tárgyával, és lépéseket is tett a helyzet megoldására. Még 1945 nyarán megfogalmazódott egy vezetőségi ülésen, hogy a mezőgazdaság nagyüzemi átalakításának ellenzőit, a kétkedőket minden erővel meg kell győzni, és amennyiben ez nem lehetséges, a hatóságokra kell azt bízni:

*„A mezőgazdasági munkások dolgozók ne higgyenek, a félrevezetésnek, inkább igyekezzenek, az ilyeneket meggyőzni, és ha mégsem sikerül, adják át a rendőrségnek.”*³⁷⁹

Az agitációk, a megfélemlítések és a rendíthetetlen pártakat következtében az országos tévesztés kezdetén, 1948-ban Hajdúnánáson is megalakult az első szocialista közös gazdaság 60 tag egyesülésével, 570 katasztrális holdon.³⁸⁰ A gazdaság helyzetéről, körülményeiről gyakorlatilag nem maradt írásos forrás, egyes visszaemlékezésekből tudjuk, hogy feltehetőleg Bocskai nevét viselte és Gyulai András vezetésével jött létre.³⁸¹

Ebből a szövetkezeti csoportból 3 termelőszövetkezet alakult: 1949. december 21-én, Sztálin születésnapján a December 21, 1950. február 25-én a Micsurin és 1950 őszen a Táncsics Tsz. 1949-ben alakult a Dózsa Tsz. 61 családdal, közel 1000 hold nagyságú területen, és 1960-ra megduplázta területét.³⁸² Ugyancsak 1949-ben jött létre a Haladás Tsz. Az 1950-es évek elején újabb termelőszövetkezetek keltek életre, 1952-ben szerveződött a Petőfi és a Kossuth Tsz.³⁸³ Utóbbi két szövetkezet méretében a kisebb, gazdálkodásában viszont az eredményesebb közös gazdaságok közé tartozott, mint az Hajdúnánás Város Mezőgazdasági Osztálya 1955. február 4-én kelt jelentéséből is kiderült:

*„Városunkban általában inkább az jellemző, hogy a kis területtel bíró tsz-ek gazdálkodása az eredményesebb. Ilyen a Petőfi és a Kossuth Tsz. A nagy tsz-eink eredménytelenségére jellemző a kis számú tagság és az igen nagy fokú eladósodás [...]”*³⁸⁴

³⁷⁹ A Magyar Kommunista Párt Hajdúnánási szervezetének iratai. Az 1945. június 15-én tartott vezetőségi ülés jegyzőkönyve. – MNL HBML XXXV. 51. 1.

³⁸⁰ A hajdúvárosok közül a hajdúnánási termelőszövetkezet tekinthető a legelsőnek, Hajdúböszörményben és Hajdúszoboszlón csak 1949-ben jöttek létre az első közös gazdaságok. – Völgyesi Zoltán: A hajdúvárosok agrártársadalma 1945-1958 között. In: Rákositól Kádárig. Fejezetek a legújabbkori magyar történelemből. (Szerk. Timár Lajos, Valuch Tibor) Debrecen, 1998. 56.

³⁸¹ „Még azt megelőzte, valamilyen Bocskai néven létrehozott Gyulai András képviselt valami kis társulás. Én úgy emlékszem, hogy az volt legelőbb, valahol ott a pusztán. [...] Nem lett ebből semmi, vagy nem tudom, valameddig működött, de nem tudott ez létre vergődni. Csak ilyen kezdeményezésnek maradt.” - Varga Sándor interjú. (Hajdúnánási Rákóczi Tsz. alapító tag: 1960; tévesztők: 1963-1984) Készítette: Csizsár Imre. Hajdúnánás, 2008.

³⁸² Csizsár Imre: Termelőszövetkezetek Hajdúnánáson. Debreceni Szemle 2007. 2. szám, 214-215.

³⁸³ Hajdúnánás története. (Szerk. Rácz István) XII. fejezet. Bakó Endre: A meggyorsult idő. Hajdúnánás, 1973. 412.

³⁸⁴ Dokumentumok termelőszövetkezeti mozgalom Hajdú-Bihar megyei történetéhez. A Hajdú-Bihar Megyei Levéltár Közleményei 10. (Szerk. Gazdag István) Debrecen, 1977. 35.

Ezzel a szövetkezeti mozgalom első hulláma be is fejeződött, bár az eredmény még az országos viszonyokhoz képest is lehangoló volt.

Az újonnan megalapított szövetkezetekbe önkéntes formában csak a többségében szegény, a földosztás során birtokhoz jutott újgazdák léptek be. Szinte egyáltalán nem rendelkeztek önálló termelési tapasztalattal, mivel eddig napszámosként, cselédként dolgoztak a gazdák birtokain, és általában csak részfeladatokkal voltak megbízva. Az olyan mezőgazdasági munkákat, mint például a szántás, a kapálás, a betakarítás külön-külön el tudták végezni, de ezek megszervezéséhez, irányításához általában nem volt szakértelmük. Nem voltak eszközeik, igavonó állataik, ezért kezdetben nagy reményeket fűztek a közös gazdálkodáshoz és a nagyüzemi termeléshez.

A jóval nagyobb tapasztalatokkal rendelkező, nagyobb földterületen, régóta hagyományos gazdálkodást folytató, a föld szeretetét családi hagyományként ápoló parasztok viszont súlyos csapásként élték meg a szövetkezetekbe kényszerítést, az agitátorok kíméletlen eljárásait és a legtöbbször apai örökségüket jelentő föld elvesztését.³⁸⁵ Bakó Endre is elismerte összefoglalásában, hogy Hajdúnánáson a kollektivizálás az országosnál is lassabban haladt, ami főként a birtokos parasztok szívós ellenállásán múlt:

„A helyi politikai helyzetet súlyosbította az a tény, hogy a termelőszövetkezetek fejlődése az országoshoz viszonyítva lassúbb ütembe haladt. Ennek az a magyarázata, hogy Nánáson a felszabadulás előtt nem volt nagybirtok, a paraszti lakosság zöme kisbirtokos volt, tehát rendelkezett bizonyos gazdálkodási tapasztalatokkal, munkaeszközökkel, ezért görcsösebben ragaszkodott a régihez, mint az újonnan földhöz juttatott agrárproletárok [...]”³⁸⁶

De hiába alakultak meg az új üzemszervezeti formában a közös gazdaságok, ha nem biztosították a tagság megélhetését, ami kiábrándítóan hatott mindenkire, még a kezdetben lelkes újgazdákra is. A szövetkezeti földek szétszórta, sok tagban feküdtek, ezért kisüzemi módszerekkel és eszközökkel kellett megművelni őket. A tagosítások során a birtokok szétszórtsága csökkent ugyan, de a földterület minden évben változott, így a tervszerű nagyüzemi gazdálkodás feltételei továbbra is hiányoztak. Ráadásul a tagosítások során számos igazságtalanság történt, ami rontotta a termelési feltételeket és műveletlen földeket, parlagon hagyott parcellákat eredményezett:

³⁸⁵ Az első termelőszövetkezetek előszeretettel telepedtek a nagygazdák tanyaközpontjaiba, hogy kifejezzék a folyamat visszafordíthatatlanságát, s olykor a lakóingatlanokat is használatba vették, hogy hatalmukat demonstrálják. A magángazdasági épületek kisajátítása során építőanyag hiányra hivatkozva bontották le még a melléképületeket is. Sokak emlékében úgy él ez az időszak, mint a nagy tanyabontások időszaka, amikor a hatalom igyekezett elpusztítani mindent, amit a hagyományos gazdálkodás és a tanya jelentett.

³⁸⁶ Hajdúnánás története XII. fejezet... i. m. 443.

„A hajdúvárosokban a legtöbb visszaélés a birtokösszevonásokkal kapcsolatban Hajdúnánáson történt [...] Az erőltetett tagosítás a birtokos parasztság tulajdonosi mivoltját sértette, a földbirtokviszonyok körüli bizonytalanság pedig a súlyosbodó terhekkel együtt a termelési biztonság teljes megrendüléséhez vezetett. Hajdúnánáson például 1953 tavaszán a határszemle során közel kétezer hold földet találtak megműveletlenül, s ezek nagy része egyéni gazdák tulajdona volt.”³⁸⁷

Az alacsony mezőgazdasági árak és a beszolgáltatási kötelezettség a szövetkezeteket is érzékenyen érintette, de a belső jövedelemelosztás is számos feszültség forrása lett. Szovjet mintára – akárcsak a kolhozokban – a szövetkezeti tagok jövedelme a teljesített „munkaegységek” függvénye volt. A munkaegység *„egyrészt a közös gazdaság különféle munkáinak mértékegysége, másrészt pedig a teljesített munka értékelési egysége is volt, mely a tagsági jövedelem év végi felosztásának alapjául szolgált”*.³⁸⁸ A rendszer lényege az volt, hogy minden tagnak meghatározott munkamennyiséget kellett teljesítenie, amit munkaegységekben mértek, és a közös gazdaság jövedelméből a megszerzett munkaegységek száma szerint lehetett részesedni a maradékelv alapján. Először tehát az állami (többek között beadási) kötelezettségek teljesítésére, valamint a szövetkezet termelési alapjainak a feltöltésére került sor, és csak azután következett a tagok kifizetése. Hajdúnánáson, – akárcsak az országban gyakorta – a frissen megalakult, és rendkívül nehéz körülmények között termelő szövetkezetek jövedelme nem biztosította a tagok megélhetését. A kollektivizált nagyüzemek nem egyszer ki sem tudták fizetni a parasztokat, de ha fizettek is, arra egy évben csak egyszer került sor.

A munkaegység mindemellett az elvégzett munkának csak a mennyiségét fejezte ki, a minőségét nem, és a rendszer működtetéséhez jelentős adminisztrációra volt szükség. A nehezebb munkafajták esetében nagyobb volt a jóváírt munkaegység mértéke, viszont a munkanormák aránytalan megállapításából következően mégsem lehetett kellő mennyiségű munkaegységet szerezni általuk. A könnyebb munkák esetében viszont adott volt a lehetőség a normák többszörös túlteljesítésére, a szövetkezeti maradványból való minél nagyobb részesedés kiharcolására. A tagok célja a munkaegységek gyűjtése lett, és az elvégzett munka minősége már nem is számított. A termelési hatékonyság ebből kifolyólag folyamatosan csökkent, kevesebb lett a szétosztható jövedelem, így a megszerzett munkaegységek valós

³⁸⁷ Völgyesi Zoltán: A hajdúvárosok agrártársadalma... i. m. 56.

³⁸⁸ Varga Zsuzsanna: Politika, paraszti érdekvédelem és szövetkezetek Magyarországon 1956-1967. Budapest, 2001. 36.

értéke is devalválódott.³⁸⁹ A megélhetés rendkívül nehézé vált, s megkezdődött a fiatalok elvándorlása a fejlődő iparvárosokba. A kollektivizálás első kísérlete tehát Hajdúnánáson is megbukott.

A Nagy Imre-kormány intézkedései a termelészövetkezetek terheit is csökkentették, de a jelentős számú kilépések miatt a szövetkezeti mozgalom 1953-ban háttérbe szorult. Főként a kis- és középbirtokos parasztok hagyták el a nagyüzemet és elkezdték újból felépíteni kisgazdaságaikat. A Hegedűs-kormány hatalomra kerülése és a szövetkezetesítés második hulláma Hajdúnánáson is újraindította a beléptetéseket, és 1955 folyamán egy új termelészövetkezet is létrejött, a Szikra Tsz.³⁹⁰

Az 1956-os forradalom, amely során felszínre kerültek a helyiek sérelmei, és a földjüket elvesztő parasztok indulatai, rendkívüli erővel csapott le a termelészövetkezeti mozgalomra. A Petőfi Tsz feloszlott, a tagság jelentős része, pedig kilépett a közös gazdaságokból. Nem is lehet ezen csodálkozni, hiszen például a Micsurin Tsz esetében olyan terméskiesés volt tapasztalható, hogy az állatállomány életben tartása érdekében a tagság részesedését korlátozták, mint az egy 1957. november 29-én kelt törvényességi ellenőrzés során kiderült:

„Ellenőriztük az állatállomány nagyságát is, megállapítást nyert ,hogy a tsz-nek 41 db lova, 38 db tehene, 8 db ökre, 61 db növendék állata, 258 db juh és 138 db sertés állománya van. Az átteleltetéshez szükséges szálas takarmánynak mintegy 50%-a van csak biztosítva, melynek a pótlására a szokásosnál több silót kívánnak készíteni, míg a szemes takarmány a szükségletnek megfelelően biztosítva van, de csak azzal a feltétellel ha munkaegységre kukoricát egyáltalán nem osztanak, illetve árpából, zabból, borsóból együttesen is csak legfeljebb munkaegységként 1 kg kerül kiosztásra.”³⁹¹

Kádár János hatalomra kerülése, és a diktatúra restaurációja viszont végérvényesen eldöntötte a kérdéseket, és a kollektivizálás, – az ígéretek ellenére – újból megkezdődött. A vidékről történő elvándorlás, amely már az 1940-es évek végén megfigyelhető volt, új lendületet vett. Országosan 1956-ban több mint 255 ezer, 1957-ben több mint 340 ezer ember hagyta el a vidéket, és a mezőgazdaságot.³⁹² Hajdúnánásról 1949 és 1960 között több mint

³⁸⁹ Uo., 36-38.

³⁹⁰ Hajdúnánás története XII. fejezet... i. m. 412.

³⁹¹ Dokumentumok termelészövetkezeti mozgalom Hajdú-Bihar megyei történetéhez. A Hajdú-Bihar Megyei Levéltár Közleményei 10. (Szerk. Gazdag István) Debrecen, 1977. 101.

³⁹² Romány Pál: Az Agrárpolitikai Tézisektől a Nemzeti Agrárprogramig 1957-1997. In: A magyar agrártársadalom a jobbagyság felszabadulásától napjainkig. (Szerk. Gunst Péter) Budapest, 1998. 349.

2300 ember vándorolt el, feltehetően az agrárium kiszámíthatatlan jövője és a jobb megélhetés miatt.³⁹³

A városban 1958-ban került kidolgozásra egy hároméves és egy tizenöt éves mezőgazdaság-fejlesztési terv, ami már egyértelműen a nagyüzemekkel számolt. A termelőszövetkezetek életében jelentős változásnak tekinthető, hogy a korábbi December 21 Tsz nevét, Sztálin megítélésének módosulására tekintettel meg kellett változtatni. A szövetkezet új neve pedig „Új Élet” lett, és 1957 folyamán új közös gazdaságok is alakultak: a Bocskai és a Jókai Tsz.³⁹⁴ A kollektív mezőgazdaság helyi kibontakozását nehezítette viszont, hogy tiltakozásul a parasztság jelentős része passzív ellenállásba kezdett, nem vetett el, és a szövetkezetben sem vette fel a munkát.³⁹⁵ 1959. október 17-én a Városi Pártértekezleten is téma volt a munkafegyelem kérdése, s a Pártbizottság beszámolójában is kiemelték, hogy ezen a téren lépéseket kell tenni:

„Kapkodás, széthuzás meg nem értés tapasztalható a termelőszövetkezeti tagok elosztásánál, ezért a munkafegyelem megszilárdítására, nagyobb gondot kell fordítani. Több esetben tapasztaljuk még mindig, hogy egyes termelőszövetkezeti tagok a legnagyobb munkaidőben keveset dolgoznak, későn fognak munkához, stb. A munkafegyelem megsértőivel szemben a termelőszövetkezetek vezetősége nem él kellőképpen a mintaalapszabályzat adta lehetőségekkel, ritkán alkalmazzák a munkaegység levonást, a károk megtérítését.”³⁹⁶

A hatalom képviselői viszont felújították az agitációt, teherautókkal járták a vidéket, ha nem volt valamelyik gazda otthon, azt addig keresték, míg meg nem találták, és igyekeztek szóval, példákkal meggyőzni a belépésről. Mezőgazdasági szakemberek tartottak előadásokat a szövetkezetek előnyeiről, és a meglévő téeszeket is igyekeztek kiemelten támogatni, hogy vonzóvá váljanak a bizalmatlan parasztság körében. 1960 nyarán az MSZMP intézkedési tervet készített Hajdúnánás város mezőgazdaságának szocialista átszervezésére, amelyből kiderült, hogy addig a összes földterületnek a 69,17%-a került a szocialista szektorok használatába, s további 13 ezer kat. hold területet kívántak bevonni a közös gazdálkodásba, hogy így még a nyár folyamán befejezzék a kollektivizálást.³⁹⁷ A cél elérése érdekében mozgósították az agitátorokat, akiknek a tevékenységét tudatos szervezőmunka előzte meg:

³⁹³ Hajdúnánás története (Szerk. Rácz István) II. fejezet. Kováts Zoltán: A népesség. Hajdúnánás, 1973. 81.

³⁹⁴ Csiszár Imre: Termelőszövetkezetek Hajdúnánáson... i. m. 220.

³⁹⁵ A forradalom után, a kezdeti időben a szövetkezeti tagság mindössze 68%-a kezdett el dolgozni. - Hajdúnánás története XII. fejezet... i. m. 414.

³⁹⁶ MNL HBML XXXV. 11. a/1.d. MSZMP Városi Bizottsága. Hajdúnánás. Jegyzőkönyv, Városi Pártértekezlet, 1959. október 17., 9.

³⁹⁷ MNL HBML XXXV. 11. C/35. Új Élet Tsz. MSZMP alapszervezet iratai. Intézkedési terv., 1.

„Az átszervezésért folyó agitációs munkát társadalmi ügyé kell tenni, biztosítani, hogy a fejlesztési munkában a párttagok és a pártonkívüliek legjobbjai résztvegyenek, valamennyi pártszervezet, üzem, hivatal és társadalmi szervek részéről. [...] Június 5-ig az agitációs brigádok vezetőit eligazításra össze kell hívni. Június 9-én a pártszervezetek vezetői és a gazdaságvezetők által kiválogatott népnevelőket a vasárnapi napokra szervezett agitációs munka megkezdése előtt közös eligazításra össze kell hívni. [...] Június 12-től július 17-ig minden vasárnap egésznapos egyéni agitációt kell végezni, július 17-től pedig az egyéni agitációt állandósítjuk, rendszeressé tesszük minden napra. [...] A vasárnapi agitációs munkákra helyileg 400 népnevelőt, az állandó agitációs munkára pedig 300 népnevelőt kel biztosítani.”³⁹⁸

Az átszervezés összefogása és irányítása érdekében a Városi Tanács épületében Központi Fejlesztési Irodát hoztak létre, amelynek tagjai lettek Tóth Gábor, Szilágyi Gyula, Puja Györgyné, Pallagi János, Reszegi Imre, Jóna Antal, Mezei János, Horváth Imre, Mikó Lászlóné és Takács János.³⁹⁹ Így végül az állam érvényre tudta juttatni az akaratát és 1960 decemberére a hajdúnánási gazdák (többnyire a családfők) 80%-a aláírta a belépési nyilatkozatot és ezzel a tagok száma elérte 3200-at, és a termelőszövetkezetek területe 28.500 holdra emelkedett.⁴⁰⁰

A Pártbizottság 1961. április 13-i ülésén a Végrehajtó Bizottság szigorúan bizalmas jelentésében elégedetten számolt be a hajdúnánási kollektívizálásról. A dokumentumból az is kiderült, hogy mindössze 50-60 egyéni gazda maradt kívül a szövetkezeteken:

„A mezőgazdaság szocialista átszervezésének befejezésével új helyzet alakult ki. Megszűnt az addig fennálló kettősség, kialakult a termelőszövetkezetek területi egysége s ezen keresztül a nagyüzemi gazdálkodás alapvető feltételei. Az átszervezés befejezésével a földrendezés alá eső terület 96%-os szocialista szektor használatába került. Kb. 50-60 azoknak a száma, - akik ténylegesen egyéni parasztnak tekinthetők, kik nem léptek be termelőszövetkezetekbe. Az átszervezés végrehajtását pozitívként lehet értékelni, mert azt a Párt politikájának megfelelően hajtottuk végre. E munkában nagy szerepe volt valamennyi párt, állami gazdasági és tömegszervezeteknek egyaránt. Az átszervezés idején sikerült biztosítani az elvi és cselekvési egységet.”⁴⁰¹

³⁹⁸ MNL HBML XXXV. 11. C/35., Uo., 2.

³⁹⁹ MNL HBML XXXV. 11. C/35., Uo., 4.

⁴⁰⁰ Hajdúnánás története XII. fejezet... i. m. 414.

⁴⁰¹ MNL HBML XXXV. 11. a/3. MSZMP. Városi Bizottság. Pártbizottsági ülés, 1961. április 13., Szigorúan bizalmas jelentés, 1.

A következő években, évtizedekben Hajdúnánáson is megfigyelhető volt az a folyamat, hogy a kisebb, kevésbé hatékony, rosszul jövedelmező szövetkezetek beolvadtak a nagyobb termelőkapacitással rendelkező és jobban szervezett nagyüzemekbe. Először a Kossuth Tsz vált életképtelenné, és 1959. december 30-án beolvadt a Tánacsics Tsz-be. A két szövetkezet egyesüléséből új nagyüzem született, a Lenin Tsz, de ennek is komoly hatékonysági problémái lettek.⁴⁰²

Egy évvel később, utolsóként alakult meg Hajdúnánáson a Rákóczi Tsz, ami főként olyan módosabb, dolgos emberekből állt, akiknek az ún. „Vidi föld” területén feküdtek a birtokaik. Ők lelkesedtek a legkevésbé a szövetkezeti mozgalomért, és szívós ellenállásuk miatt már 1949-től folyamatos inzultusokat kellett elszenvedniük. Most azonban ők is szövetkezetbe tömörültek, de a közös gazdálkodás számukra nem volt azonos a szovjet minta követésével, és belső működésüket igyekeztek saját maguk kialakítani. Végül a hatékony szervezés, a tagság érdekeinek a figyelembe vétele, valamint a minőségi munka következtében igen kiváló eredményeket tudtak felmutatni. A párt és a tanács vezetői viszont emiatt is rossz szemmel nézték a Rákóczi sikerét, és mint „kulák” téeszt, vagy „börkabátos” téeszt tartották számon.

Ehhez kapcsolódik, hogy főként az Alföldön, ahol egy-egy településen több közös gazdaság is alakult, a termelőszövetkezetek gyakran differenciálódtak tagságuk korábbi társadalmi helyzete szerint. Ahová főként szegényparasztok, egykori napszámosok léptek, azok lettek a „mezítlábas” téeszek, ezzel szemben, amelyik nagyüzemet középparasztok, vagy módosabb gazdák hozták létre, azokat „börkabátos” téesznek nevezte el a népnyelv.⁴⁰³

1962-ben a Bocskai Tsz beolvadt a Micsurin Tsz-be, amely Hajdúnánás egyik legnagyobb és legjelentősebb szövetkezete volt, és évi több tízezres nagyságrendű baromfityénységéről híresült el.⁴⁰⁴ Az utolsó jelentős változás a hajdúnánási termelőszövetkezeti rendszerben az 1970-es években következett be. A Lenin Tsz és a Rákóczi Tsz egyesüléséből, 1977. január 1-jén született meg a Béke Tsz., amely az összevont vagyonnak, és a centralizált termelőkapacitásnak köszönhetően az egyik legjelentősebb szövetkezetté vált.⁴⁰⁵ A két szövetkezet egyesülése már régóta napirenden volt és mindkét

⁴⁰² Vö: Csiszár Imre: Termelőszövetkezetek Hajdúnánáson... i. m. 215.

Varga Sándor véleménye szerint a Lenin Tsz. működésében felmerülő problémák egyik legfőbb oka a párt túlzott befolyásában keresendő: „A tagságból sok volt párttag, a többi szövetkezettel összehasonlítva.” - Varga Sándor interjú. (Hajdúnánási Rákóczi Tsz. alapító tag: 1960; téeszelnök: 1963-1984) Készítette: Csiszár Imre. Hajdúnánás, 2006.

⁴⁰³ Vö: Romány Pál: Az Agrárpolitikai Tézisektől a Nemzeti Agrárprogramig... i. m. 370.

⁴⁰⁴ Csiszár Imre: Termelőszövetkezetek Hajdúnánáson... i. m. 216-217. és 220.

⁴⁰⁵ Draviczy Imre: Hajdúnánás tanyavilága. I. rész. Élet a pusztán. 1991., 145. – MNL HBML XIV. 18. 2.d.

szövetkezet tagsága támogatta, mivel a nagyobb üzemi méretektől nagyobb teljesítményt, jobb eredményeket remélt.⁴⁰⁶

A nagyüzemi termelés lassú kibontakozása, és a helyi társadalom ellenállása sokáig visszavetette a mezőgazdasági termelést, de az 1960-as évek második felétől kezdődően, főként az 1970-es években már komoly eredményeket tudtak felmutatni a termelőség-szövetkezetek. Mindez elsősorban a nagyüzemek koncentrációjával, és az egységesen művelt területek növekedésével állt összefüggésben, de rendkívül fontos volt az is, hogy a szövetkezeti tagságot érdekeltté tették a minőségi munkában, és a minél hatékonyabb termelésben. Ennek a részeként igyekeztek évközben is jövedelemhez, és megélhetéshez juttatni a szövetkezeti tagságot. Háttérbe szorult a munkaegység-rendszer korábbi típusa, és kiegészült egy igen jelentős természetbeni premizálással, ráadásul a legtöbb esetben a munkaegységet a prémiummal együtt egyéenként, nem pedig brigádonként vagy munkacsoportonként írták jóvá. Megnövekedett a részes művelés és a háztáji gazdaságok szerepe is, melyek nagyban segítették a tagság folyamatos jövedelemhez jutását. Varga Zsuzsanna kutatásaiból tudjuk, hogy a termelőség-szövetkezetek többségében már a forradalom után változtattak a jövedelemelosztási módokon:

*„1956/57 fordulóján a tsz-ek többségében áttértek egy olyan rendszerre, melynek keretében a terméseredményből meghatározott részt kaptak. A munkateljesítmény mérésének és a közvetlen jövedelemelosztásnak is az a terménymennyiség lett az alapja, amelyet az egyén (esetleg kisebb-nagyobb csoport) előállított.”*⁴⁰⁷

Mindezek következtében a termelőség-szövetkezetek fejlődésnek indultak, és az országos folyamatokból, ha nem is egyformán, de a hajdúnánási térszek is kivették a részüket. Különösen a rendkívül nagy Micsurin Tsz., a példaértékű gazdálkodást folytató Rákóczi Tsz., majd a korszak második felében a Rákóczi és a Lenin Tsz-t egyesítő Béke Tsz. tűnt ki.

Hajdúnánás határában a legjelentősebb szántóföldi növénynek a XX. század második felében is a búza, a kukorica és az árpa számított, de maguk a termelőség-szövetkezetek is rendkívül sokféle növényfajta termesztésével próbálkoztak.⁴⁰⁸ A közös gazdaságok búzából 15 mázsa, árpából és kukoricából 20-20 mázsa, míg a cukorrépából 200 mázsa körüli holdankénti hozamot produkáltak az 1970-es évek elején.⁴⁰⁹

⁴⁰⁶ MNL: HBML XXXV. 11. C/32. Rákóczi Termelőség-szövetkezet Pártalapszervezet iratai. Gyöngyösi László Tsz. párttitkár 1972. december 20-i jelentése., 1-2.

⁴⁰⁷ Varga Zsuzsanna: Politika, paraszti érdekérvényesítés... i. m. 39.

⁴⁰⁸ Kiseb-nagyobb területen még az 1970-es években is termeltek többek között lucernát, dohányt, napraforgót, kendert, vöröshérét, borsmentát, tormát és rizst is.

⁴⁰⁹ Hajdúnánás története XII. fejezet... i. m. 416.

Az öntözésre különösen a Keleti Főcsatorna közelsége miatt nyíltak jó lehetőségek, amiket egyre jobban sikerült kihasználniuk a szövetkezeteknek. 1953-ban még csak 450, 1973-ban viszont már több mint 5000 hold öntözését tudták biztosítani. Még 1952 nyarán az őslegelő egy részét feltörték, és rizst vetettek bele, hatalmas anyagi ráfordítással. Az így megépült öntöző rizstelepnek kezdetben, a frissen feltört földek magas szervesanyag-tartalma miatt jelentős, 22 mázsás holdankénti hozamai voltak, de a monokulturális termelés és a különböző növénybetegségek miatt ez igen hamar visszaesett.⁴¹⁰ Az 1960-as évek elejétől kezdve a szövetkezetek saját kertészetet hoztak létre, ahol népszerű konyhakerti növényeket (borsót, sárgarépát, karfiolt, karalábét, dinnyét stb.) termesztettek.

Ami az állattenyésztést illeti, a szarvasmarha tartása nagy hagyományokkal rendelkezett Hajdúnánáson, és ezzel a termelőszövetkezetek sem hagytak fel. A hagyományos nevelés és a természetes szaporítás viszont lassú megtérüléssel járt, így állandó törekvés maradt a minél gazdaságosabb tenyésztés elérése. A termelőszövetkezetek összes állatállományának a 34%-a viszont sertés volt az 1970-es évek elején, ami egyértelműen jelzi, hogy a sertéstartás hagyományai a nagyüzemi keretek között is tovább éltek, de még ez is elmaradt a korábbi paraszti gazdaságok sertéstartási potenciáljához képest. 1956-ban például 17.689 sertés volt Hajdúnánáson, de ebből csak 1765 darab (alig 10%) tartozott a termelőszövetkezetek állományához.⁴¹¹

A közös gazdaságok állatállományát tekintve fontos szerepe volt a juhtartásnak is, amit az összes legelő 20%-án folytattak, de 1962-től igen jelentőssé vált a baromfitartás is.⁴¹² Szinte mindegyik termelőszövetkezet foglalkozott baromfival és a szövetkezeti állomány 1958 és 1966 között 1000-ról 400 000-re nőtt.⁴¹³ Az állattenyésztésben, különösen a baromfitartásban fontos szerepük volt a háztáji gazdaságoknak is, ahol a tyúk, a kacska, a pulyka, a lúd és a liba is gyakran előfordult.

A folyamatos gépesítés ellenére a lótartás nélkülözhetetlen volt még az 1970-es években is, mivel ezáltal is csökkent a gazdák és a szövetkezetek kiszolgáltatottsága a gépállomásnak. Hajdúnánáson 1948-ban létesült gépállomás, igazán nagy gépei az állami gazdaságok mellett csak a gépállomásoknak lehettek, amit politikai célokra is igyekeztek felhasználni. Romány Pál megfigyelése szerint:

⁴¹⁰ Uo., 413. és 415.

⁴¹¹ Hajdúnánás története XII. fejezet... i. m. 417.

⁴¹² Elsősorban a Micsurin termelőszövetkezet legfőbb ágazatává vált a baromfitenyésztés, különösen a libatartás. Az éves darabszám gyakran elérte a több tízezer darabot, és ez az ágazat mindig meghatározó fontosságú maradt a szövetkezet életében.

⁴¹³ Hajdúnánás története XII. fejezet... i. m. 417.

„[...] a gépállomásokat – szovjet mintára, szolgáltatásaik révén, a parasztsággal való gyakori érintkezés okán – a politika letéteményesének, a pártpolitika érvényesítőjének (is) tekintették. A gépi munkák ellenértékét jobbra természetben (kenyérgabonában) kérték a gépállomások, így az 1956-ban eltörölt állami beadást helyettesítő készletgyűjtést is végeztek.”⁴¹⁴

Hajdúnánáson a gépállomásnak 1951-ben 30 erőgépe (főleg traktora), 5 vontatója és 6 aratógépe volt, de már 1956-ra ez jelentősen bővült, hiszen ekkor már 80 traktor és 75 egyéb erőgép tartozott a gépparkjához.⁴¹⁵

A város mellett, Tedejen, 1949-50-ben állami gazdaság is alakult. A szovhoz több, kisebb állami tulajdonba került birtok összevonása révén jött létre, és nem egy korábbi nagybirtok képezte az alapját, ami a kezdetben igen jelentős széttagoltság miatt komoly termelési problémák forrása lett. A mai Tedej azonban az állami gazdaság megalakulása után épült ki, jelentős fejlődésnek viszont csak az 1956-os forradalom bukását, és a Kádár-rendszer megszilárdulását követően indult. Az 1950-es évek első felében a gazdaság életében nem a termelési szempontok domináltak, sokkal nagyobb hangsúlyt kapott a politikai szempont, ami – a kor retorikájának megfelelően – a „belső ellenséggel” való leszámolással is összekapcsolódott. Itt működött ugyanis 1951 és 1953 között a hírhedt hortobágyi táborok egyike, és a gazdaság telepén a nyugati- és déli határszélről kitelepített családok, az állandó őrizet alatt tartott kényszermunkatábor foglyai dolgoztak.

A kezdeti időkhez képest az állami gazdaság szántóterülete jelentősen kibővült. 1962-ig a gazdasághoz csak Tedej tartozott, ekkor viszont hozzácsatolták a Bakóhátot és a böszörményi rétet is, aminek köszönhetően a művelhető terület közel 7000 holdra nőtt. 1967-ben a dorogi kerület is az állami gazdaság része lett, és így a szántóterület már meghaladta a 8000 holdat is. A területnövekedéssel párhuzamosan javult a gazdaság szakember-ellátottsága is, ami jobb munkaszervezést és nagyobb hatékonyságot eredményezett. A növénytermesztés tekintetében a búza, a kukorica, a lucerna, és a cukorrépa holdankénti hozamai az 1960-as évek elejétől folyamatosan emelkedtek, különösen a kukoricatermesztés hatékonysága javult ugrásszerűen az 1970-es évek elejére. 1971-ben a búza és a kukorica esetében a termésátlag (20,8 és 34 q/kat. hold) magasabb volt, mint a amit a szövetkezeti szektor (15 és 21 q/kat. hold) fel tudott mutatni.⁴¹⁶

⁴¹⁴ Romány Pál: Az Agrárpolitikai Tézisektől a Nemzeti Agrárprogramig... i. m. 378.

⁴¹⁵ Hajdúnánás története XII. fejezet... i. m. 413.

⁴¹⁶ Hajdú-Bihar Megye Statisztikai Évkönyve 1971. Debrecen, 1972. – Vonatkozó adatok.; valamint: Hajdúnánás története XII. fejezet... i. m. 420.

A Tedeji Állami Gazdaságra vonatkozó főbb adatok 1955 és 1971 között ⁴¹⁷				
	1955	1962	1967	1971
Szántóterület (k.h.)	4160	6927	8352	8134
<i>Állatlétszám</i>				
szarvasmarha	758	1788	2399	2060
sertés	—	482	10.219	10.156
juh	1526	3295	4676	—
<i>Növényhozamok (q/kh)</i>				
búza	15,9	16,8	16,6	20,8
kukorica	22,3	15,2	17,92	34,0
lucerna	25,1	24,1	38,13	36,7
cukorrépa	170,0	145,5	180,8	192,8
<i>Gépellátottság</i>				
traktor	45,7	102,8	122,6	139,4
kombájn	—	9	9	12
tehergépjármű	—	6	8	11

7. kép

Munkásszállás a Tedeji Állami Gazdaságban 1973-ban, a felújítás előtt (saját gyűjtés)

Az állami gazdaság állatállománya a szocialista átalakítást követő évtizedekben elsősorban szarvasmarhából, sertésből és juhból állt. A sertésállomány darabszáma az 1960-as évek második felében már a 10.000 darabot is meghaladta. A szovhoz mindig is rendelkezett önálló gépparkkal, ami kezdetben csak néhány traktort jelentett, de az 1960-as évektől volt

⁴¹⁷ Forrás: Hajdúnánás története XII. fejezet... i. m. 420.

már kombájnn és tehergépjármű is. A traktorok száma folyamatosan emelkedett, és az 1970-es évek elején már közel 140 traktor állt az állami gazdaság rendelkezésére.

A nagyüzemi termelésre történő átállás tehát a mezőgazdaság minden szektorát érintette, és hatást gyakorolt a vidék, és a vidéki emberek mindennapi életére is. Változott a hagyományos életmód, felbomlottak a korábbi paraszti közösségek és átadták helyüket a különböző munkaszervezeti formáknak, a brigádoknak, a munkacsapatoknak, és végső soron a szövetkezeti tagságnak.

A szövetkezeti program megindulását, és a közös gazdálkodásra történő áttérés különböző rohamait, valamint az ezeket kísérő atrocitásokat rendkívül nehezen viselte a nyugodt életmódhoz szokott, hagyományos földműveléshez értő paraszttársadalom. Az 1960-as évek elejére teljesen új agrárszerkezet jött létre, és ezzel összefüggésben a vidék élete is megváltozott. Alig másfél-két évtized alatt új társadalmi szerkezet és új településarculat jött létre, átformálva ezzel az elmúlt évszázadok alatt kialakult rendszert, gazdasági és kulturális tekintetben is egyaránt.

A vidéki Magyarország ilyen fajta változását tekinthetjük fejlődésnek, modernizációnak, és valóban együtt járt, - főként az 1970-es évektől – egy viszonylag jelentős életminőség-javulással is, de kétségtelen, hogy mindezt aligha lehetne természetes folyamatnak nevezni. Az agrárium átalakítása és a földből élő népesség életének a gyökeres megváltoztatása kívül jött, szovjet mintákat követett, és mesterséges, erőltetett formában történt meg.

Az átalakulás, és a kezdeti kiszámíthatatlanság jelentős mértékű elvándorlást eredményezett, és ennek tudható be, hogy a népesség jelentős része a mezőgazdaságtól elfordulva inkább a fejlődő iparvárosokban keresett megélhetést. Alig 40 év alatt, 1955 és 1995 között, egyes számítások szerint több mint 7 millió ember hagyta el a falvakat.⁴¹⁸ Addig, amíg 1949-ben még a magyarországi népesség 62%-a falvakban, községekben élt, ez az arány 1985-re 43,6%-ra csökkent.⁴¹⁹

Különösen 1960 és 1971 között volt jelentős az elvándorlás vidékről, évente 90-100 ezer főt tett ki, míg a fordított irányú népességmozgás, a városokból a falvakba történő átköltözés ennek a felét sem érte el. A különbség évente 50 ezer fő körül mozgott.⁴²⁰ A belső migráció és a településstruktúra változása együtt járt a mezőgazdaságban dolgozók számának

⁴¹⁸ Romány Pál: Az Agrárpolitikai Tézisektől a Nemzeti Agrárprogramig... i. m. 348.

⁴¹⁹ Kaposi Zoltán: Magyarország gazdaságtörténete 1700-2000. Budapest-Pécs, 2002. 391.

⁴²⁰ Lásd: Valuch Tibor: „Községünkben nagy előrehaladást értünk el a szocializmus építése terén” A történeti parasztság és az életmód változásai Magyarországon a hatvanas években. In: Múlt századi hétköznapiak. Tanulmányok a Kádár-rendszer kialakulásának időszakáról. (Szerk. Rainer M. János) Budapest, 2003. 139.

csökkenésével is, és mindez oda vezetett, hogy 1996-ra az aktív keresőknek már csak a 7-8%-a foglalkozott földműveléssel.⁴²¹

8. kép

Kosárfonó asszonyok Hajdúnánáson az 1960-as években (saját gyűjtés)

Ez a jelenség Hajdúnánáson is megfigyelhető volt, bár itt még 1960-ban is a népesség több mint a fele a mezőgazdaságból élt. A lakosság 1/5-e már ekkor is az iparban, főként az építőiparban helyezkedett el, de ők is elsősorban nem a városban, hanem a környező településeken kaptak munkát.⁴²² Az elvándorlást csak tovább erősítette, hogy az 1949 és 1960 közé eső beruházásokból Hajdúnánás alig részesült, hiszen ez az iparfejlesztés és az iparvárosok születésének az időszaka volt.

A mezőgazdaságtól való elfordulás és az ipar jelentőségének a növekedése ellenére a népesség jelentős része továbbra is kapcsolódott a mezőgazdasághoz valamilyen formában. Nem egyszer dolgoztak a család háztáji gazdaságában, és gyakran foglalkoztak haszonállatok tartásával is, annak ellenére, hogy a munkakönyvekben már valamilyen ipari üzem szerepelt. Ezek az egykori parasztok már nem rendelkeztek saját földterülettel, és hivatalosan már nem

⁴²¹ Romány Pál: Az Agrárpolitikai Tézisektől a Nemzeti Agrárprogramig... i. m. 351.

⁴²² Hajdúnánás története II. fejezet... i. m. 83.

is földművelők voltak, ám mégsem hagytak fel teljesen a mezőgazdasági munkával, és ha mást nem is tettek, állatokat tartottak.⁴²³

Új jelenségként megjelent körükben az ingázás, és az ingázók többsége bár még kötődött a földhöz és szűkebb lakókörnyezetéhez, azonban már kiszakadt abból a társadalmi és kulturális milióból, amelyben felnevelkedett. Az agrárium, a háztáji már csak kiegészítő jövedelemszerzés volt, az egykori parasztok alkalmazottak lettek.⁴²⁴

Az életmód, az életminőség igazi változása, és a vidéki élet végleges átalakulása azonban az 1960-as - 1970-es években gyorsult fel. Ekkor már a termelőszövetkezetek megszilárdultak, működésük, belső szervezetük stabilizálódott, és a jobb munkaszervezet, a fokozódó gépesítettség, és a szövetkezeti tagság nagyobb beleszólása a gazdaság ügyeibe jelentős hatékonyság-növekedéssel járt együtt. Ebbe az irányba mutatott a szövetkezeti koncentráció is, ami a különböző közös gazdaságok egyesülését, és az életképesebb térszek földterületének a kibővülését jelentette. Ekkor már voltak olyan jól működő termelőszövetkezetek is, ahol a tagok érdekeltté váltak a minél nagyobb terméseredményekben, és a nagyüzemi termelés – kiegészülve a háztáji gazdasággal – számukra is jövedelmezővé vált.

A termelőszövetkezetek többségében 1956 után a jövedelemelosztási elvek is jelentősen megváltoztak a korábbi időszakhoz képest. 1956 és 1957 fordulóján már megjelentek a nagyüzemekben a természetbeni részesedés különféle formái, amelyek lehetek prémiumok is, vagy a hagyományos részes művelés különféle fajtái. Ennek jelentősége abban állt, hogy nem egy elvont fogalom a munkaegység, hanem maga az előállított termény lett a teljesítmény mérésének és az elosztásnak is az alapja.⁴²⁵

⁴²³ Régebben, a két világháború között az ilyen típusú földterület nélküli kisállattartás kifejezetten a pesti peremkerületek és néhány, főként az agglomerációhoz tartozó kisebb település sajátossága volt. A XX. század második felében már a nagyobb ipari centrumok vonzáskörzetében is elterjedtek az ilyen típusú kiegészítő gazdaságok. Esetükben a fő célnak minden esetben az önellátás tekinthető, és a tevékenység folytatása legtöbbször az anyagi lehetőségek változásától függött. – Vö: Tóth A. Ernő: Mezőgazdasági kistermelés, családi termelés. Budapest, 1988. 119.

⁴²⁴ Vö: Valuch Tibor: „Községünkben nagy előrehaladást értünk el a szocializmus építése terén”... i. m. 155-156.

⁴²⁵ Varga Zsuzsanna álláspontja szerint ez a változás már önmagában is elősegítette a termelői érdekeltség növekedését a mezőgazdaságban: „E formánál ugyanis a tagok által egyénenként (esetleg kisebb-nagyobb csoportonként/családonként) előállított termény lett az alapja a munkateljesítmény mérésének és a közvetlen jövedelemelosztásnak is. [...] Ugyanakkor a vezetés egy másik csoportja azzal érvelt, hogy az új ösztönzési megoldások révén a tag érdekelt lesz a termelés minőségének fokozásában, a hozamok növelésében és az önköltség csökkentésében, s ez az állam érdekét is szolgálja.” - Varga Zsuzsanna: Változások a paraszti munka világában Magyarországon az 1950-es években. In: Agrártörténet – Agrárpolitika. Tanulmányok Szuhay Miklós emeritus professzor tiszteletére. (Szerk. Buza János – Estók János – Szávai Ferenc – Varga Zsuzsanna) Budapest, 2006. 439-440.

Hajdúnánáson is áttértek a termelőszövetkezetek a munkaegységről a pénzbeli részesedés rendszerére. A Lenin Tsz Párttaggyűlése például 1963. április 10-én a tagság 90%-ának a jelenlétében, egyhangúlag fogadta el pénzbeli részesedésre történő áttérést.⁴²⁶

A városban az egy dolgozó tagra jutó részesedés 1956 után 9 és 11 ezer forint között mozgott, ami nagyjából megfelelt a megyei átlagnak. 1963-ban és 1964-ben azonban ez a részesedés csupán 7173 és 8819 forintot tett ki, ami jóval elmaradt a megye 10 306 és 11 427 forintos átlagától. A dolgozó tagok egy főre eső részesedése (egyre inkább munkabére) 1968-ban viszont már 16 933 forintot tett ki, ami elmaradt ugyan a megyei átlagtól (18 812 Ft), de folyamatos növekedésben volt, 1972-re a 22 869 forintot, 1973-ra a 28 779 forintot is elérte. A megyei átlagot (31 143 Ft) először 1974-ben sikerült átlépjék a hajdúnánási szövetkezeti tagok jövedelmei (32 627 Ft), de még ezzel is elmaradtak a hajdúböszörményi (40 385 Ft) és a hajdúszoboszlói (38 590 Ft) jövedelemszinttől.

1979-re viszont a hajdúnánási tagok havi jövedelme (5105 Ft) megközelítette a hajdúböszörményi jövedelmeket (5219 Ft), és jóval meghaladta a hajdúszoboszlói béreket (4382 Ft) és a megyei átlagot (4373 Ft). Az életminőség javulásához tehát a bérszínvonal egyértelmű emelkedése is hozzájárult.⁴²⁷

A vidéki élethez egyre inkább hozzátartozott a termelőszövetkezet, ami fokozatosan a település legnagyobb munkaadójává vált. Szaporodtak a melléküzemágak is, és a közös gazdaság nem egyszer már ipari jellegű tevékenységet is folytatott, munkát adva az aktív korú népesség jelentős részének. A szövetkezet ezzel már nem pusztán közös gazdaság, de fontos munkaadó is lett, amit – ahogy arra Romány Pál is utalt – sokan csak a rendszerváltás után, a téészek felszámolását követően ismertek fel:

„A nagyüzemek fiatal, aktív korban lévő személyi állománya viszont már nem belekényszerült, nem is belépett a tsz-be, hanem munkát vállalt benne, mert keresetet nyújtott a számára. Annak is tekintette: munkahelynek, amihez érdemes ragaszkodni. Ezt nem mérte fel kellően a rendszerváltó politikai elit. S csodálkozott, hogy az emberek alig léptek a termelőszövetkezetekből. Földjüket is átadták bérletre a szövetkezetnek.”⁴²⁸

A kezdetben gyűlölt termelőszövetkezetek tehát a vidéki élet fontos szereplői lettek, és megszüntetésük ugyanolyan katasztrófát okozott, mint egykor az erőszakos kollektivizálás. Az 1950-es évek folyamán a vidéki ifjúság gyakorlatilag elmenekült a szövetkezeti program

⁴²⁶ MNL HBML XXXV. 11. C/30. A Lenin Tsz iratai. Jegyzőkönyv a Lenin termelőszövetkezet irodahelyiségében tartott Párttaggyűlésről 1963. április 10-én., 1-2.

⁴²⁷ Az adatok forrása: Hajdú-Bihar Megye Fontosabb Statisztikai Adatai 1956-tól 1964-ig; valamint: Hajdú-Bihar Megye Statisztikai Évkönyve 1965-től 1980-ig. – A vonatkozó adatok felhasználásával.

⁴²⁸ Romány Pál: Az Agrárpolitikai Tézisektől a Nemzeti Agrárprogramig... i. m. 353.

elől, mivel a kezdeti szövetkezetek nem voltak képesek a tagság minimális életszükségeit sem kielégíteni. Hajdú-Bihar megyében, 1950-ben 34 szövetkezetet vizsgálva készített jelentést az illetékes tisztifőorvos. A hatalmas szegénységről, mindennapos gondokról és elképesztő higiéniai állapotokról szóló jelentése hűen tükrözi az akkori helyzetet:

„[...] a tisztaság tekintetében súlyosabb kifogások voltak észlelhetők, s ezeken a helyeken fejtetvesség és ruhatetvesség is időnként tapasztalható, 13 helyen a tisztaságkérdés, úgy a személyi, mint a lakás és a tanyaudvar tekintetében súlyosabb kifogás alá esik, amennyiben a dolgozók ruházata is szűken van, rosszak a lakásviszonyok és a tisztálkodás tekintetében elhanyagoltak. A termelőszövetkezeti csoportok táplálkozási viszonyai tekintetében a vizsgálat megállapította, hogy 10 helyen a táplálkozás vegyes, naponta kétszer esznek főtt ételt és tej-, hús- és gyümölcs fogyasztás is van. 3 helyen szintén megközelítően vegyes táplálkozás van, amely megfelel a közegészségügyi követelményeknek. 21 helyen azonban teljesen egyoldalú a táplálkozás, táplálkozásuk főleg leves- és tésztaeműkből áll és csak kevés zöldséget, tejet és húst fogyasztanak.”⁴²⁹

Ebből is látható, hogy a kezdeti, szovjet mintára bevezetett, és bizonytalan megélhetést nyújtó munkaegységes rendszer nem nyújtott megbízható alternatívát az ipari üzemek által biztosított lehetőségekkel szemben. A termelőszövetkezetek csak az 1970-es évekre tudták elérhetővé tenni tagjaik számára azt a minimális feltételrendszert, hogy biztonsággal megélhessenek. Ezzel összefüggésben a vidék migrációs folyamata, az elvándorlás üteme lassult, bár nem szűnt meg.

A termelőszövetkezetek fejlődése magával hozta a település, és a tágabb környezet átalakulását is. A korábban falusias vidéki kisvárosok egyre jobban urbanizálódtak, sőt néhol a városi jelleg erősödése egyenesen városias falvak megjelenéséhez vezetett. A szövetkezeti tagok gyarapodása és a téészek nem egyszer magáncélokra is hasznosított építőipari kapacitása lehetővé tette, hogy mindenki erőforrásaihoz és igényeihez mérten családi házat építsen.⁴³⁰ Az építkezés a korábbi hagyományoknak megfelelően közösségi módon történt, a család, a barátok, egyes téészek esetében a tagok összefogásával. Erről számolt be Varga Sándor, a hajdúnánási Rákóczi Termelőszövetkezet egykori elnöke is 2008-ban a vele készült interjújában:

⁴²⁹ Debrecen Város Tisztifőorvos Hivatalának jelentése Hajdú-Bihar megye tanácsa V.B. közegészségügyi és népjóléti osztálya részére. – MNL HBML XXIII. 360-28/1950.

⁴³⁰ A korábbi sárból készült, vagy vályogtéglából épített házak a múlté lettek, és nemcsak az építési technika fejlődött, de a vidéki házak mérete is jóval az országos átlag fölé emelkedett. Kaposi Zoltán megállapítása szerint: „[...] ez volt az a korszak, amikor az utcára merőlegesen két ablakos, redőnyös, általában sátorított épületek tömege született meg, ami persze együtt járt a komfortfokozat növekedésével, a porták csinosodásával is.” - Kaposi Zoltán: Magyarország gazdaságtörténete... i. m. 386.

„Megmaradt az tudod, főleg az építkezésnél, kaláka módon építkeztek. A család összetartottak. Építkezésnél ott nagyon el voltak terjedve. Például ha valamelyik fiatal építkezett, akkor ment az egész ifjúság és ásták az alapot, amelyik meg gépet kezel az géppel ment egy kettőre létrehozták. Ez ilyen kaláka volt.

Ez annyira működött tudod, hogy csak azt vettük észre, hogy most ezen a vasárnapon két-három autó kellett, amelyik vitte a betont, vagy a sódert vitte, mert most ez, meg ez most épít. Vagy a homokot vitte, de hogy mondjam ebbe a vezetőségnek az első kezdeményezéseken kívül semmi köze sem volt. Önmagától ment ez. Önmaguktól csinálták. Benne volt ebbe az építőbrigád is azok adták a szakmunkát a többi meg amit tudott csinálták. De nem olyan volt ez, hogy na majd az elnök vagy valaki ezt majd kezdeményezi, hogy ide vagy oda mentek. Nem tudtunk mi erről majd csak mikor elkészült egy-egy ház.”⁴³¹

Így történt ez nemcsak Hajdúnánáson, de máshol is az országban, és a növekvő építési kedv, valamint a központi szabályozás a korábbi városképet alapjaiban alakította át. Az 1970-es években egységes településfejlesztési koncepció került kidolgozásra, amely sem a történelmi hagyományokra, sem a földrajzi adottságokra nem volt tekintettel. A következmény új háztípusok megjelenése és a lakókörnyezet teljes átalakulása volt.

Hajdúnánáson is új építési szabályokat fogadtak el, amelyek nem vették figyelembe a város hagyományos építészeti megoldásait, nem törődtek a városkép megváltozásával, de a termőföldhöz szorosan kötődő népesség eddigi életmódjából eredő igényeket sem vették figyelembe. Sok gondot jelentett, hogy az engedélyek kiadásánál csak a korszerűnek tekintett lakófunkcióra fordítottak figyelmet, és mivel a telkek kialakítására legtöbbször a település szélén került sor, a parcellázást nem követte a megfelelő lakókörnyezet kialakításához elengedhetetlen infrastruktúra kiépítése sem. Tóth A. Ernő is felhívta a figyelmet 1988-as monográfiájában az új koncepció átgondolatlanságára:

„A 100-150 maximálisan 200 négyszögöles telkekre helyezett nagyobb, fejlettebb igényű lakóházak esetenként a telk egynegyedét is elfoglalják. A kis telkek kihasználtságát jelentősen csökkentette az épületek szabadon álló jellegére vonatkozó előírás, a kötelező 5 m-es előkert és a minimálisan 3 m-es oldalkert.”⁴³²

Az új házak alakjukban és méreteikben is jelentősen eltértek a korábban megszokott lakásokhoz képest. Ezek az ún. „típusházak” egységes tervek alapján, azonos kialakítással készültek, az egyik legjellemzőbb és legnagyobb darabszámban megvalósított változatuk a

⁴³¹ Varga Sándor interjú. (Hajdúnánási Rákóczi Tsz. alapító tag: 1960; téveszelnök: 1963-1984) Készítette: Csiszár Imre. Hajdúnánás, 2008.

⁴³² Tóth A. Ernő: Mezőgazdasági kistermelés, családi termelés. Budapest, 1988. 120.

klasszikusnak számító 10x10-es megoldás volt. Csak az ilyen épületekre adtak építési engedélyt, függetlenül attól, hogy a ház leendő gazdája illet szeretett volna-e vagy sem. A hagyományok csak a kollektív, közösségi építkezésben maradtak fenn. A családtagok, rokonok, ismerősök ugyanis a nagy munkák, így az építkezések kapcsán összefogtak és kölcsönösen segítettek egymásnak.

Az új háztípusok között a mai napig feltűnőek azok a tömbházak, amelyek hatalmas mennyiségben készültek a XX. század második felében Magyarországon. Az előre gyártott elemekből álló, sok lakó befogadására alkalmas, és a lakáshiány enyhítésére hivatott monstre építmények, ha nem is olyan méretekben, mint a nagyvárosokban, de Hajdúnánáson is megjelentek. Ennek köszönhetően, az ország más részeihez hasonlóan, a szovjet típusú, elsősorban tömegigényeket figyelembe vevő, esztétikai, környezetvédelmi és egészségügyi szempontból is kifogásolható, kisvárosi méretekben monumentálisnak tekinthető lakótömbök jöttek létre, melyek gyökeresen átalakították az itt élők hétköznapjait.⁴³³ A szocialista korszak eredményeként a városban elterjedt tömbházak előre gyártott panelek összeillesztésével készültek, és jellemző alapanyaguk már a beton volt.

9. kép

Panelből készült tömbház Hajdúnánáson az 1970-es években (saját gyűjtés)

⁴³³ Kétségtelen ugyan, hogy a panellakások számos higiéniai előnnyel bírtak és maximálisan kiszolgálták a lakók kényelmét, de egyéb szociológiai hatásuk mellett hozzájárultak a korábban a földhöz ezer szállal kötődő, egymással szoros kapcsolatban álló népesség belső kohéziójának a meggyengüléséhez.

A város arculatának átalakulása mellett az élet más területein is korábban elképzelhetetlen változások következtek be. A korábban csak a nagyobb városokban élők számára elérhető tartós fogyasztási cikkek a kisebb településeken is elérhetővé váltak. Egyre több helyen javult az orvosi ellátás, szilárd burkolatú utakat építettek, és a vezetékes ivóvíz is egyre több ember számára vált elérhetővé. A vízellátás fejlődése azért is szembetűnő, mert – ahogy az a már korábban idézett tisztifőorvosi jelentésből kiderül – ezen a téren a szövetkezeti program kezdetén komoly elmaradások mutatkoztak:

„A termelőszövetkezeti csoportok ivóvízellátása és fürdési lehetősége általában nem mondható jónak és megbízhatónak, mert a legtöbb kút nyitott és a becsurgás lehetősége megvan, és szemétnak az ivóvízbe való bejutása könnyen megtörténhetik. 9 helyen a kutak kis javítással teljesen rendbe hozhatóak. Ezek közül több helyen fúrott kút is van. 10 helyen a kutak javításra szorulnak és vizük ivásra nem teljesen alkalmas, 15 helyen pedig kutak fúrására és létesítésére volna szükség.”⁴³⁴

Ez a jelentés a Debrecen város közigazgatási határain belül működő szövetkezetekről készült, feltételezhető, hogy Hajdú-Bihar megye eldugottabb, szegényebb településein még ennél is rosszabb állapotok uralkodhattak. A termelőszövetkezetek fejlődésének köszönhetően a helyzet gyorsan javult és a megye legtöbb településén megoldódott az ivóvíz-ellátás, és rohamosan épült ki az infrastruktúra is.⁴³⁵

A gazdasági fellendülésből, és a település, valamint a térsz tagjainak a gyarapodásából adódó fejlődés Hajdúnánáson is érezte a hatását, és jelentős beruházásokra került sor. 1965-ben épült a városban a víztorony, ami nemcsak a település lakóit, de a szövetkezeteket is ellátta kellő vízmennyiséggel.⁴³⁶ Noha az áramszolgáltatás már a XX. század elejétől jelen volt a városban, ám csak a 1960-as évek elejére jutott el mindenkihez és fedte le az egész város területét. A kívül eső, kertvárosi részekre, és a város határába is ekkor ért el a villanyáram, mivel az egykori tanyák helyén kialakított szövetkezeti központok épülésének elengedhetetlen feltételévé vált.

⁴³⁴ Debrecen Város Tisztifőorvos Hivatalának jelentése Hajdú-Bihar megye tanácsa V.B. közegészségügyi és népjóléti osztálya részére. – MNL HBML XXIII. 360-28/1950.

⁴³⁵ Az államilag is támogatott útépitések jelentőségéről Németh István, a balmazújvárosi Lenin Termelőszövetkezet egykori elnöke is beszélt a vele készített interjúban: „Igen, az útépitésbe. Azt hiszem ez volt a legnagyobb, amit a községben mi építettünk. Itt két vonalon folyt az útépités, Újvárosnak volt 62 km földútja, ebből 30 km a mi segítségünkkel, és pénzünkkel jött létre. Ezt kétféleképpen csináltuk, egyrészt saját pénzből, másrészt pediglen volt egy üzemegység, így épülhetett. Ezt állami célcsoportos beruházásként meg lehetett pályázní. Nah, most mi az oda vezető kövesutat úgy csináltuk, hogy a községen belül egy utcában legalább végigvigyük. Azért, hogy legalább egy utat kikövezzünk. Nah, most ilyet csináltunk három utcában.” – Németh István interjú. (Balmazújvárosi Lenin Tsz. elnöke: 1956-1986) Készítette: Csiszár Imre. Debrecen, 2005.

⁴³⁶ Hajdúnánás története XII. fejezet... i. m. 420. és 428.

10. kép

A Bocskai Filmszínház a város egyetlen mozija az 1970-es években (saját gyűjtés)

Meg kell jegyezni azonban, hogy ebből a lehetőségből a megmaradt tanyavilág nem részesülhetett, mivel a központi hatalom minden eszközt felhasznált, hogy az a közel ezer tanya, amelyet az 1940-es évek végén a város határában feljegyeztek, minél előbb eltűnjön, lehetőség szerint nyomtalanul. A tanyasi (egyéni) gazdálkodás mindig is szálka volt az új gazdasági és politikai irányítás szemében, így áramellátásuk sem szolgálta az állam érdekét. A termelészövetkezetbe be nem lépett gazdálkodók, létszáma Hajdúnánáson az 1970-es évek végére csak mintegy néhány száz főre tehető, akik továbbra is igyekeztek függetlenek maradni, és megőrizni a tanyáikat. Fejlesztésre nem volt lehetőségük, így nem tudták felvenni a versenyt a jóval nagyobb, fénykorukat élő termelészövetkezetek termelési kapacitásával. Ezek a tanyák rövidesen elnéptelenedtek, kis gazdaságuk az enyészeté, az egykor szebb napokat látott tanyasi élet, pedig végképp a múlté lett.

A termelészövetkezeti program sikere azonban nem jelentett egyet azzal, hogy minden szövetkezet sikeres tudott lenni. Azzal, hogy az 1960-as évek elejétől nagyobb tere lett a tagsági kezdeményezéseknek, megszűnt a tervutasítás, és minden szövetkezeti közösség maga szabhatta meg a munkavégzés kereteit, a jövedelemelosztási módszereket csak a siker lehetőségét nyújtotta, a hatékony termelés feltételeit teremtette meg. Varga Zsuzsanna szerint, amint nagyobb beleszólása lett a szövetkezeti tagságnak a fontos döntésekbe, azonnal megváltozott a termelészövetkezet működése és a hozzá fűződő viszonyrendszer:

„A paraszti érdekeltséget biztosító, alulról jövő kezdeményezéseket eleinte csak megtűrte, idővel támogatta a pártvezetés, s végül 1967-ben szabad utat engedett a legalizálásuknak. Az átalakuló paraszti társadalomnak az a része, amely a 60-as évek során a tsz-ben maradt, számos tekintetben a maga képére formálta, a maga igényeihez igazította a termelőségvetkezéseket.”⁴³⁷

Ebből is látszik, hogy egy adott területen, adott termelési kapacitással rendelkező szövetkezet annyira tudta megvalósítani terveit, annyira tudta érvényesíteni akaratát, amennyire a politikai kapcsolatai mozgásteret biztosítottak a számára, valamint amennyire a szövetkezeti tagság és a térszelnök rátermettsége és kvalitásai azt megengedték.

Hajdúnánáson például a kiváló pártkapcsolatokkal rendelkező, nem egy párttagot tömörítő Lenin Tsz annak ellenére, hogy minden adott volt a sikeréhez, komoly hatékonysági problémákkal küzdött, és tulajdonképpen az eredménytelensége miatt kellett beolvadnia a jóval sikeresebb Rákóczi Tsz-be. Utóbbi viszont pártkapcsolatokkal nem, vagy csak alig rendelkező tagokból állt, akik korábban földtulajdonnal és nagyon komoly termelési tapasztalatokkal rendelkező gazdák voltak. A szövetkezeti rendszer ugyan nem volt feltétlenül a kedvükre, de mégis – a lehetőségekhez mérten – igyekeztek a tagok megfelelően teljesíteni, mivel megélhetésük függött a közös gazdálkodás sikerén. Alkalmazkodtak az új rendszerhez, és szövetkezeti keretek között törekedtek a minél hatékonyabb termelésre, és ezáltal saját részesedésük növelésére.

A termelőségvetkezések lettek a vidéki élet új keretei, már nem volt értelme lázadni ellenük, mivel a kollektivizálás már befejezett tény volt, amit el kellett fogadni. Az új keretek között is lehetséges volt a hatékony termelés, és szorgalmas munkával a földhöz értő parasztok páratlan eredményeket értek el. A „zöld forradalom” nem csoda volt, hanem egy kitartó munka eredménye, egy olyan munkáé, amely a korábban üldözött parasztságnak volt köszönhető.⁴³⁸ Amikor lehetőségük nyílt a szövetkezeti gazdálkodás formájának szabadabb megválasztására, és saját gyarapodásuk összekapcsolódott a szövetkezet eredményességével, egy rövid ideig a hazai termelőségvetkezések ötvözni tudták az egyéni gazdálkodás racionalitását és szakértelmét az egykori nagybirtokoknak a termelési és értékesítési

⁴³⁷ Varga Zsuzsanna: Paraszti ellenállás és alkalmazkodás a kollektivizálás befejező szakaszában, 1959-1961. In: In: Földindulások – sorsfordulók. Kollektivizálás, agrárvilág és vidéki változások a XX. század második felében. (Szerk. Schlett András) Budapest, 2012. 115.

⁴³⁸ Romány Pál is a szövetkezeti dolgozók, a közös gazdaságokba bekényszerített parasztok munkájában látja a termelőségvetkezések sikerének a titkát: „Mert az embereken múlt, munkájukon és szakértelmükön, hogy a magyar mezőgazdaság termelése a hetvenes évek közepén – történetében először – túlhaladta az évi egymillió tonna sertéshús, az évi 350 000 tonna baromfiús termelését, több mint kétszeresen felülmúlva az 1938. évi «agrárország» teljesítményét.” - Romány Pál: Az Agrárpolitikai Tézisektől a Nemzeti Agrárprogramig... i. m. 415.

kapacitásából adódó előnyökkel. Ebben állt a magyar mezőgazdaság titka, amely még külföldön is érdeklődést keltett.

A termelőszövetkezetek egyre több kvalifikált agárszakembert igényeltek, és ezért igen jelentős agrárképzés indult országszerte. Megjelentek az első képzett vezetők, akik főként akkor lehettek sikeresek, ha korábban helyi fiatalok voltak, és így sok szállal kötődtek a tagsághoz. Ez az agrárértelmiségi réteg új színfoltot jelentett a vidéki társadalomban, és mindez nem utolsó sorban a szövetkezetek működésére is kedvezően hatott.

Hajdúnánás estében, ha nem is beszélhetünk komoly végzettségű szakemberek tömegéről, de az oktatás iránti igény itt is korán megmutatkozott. Az 1950-es években még leginkább autodidakta módon szereztek ismereteket, illetve olvasóköroket alakítottak a helyiek, később viszont már a szövetkezetek lehetőséget teremtettek a fiatalok képzésére is. Az oktatás szerepét ugyanis felismerték maguk a téészek is, és minden eszközzel igyekeztek maguk is támogatni az agrárképzést, és nyíltan arra törekedtek, hogy közelebb hozzák a szövetkezetet a fiatalokhoz. Varga Sándor egykori téészelnök így emlékezik vissza a termelőszövetkezet és az oktatási intézmények kapcsolatára:

„Gyakorlati hely volt a gimnáziumnak és szakközépiskolának a tsz.Nyáron jöttek gyakorlatra, jó kapcsolat volt a szakközépiskolával, Akkor még az ipari iskola nem működött..... Nagyon szoros volt a debreceni Agrártudományi Egyetemmel. Fejlesztési terveket ők csinálták, vastag bőrkötésű terveket.”⁴³⁹

Ezen kívül a szövetkezetek saját maguk is rendszeresen szerveztek szakmai előadásokat, főleg a téli időszakban, és az oktatásba is bekapcsolódtak. A Mezőgazdasági Akadémia és a technikum végzős hallgatóit gyakran fogadták, és ilyen formában gyakorlóhelyként is megállták a helyüket.

A jobb termelés, jobb megélhetéssel járt együtt. Növekedett az életszínvonal, javult a szövetkezeti tagság munkamorálja, kulturális programok és sportrendezvények jöttek létre a téészek jóvoltából, és lehetőség nyílt a tagok szociális ellátására is, amely főként szülési-, lakásépítési-, öregségi segély formájában jelentkezett.⁴⁴⁰ Üzemi újságok jelentek meg, és a szövetkezeti élet a szövetkezeten kívül is folytatódott, ami tovább növelte a tagság kohézióját. A vidék nemcsak gazdaságilag, de kulturálisan is felzárkózott a városokhoz, mivel kisebb településekre is eljutott a városi kultúra, terjedt a sajtó, a rádió, megjelent a televízió, a mosógép, a porszívó és a hűtőszekrény. A Magyar Tudományos Akadémia Szociológiai

⁴³⁹ Varga Sándor interjú. (Hajdúnánási Rákóczi Tsz. alapító tag: 1960; téészelnök: 1963-1984) Készítette: Csiszár Imre. Hajdúnánás, 2006.

⁴⁴⁰ Hajdúnánáson különösen a képzőművészeti alkotótáboroknak lettek nagy hagyományai.

Kutató Intézete nem véletlenül állapította meg 1982-ben a vidék fejlődésével kapcsolatban a következőket:

„[...] a földreform, a mezőgazdaság szocialista átszervezése, majd az iparosítás és általánosságban az ország egészének, azon belül a községeknek a gazdasági fejlődése alapvetően megváltoztatta a községi népesség helyzetét. [...] Ezek a változások alapvetően előnyösek voltak a községi népesség számára, nemcsak abban az értelemben, hogy jövedelme, életkörülményei, életmódja, kulturális színvonala stb. lényegesen megjavultak a felszabadulás előtti helyzethez képest, hanem abban az értelemben is, hogy az a szakadék, amely a magyar falvak népességét a városok népességétől a felszabadulás előtt elválasztotta, egyre kisebbé vált.”⁴⁴¹

A földreform, és a kollektivizálási kísérletek következményeit ismerve a fentiek meglehetősen tág keretekbe helyezték a vidéki életminőség javulását, de az mindenesetre vitathatatlan, hogy az 1960-as évek végén, az 1970-es évek elején egy olyan időszak vette kezdetét, amely az 1980-as évek derekáig jelentősen emelte a termelőszövetkezetekhez kötődő népesség életszínvonalát.

⁴⁴¹ Idézi Romány Pál: Az Agrárpolitikai Tézisektől a Nemzeti Agrárprogramig... i. m. 417.

V. fejezet

A nagyüzemi gazdálkodás kiteljesedése Hajdúnánás a szocialista mezőgazdaság rendszerében

1. A mezőgazdasági termelészövetkezetek megerősödése. Hajdúnánás közös gazdaságai és a Tedeji Állami Gazdaság 1967-ig.

Az eddigiekben bemutatott események, az országos politika alakulása, mely érezhetően megváltoztatta a vidék, a vidéki emberek mindennapjait, az ország szovjetizálásának következményei, az 1956-os forradalom, majd a diktatúra restaurációja mind-mind szerepet játszottak abban, hogy a magyar nemzetgazdaság miként tudta megtermelni a szükséges ipari és mezőgazdasági javakat. Láthattuk, hogy a parasztság megfélemlítése, a mezőgazdaság kollektivizálása akkor történt, amikor az ország vezetői politikai színpadokon a „vas és az acél országát” igyekeztek felépíteni. Figyelmüket azonban nem kerülte el az agrárium sem, ahol a hagyományos gazdálkodás kereteinek a lerombolása folyt. Mindez helyi szinten, esetünkben Hajdúnánáson, ebben a XX. század folyamán sokat szenvedett kisvárosban is érezte a hatását, a diktatúra elől nem lehetett elmenekülni.

A forradalom, majd a megtorlás, mely az egész társadalom megfélemlítését szolgálta sok tekintetben értelmezhető korszakhatárnak. Korszakhatár azért is, mivel az 1956 kibontakozó diktatúra már más természetű volt, mint a Rákosi-rendszer, másrészt jelentősen csökkentette azt az ellenállási potenciált, ami a társadalom különböző rétegeit, különösen az egyéni gazdálkodás mellett kitartani szándékozó parasztságot jellemezte.

Hajdúnánás tipikus agrárváros volt, itt a mezőgazdaság kollektivizálása központi kérdés maradt, még az 1950-es évek második felében is. A következőkben arra keressük a választ, hogy azoknak a termelészövetkezeteknek, amelyekről az egész város életminősége függött, mik voltak a főbb jellemzőik, s hogyan erősödtek meg és lettek a város legnagyobb foglalkoztatóivá. Először azonban a szövetkezetek erőre kapását megyei szinten érdemes áttekinteni, hiszen a hajdúnánási jelenségek ezúttal is csak egy jóval nagyobb folyamat részeként érthetőek meg. A következő táblázatban Hajdú-Bihar Megye közös gazdaságainak főbb adatait tesszük közzé a legkritikusabb, 1950 és 1962 közötti időszakban.

A hajdú-bihar megyei termelőszövetkezetek és termelőszövetkezeti csoportok
összefoglaló adatai 1950 és 1962 között⁴⁴²

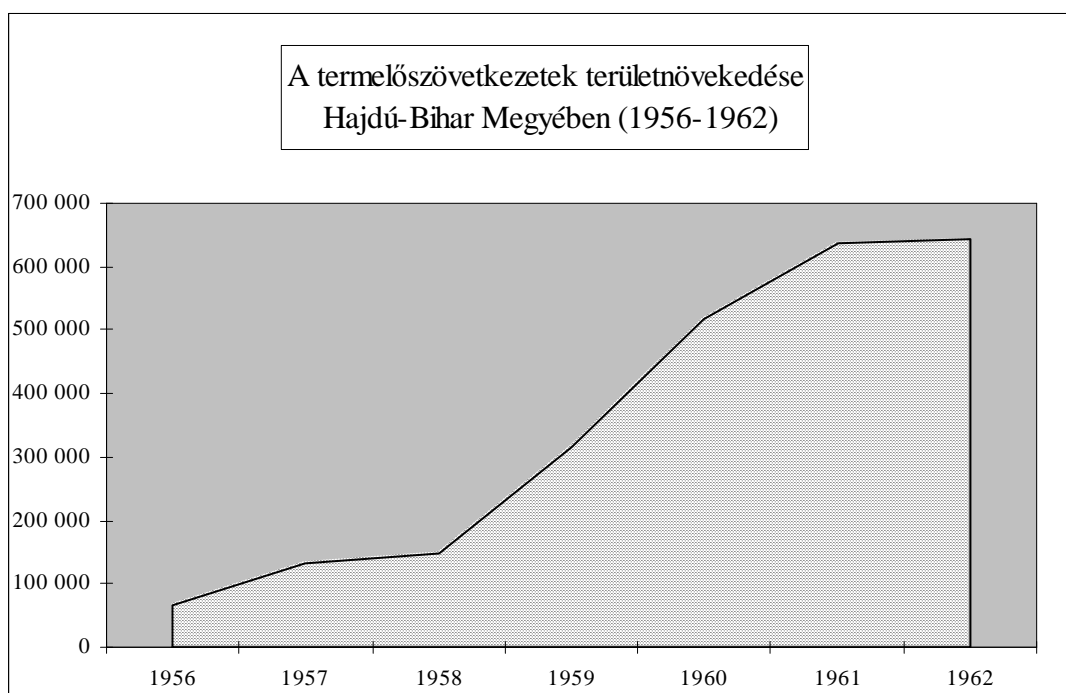
Év	Szövetkezetek száma	Területe	Ebből szántó	Tagok száma	Belépett családok	Ebből 7 kat. holdon felüli birtokkal
1950	149	71 169	60 445	10 084	6862	n. a.
1951	234	111 511	93 267	19 472	13 764	n. a.
1952	305	204 630	172 021	25 205	20 824	5950
1953	280	179 840	133 892	18 739	16 020	4169
1954	266	170 000	124 584	17 257	15 067	3603
1955	284	203 569	147 150	22 088	18 989	4240
1956	122	91 940	74 710	7484	6326	764
1957	256	141 083	107 760	13 485	11 896	1304
1958	236	159 945	120 952	13 635	11 993	1369
1959	245	315 146	252 043	32 860	29 404	7430
1960	235	517 003	409 127	61899	55 282	13 592
1961	234	652 543	514 617	78 453	71 799	
1962	221	656 121	501 169	77 189	70 843	

Mint tudjuk, a kollektivizálás folyamatának kezdetén, a szövetkezetesítés első hullámának indulásakor országosan rendkívül nehezen tudták belekényszeríteni a gazdákat a kolhoz típusú nagyüzemekbe, s az agitátorok erőszakos fellépése ellenére viszonylag kis számban jöttek létre termelőszövetkezetek.

Hajdú-Bihar Megyében a szövetkezeti szervezés 1951-re tudott jelentősebb eredményeket felmutatni, a közös gazdaságok száma a megelőző évhez képest 149-ről 234-re nőtt, s a folyamat folytatódott, 1952-ben már 305 termelőszövetkezet volt a megyében. A szövetkezeteknek nemcsak a számuk, területük és taglétszámuk is emelkedett a hatalom erőszakos és ellentmondást nem tűrő fellépésének köszönhetően. A területnövekedés 1950 és 1952 között közel háromszoros volt (71 169 kat. hold, ill. 204 630 kat. hold), amelyből különösen a szántóterület emelkedése érdemel figyelmet, hiszen 60 ezer holdról 172 ezer holdra nőtt a szövetkezeti szántó nagysága. A tagok számát illetően a vizsgált időszakban két és félszeres növekedés figyelhető meg, 1950-ben 10 ezer szövetkezeti tag volt a megyében, 1952-ben viszont már több mint 25 ezer.

⁴⁴² Hajdú-Bihar Megye Fontosabb Statisztikai Adatai 1956-tól 1962-ig. – A vonatkozó adatok felhasználásával.

7. ábra

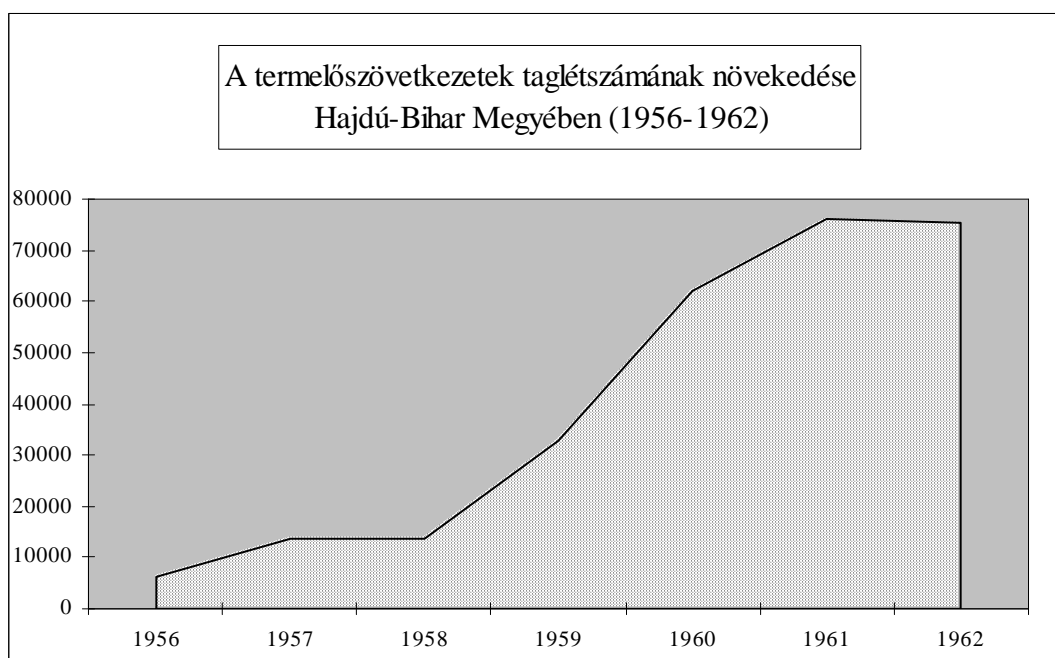
Forrás: Hajdú-Bihar Megye Fontosabb Statisztikai Adatai 1956-tól 1962-ig. – A kötetek vonatkozó adatainak felhasználásával.

A belépett családok száma még ennél is jelentősebb emelkedést mutat, hiszen 6862-ről 20 824-re nőtt 1952-re a családos belépők létszáma. 1952-ben a belépett családok közül 5950 (28,6%) több mint 7 kat. hold földet is magával vitt a közösbbe, ők mind erővel beléptetett, a belépési nyilatkozatot erőszak vagy megfélemlítés hatására aláíró, korábban egyénileg gazdálkodó parasztcsaládok voltak.

Az első szövetkezeti hullám kudarcát követően csökkent a szövetkezetek száma és ereje, a második kollektivizálási kísérlet 1955-re érte el tetőpontját, ám eredményei elmaradtak az 1952-es szinttől. Ekkor 284 termelőszövetkezet volt Hajdú-Bihar Megyében, összterületük meghaladta a 203 ezer kat. holdat, amelyből 147 ezer hold szántónak számított. A szövetkezeti tagok száma is kevesebb volt, mint 1952-ben, alig több mint 22 ezer fő. A belépett családok száma 19 ezer alatt maradt, a 7 kat. holdat meghaladó birtokkal belépett családok száma, pedig csupán 4240-et tett ki.

1956 megyei szinten is jelentős csapást mért a szövetkezetekre, számuk és taglétszámuk az 1950-es szint alá esett. Ekkor csupán 122 termelőszövetkezet maradt Hajdú-Bihar Megyében 91 940 kat. hold területen 74 710 kat. hold szántóval, ami az 1955-ös szint kevesebb, mint felét tette ki. A szövetkezeti tagság 7484 főre, a belépett családok száma 6326-ra csökkent, ami még az 1950-es taglétszámot sem érte el, tehát aki tehetett kilépett a közös gazdaságokból.

8. ábra

Forrás: Hajdú-Bihar Megye Fontosabb Statisztikai Adatai 1956-tól 1962-ig. – A kötetek vonatkozó adatainak felhasználásával.

1957-től, a diktatúra restaurációjától kezdődően azonban új életre keltek a szövetkezetek, s a kollektivizálás különösen 1959-től gyorsult fel. 1957-ben már ismét 256 közös gazdaság működött, ám számuk a fokozatos integráció (a kisebb téészek beolvadása a nagyobbakba) következtében némileg csökkent, 1962-re 221-re. Területük és taglétszámuk viszont folyamatosan nőtt, jelezve a harmadik kollektivizálási hullám sikerét. A szövetkezeti földek nagysága 1957 és 1962 között 141 ezer holdról 656 ezer holdra nőtt, amelyből a szántóterület növekedése volt a legjelentősebb (107 ezer holdról 501 ezer holdra).

A taglétszám emelkedése is páratlan volt, alig több mint 13 ezer főről több mint 77 ezer főre nőtt a megye szövetkezeti tagsága. Míg 1957-ben még csak 11 896 család tartozott a termelőszövetkezetekhez, számuk 1962-re 70 843-ra duzzadt oly módon, hogy 1960-ra közülük már 13 592 család 7 kat. holdon felüli birtokkal lépett be, ami arra utal, hogy azokat a parasztszaládokat is sikerült bekényszeríteni a közös gazdaságokba, akik a korábbi kollektivizálási hullámoknak még ellenálltak.⁴⁴³

⁴⁴³ Egyet kell értenünk Valuch Tiborral abban, hogy a beléptetés kényszere, a paraszti társadalomra erőszakkal ráerőltetett kollektivizálás a munkamorál szükségszerű visszaesésével járt együtt: „Nyilvánvaló, hogy a többség számára társadalmi státuszvesztést jelentett az önálló gazdálkodás megszűnése, s alapjaiban kérdőjelezte meg a paraszti életstratégia és értékrendszer érvényességét. Ugyancsak érdekes, és a mentalitástól messzebbre vezető probléma a munkához való viszony megváltozása, ami a hatvanas évek első felében többek között a közös gazdaság számára végzett munkában való alacsony részvételben nyilvánult meg. Amíg a saját birtokon kellett a termést betakarítani, addig az elvégzendő feladat minden mást háttérbe szorított, hiszen alapvetően a következő évi megélhetés biztosításáról volt szó. Ugyanez a közös gazdaságban már korántsem merült fel ilyen élesen, ami

A hajdú-bihar megyei termelőszövetkezetek megoszlása
1950 és 1958 között területnagyság szerint⁴⁴⁴

Év	200 kat. h. alatt	201 és 400	401-800	801-1000	1001-2000 kat. h. között	2000 kat. h. felett
1950	6	54	78	8	2	—
1951	14	44	70	12	9	2
1952	21	51	92	24	36	11
1953	17	65	88	19	21	10
1954	16	67	90	19	22	6
1955	22	66	93	22	36	12
1956	10	27	36	15	11	4
1957	13	70	76	23	13	5
1958	10	54	78	24	29	6

Ha megnézzük a megye termelőszövetkezeteinek területnagyság szerinti megoszlását, amit a fenti táblázatban foglaltunk össze, azt vehetjük észre, hogy 1950-ben a 200 és 800 kat. hold közötti birtoknagyság szinte kizárólagosan dominált a közös gazdaságokban, különösen a 400 és 800 kat. hold közötti szövetkezetek száma (78) emelkedett ki. A későbbiekben az arányok módosultak, s bár a 200 és 400, valamint a 400 és 800 kat. hold közötti területnagyság vezető szerepe megmaradt, az ennél nagyobb szövetkezeti földtulajdon is megjelent a szövetkezeti integráció és a nagyobb birtokokkal rendelkező egyéni gazdák bekényszerítése következtében.

1955-ben, a második kollektivizálási hullám csúcspontján például 93 közös gazdaság 400 és 800, 66 pedig 200 és 400 kat. hold között volt, de 22 téesz 800 és 1000 hold közötti, 36 téesz 1000 és 2000 hold közötti, míg 12 téesz 2000 holdnál is nagyobb földterülettel rendelkezett. A fokozódó integráció jeleként 1956 után a legkisebb, 200 kat. hold alatti szövetkezetek száma mindössze 10 körül mozgott Hajdú-Bihar Megyében.

A szövetkezeti rendszert hajdúvárosi szinten vizsgálva meg tudhatjuk azt is, hogy a munkánk fókuszába vissza-visszatérő Hajdúnánáson mennyire volt jelentős a kollektív nagyüzemekre épülő mezőgazdaság, s az itt működő termelőszövetkezetek milyen erősnek tekinthetők a megye más szövetkezeteihez képest. Elemzésünket ezért egy olyan összehasonlítással kezdjük, amely megyei szinten, a legjelentősebb hajdúvárosok szövetkezeteinek a fényében mutatja be a hajdúnánási közös gazdaságokat. A

többek között a személyes érdekltség és a tulajdonosi szemlélet hiányával egyaránt magyarázható.” – Valuch Tibor: Változó idők – változó szokások. A tevékenységszerkezet, a jövedelem és a fogyasztás alakulása a magyar falvakban a kollektivizálás időszakában. In: Magyar évszázadok. Tanulmányok Kosáry Domokos 90. születésnapjára. (Szerk. Ormos Mária) Budapest, 2003. 312.

⁴⁴⁴ Hajdú-Bihar Megye Fontosabb Statisztikai Adatai 1956-tól 1958-ig. – A vonatkozó adatok felhasználásával.

termelőszövetkezetekre vonatkozóan elsősorban számukra, területükre, és taglétszámukra leszünk figyelemmel, mivel ezek a mutatók jelzik a legjobban a rendszer erősödését. Az 1956-ot követő időszakra vonatkozó összevont adatainkat az alábbi táblázatokban foglaltuk össze, lehetővé téve ezáltal az egész korszakra vonatkozó tételes összehasonlítást.

A hajdúnánási termelőszövetkezetek fontosabb adatai megyei viszonylatban 1956 után⁴⁴⁵

Év	Szövetkezetek száma	Területe	Ebből szántó	Tagok száma	Belépett családok	Ebből 7 kat. holdon felüli birtokkal
1956						
Hajdúnánás	7	7097	5245	702	512	80
Hajdúböszörmén	8	5665	4724	771	658	53
Hajdúszoboszló	5	3047	2512	202	179	4
Megye összesen	103	67 603	51 642	6377	5227	540
1957						
Hajdúnánás	8	5969	4501	648	513	81
Hajdúböszörmén	11	6915	5505	865	694	9
Hajdúszoboszló	12	5446	4647	463	416	19
Megye összesen	256	131 311	98 065	13 485	11 896	1304
1958						
Hajdúnánás	10	7020	5224	648	570	87
Hajdúböszörmén	11	7340	5757	849	738	11
Hajdúszoboszló	9	6246	5347	489	419	16
Megye összesen	236	149 237	110 726	13 633	11 993	1369
1959						
Hajdúnánás	9	9050	7058	736	641	125
Hajdúböszörmén	9	9459	7448	1024	845	47
Hajdúszoboszló	8	9238	7368	721	643	81
Megye összesen	240	314 644	251 653	32 860	29 404	7430
1960						
Hajdúnánás	9	24 075	20 140	2870	2689	854
Hajdúböszörmén	9	38 170	33 419	5580	4762	1158
Hajdúszoboszló	6	20 103	17 437	2151	1944	477
Megye összesen	233	516 684	408 880	61 899	55 282	13 592
1961						
Hajdúnánás	9	28 944	22 955	3462	3191	
Hajdúböszörmén	7	40 639	35 118	5829	5093	
Hajdúszoboszló	6	21 457	19 060	2233	2022	
Megye összesen	222	637 774	502 971	76 135	69 503	
1962						
Hajdúnánás	7	27 378	22 638	3499	3260	
Hajdúböszörmén	7	39 666	34 536	5593	4897	
Hajdúszoboszló	6	20 808	17 945	2291	2096	
Megye összesen	212	643 364	490 505	75 200	68 857	

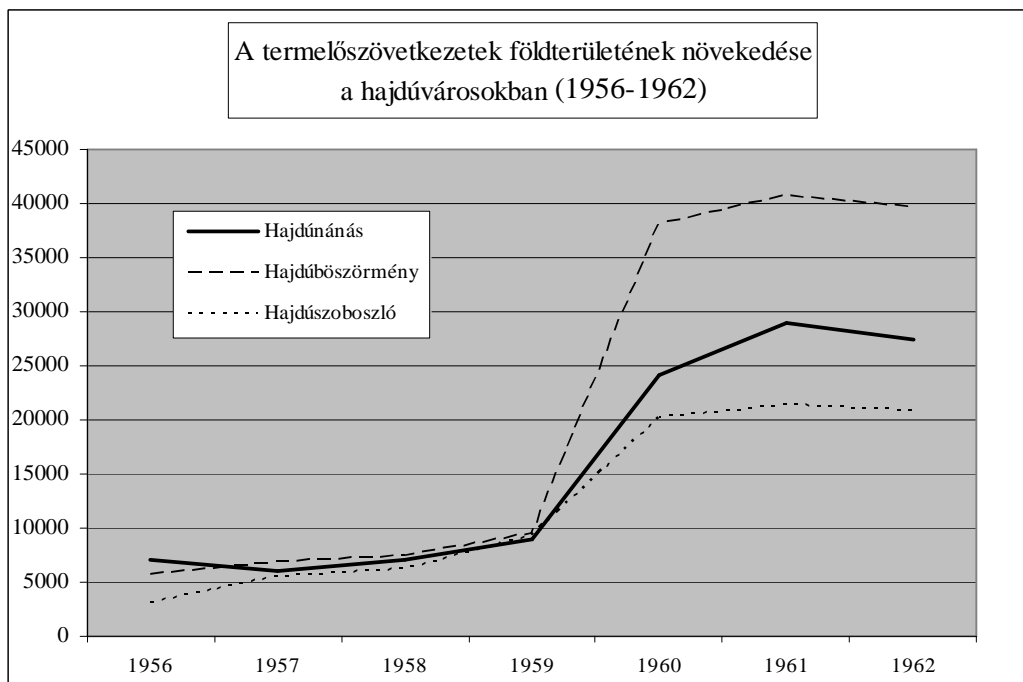
Az 1956-os forradalom után a termelőszövetkezetek újjáalakulása és megerősödése Hajdúböszörményben és Hajdúszoboszlón a megyei tendenciának megfelelően már 1957-ben

⁴⁴⁵ Hajdú-Bihar Megye Fontosabb Statisztikai Adatai 1956-tól 1962-ig. – A vonatkozó adatok felhasználásával.

megkezdődött, az itt működő közös gazdaságok mind területüket, mind taglétszámukat tekintve hamar életre keltek. 1957-ben, Hajdúböszörményben már 11 téesz működött 6915 kat. holdon, amelyből 5505 kat. hold szántó volt, taglétszámuk 865-re emelkedett, a belépett családok száma is 694-re nőtt. Hajdúszoboszlón ugyanekkor 12 szövetkezetnek 5446 kat. hold földje volt, ebből 4647 hold szántó. A taglétszám a megelőző év több mint kétszeresére, 463-ra nőtt, bár még ez is elmaradt a másik két hajdúváros szövetkezeti tagjainak számától, s ugyanez mondható el a 416 belépett családdal kapcsolatban is.

Hajdúnánás ehhez képest kivételnek tekinthető, hiszen itt a szövetkezetek megerősödése később indult meg, tehát a helyi paraszti társadalom ellenállása még a forradalmat követően is erős volt, erősebb, mint a környező hajdútelepüléseken. 1956-hoz képest Hajdúnánáson 1957 nem, hogy a szövetkezetek megerősödését nem hozta, de még a közös gazdaságok gyengülésével is járt. Területük 7097 kat. holdról 5969 holdra, szántóterületük 5245 holdról 4501 holdra, taglétszámuk, pedig 702 főről 648 főre csökkent. 1958-ban növekedés kezdődött ugyan a szövetkezetek számát és területét illetően, de ez a növekedés ekkor még csak az 1956-os szint eléréséhez volt elegendő.

9. ábra

Forrás: Hajdú-Bihar Megye Fontosabb Statisztikai Adatai 1956-tól 1962-ig. – A kötetek vonatkozó adatainak felhasználásával.

A taglétszám azonban ennek ellenére sem változott, tehát Hajdúnánáson a termelőszövetkezetek egyértelmű megerősödése csak 1959-ben vette kezdetét.

1959-re a három vizsgált hajdúvárosban a szövetkezeti rendszer nagyon hasonló képet mutatott, 8-9 termelőszövetkezet 9000 kat. holdat meghaladó földterülettel és 7000 hold feletti szántóterülettel volt a jellemző. Eltérés csak a taglétszám vonatkozásában jelentkezett, Hajdúböszörmény 1000 fő feletti szövetkezeti tagsága ugyanis kiemelkedett a 700 főt alig meghaladó taglétszámokból.

A belépett családok számát illetően is Hajdúböszörmény volt a legjelentősebb 845 családdal, de ha megnézzük a 7 kat. hold feletti birtokkal belépett családokat, akkor azt láthatjuk, hogy Hajdúnánás dominanciája a korábbi évekhez hasonlóan egészen elképesztő. A legtöbb birtokos parasztot tehát innen léptették be a szövetkezetekbe, már 1957-ben 81-et, míg a többi hajdúvárosban alig sikerült néhányat bekényszeríteni, ami abból is eredt, hogy ez a birtokos paraszti réteg Hajdúnánás társadalmának a derékhadát adta.

1960-ra a termelőszövetkezetek végképp egyeduralkodókká váltak a megyében, területük több mint duplájára nőtt, taglétszámuk megtöbbszöröződött, s ennek következtében a 7 kat. holdnál nagyobb birtokkal belépett családok számát illetően is átrendeződés következett be, az első helyre a legnagyobb lélekszámú Hajdúböszörmény ugrott 1158 családdal, de nem sokkal maradt el ettől Hajdúnánás sem, a szövetkezetbe kényszerített 854 birtokos családjával.

1962-re, a kollektivizálás befejeződését követően közvetlenül, Hajdúböszörményben 7 termelőszövetkezet működött közel 40 ezer kat. holdon, amelyből több mint 34 ezer hold szántó volt. A taglétszám megközelítette az 5600 főt, amelyből majdnem 4900 család volt. A második helyen Hajdúnánás állt, ugyancsak 7 termelőszövetkezettel, amelynek több mint 27 ezer kat. hold földje volt és a szántóterület összesen 22 638 holdat tett ki. A taglétszám 3500 fő volt, többségük (3260) család. A szövetkezetek Hajdúszoboszlón maradtak némileg gyengébbek, itt 6 közös gazdaság maradt 1962-re, amelynek együttesen 20 808 hold, ebből 17 945 hold szántó volt a kezelésében. A taglétszám is itt volt a legalacsonyabb, alig 2291 fő, de a családok részvétele Hajdúszoboszlón is jelentős (2096 család) maradt.

A hajdúnánási termelőszövetkezetek fontosabb adatai
megyei viszonylatban 1962 után⁴⁴⁶

Év	Szövetkezetek száma		Tagok száma		Ebből dolgozó
1963					
Hajdúnánás	7		3358		2924
Hajdúböszörmény	7		5574		4301
Hajdúszoboszló	6		2427		1860
Megye összesen	210		74 603		60 628
1964					
Hajdúnánás	7		3266		2749
Hajdúböszörmény	7		5431		4334
Hajdúszoboszló	6		2303		1928
Megye összesen	200		73 112		62 690
1965					
Hajdúnánás	7		3155		1896
Hajdúböszörmény	7		5540		3718
Hajdúszoboszló	6		2330		1593
Megye összesen	200		72 410		48 963
1966					
Hajdúnánás	7		2983		1657
Hajdúböszörmény	7		5641		3702
Hajdúszoboszló	6		2293		1535
Megye összesen	192		72 385		66 348
1967					
Hajdúnánás	7		2825		1510
Hajdúböszörmény	5		5715		3780
Hajdúszoboszló	6		2271		1494
Megye összesen	178		72 591		46 834
	Tagok és alkalmazottak	Dolgozó tagok	Nyugdíjas, járadékos tagok	Családtagok	Alkalmazottak
1968					
Hajdúnánás	2664	1487	417	252	508
Hajdúböszörmény	4286	3681	192	255	158
Hajdúszoboszló	2408	1473	228	564	143
Megye összesen	67 348	46 630	8866	6917	4935
1969					
Hajdúnánás	2713	1550	424	241	498
Hajdúböszörmény	4351	3715	165	218	253
Hajdúszoboszló	3010	1516	201	430	863
Megye összesen	70 389	47 395	8081	7923	6990
1970					
Hajdúnánás	2531	1488	368	295	380
Hajdúböszörmény	4654	3666	226	586	176
Hajdúszoboszló	2120	1449	241	276	154
Megye összesen	67 875	46 498	7766	6977	6634
1971					
Hajdúnánás	2673	1444	385	198	646

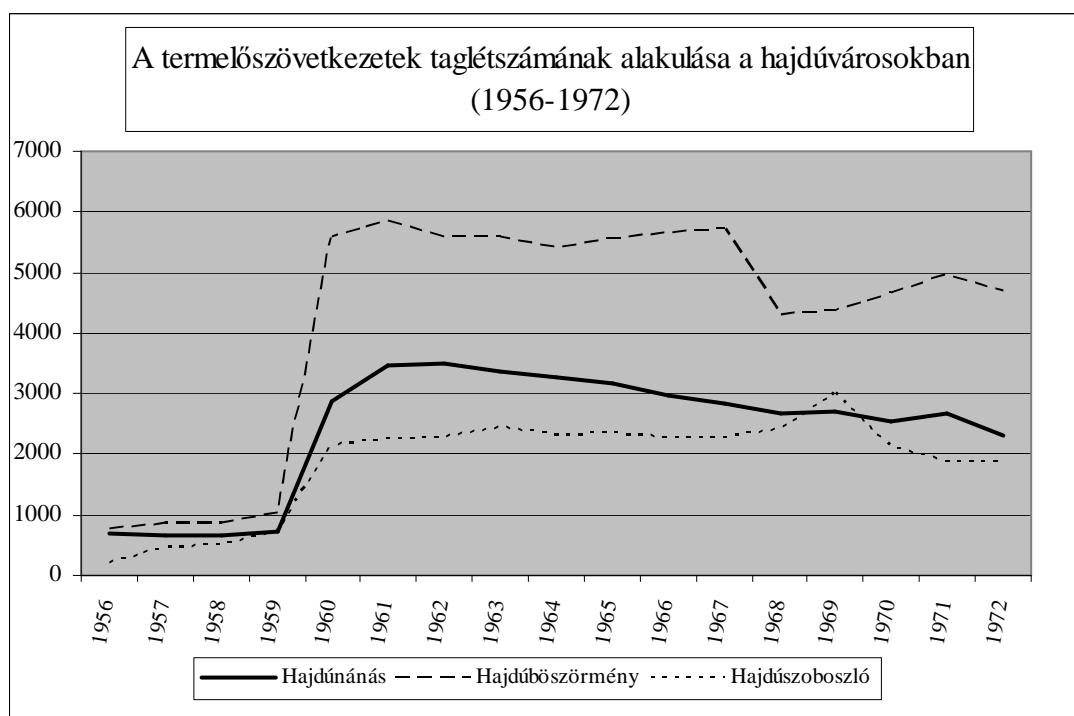
⁴⁴⁶ Hajdú-Bihar Megye Fontosabb Statisztikai Adatai 1963., 1964., valamint: Hajdú-Bihar Megye Statisztikai Évkönyve 1965-től 1980-ig. – A vonatkozó adatok felhasználásával.

Hajdúböszörmény	4957	3769	302	558	328	
Hajdúszoboszló	1879	1270	245	191	176	
Megye összesen	68 008	43 626	8894	6911	8577	
1972						
Hajdúnánás	2295	1339	290	226	440	
Hajdúböszörmény	4704	3569	261	518	356	
Hajdúszoboszló	1875	1220	204	166	285	
Megye összesen	65 204	41 126	8296	5687	10 095	
	Dolgozó tagok és alkalmazottak		Dolgozó tagok		Alkalmazottak	
				állandó	időszaki	
1973						
Hajdúnánás	1406		1129	262	15	
Hajdúböszörmény	3531		3116	407	8	
Hajdúszoboszló	1122		1040	67	15	
Megye összesen	42 019		37 319	3963	737	
1974						
Hajdúnánás	1274		1032	230	12	
Hajdúböszörmény	3464		2978	459	27	
Hajdúszoboszló	1121		1073	29	19	
Megye összesen	41 115		36 273	3986	851	
1975						
Hajdúnánás	1265		1018	239	16	
Hajdúböszörmény	3334		2875	424	183	
Hajdúszoboszló	1114		1083	21	4	
Megye összesen	40 291		35 669	3993	1085	
1976						
Hajdúnánás	1277		1007	237	24	
Hajdúböszörmény	3288		2779	459	33	
Hajdúszoboszló	1109		1018	43	44	
Megye összesen	39 016		33 773	4256	732	
1977						
Hajdúnánás	1329		997	226	31	
Hajdúböszörmény	3705		2916	512	57	
Hajdúszoboszló	1214		1020	65	78	
Megye összesen	42 556		34 151	4480	878	
1978						
Hajdúnánás	1423		1072	223	20	
Hajdúböszörmény	3324		2749	338	41	
Hajdúszoboszló	1198		1007	78	43	
Megye összesen	41 912		33 597	4516	973	
1979						
Hajdúnánás	1456		1086	264	25	
Hajdúböszörmény	3411		2815	352	41	
Hajdúszoboszló	1145		969	25	85	
Megye összesen	43 057		34 131	5099	1233	
1980						
Hajdúnánás	1443		1071	221	25	
Hajdúböszörmény	3382		2779	392	35	
Hajdúszoboszló	1175		894	58	87	
Megye összesen	42 993		33 746	5596	1039	

Az 1962 után kibontakozó korszakban az egész mezőgazdaság a nagyüzemekre épült, komoly problémaként jelentkezett viszont, hogy a szövetkezeti tagság jelentős része nem vett részt a tényleges termelésben. 1961-62-ben például a munkaképes tagság több mint 25%-a, sőt a nyugdíjas és járadékos tagokkal együtt 30%-a, míg egyes alacsony jövedelmet biztosító téteszekben több mint fele nem kapcsolódott be a közös munkába.⁴⁴⁷

A hajdúvárosokban a kollektivizálás végére kialakult szövetkezeti struktúra alig változott, jószerével azok a termelőszövetkezetek működtek tovább, amelyek addig létrejöttek. Változás legfeljebb a szövetkezeti tagok számát illetően volt megfigyelhető, s ez a létszám megyei szinten fokozatosan csökkent. A megyei tendenciának megfelelően Hajdúnánáson 1963 és 1967 között 3358-ról 2825-re esett vissza a szövetkezetek taglétszáma és Hajdúszoboszlón is csökkent a taglétszám 2427 főről 2271 főre.

10. ábra

Forrás: Hajdú-Bihar Megye Fontosabb Statisztikai Adatai 1963., 1964.; Hajdú-Bihar Megye Statisztikai Évkönyve 1965-től 1980-ig. – A kötetek vonatkozó adatainak felhasználásával.

A csökkenés hátterében a szövetkezeti gazdálkodás ekkor még súlyos szervezeti problémái, és a vidékről a szocialista iparvállalatok irányába megnyilvánuló belső migráció játszott a döntő szerepet. A kivétel Hajdúböszörmény volt, ahol 1965-től növekedett a tagság, s 1967-ben már 5715 tagja volt a böszörményi termelőszövetkezeteknek, amelyből

⁴⁴⁷ Varga Zsuzsanna: A termelőszövetkezetek és az agrárirányítás közötti párbeszéd formálódása az átszervezést követő években. In: Történelmi Tanulmányok VII. (Szerk. Takács Péter) Debrecen, 1999. 243.

66,1%, vagyis 3780 fő tekinthető aktív dolgozó tagnak. Hajdúnánáson és Hajdúszoboszlón a tagság csökkenésével párhuzamosan a dolgozó tagok száma is csökkent 1963 és 1967 között 2924-ről 1510-re, illetve 1860-ról 1494-re. 1967-ben így a dolgozó tagok aránya a teljes tagsághoz viszonyítva Hajdúnánáson 53,4%, Hajdúszoboszlón, pedig 65,8% volt.

Az 1960-as évek végétől a dolgozó tagok, a családtagok és a nyugdíjas, járadékos tagok mellett megjelentek a termelőszövetkezetekben az alkalmazottként dolgozók is, s ettől kezdve a közös gazdaságok munkahelyekké is váltak. A tagok és alkalmazottak együttes száma megyei szinten 1969-től egyértelműen csökkenő tendenciát mutatott, bár az 1960-as és 1970-es évek fordulóján volt, ahol még növekedett a taglétszám.

Hajdúszoboszlón 1969-től 1972-ig 3010-ről 1875-re csökkent a tagok és alkalmazottak száma, míg Hajdúnánáson ez a csökkenés jelentős hullámzásokkal valósult meg. 1971-re itt még 2673-ra nőtt a létszám, s csak 1972-ra csökkent le 2295-ra. Hajdúböszörményben 1968 és 1972 között folyamatosan emelkedett az együttes taglétszám 4286-ról 4957-re, s csak 1972-ben csökkent 4704-re. A dolgozó tagok számát illetően is mindenütt a csökkenés volt a hosszabb távú tendencia, 1972-ben arányuk Hajdúböszörményben 75,9%, Hajdúnánáson 58,3%, míg Hajdúszoboszlón 65,1% volt, tehát a tagság Hajdúböszörményben vett részt a legnagyobb arányban az aktív termelésben.

Hajdúnánáson az alacsonyabb részvétel csak részben volt annak betudható, hogy a nyugdíjas, járadékos tagok (12,6%) és a családtagok (9,8%) aránya magas volt, ugyanis itt foglalkoztatták a termelőszövetkezetek a legtöbb alkalmazottat. Az alkalmazottak száma 1972-ben 440 volt, aránya pedig 19,2%. Ugyanekkor Hajdúböszörményben a nyugdíjas tagok aránya 5,5%-ot, a családtagok aránya 11%-ot, míg az alkalmazottak aránya 7,5%-ot tett ki. Hajdúszoboszlón ezek az arányok a következők voltak: 10,9%, 8,8%, illetve 15,2%. Az alkalmazottak tehát Hajdúnánáson voltak a legnagyobb arányban jelen, és Hajdúböszörmény közös gazdaságai foglalkoztatták őket a legkevésbé az 1970-es évek elején.

1973-tól a statisztikai kimutatások összesített adatai a dolgozó tagok és az alkalmazottak együttes számát jelezték csak. E tekintetben a létszámok csökkenése még szembeötlőbb, hiszen 1973 után ez az összesített létszámadat megyei szinten nagyjából a dolgozó tagok 1972-es szintjének felelt meg, Hajdú-Bihar Megyében tehát körülbelül 10 ezer aktív tag vagy alkalmazott tűnt el a szövetkezeti rendszerből a korábbiakhoz képest.

Az adatok azt mutatják, hogy a megye dolgozó tagjainak és alkalmazottainak összlétszáma 1976-ig folyamatosan csökkent, az 1973-as 42 ezer főről 39 ezer főre, majd ezt követően növekedés kezdődött, s az évtized végére számuk 43 ezer körül állandósult. A hajdúvárosokban az aktív dolgozók létszáma többnyire követte a megyei tendenciát, csak

Hajdúnánáson mutatkozott már 1975-től folyamatos növekedés. 1980-ban, Hajdúböszörményben 3382, Hajdúnánáson 1443, és Hajdúszoboszlón 1175 tag és alkalmazott vett részt a termelésben.

A dolgozó tagok száma, megyei szinten 1973-ban még meghaladta a 37 ezret is, azonban az évtized második felére létszámuk már csak 33-34 ezer körül mozgott. A szövetkezeti tagság aktív dolgozóinak csökkenése a megyében tehát jól érzékelhető volt, az egyes hajdúvárosok esetében azonban nem tükröződik vissza ilyen egyértelműen a folyamat.

Hajdúböszörményben a dolgozó tagok száma az 1970-es évek folyamán végéig 2800 és 3000 között, míg Hajdúnánáson 1000 ezer és 1100 között mozgott, egyedül Hajdúszoboszlón mutatható ki egyértelműen csökkenés, itt 1975 és 1980 között 1083-ról 894-re esett vissza az aktív dolgozó tagok létszáma.

A termelőszövetkezetek az idő előre haladásával azonban egyre nagyobb mértékben foglalkoztattak alkalmazottakat, megyei szinten 1973 (3963 fő) és 1980 (5596 fő) között több mint 1600 fővel nőtt az állandó alkalmazottak száma. A növekedés a jóval kisebb létszámban foglalkoztatott időszakos alkalmazottak számát illetően is megfigyelhető, hiszen az 1973-ban alig több mint 700 időszakos alkalmazott száma 1979-re az 1200 főt is meghaladta Hajdú-Bihar Megye termelőszövetkezeteiben.

A hajdúvárosokat illetően elmondható, hogy a legtöbb állandó alkalmazott Hajdúböszörményben volt, ám az 1977-re 500 fölé emelkedő létszám a következő években 400 alá csökkent, tehát a bővülés nem tekinthető egyértelműnek és töretlennek. Hajdúnánáson az állandó alkalmazottak esetében viszonylag stabil állományról beszélhetünk, számuk az egész évtizedben 220 és 270 között alakult, míg Hajdúszoboszlón ez a létszám egyetlen évben sem érte el a 80-at, bár az igazsághoz hozzá tartozik, hogy az időszakos alkalmazottak száma az 1970-es évek második felében éppen itt volt viszonylag magas a többi hajdúvároshoz viszonyítva.

A hajdúnánási termelőszövetkezetek megerősödése

A következőkben arra igyekszünk válaszokat keresni, hogy ez a helyi szövetkezeti struktúra miként tudott teret hódítani a városban, s hogyan lett szerves része az itt lakók életének. Szólnunk kell majd a Hajdúnánás mellett, Tedejen létrehozott állami gazdaságról és termelőszövetkezetek igényeit sokáig kizárólagosan kielégítő gépállomás szerepéről is. Végül a szövetkezeti tagság életszínvonalának a javulásához is nagymértékben hozzájáruló háttéri gazdaságok helyi vonatkozásaira is figyelmet szentelünk.

A hajdúnánási szövetkezeti mezőgazdaság 1956-ban, a forradalmat követően hét termelőszövetkezetből állt, melyeknek összesen 702 tagjuk volt és 7097 kat. holdon működtek. Hajdúnánás termelőszövetkezeteinek részletesebb vizsgálatához és érdemi összehasonlításához az alábbi táblázat nyújthat segítséget.

A hajdúnánási termelőszövetkezetek fontosabb adatai 1956-ban⁴⁴⁸

Szövetkezet	Terület	Ebből szántó	Tagok	Belépett családok	Ebből 7 kat. holdon felüli birtokkal	Egy tagra jutó szántóterület
Dózsa	881	565	78	60	4	7,2
Haladás	1278	899	118	79	5	7,6
Kossuth	647	594	91	75	11	6,5
Micsurin	1319	1019	94	74	12	10,8
Szikra	160	120	14	12	3	8,6
Táncsics	1604	1102	117	102	25	9,4
Új Élet	1208	946	190	110	20	5,0
Összesen	7097	5245	702	512	80	7,9

A város közös gazdaságai által használt több mint 7 ezer kat. hold földterület 73,9%-a, vagyis 5245 kat. hold szántóterület volt, amelyből egy szövetkezeti tagra 7,9 hold jutott. Összesen 512 család lépett be a szövetkezetek valamelyikébe, s közülük mindössze 80 (15,6%) rendelkezett 7 holdnál nagyobb földbirtokkal, vagyis a tagok többsége törpebirtokos vagy nincstelen szegényparaszt volt korábban.

A termelőszövetkezetek közül a legnagyobb területen a Táncsics Tsz gazdálkodott (1604 kat. hold), de ezer hold feletti földterülettel rendelkezett még a Micsurin Tsz (1319 kat. hold), a Haladás Tsz (1278 kat. hold) és az Új Élet Tsz (1208 kat. hold) is. A szántóterületet illetően az ezer holdas határt már csak két szövetkezet a Táncsics (1102 kat. hold) és a Micsurin (1019 kat. hold) lépte át. A legkisebb közös gazdaság egyértelműen a Szikra Tsz volt, alig 160 kat. holdon gazdálkodott, amelyből csupán 120 hold számított szántónak.

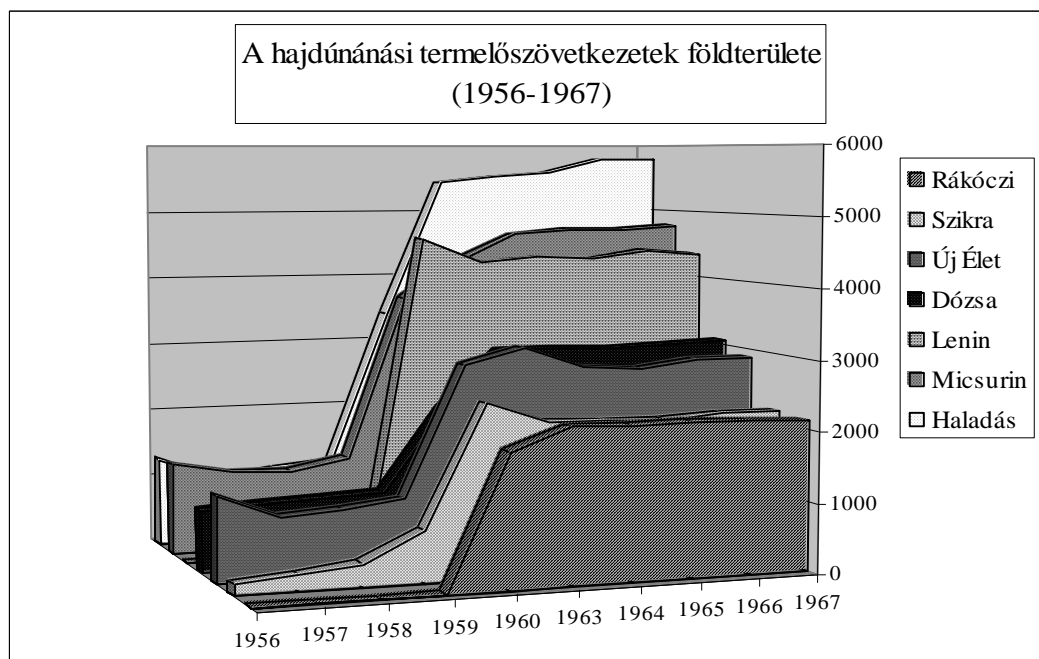
A taglétszámot illetően a korábbi sorrend némileg felborult, mivel e tekintetben a legnagyobb közös gazdaság egyértelműen a 190 taggal és 110 családdal rendelkező Új Élet Tsz volt, majd a 118 taggal és 79 családdal bíró Haladás Tsz, valamint a 117 tagot és 102 családot egyesítő Táncsics Tsz következett. A legkevesebb tagja természetesen a Szikra Tsz-nek volt, amely alig 14 taggal, köztük 12 családdal működött. A 7 holdon felüli birtokkal

⁴⁴⁸ Hajdú-Bihar Megye Fontosabb Statisztikai Adatai 1956., Debrecen, 1957. 178.

belépett családok száma a Haladás (5), a Dózsa (4) és a Szikra Tsz-ben (3) volt a legkevesebb, arányuk a Haladás Tsz-ben és a Dózsa Tsz-ben alig haladta meg a belépett családok 6%-át.

Mindebből következően az egy szövetkezeti tagra jutó szántóterület tekintetében a Micsurin (10,8 kat. hold), a Táncsics (9,4 kat. hold), valamint a legkisebb Szikra Tsz (8,6 kat. hold) emelkedett ki, miközben ez a terület a Kossuth Tsz-ben alig 6,5, míg az igen népes Új Élet Tsz-ben csupán 5 kat. holdat ért el.

11. ábra

Forrás: Hajdú-Bihar Megye Fontosabb Statisztikai Adatai 1956., Debrecen, 1957. 178.

Az imént vázolt szövetkezeti rendszer a kollektivizálás befejezésével jelentősen átalakult, s a közös gazdaságok megerősödését követően, 1956 után tíz évvel már a következő képet mutatta.

A hajdúnánási termelészövetkezetek fontosabb adatai 1966-ban⁴⁴⁹

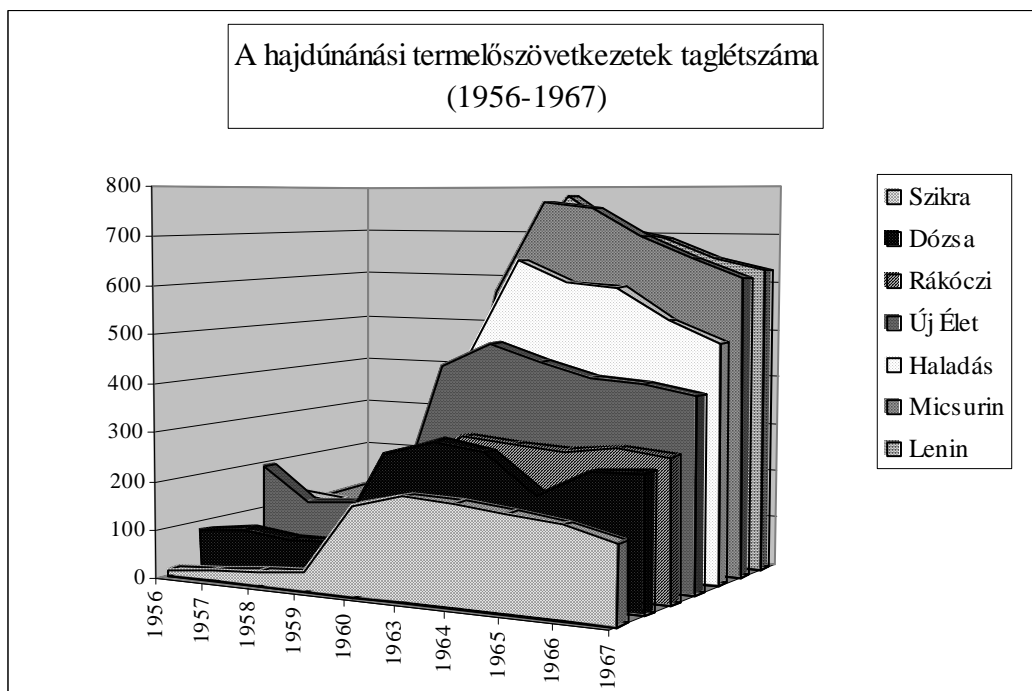
Szövetkezet	Terület	Ebből szántó	Tagok	Belépett családok	Egy tagra jutó szántóterület
Dózsa	3050	2194	262	247	8,4
Haladás	5791	4646	530	485	8,8
Micsurin	4702	4018	654	648	6,1
Szikra	2186	1462	179	177	8,2
Új Élet	2875	2597	413	397	6,3
Lenin	4414	3878	649	626	6,0
Rákóczi	2166	1776	296	280	6,0
Összesen	25 184	20 571	2983	2860	6,9

⁴⁴⁹ Hajdú-Bihar Megye Statisztikai Évkönyve 1966., Debrecen, 1967. 174-175.

1966-ban ugyanúgy hét termelőszövetkezet volt Hajdúnánáson, mint 1956-ban, bár a Kossuth és a Táncsics Tsz megszűnt, helyükbe a Lenin és a Rákóczi Tsz lépett. A szövetkezeti mezőgazdaság egészét tekintve a közös gazdaságok birtokában lévő földterület több mint 25 ezer kat. holdra növekedett, amelynek 81,7%-a, vagyis 20 571 kat. hold szántóterület volt. A hajdúnánási szövetkezeti tagok száma nagyon jelentősen, 2983-ra nőtt, amelyből a belépett családok száma 2860-at tett ki.

Az egyes szövetkezetek összevetéséből kitűnik, hogy a legnagyobb földterülettel rendelkező termelőszövetkezet a Haladás Tsz volt, amely 5791 kat. holdon gazdálkodott, s ebből 4646 kat. hold szántónak számított. 1956-hoz képest tehát 1966-ra a területnövekedés több mint négy és félszeres, a szántóterület növekedése, pedig több mint ötszörös volt. Szintén hatalmas közös gazdasága volt Hajdúnánásnak 1966-ban a korábban is jelentős Micsurin Tsz, amelynek földterülete (4702 kat. hold) és szántóterülete (4018 kat. hold) is 4 ezer hold felett volt, valamint az a Lenin Tsz, amely méreteiben nem sokkal maradt el a Micsurintól (4414, illetve 3878 kat. hold).

12. ábra

Forrás: Hajdú-Bihar Megye Statisztikai Évkönyve 1966., Debrecen, 1967. 174-175.

A legkisebb termelőszövetkezetek is 2 ezer hold feletti földterületen gazdálkodtak a vizsgált évben, hiszen a Szikra Tsz 2186 kat. hold földterülettel és 2597 kat. hold szántóterülettel, míg a Rákóczi Tsz 2166 kat. hold földterülettel és 1776 kat. hold

szántóterülettel rendelkezett. Az 1956-ban még az életképesség határán egyensúlyozó Szikra Tsz tehát tíz év alatt igencsak megerősödött.

A szövetkezeti tagok számát tekintve a Micsurin (654 tag) és a Lenin Tsz (649 tag) volt a legnagyobb, de szintén népes szövetkezetnek számított 1966-ban a Haladás (530 tag) és az Új Élet Tsz (413 tag) is. A Micsurin Tsz esetében tehát tíz év alatt a tagság majdnem meghétszereződött, míg a Haladás Tsz tekintetében a növekedés csaknem négy és félszeres volt. A legkevesebb tagja ekkor is a Szikra Tsz-nek volt, alig 179 fő, s ennek többsége, 177 fő családos.

A belépett családok számát tekintve is a Micsurin (648 család) és a Lenin Tsz (626 család) emelkedett ki, s magas taglétszámuk okán az egy főre jutó szántóterületet illetően ezek a szövetkezetek viszonylag alacsonyabb 6,1, illetve 6 kat. holdas átlagot értek el. A tagokra vetített szántó nagyságát illetően a Haladás (8,8 kat. hold), a Dózsa (8,4 kat. hold) valamint a Szikra Tsz (8,2 kat. hold) tudott magasabb birtoknagyságot felmutatni, de ez is elmaradt a tíz évvel korábban a Micsurin Tsz-ben (10,8 kat. hold) és a Táncsics Tsz-ben (9,4 kat. hold) mért adatoktól.

Az egyes hajdúnánási termelőszövetkezetekre vonatkozó, a hivatalos kimutatásokban fellelhető adatokból további következtetések vonhatóak le. Érdeemes részletesebben is megvizsgálunk, hogy 1956 után a helyi szövetkezetek miképpen gyökeresedtek meg a városban, hogyan növekedett területük, taglétszámuk, s ezzel összefüggésben, miként emelkedett azoknak a szövetkezeti családoknak a száma, amelyek megélhetése szinte kizárólag a közös gazdaság teljesítményétől függött. Szólnunk kell azonban azokról a termelőszövetkezetekről is, melyek hosszabb távon nem bizonyultak életképesnek, meggyengültek, megszűntek vagy beolvadtak más szövetkezetekbe.

Tekintettel arra, hogy a rendelkezésre álló, szövetkezetekre bontott adatsorok hiányosak, s az 1961-es és 1962-es évekre vonatkozóan nem készült pontos kimutatás, az ekkor lezajlott folyamatokra korábbi ismereteink alapján következtethetünk. Adataink azonban kiválóan alkalmasak arra, hogy összevegyjük az 1956-1960, és az 1963-1967 közötti időszak szövetkezeti fejlődésének alakulását az egyes szövetkezetek vonatkozásában. Erre irányuló vizsgálatainkat követően a közös gazdaságok állatállományának alakulásával kapcsolatosan is alapvető következtetéseket igyekszünk levonni. Elemzésünket a Dózsa Tsz-el kezdjük, a szövetkezetre vonatkozó fontosabb adatok az alábbi táblázatban szerepelnek.

A hajdúnánási Dózsa Tsz területének és összetételének alakulása 1956 után⁴⁵⁰

Szövetkezet	Terület	Ebből szántó	Tagok	Belépett családok	Ebből 7 kat. holdon felüli birtokkal	Egy tagra jutó szántóterület
1956	881	565	78	60	4	7,2
1957	952	699	89	69	4	7,9
1958	971	691	77	68	6	9,0
1959	1014	722	81	71	8	8,9
1960	2194	1597	268	257	50	6,0
1963	3016	2267	301	294		7,5
1964	3031	2225	285	265		7,8
1965	3018	2208	208	265		7,9
1966	3050	2194	262	247		8,4
1967	3061	2202	268	254		8,2

A fenti adatsor alapján látható, hogy a Dózsa Tsz területe és taglétszáma 1956 és 1960 között folyamatos növekedésben volt, tehát már a forradalmat követően megkezdődött a szövetkezet megerősödése. A közös gazdaság területe 881 kat. holdról 2194 kat. holdra nőtt 1956 és 1960 között, úgy, hogy különösen az 1959 és 1960 közötti növekedés volt különösen jelentős, hiszen ekkor a használt terület megduplázódott.

A szántóterület növekedése is folyamatos volt, 1956 és 1960 között 565 kat. holdról 1597 holdra nőtt, s ezzel a szántó az összes földterülethez viszonyított aránya is 64,1%-ról 72,8%-ra emelkedett. 1963-tól már a Dózsa Tsz földterülete 3 ezer kat. hold felett alakult, s a szántóterület nagysága is bőven meghaladta a 2 ezer holdat, míg átmeneti és nem túl jelentős csökkenésre csak az 1965-ös évben (3018 és 2208 kat. hold) került sor. Ezután a földterület 1966-tól, míg a szántóterület 1967-től kezdett ismét növekedni. A földterület és a szántóterület egymáshoz viszonyított aránya 1963-ban 75,2%-ot, míg 1967-ben 71,9%-ot tett ki, tehát a föld nagy része továbbra is a szántóföldi növénytermesztés céljait szolgálta.

A taglétszámot tekintve jóval nagyobb ingadozások voltak a szövetkezet életében. 1956-ban alig 78 tagja volt a szövetkezetnek, majd egy évvel később már 89, utána ismét csak 77. Az áttörés végül 1960-ban következett be, amikor az 1959-es, 81 fős taglétszám 268 főre emelkedett. 1963-ban már rekordot jelentő, 301 taggal működött a Dózsa Tsz, azután viszont lassú, de egyértelmű csökkenés következett, 1966-ban már csak 262-en tartoztak a közös gazdasághoz.

⁴⁵⁰ Hajdú-Bihar Megye Fontosabb Statisztikai Adatai 1956-tól 1964-ig., valamint: Hajdú-Bihar Megye Statisztikai Évkönyve 1965-től 1967-ig. – A vonatkozó adatok felhasználásával.

A tagok között jelentős volt a családosok aránya, 1956-ban például a 78 tag közül 60, vagyis 76,9% családosnak tekinthető. A belépett családok közül viszont alig volt olyan, amelyik 7 kat. holdon felüli birtokkal lépett volna be, 1956-ban mindössze 4 ilyen család volt, tehát alig 6,7%. A belépett családok száma is 1960-ban nőtt meg, ekkor 257 volt, a teljes tagság 95,9%-a. A szövetkezetesítés harmadik hullámának a sikerét jelzi azonban, hogy 1960-ra a 7 hold feletti birtokkal belépett családok száma is 50-re emelkedett, s arányuk ezzel már 19,4%-ra nőtt. 1963-tól a belépett családok száma is csökkenni kezdett, 1966-hoz képest 294-ről 247-re, s ezzel arányuk is 97,7%-ról 94,3%-ra esett vissza.

Az egy szövetkezeti tagra eső szántóterület tekintetében 1956 után kezdetben növekedés volt, s 1958-1959 folyamán ez a birtokméret 9 hold körül mozgott. 1960-ban a területnövekedéssel együtt járó taglétszám emelkedés miatt az egy tagra jutó szántó 6 holdra csökkent, 1963-tól azonban a tagság csökkenésével ez a terület fokozatosan emelkedett, 1966-ban már a 8,4 kat. holdat is elérte. A következőkben a Haladás Tsz fejlődését mutatjuk be az alábbi adatok alapján.

A hajdúnánási Haladás Tsz területének és összetételének alakulása 1956 után⁴⁵¹

Szövetkezet	Terület	Ebből szántó	Tagok	Belépett családok	Ebből 7 kat. holdon felüli birtokkal	Egy tagra jutó szántóterület
1956	1278	899	118	79	5	7,6
1957	962	709	105	89	5	6,8
1958	1071	788	78	78	5	10,1
1959	1126	833	99	89	10	8,4
1960	3402	2528	452	412	117	5,6
1963	5438	4623	647	610		7,1
1964	5537	4571	602	571		7,6
1965	5593	4670	594	581		7,9
1966	5791	4646	530	485		8,8
1967	5799	4581	487	483		9,4

A Haladás Tsz területnövekedése 1958-tól indult meg egyértelműen, hiszen 1956-ról 1957-re a földterülete 1278-ról 962 kat. holdra, míg a szántóterülete 899-ről 709 kat. holdra csökkent, s ezzel a szántónak az összes földterülethez viszonyított aránya 70,3%-ról 73,7%-ra nőtt. A Haladás Tsz területeinek növekedése ezután 1960-ig töretlen volt, különösen 1959 és 1960 között ugrott meg 1126-ról 3402 kat. holdra, s ez a háromszoros emelkedés a

⁴⁵¹ Hajdú-Bihar Megye Fontosabb Statisztikai Adatai 1956-tól 1964-ig., valamint: Hajdú-Bihar Megye Statisztikai Évkönyve 1965-től 1967-ig. – A vonatkozó adatok felhasználásával.

szántóterület tekintetében is megvalósult (833-ról 2528 kat. holdra). 1960-ban tehát az összes földterület 74,3%-át szántónak használták. 1963-ra a szövetkezet földterülete meghaladta az 5400 holdat (5438 kat. hold), s 1967-re közel 5800 holdra nőtt. A szántóterület esetében a többnyire 4600 hold feletti terület 1964-ben (4571 kat. hold) és 1967-ben (4581 kat. hold) ez alá csökkent, de ezzel is 1967-ben az összterület 79%-a szántónak számított.

A taglétszámot tekintve a szövetkezetből a forradalmat követően inkább kiléptek az emberek, s a szövetkezeti tagság 1956 és 1958 között 118 főről 78 főre csökkent. Jelentős emelkedés a Haladás Tsz esetében is 1960-ban következett be, ekkor 99-ről 452-re nőtt a belépett (bekényszerített) tagok száma.

A belépett családok tekintetében is az 1960-ba év hozta meg az áttörést, hiszen számuk 1958-hoz képest 78-ról 412-re nőtt, a teljes tagsághoz viszonyított arányuk ezzel 66,9%-ról 91,1%-ra emelkedett. A Haladás Tsz-ben lévő, 7 holdnál nagyobb birtokkal belépett családok száma 1956 és 1958 között mindössze 5 volt, 1959-ben már 10, 1960-ra viszont 117-re, vagyis a szövetkezeti családok 28,4%-ára nőtt, ami egyértelműen mutatja, hogy ekkor már a birtokos parasztság közös gazdaságokba kényszerítése is eredményes volt.

Az 1963-as évtől mind a tagság, mind a belépett családok száma csökkenni kezdett. Az 1963 és 1967 közötti időszak vonatkozásában ez a csökkenés mind az előbbi (647-ről 487 főre), mind az utóbbi (610-ről 483 családra) esetben jól érzékelhető volt. 1967-re tehát a Haladás Tsz-ben már jóformán csak családok voltak (a tagság 99,2%-a).

Az egy főre jutó szántóterületet illetően még úgy is magasabb értékekkel találkozunk a Haladás Tsz esetében, mint a Dózsa Tsz-nél, hogy a tagság létszáma az 1960-as évek első felében kétszerese volt a Dózsaénak. Az 1958-ban még 10,1 kat. hold átlagos terület 1960-ra 5,6 holdra csökkent, ám 1963 és 1967 között folyamatosan nőtt, 7,1 kat. holdról 9,4 holdra.

A hajdúnánási Kossuth Tsz területének és összetételének alakulása 1956 után⁴⁵²

Szövetkezet	Terület	Ebből szántó	Tagok	Belépett családok	Ebből 7 kat. holdon felüli birtokkal	Egy tagra jutó szántóterület
1956	647	594	91	75	11	6,5
1957	435	365	52	49	20	7,0
1958	605	543	51	48	20	10,6
1959	737	666	64	56	11	10,4

⁴⁵² Hajdú-Bihar Megye Fontosabb Statisztikai Adatai 1956-tól 1959-ig. – A vonatkozó adatok felhasználásával.

Az 1960-ig működő, azután a Tánacsics Tsz-el egyesülve a Lenin Tsz alapját képező Kossuth Tsz 1956 utáni történetéről elmondható, hogy a szövetkezet területe mind az összes terület, mind az összes terület, mind a szántóterület vonatkozásában jelentősen csökkent 1957-re. Ettől kezdve viszont nagymértékű növekedés kezdődött, az újabb szövetkezetesítés következtében, és 1959-re a földterület 647 kat. holdról 737 holdra, míg a szántóterület 365 kat. holdról 666 holdra emelkedett. 1959-ben tehát az összes földterület 90,4%-a szántó volt.

A földterület mellett a taglétszámból is jól látható, hogy a Kossuth Tsz nem tartozott a legnagyobb szövetkezetek közé Hajdúnánáson. Az 1956-ban még 91 tagot tömörítő közös gazdaság 1957-re és 1958-ra 52, illetve 51 tagúvá zsugorodott, s majd 1959-re bővült 13 taggal.

A belépett családok számát illetően is hasonló folyamat zajlott le, s 1959-ben 56 család tartozott a Kossuth Tsz-hez, akik a tagság 87,5%-át tették ki, s közülük 11 (19,6%) volt olyan, amelyik jelentősebb, 7 holdon felüli birtokkal rendelkezett a belépéskor. Utóbbi családok száma 1957-ben és 1958-ban 20 volt, ami az akkori szövetkezeti családok számát tekintve 40% feletti képviselőnek felelt meg. 1959-re tehát a birtokos paraszti családok egy részét (9-et) elvesztette a Kossuth Tsz, s ez már előre vetítette megszűnését.

Az egy tagra jutó szántó nagyságát illetően 1958-ban és 1959-ben volt meglehetősen nagy, 10 hold feletti az átlagos terület, a növekvő földterületen tehát relatívan kevesebb családnak kellett volna hatékony nagyüzemi gazdálkodást megvalósítania.

A hajdúnánási Micsurin Tsz területének és összetételének alakulása 1956 után⁴⁵³

Szövetkezet	Terület	Ebből szántó	Tagok	Belépett családok	Ebből 7 kat. holdon felüli birtokkal	Egy tagra jutó szántóterület
1956	1319	1019	94	74	12	10,8
1957	1164	955	130	97	18	7,3
1958	1139	934	129	98	16	7,2
1959	1295	1087	137	122	21	7,9
1960	3699	3390	573	558	191	5,9
1963	4266	3639	769	736		4,7
1964	4647	3989	753	739		5,3
1965	4714	4029	697	684		5,8
1966	4702	4018	654	648		6,1
1967	4761	4064	613	599		6,6

⁴⁵³ Hajdú-Bihar Megye Fontosabb Statisztikai Adatai 1956-tól 1964-ig., valamint: Hajdú-Bihar Megye Statisztikai Évkönyve 1965-től 1967-ig. – A vonatkozó adatok felhasználásával.

A Micsurin Tsz Hajdúnánás egyik legjelentősebb közös gazdasága volt, amelyik az 1960-as évek derekán 4700 hold feletti földterületen gazdálkodott. 1956 után területe némileg csökkent, de még 1957-ben és 1958-ban is meghaladta az 1100 kat. holdat, majd 1959-re közel 1300 holdra, 1960-ra, pedig majdnem 3700 holdra emelkedett a szövetkezet kezelésében lévő összes földterület. A szántóterület alakulása is ennek megfelelően változott, 1957-ben és 1958-ban átmenetileg 1000 hold alá csökkent, majd 1960-ra 3390 kat. holdra nőtt, s ezzel az összes földterület 91,6%-ával lett egyenértékű, szemben az 1956-os 77,2%-os aránnyal.

1963-tól további növekedés következett, az amúgy is jelentős földterület méretét illetően. 1963 és 1967 között a földterület 4266 kat. holdról 4761 holdra, a szántóterület, pedig 3639 kat. holdról 4064 holdra nőtt, úgy hogy a szántóterület aránya végig 85% körül mozgott.

A Micsurin Tsz taglétszámát illetően a kezdeti folyamat éppen fordított volt, hiszen a növekedés mind a tagok, mind a belépett családok számában már 1957-ben megindult. 1956 és 1960 között a taglétszám 94-ről 573-ra, míg a szövetkezeti családok száma 74-ről 558-ra emelkedett, utóbbiak aránya tehát 78,7%-ról 97,4%-ra nőtt. Ahogy minden más tekintetben is, a 7 kat. holdon felüli birtokkal belépett családok számát illetően is az 1960-as év hozta meg a nagyarányú felfutást, 1959-hez képest 21-ről 191-re emelkedett a birtokos parasztcsaládok száma a Micsurin Tsz-ben, arányuk, pedig 17,2%-ról 34,2%-ra növekedett.

A rendelkezésre álló adatok szerint 1963 és 1964 kiemelkedő éveknek számítottak a szövetkezet életében a taglétszám tekintetében, hiszen ekkor 769, illetve 753 tagja volt a szövetkezetnek, míg a szövetkezeti családok száma 736, illetve 739 volt. A tagság csökkenése 1965-től indult meg, s 1967-re 613 főre, míg a belépett családok száma 599-re esett vissza, utóbbiak aránya viszont 97,7%-os volt.

Az egy szövetkezeti tagra jutó szántót illetően az 1956-ban még igen nagy, 10,8 kat. hold terület 1960-ra, a tagság bővülésével 5,9 kat. holdra csökkent, 1963-tól viszont az átlagos szántóterület növekedni kezdett, s a területnövekedés és a létszámcsökkenés együttes hatásának betudhatóan 1967-re 6,6 kat. holdat tett ki.

A hajdúnánási Szikra Tsz területének és összetételének alakulása 1956 után⁴⁵⁴

Szövetkezet	Terület	Ebből szántó	Tagok	Belépett családok	Ebből 7 kat. holdon felüli birtokkal	Egy tagra jutó szántóterület
1956	160	120	14	12	3	8,6
1957	229	163	21	21	2	7,8
1958	320	200	30	28	2	6,7
1959	720	520	38	33	6	13,7
1960	2446	1848	180	154	91	10,3
1963	2162	1300	206	195		6,3
1964	2153	1454	201	200		7,2
1965	2128	1431	191	178		7,5
1966	2186	1462	179	177		8,2
1967	2187	1461	152	150		9,6

A Szikra Tsz-re vonatkozó adatokból látható, hogy a szövetkezet története nagyon ellentmondásosan alakult az 1950-es évek második felének, valamint az 1960-as évek első felének relációjában. A Szikra Tsz 1956-ban épphogy életképes volt, mind területe, mind taglétszáma elenyészőnek tekinthető, majd fokozatosan erősödött, s 1963-ra már jelentősnek is nevezhető Hajdúnánás közös gazdaságainak a sorában.

1956 és 1960 között területe alig 160 kat. holdról 2446 holdra nőtt, aminek a hatására a szántóterület is 120 kat. holdról 1848 holdra emelkedett, vagyis a szántó aránya ekkor 75% körüli volt a Szikra Tsz esetében. 1963-ra a szövetkezet területe 2162 kat. holdra nőtt, s 1967-ig folyamatosan meghaladta a 2100 holdat, míg a szántóterület először 1964-ben lépte át az 1400 holdas határt, s ez alá már nem is csökkent. 1967-ben tehát a szövetkezet szántóterületének az összterülethez viszonyított aránya 66,8%-ot tett ki.

A taglétszám az 1956-os 14 főről 1960-ra 180 főre emelkedett, 1963-ban és 1964-ben viszont átmenetileg a 200 főt is meghaladta. A csökkenés 1965-től indult meg, s 1967-ben már csak 152 tagja volt a közös gazdaságnak. A Szikra Tsz-be lépett családok száma 1956-ban még csak 12 volt, 1960-ra azonban már 154-re nőtt, a tagsághoz viszonyított arányuk azonban 85% körül maradt. 1963-ban már 195 család tartozott a szövetkezethez, s számuk 1964-ben a 200-at is elérte, majd csökkenni kezdett, s 1967-ben már csak 150-et tett ki, arányuk azonban végig igen magas, jóval 90% feletti volt.

A 7 holdon felüli birtokkal belépett családok tekintetében egyetlen említésre méltó év van, az 1960-as (91 család), amikor a szövetkezeti családokhoz viszonyított arányuk 59,1%-

⁴⁵⁴ Hajdú-Bihar Megye Fontosabb Statisztikai Adatai 1956-tól 1964-ig., valamint: Hajdú-Bihar Megye Statisztikai Évkönyve 1965-től 1967-ig. – A vonatkozó adatok felhasználásával.

os volt. Az 1960-as évekre vonatkozó kimutatásokban a szövetkezetekbe bevitt földek nagyságát már egyáltalán nem vették figyelembe, az egykori földtulajdon jelentőségét veszítette.

Az egy tagra eső szántóterületet illetően a Szikra Tsz-ben, kezdetben csökkenő tendencia érvényesült, majd 1959-re és 1960-ra hirtelen 13,7, illetve 10,3 kat. holdra ugrott az átlagos szántó nagysága. Az 1960-as évek a tagság csökkenését és így az egy főre jutó szántó növekedését hozták, amely 1963 és 1967 között 6,3 kat. holdról 9,6 kat. holdra emelkedett.

A hajdúnánási Táncsics Tsz területének és összetételének alakulása 1956 után⁴⁵⁵

Szövetkezet	Terület	Ebből szántó	Tagok	Belépett családok	Ebből 7 kat. holdon felüli birtokkal	Egy tagra jutó szántóterület
1956	1604	1102	117	102	25	9,4
1957	1258	801	124	105	18	6,5
1958	1290	833	113	104	17	7,4
1959	1324	865	118	107	21	7,3

A végül a Kossuth Tsz-el egyesülő Táncsics Tsz működése során nem tartozott a legkisebb szövetkezetek közé, földterülete 1956-ban még 1604 kat. hold volt, egy évvel később viszont csak 1258 hold, ezután viszont növekedett, 1959-re 1324 holdra. A szántóterület változása igazodott a földterület alakulásához, bár aránya elmaradt a többi szövetkezethez képest, 1956-ban (1102 kat. hold) például 68,7%-ot, míg 1959-ben (865 kat. hold) 65,3%-ot tett ki.

A taglétszám viszont ezzel ellentétesen alakult, 1957-re 117-ről 124-re nőtt a tagok száma, majd 1958-ra 113-ra csökkent, s 1959-re is csak 118 fős volt a létszám. Hasonlóan ingadozott a belépett családok száma is, 1959-ben 107 család tartozott a szövetkezethez, a tagság 90,1%-a, s közülük 21-nek (19,6%) volt a belépéskor jelentősebb, 7 holdon felüli birtoka.

Az egy főre eső szántóterületet illetően az értékek 6,5 és 9,4 kat. hold között mozogtak a terület és a taglétszám függvényében, az 1959-ben 7,3 kat. holdat kitevő átlagos terület tehát középértéket jelentett.

⁴⁵⁵ Hajdú-Bihar Megye Fontosabb Statisztikai Adatai 1958-tól 1959-ig. – A vonatkozó adatok felhasználásával.

A hajdúnánási Új Élet Tsz területének és összetételének alakulása 1956 után⁴⁵⁶

Szövetkezet	Terület	Ebből szántó	Tagok	Belépett családok	Ebből 7 kat. holdon felüli birtokkal	Egy tagra jutó szántóterület
1956	1208	946	190	110	20	5,0
1957	889	737	117	73	13	6,3
1958	947	768	125	103	17	6,1
1959	1046	868	121	102	20	7,2
1960	2898	2555	429	386	69	6,0
1963	3121	2550	478	441		5,3
1964	2821	2614	445	439		5,9
1965	2772	2565	419	397		6,1
1966	2875	2597	413	397		6,3
1967	2873	2597	393	385		6,6

Az Új Élet Tsz, mely a korábbi December 21 Tsz-nek felelt meg, 1956 után jelentősen meggyengült, s mind területét, mind taglétszámát tekintve veszített jelentőségéből. Területe 1956-ról 1957-re 1208 kat. holdról 889 kat. holdra csökkent, miközben a szántóterület nagysága is 946 kat. holdról 737 holdra esett vissza. A területnövekedés 1958-ban kezdődött, s 1960-ra a földterület közel 2900 (2898) kat. holdra, a szántóterület pedig 2555 kat. holdra nőtt. A szántó aránya tehát az 1956-os 78,3%-ról 88,2%-ra emelkedett.

Az 1960-as évekre az Új Élet Tsz már jóval nagyobb területen gazdálkodott. A kezelésében lévő összes földterület 1963-ban 3121 kat. hold volt, majd ez 1965-re 2772 kat. holdra csökkent, hogy azután ismét 2800 hold fölé nőjön. A szántóterület ehhez képest végig 2500 és 2600 hold körül mozgott, és aránya az 1963-as 81,7%-ról 1967-re 90,4%-ra ugrott.

A taglétszám az 1956-os 190 főről a következő évre 117 főre csökkent, majd növekedni kezdett, s 1960-ra már 429 tagja volt a közös gazdaságnak. A belépett családok száma is ennek megfelelően alakult, 1956-ban (110 család) a tagság 57,9%-át adták, 1960-ban viszont már a 90%-át is elérték. A 7 holdon felüli birtokkal belépett családok száma is 1960-ban nőtt meg, az 1959-es 20 családról 69 családra, s ez a szövetkezet családjainak a 17,9%-ával volt egyenlő.

Az 1960-as években a taglétszám csökkenésének lehetünk tanúi az Új Élet Tsz esetében is. Az 1963-ban még 478 tagot számláló szövetkezethez 1967-ben már csak 393-an tartoztak, miközben a családok száma is 441-ről 385-re csökkent, arányuk azonban végig jóval 90% feletti volt.

⁴⁵⁶ Hajdú-Bihar Megye Fontosabb Statisztikai Adatai 1956-tól 1964-ig., valamint: Hajdú-Bihar Megye Statisztikai Évkönyve 1965-től 1967-ig. – A vonatkozó adatok felhasználásával.

Az egy főre eső szántóterületet illetően megállapítható, hogy az eddig látottakhoz képest meglehetősen kiegyensúlyozottnak tekinthető, az egész vizsgált időszak vonatkozásában a két szélső érték az 5, illetve a 7,2 kat. hold volt. 1963-tól azonban a taglétszám esésével lassú növekedés kezdődött, s 1967-re 5,3 ról 6,6 kat. holdra nőtt a tagokra jutó átlagos szántó mérete. Most pedig két rövid életű közös gazdaság következik, melyek működéséről egyaránt 1958-tól vannak adatok.

A hajdúnánási Jókai Tsz területének és összetételének alakulása 1956 után⁴⁵⁷

Szövetkezet	Terület	Ebből szántó	Tagok	Belépett családok	Ebből 7 kat. holdon felüli birtokkal	Egy tagra jutó szántóterület
1958	417	257	21	21	—	142
1959	747	525	39	27	10	13,5
1960	1036	814	51	37	13	16,0

A Jókai Tsz nem tartozott a legnagyobb és a legnépesebb szövetkezetek közé a városban, bár mindkét tekintetben növekedésnek indult, mielőtt megszűnt volna. Területe 1958 és 1960 között 417 kat. holdról 1036 holdra nőtt, ami a szántóterület jelentős növekedésével is együtt jár (257-ről 814 kat. holdra). A szántóterület aránya is megemelkedett 61,6%-ról 78,6%-ra.

A taglétszám tekintetében is folyamatos volt az emelkedés, 1958-ról 1960-ra 30 fővel (21-ről 51-re) nőtt a szövetkezeti tagok száma, míg a belépett családok száma ugyanekkor 21-ről 37-re ugrott, utóbbiak aránya tehát 1960-ban a tagság 72,5%-ának felelt meg. A 7 holdon felüli földbirtokkal belépett családok száma is 1960-ban volt a legtöbb, 13, s így a szövetkezet családjainak 35,1%-a tehát birtokos paraszt volt korábban.

Az egy főre eső szántóterület a Jókai Tsz-ben viszont mindvégig rendkívül magas volt, s folyamatosan emelkedett 1958 és 1960 között 12,2 kat. holdról 16 holdra, s feltehetőleg ez vezetett a szövetkezet megszűnéséhez is. Ennyi emberrel, ekkora területet ugyanis nem lehetett megfelelően megművelni.

⁴⁵⁷ Hajdú-Bihar Megye Fontosabb Statisztikai Adatai 1958-tól 1960-ig. – A vonatkozó adatok felhasználásával.

A hajdúnánási Petőfi Tsz területének és összetételének alakulása 1956 után⁴⁵⁸

Szövetkezet	Terület	Ebből szántó	Tagok	Belépett családok	Ebből 7 kat. holdon felüli birtokkal	Egy tagra jutó szántóterület
1958	170	127	11	11	3	11,5
1959	459	390	39	34	18	10,0
1960	722	546	42	39	15	13,0

Hasonló gondokkal küzdött a Petőfi Tsz is. Földterülete és taglétszáma ugyanúgy növekedett, mint azt a Jókai Tsz esetében láttuk. A közös gazdaság területe 1958 és 1960 között 170 kat. holdról 722 kat. holdra nőtt, miközben a szántóterület 127 kat. holdról 546 holdra bővült, aránya pedig 74,7%-ról 75,6%-ra, vagyis kis mértékben emelkedett.

A tagság létszáma 11 főről 42 főre nőtt, amelynek a túlnyomó többsége, csaknem egésze család volt. A 7 holdon felüli földbirtokkal belépett családok száma 1959-ben 18-at és 1960-ban 15-öt tett ki, tehát a szövetkezeti családok 52,9%-a, illetve 38,5%-a tekinthető szövetkezetbe kényszerített birtokos parasztcsaládnak.

Az egy tagra számított szántóterület a Petőfi Tsz esetében feltűnően magasan alakult, 1958, 1959 és 1960 tekintetében 11,5, 10, illetve 13 kat. holdat tett ki, ami jelentősen nehezítette a hatékony termelést és az optimális munkaszervezés kialakítását.

A hajdúnánási Lenin Tsz területének és összetételének alakulása 1959-es létrehozása után⁴⁵⁹

Szövetkezet	Terület	Ebből szántó	Tagok	Belépett családok	Ebből 7 kat. holdon felüli birtokkal	Egy tagra jutó szántóterület
1960	4631	3985	644	618	135	6,2
1963	4266	3639	782	757		4,9
1964	4336	3930	710	669		5,5
1965	4289	3882	691	662		5,6
1966	4414	3878	649	626		6,0
1967	4346	3805	626	609		6,1

A Kossuth Tsz és a Táncsics Tsz egyesüléséből megszülető Lenin Tsz, akárcsak az elemzésünkben utolsóként szereplő Rákóczi Tsz, Hajdúnánás fiatalabb szövetkezetei közé tartozott, s már működésének első évében igen jelentősnek számított. 1960-ban 4631 kat.

⁴⁵⁸ Hajdú-Bihar Megye Fontosabb Statisztikai Adatai 1958-tól 1960-ig. – A vonatkozó adatok felhasználásával.

⁴⁵⁹ Hajdú-Bihar Megye Fontosabb Statisztikai Adatai 1960., 1963., 1964., valamint: Hajdú-Bihar Megye Statisztikai Évkönyve 1965-től 1967-ig. – A vonatkozó adatok felhasználásával.

holdon gazdálkodott, mely földterület az 1960-as évek folyamán néhány száz holddal csökkent, de a kisebb ingadozások ellenére alapvetően egyben maradt. A szántóterület nagyság is kiegyensúlyozottnak tekinthető, 1963 (3639 kat. hold) kivételével 3800 és 4000 kat. hold között mozgott, és az aránya az 1960-as 86%-ról 1967-re kis mértékben, 87,5%-ra emelkedett.

A taglétszámot illetően is jól érzékelhető, hogy a Lenin Tsz megalakulása után jelentősebb megrázkódtatások nem érték a szövetkezetet. Az 1960-ban 644 tagot számláló közös gazdaság 1963-ra 782 tagúvá bővült, majd lassú csökkenés kezdődött, s 1967-re 626-ra esett vissza a szövetkezeti tagok száma, tehát a Lenin Tsz a vizsgált időszakban végig több mint 600 tagot tömörített.

A belépett családok száma is a taglétszámmal párhuzamosan változott, aránya jóval 90% feletti volt. Az 1960-as adatok arra is rávilágítanak, hogy a Lenin Tsz-hez mennyi birtokos (7 holdon felüli birtokkal belépett) parasztcsalád tartozott. A kimutatásban szereplő 135 család a belépett családok 21,8%-ának felelt meg, s ez az alig több mint 1/5-ös részvétel a többi szövetkezethez képest nem számított különösebben magasnak.

Az egy főre jutó szántó nagyságát tekintve meglehetősen alacsony értékeket láthatunk, az 1960-ban még 6,2 kat. holdas átlagos terület 1963-ra 4,6 holdra csökkent, majd a taglétszám lassú csökkenésének köszönhetően folyamatosan nőtt 1967-re 6,1 kat. holdra.

A hajdúnánási Rákóczi Tsz területének és összetételének alakulása 1960-as létrehozása után⁴⁶⁰

Szövetkezet	Terület	Ebből szántó	Tagok	Belépett családok	Ebből 7 kat. holdon felüli birtokkal	Egy tagra jutó szántóterület
1960	1882	1777	231	228	173	7,7
1963	2197	1814	299	282		6,1
1964	2172	1772	290	277		6,1
1965	2198	1807	283	265		6,4
1966	2166	1776	296	280		6,0
1967	2137	1744	286	276		6,1

Hajdúnánás másik újonnan alapított, többnyire birtokos parasztgazdákat tömörítő szövetkezete a Rákóczi Tsz volt. A közös gazdaság földterülete 1960-ban még csak 1882 kat. hold volt, 1963-tól viszont végig 2100 hold felett alakult. Szántóterületét tekintve a közös

⁴⁶⁰ Hajdú-Bihar Megye Fontosabb Statisztikai Adatai 1960., 1963., 1964., valamint: Hajdú-Bihar Megye Statisztikai Évkönyve 1965-től 1967-ig. – A vonatkozó adatok felhasználásával.

gazdaság 1700 kat. holdat meghaladó földjével jelentősen elmaradt a Lenin Tsz-től, de az 1960-as évek derekát tekintve az Új Élet Tsz, a Micsurin Tsz, a Haladás Tsz és Dózsa Tsz is nagyobb területen folytatott szántóföldi növénytermesztést. A Rákóczi Tsz szántóterülete csak 1963-ban és 1965-ben haladta meg az 1800 holdat, ami az összes földterület alig több mint 82%-ának felelt meg.

A taglétszámot tekintve a Rákóczi Tsz ugyanúgy a kisebb szövetkezetek közé sorolható, mint a földterület esetében láttuk. A közös gazdaság 1960-ban alig 231 taggal jött létre, akik közül 228 (98,7%) családos volt. A belépett családok közül 173 család 7 holdon felüli birtokot is magával vitt a szövetkezetbe, vagyis a Rákóczi Tsz családjainak 75,9%-a birtokos parasztcsalád volt, ami alátámasztja a „börkabátos” téeszről korábban elmondottakat.

A taglétszám az 1960-as évekre tovább növekedett, s ebben a tekintetben ingadozás igen, egyértelmű csökkenés azonban nem következett be. 1963-ban 299-re, míg 1966-ban 296-ra nőtt a tagság létszáma, miközben a belépett családok aránya 94,3%-os (282 család), illetve 94,6%-os (280 család) volt.

Az egy főre jutó szántó nagyságát illetően a legmagasabb értéket 1960-ban mutathatjuk ki, 7,7 kat. holdat. Az 1960-as évek derekán azonban az átlagos szántóterület nagyon kiegyensúlyozottnak tekinthető, mindvégig 6 hold feletti volt.

A hajdúnánási termelőszövetkezetek életében tehát a vizsgált évek a nyugodt fejlődést és a megerősödést hozták el. Ezalatt az idő alatt fejeződött be a kollektivizálás, s lett visszafordíthatatlanná a nagyüzemi, szövetkezetekre épülő mezőgazdaságra való áttérés hosszúra nyúlt folyamata.

A szövetkezetek azonban nemcsak növénytermesztéssel, állattenyésztéssel is foglalkoztak, hogy miként alakult az egyes hajdúnánási termelőszövetkezetekben tartott közös állatállomány száma, s hogyan változott a közös gazdaságok tenyésztési struktúrája, a következő elemzésből derülhet ki. A termelőszövetkezetek tekintetében a korábbi sorrendet alkalmazzuk, így elsőként ezúttal is a Dózsa Tsz-re vonatkozó adatainkat közöljük.

A hajdúnánási Dózsa Tsz állatállományának alakulása 1956 után⁴⁶¹

Év	Szarvasmarha	Sertés	Ló	Juh	Számos állat összesen
1956	46	50	26	415	537
1957	74	90	20	471	655
1958	96	269	20	897	1282
1959	194	410	16	863	1483
1960	156	543	25	700	1424
1963	273	642	47	1867	2829
1964	342	706	48	1454	2550
1965	245	689	39	1971	2944
1966	267	554	38	1958	2817
1967	130	844	43	1241	2258

A Dózsa Tsz állattenyésztésének nominális alakulásáról elmondható, hogy 1956 után fokozatosan emelkedett a közös állatállomány. A számos állatok létszáma 1956 és 1959 között folyamatosan, 537-ről 1483-ra nőtt, de még 1960-ban is meghaladta az 1400-at. Az állatállomány 1963-ban már 2829 darabra rúgott, majd hullámzóvá vált, 1965-ben elérte a 2944 darabot is, 1967-re viszont 2258 darabra csökkent. Arra a kérdésre, hogy mi állt a mozgások háttérében, csak az állatfajták szerinti vizsgálat adhatja meg a választ, különösen a juh- és a sertésenyésztés volumene volt jelentősebb a Dózsa Tsz-ben, s általában a legtöbb termelőszövetkezetben is ez a két fajta befolyásolta döntően a számos állatok mennyiségi mutatóit.

1956 és 1960 között a sertések száma 50-ről 543-ra, a szarvasmarháké 46-ról 156-ra nőtt, úgy hogy utóbbiak esetében 1959-ben 194 darab állat is volt már, tehát 1960-ra visszaesés volt tapasztalható. A juhállomány már 1956-ban is igen figyelemre méltó volt, s az akkor még 415 juh 1958-ra megduplázódott, 897 darabra bővült. 1958 és 1960 között viszont némi csökkenés következett, s a juhok száma 1960-ban már csak 700 volt. A lótenyésztés az 1950-es évek második felében alig volt jelen a Dózsa Tsz-ben hiszen alig több mint 20, sőt 1959-ben mindössze 16 lovat tartottak a közös gazdaságban.

Az 1960-as évekre megszorodó állatállományhoz mind a négy fajta hozzájárult. A legjelentősebb továbbra is a juhtenyésztés maradt, 1963-ban viszont már 1867 juhot tenyésztettek a Dózsa Tsz-ben, s az állomány 1965-ben és 1966-ban a 2 ezer darabot is megközelítette, vagyis az összes számos állat jóval több mint 60%-a juh volt. A juhállomány az állatlétszám általános visszaesésének köszönhetően 1967-re 1241-re csökkent.

⁴⁶¹ Hajdú-Bihar Megye Fontosabb Statisztikai Adatai 1956-tól 1964-ig., valamint: Hajdú-Bihar Megye Statisztikai Évkönyve 1965-től 1967-ig. – A vonatkozó adatok felhasználásával.

A sertések száma is megugrott az 1950-es évekhez képest, 1964-ben a 700 darabot is meghaladta, majd csökkenni kezdett, de 1967-ben a szövetkezeten belüli általános tendenciával ellentétben 844-re nőtt, s ezzel a teljes állatállomány 37,4%-át adta. A szarvasmarhák esetében is emelkedtek a létszámadatok, 1964 a 342 közösben tartott marhával kiemelkedő volt, 1967-re azonban számuk 130-ra esett vissza. A ló tartás nem tartozott a legfontosabb ágazatok közé a Dózsa Tsz életében, de az állatlétszám ez esetben is növekedett. 1963-ban 47, 1964-ben 48, és 1967-ben 43 ló volt közös kezelésben, de a lóállomány még 1967-ben is csak 1,9%-át adta a teljes állatállománynak.

A hajdúnánási Haladás Tsz állatállományának alakulása 1956 után⁴⁶²

Év	Szarvasmarha	Sertés	Ló	Juh	Számos állat összesen
1956	97	114	32	226	469
1957	84	55	26	250	415
1958	174	347	25	260	806
1959	232	366	19	432	1049
1960	232	475	30	537	1274
1963	335	1120	59	4905	6419
1964	296	1314	62	4246	5918
1965	306	875	64	4324	5569
1966	359	723	61	4076	5219
1967	448	212	58	2786	3504

A Haladás Tsz az 1950-es évek második felében alacsonyabb, az 1960-as évek derekán viszont magasabb számú állatot tartott, mint az előbb tárgyalt Dózsa Tsz, amit az is bizonyít, hogy esetében a számos állatok száma csak 1959-ben lépte át először az 1000 darabot, s 1960-ra is mindössze 1274-re növekedett. Az 1960-as években viszont már ennek az állománynak a többszörösét tenyésztették a Haladás Tsz közös gazdaságában. 1963-ban összesen 6419 számos állata volt a szövetkezetnek, amely fokozatosan csökkent, 1966-ra 5219-re. 1967-re viszont jelentősebb mértékben szorult vissza az állattenyésztés, hiszen ekkor már csak 3504 állat volt a téesz gondozásában.

Az 1950-es évek második felében a juhtenyésztés nagyobb méretű volt, mint a többi fajta tenyésztése, a kivétel 1958 volt, amikor a sertések száma (347 darab) meghaladta a juhokét (260 darab). A juhállomány fokozatos növekedése azonban egyértelmű volt, 1956 és 1960 között 226-ról 537-re nőtt a számuk, 1963-ban pedig már 4905 juh volt a szövetkezetben, ami az összes számos állat 74,4%-ának felelt meg. A juhok száma ezt

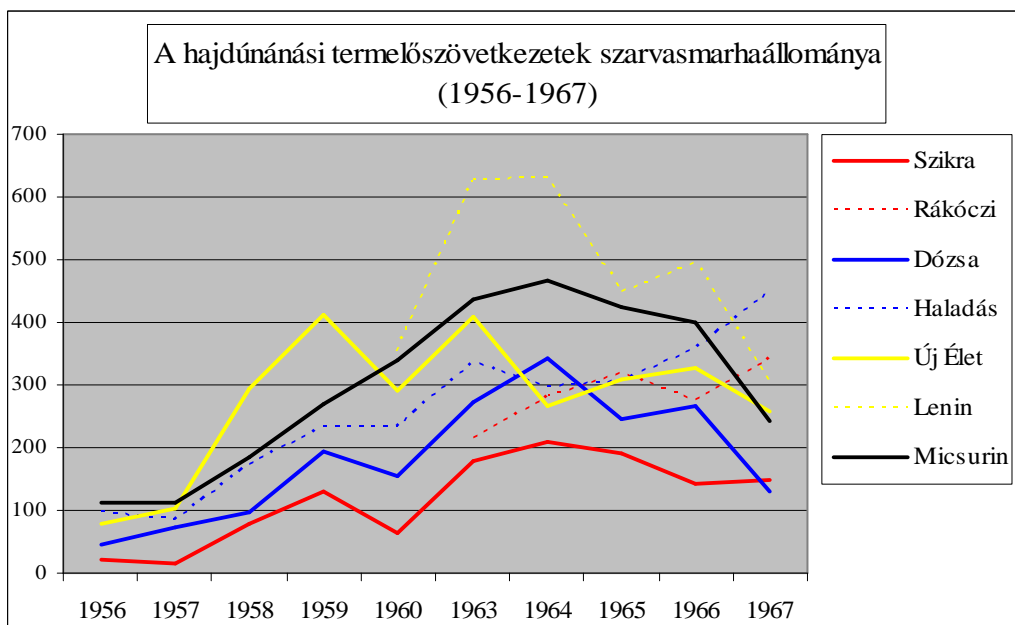
⁴⁶² Hajdú-Bihar Megye Fontosabb Statisztikai Adatai 1956-tól 1964-ig., valamint: Hajdú-Bihar Megye Statisztikai Évkönyve 1965-től 1967-ig. – A vonatkozó adatok felhasználásával.

követően lecsökkent, 1967-re drasztikusan 4076-ról 2786-ra, de még ekkor is 79,5%-os arány képviselt.

A sertéstartás 1958-tól futott fel a Haladás Tsz-ben, s 1960-ra a 475 darabot is elérte, majd a további növekedésnek köszönhetően 1964-ben már 1314 állat volt a szövetkezet közös kezelésében, de ez is csak az összes számos állat 22,2%-át tette ki. A visszaesés a sertéstenyésztésben is bekövetkezett, s 1966-ra 723-ra, 1967-re pedig 212-re zuhant a sertések száma.

A szarvasmarháké viszont az egész vizsgált időszakban szinte töretlenül emelkedett a Haladás Tsz-ben. 1957 és 1967 között 84-ről 448-ra nőtt a számuk, a teljes állatállományhoz viszonyított arányuk viszont 20,2%-ról 12,8%-ra esett a juhtenyésztés felfutásának köszönhetően.

13. ábra

Forrás: Hajdú-Bihar Megye Fontosabb Statisztikai Adatai 1956-tól 1964-ig.; Hajdú-Bihar Megye Statisztikai Évkönyve 1965-től 1967-ig. – A kötetek vonatkozó adatainak felhasználásával.

A lótartás volumene kezdetben nagyon alacsony volt, 1956-ban alig 32 ló volt a szövetkezetben, s ez a szám 1959-re 19-re csökkent, az 1960-as évekre azonban emelkedett a nagyságrend, noha a többi fajtához nem volt mérhető. 1963 és 1967 között 58 és 64 között mozgott a lovak száma, ám az 1965-ös legmagasabb érték is csak alig 1,1%-át tette ki a szövetkezeti állatállománynak.

A hajdúnánási Kossuth Tsz állatállományának alakulása 1956 után⁴⁶³

Év	Szarvasmarha	Sertés	Ló	Juh	Számos állat összesen
1956	46	—	20	202	268
1957	25	30	11	306	372
1958	55	91	10	246	402
1959	105	201	16	306	628

A rövid életű Kossuth Tsz állattenyésztésről szólva megállapítható, hogy bár nem tartozott a legjelentősebbek közé, folyamatos növekedésben volt. A számos állatok száma 1956 és 1959 között 268-ról 628-ra emelkedett, amely emelkedésből minden fajta kivette a részét.

A juhok száma végig ingadozott, de 1959-re 306 darabra ugrott, míg a szarvasmarhák és a lovak esetében az állomány bővülése 1957-ben kezdődött. 1959-re a szarvasmarhák száma 105-re, a lovaké viszont alig 16-ra növekedett, míg az egyértelműen emelkedő sertéslétszám meghaladta a 200-at. Arányaiban azonban a szövetkezet utolsó évében is a juhtartás dominált, hiszen az összes állat 48,7%-a juh volt.

A hajdúnánási Micsurin Tsz állatállományának alakulása 1956 után⁴⁶⁴

Év	Szarvasmarha	Sertés	Ló	Juh	Számos állat összesen
1956	111	210	35	326	682
1957	111	45	25	355	536
1958	185	175	21	431	812
1959	271	201	24	515	1011
1960	339	517	42	601	1499
1963	435	1021	61	1535	3052
1964	467	910	59	1394	2830
1965	425	932	59	1656	3072
1966	400	525	47	1588	2560
1967	242	—	36	—	278

A Micsurin Tsz esetében a számos állatok száma a Haladás Tsz-ével vetekedett. A teljes állatállomány 1957-ben még csak 536 darabból állt, 1960-ra azonban az 1500-at is megközelítette. 1963-ra a közösből már 3052 állatot neveltek, noha ez a szám 1966-ra 2560-

⁴⁶³ Hajdú-Bihar Megye Fontosabb Statisztikai Adatai 1956-tól 1959-ig. – A vonatkozó adatok felhasználásával.

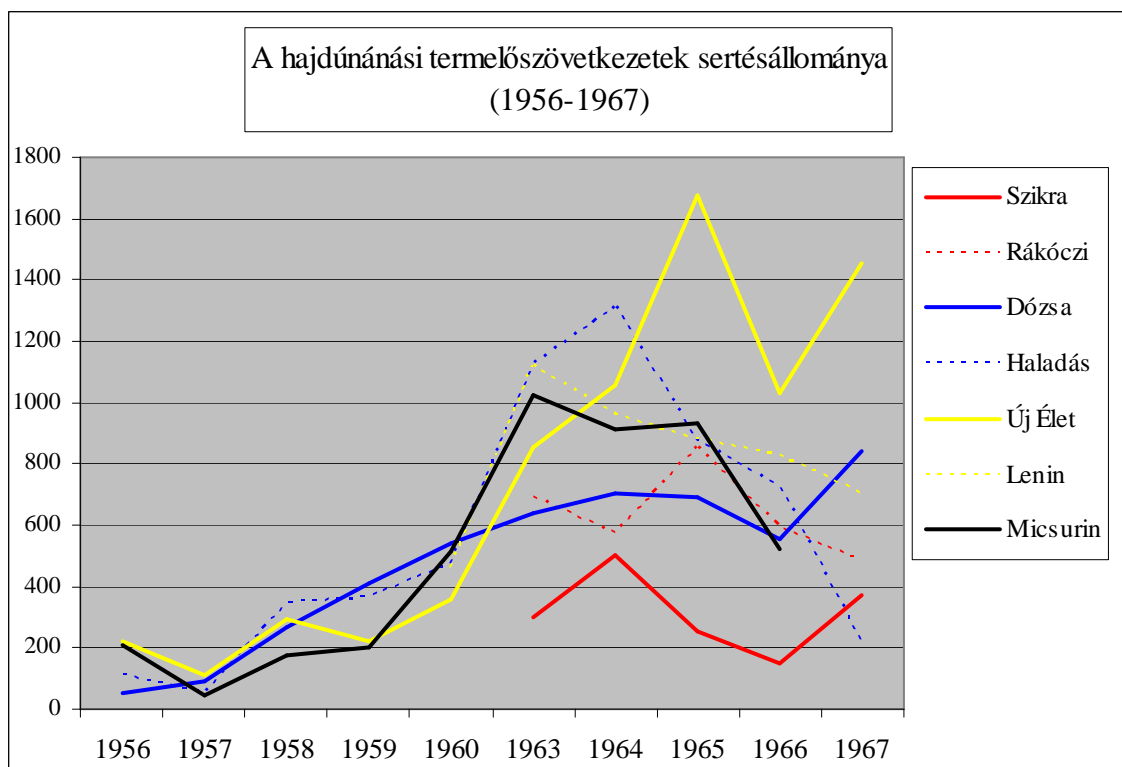
⁴⁶⁴ Hajdú-Bihar Megye Fontosabb Statisztikai Adatai 1956-tól 1964-ig., valamint: Hajdú-Bihar Megye Statisztikai Évkönyve 1965-től 1967-ig. – A vonatkozó adatok felhasználásával.

ra csökkent, míg 1967-re a számos állatok tenyésztése csaknem teljesen visszaszorult (278 darab) a Micsurin Tsz-ben.

A juhtartás kezdetben folyamatosan terjedt, s az 1956-os 326 darabról 1960-ra 601 darabra bővült, míg az 1963-as 1535 állatból álló juhállomány 1965-re ennél is nagyobb (1656 juh, 53,9%) lett. 1966-ban a szövetkezet kezelésében még 1588 juh volt, azonban 1967-re ez a fajta teljesen eltűnt a Micsurin Tsz-ből, s a szövetkezetben felhagytak tenyésztésükkel, ami kihatott a szövetkezeti állatállomány összesített alakulására is.

Hasonló jelenség figyelhető meg a sertések esetében is. Számuk 1957-től növekedett 1960-ra 517-re, s 1963-ban már 1021 sertést tartottak a szövetkezetben, a teljes állatállomány 33,4%-a tehát sertés volt. A csökkenés 1966-ban kezdődött, amikor 932-ről 525-re esett az állatlétszám, majd 1967-re a sertések is eltűntek a Micsurin Tsz közös gazdaságából.

14. ábra

Forrás: Hajdú-Bihar Megye Fontosabb Statisztikai Adatai 1956-tól 1964-ig.; Hajdú-Bihar Megye Statisztikai Évkönyve 1965-től 1967-ig. – A kötetek vonatkozó adatainak felhasználásával.

A szarvasmarhák tekintetében a teljes eltűnés nem következett be, sőt 1967-ben a meglévő 242 marha adta a teljes állatállomány 87%-át. Számuk sokáig növekedett, 1956-tól 1964-ig 111-ről 467-re, ám még ekkor is csak 16,5%-át adták a számos állatok egészének. 1965-től esetükben is megfigyelhető a csökkenés, de az nem volt olyan drasztikus, mint amit a juhtartás vagy a sertéstartás elszenvedett.

A lovak tenyésztésével kapcsolatban is le kell szögeznünk, hogy tartásukkal a vizsgálat időszakban nem hagytak fel a Micsurin Tsz-ben, sőt sokáig állomány-emelkedés is történt. 1960-ra 42-re növekedett a lovak száma, majd az 1963-as 61 darabról fokozatosan csökkent 1967-re 36-ra a lóállomány, de mivel a juhok és a sertések gyakorlatilag eltűntek, a lovak aránya az előző évi 1,8%-ról 12,9%-ra nőtt.

A hajdúnánási Szikra Tsz állatállományának alakulása 1956 után⁴⁶⁵

Év	Szarvasmarha	Sertés	Ló	Juh	Számos állat összesen
1956	21	15	2	150	188
1957	16	—	4	342	362
1958	80	—	7	559	646
1959	130	—	4	353	487
1960	65	—	20	470	555
1963	178	300	36	901	1415
1964	209	500	30	656	1395
1965	191	253	15	1063	1522
1966	142	149	15	933	1239
1967	148	372	14	896	1430

A Szikra Tsz állattenyésztésének nagysága jelentősen elmaradt a Haladás Tsz-étől, vagy a Micsurin Tsz-étől, de e tekintetben a Dózsa Tsz-el sem vehette fel a versenyt. A teljes szövetkezeti állatállomány 1956 és 1958 között 188-ról 646-ra növekedett, majd a juhok számának csökkenése miatt némileg visszaesett, hogy újra emelkedni kezdjen. Az 1960-as években a számos állatok száma már jóval magasabb volt, noha a teljes állomány mennyiségi mutatóinak alakulása meglehetősen hullámzónak tekinthető, mivel 1965-ben az 1500 darabot is meghaladta, 1966-ra 1239-re csökkent, majd ismét növekedés kezdődött.

Említettük, hogy az ingadozások hátterében a juhtenyésztés nagyon változó nagyságrendje állt, ez az ingadozás a juhállományban már az 1950-es évek második felében megmutatkozott. 1956 és 1959 között 150-ról 559-re nőtt a juhok száma, majd újabb hullámzások után 1965-re 1063-ra emelkedett., ami a teljes állatállomány 69,8%-ának felelt meg. Ezután lassú és egyenletes csökkenés indult, aminek eredményeként 1967-re 896 juh maradt a Szikra Tsz-ben.

Az ingadozásokhoz kisebb mértékben ugyan, de hozzájárult a sertésenyésztés is. Az 1956-ban tartott 15 sertésből álló állomány átmenetileg teljesen eltűnt a szövetkezetből, s a

⁴⁶⁵ Hajdú-Bihar Megye Fontosabb Statisztikai Adatai 1956-tól 1964-ig., valamint: Hajdú-Bihar Megye Statisztikai Évkönyve 1965-től 1967-ig. – A vonatkozó adatok felhasználásával.

tenyésztés csak az 1960-as években indult újra. A közös gazdaságban nevelt sertések száma 1964-re az 500-at is elérte, s ezzel a sertéstartás a teljes szövetkezeti állatállomány 35,8%-át érte el, majd rohamosan csökkent, 1966-ra alig 149-re. 1967-ben viszont a számos állatok számában bekövetkezett emelkedéshez főként a sertésállomány jelentős, 372 darabra történő növekedése járult hozzá leginkább.

A szarvasmarhák tenyésztése a Szikra Tsz-ben nagyon nehezen indult, s viszonylag alacsony nagyságrendű is maradt. Az 1959-ben elért 130 állatból álló állomány már kifejezetten nagyra tekinthető a szövetkezet esetében. Az 1960-as évek viszonylag magasabb állatlétszámot mutatnak, ám ekkor is csak egyszer, 1964-ben haladta meg a szarvasmarhák száma a 200-at (209 darab). A teljes állományhoz viszonyított arányuk azonban ekkor is csak 15%-os volt.

A lótartás nagyságrendje volt ezúttal is a legkisebb, előfordult, hogy mindössze néhány állatból állt csupán a lóállomány. A Szikra Tsz-ben a vizsgált évek tekintetében 1963-ban volt a legtöbb a ló, összesen 36, de még ez is csak 2,5%-os arányt jelentett a szövetkezet számos állataihoz viszonyítva.

A hajdúnánási Táncsics Tsz állatállományának alakulása 1956 után⁴⁶⁶

Év	Szarvasmarha	Sertés	Ló	Juh	Számos állat összesen
1956	105	313	35	738	1191
1957	139	332	24	524	1019
1958	160	272	23	512	967
1959	215	281	26	630	1152

A most sorra kerülő termelőszövetkezet életében az állattenyésztés meglehetősen kiegyensúlyozottnak tekinthető. A számos állatok száma 1000 és 1200 darab között mozgott, amelyek többsége juh, illetve kisebb részben sertés volt.

A juhállomány 1956-tól 1958-ig 738-ról 512-re csökkent, majd 1959-re emelkedett 630-ra, míg a sertések száma 1957-re 333-ra nőtt, majd 300 alá esett. A szarvasmarha tenyésztés volumene lemaradt ettől, bár folyamatos növekedésben volt, 1956 és 1959 között 105-ről 215-re nőtt, míg a lovak száma az 1956-os 35-höz képest a következő években a 30-at sem érte el.

⁴⁶⁶ Hajdú-Bihar Megye Fontosabb Statisztikai Adatai 1956-tól 1959-ig. – A vonatkozó adatok felhasználásával.

Arányaikat tekintve 1959-ben a juhtartás 54,7%-át, a sertéstartás 24,4%-át, a szarvasmarha tenyésztés 18,7%-át, míg a lótenyésztés csupán 2,2%-át adta a szövetkezet teljes állatállományának.

A hajdúnánási Új Élet Tsz állatállományának alakulása 1956 után⁴⁶⁷

Év	Szarvasmarha	Sertés	Ló	Juh	Számos állat összesen
1956	79	219	43	442	783
1957	104	114	30	360	608
1958	294	294	26	387	1001
1959	412	223	20	344	999
1960	290	356	36	298	980
1963	408	855	50	—	1313
1964	266	1059	51	—	1376
1965	309	1678	38	—	2025
1966	327	1031	35	—	1393
1967	259	1453	39	—	1751

Az Új Élet Tsz a számos állatok számának alakulását illetően a többi szövetkezethez képest kisebb arányú emelkedést mutatott, s külön sajátosságának tekinthető, hogy ez volt az egyetlen olyan közös gazdaság, ahol 1963-tól egyáltalán nem tenyésztettek juhokat.

Az összesített állatállomány 1957-ről 1958-ra 608 darabról 1001 darabra emelkedett, s a következő években is közel ezer állatot tartottak a térségben. Az 1963-ra 1313-ra növekvő állatlétszám tovább emelkedett, s 1965-ben a 2 ezret is meghaladta, úgy hogy a juhtenyésztés ezekhez az adatokhoz már nem járult hozzá. A következő évek viszonylag alacsonyabb darabszámait (1393, illetve 1751 darab) elsősorban a sertéstenyésztés átmeneti visszaeséséből következett.

A juhtenyésztés az 1950-es évek második felében még meghatározó ágazata volt az Új Élet Tsz állattenyésztésének. 1956-ben 442 juhot tartottak a szövetkezetben, vagyis a teljes állomány 56,4%-át a juhok adták. Ehhez képest már a következő években jóval 400 alá esett a számuk, és 1960-ban már a 300-at sem érte el az állomány. Ebben az évben a juhtenyésztés arányaiban is lecsökkent 30,4%-ra, ami azt is jelenti, hogy első ízben volt alacsonyabb nagyságrendű a sertéstenyésztésnél. 1963-ra a szövetkezet állattenyésztési ágazatából teljesen eltűnt a juhtartás.

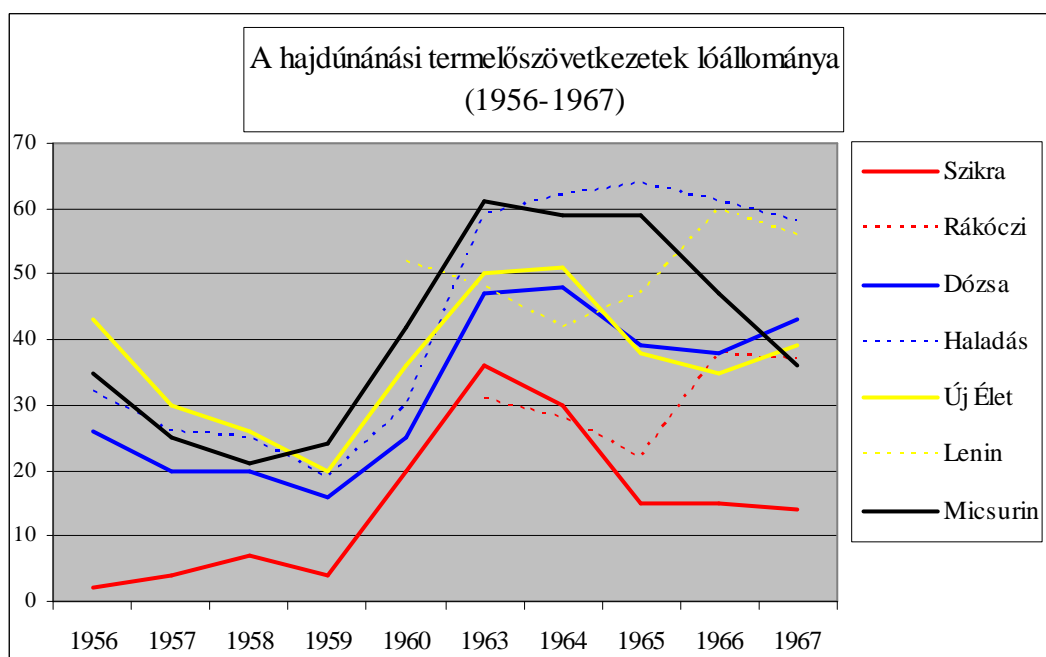
A szövetkezetben a sertések száma 1957 (114 darab) kivételével, jóval meghaladta a 200-at, 1960-ra viszont 356-ra emelkedett, s ezzel a számos állatok összességéhez viszonyított

⁴⁶⁷ Hajdú-Bihar Megye Fontosabb Statisztikai Adatai 1956-tól 1964-ig., valamint: Hajdú-Bihar Megye Statisztikai Évkönyve 1965-től 1967-ig. – A vonatkozó adatok felhasználásával.

aránya is 36,3%-ra nőtt. 1963-ban már 855 sertés volt a téesz kezelésében, majd ez a szám a következő évben tartósan átlépte az 1000 darabos határt. 1965-ben már 1678 sertést neveltek az Új Élet Tsz-ben, amivel a sertésenyésztés aránya 82,9%-osra növekedett, s a juhtenyésztés hiányában ez lett az állattenyésztés legfontosabb ágazata. A tenyészállomány a következő években némileg csökkent ugyan, de arányaiban jelentős változás nem következett be.

A szarvasmarha tenyésztés az Új Élet Tsz-ben átlagosnak tekinthető. A kezdetben növekvő állomány 1959-re a 412 darabot is elérte, majd visszaesett, de 1963-ban már ismét meghaladta a 400-as határt (408 darab). Arányai ekkor voltak a legnagyobbak, 1959-ben 41,2%, 1963-ban 31,1%. A szarvasmarhák száma ezután jóval alacsonyabb lett, az 1965-ös évben és 1966-ban még 300 feletti állomány 1964-ben (266 darab) és 1967-ben (259 darab) jóval ez alatt maradt.

15. ábra

Forrás: Hajdú-Bihar Megye Fontosabb Statisztikai Adatai 1956-tól 1964-ig.; Hajdú-Bihar Megye Statisztikai Évkönyve 1965-től 1967-ig. – A kötetek vonatkozó adatainak felhasználásával.

A lóartás tekintetében többnyire 20 és 40 között mozgott az állatlétszám, ám 1963-ban (50 ló) és 1964-ben (51 ló) ennél magasabban alakult. Arányait tekintve azonban annak ellenére, hogy juhtenyésztés már egyáltalán nem volt, a lótenyésztés még ebben a két évben is 4% alatt alakult.

A hajdúnánási Jókai Tsz állatállományának alakulása 1956 után⁴⁶⁸

Év	Szarvasmarha	Sertés	Ló	Juh	Számos állat összesen
1958	—	—	1	247	248
1959	—	—	13	483	496
1960	40	207	18	389	654

A Jókai Tsz és a Petőfi Tsz, mint azt a korábbiakban már bemutattuk Hajdúnánás kisebb szövetkezetei közé tartozott. Ezt támasztják alá az állattenyésztésre vonatkozó adatok is. A Jókai Tsz esetében sokáig az egyetlen említésre méltó ágazat, a juhtenyésztés adta a tenyészállomány többségét. A számos állatok száma 1958 és 1960 között 248-ról 654-re emelkedett, s 1959-ig ennek több mint 97%-a a juhtenyésztésből származott. Juhok mellett elenyésző számban még lovakat nevelt a szövetkezet, de a lótarás a növekedés ellenére sem vált jelentősebbé.

1960-ra a juhok száma 389-re esett, de megjelent a sertéstartás (207 darab) és szarvasmarha tartás (40 darab), és a lovak száma is 18-ra nőtt. Ezzel a juhtenyésztés aránya 59,5%-ra esett, míg a sertésenyésztés a 31,6%-át adta a Jókai Tsz összállományának. A szövetkezet megszűnése azonban véget vetett a további fejlődésnek.

A hajdúnánási Petőfi Tsz állatállományának alakulása 1956 után⁴⁶⁹

Év	Szarvasmarha	Sertés	Ló	Juh	Számos állat összesen
1958	—	—	5	95	100
1959	33	34	13	253	333
1960	76	79	12	454	621

Az állattenyésztés volumene a Petőfi Tsz-ben még a Jókai Tsz-étől is elmaradt, 1958-ban mindössze 100 számos állata volt a közös gazdaságnak, amiből 95 juh és 5 ló volt. A teljes állatállomány azonban 1959-re 333-ra, 1960-ra pedig 621-re bővült, ám még ez is alatta maradt a Jókai Tsz aktuális mutatóinak.

1959-től megjelentek a Petőfi Tsz-ben a szarvasmarhák (33 darab) és a sertések (34 darab) is, s minden fajta esetében növekedés kezdődött. 1960-ban a 12 ló mellett már 454 juh (73,1%), valamint 79 sertés (12,7%) és 76 szarvasmarha (12,2%) tartozott a gazdasághoz, ám a további növekedés a szövetkezet megszűnése miatt nem volt lehetséges.

⁴⁶⁸ Hajdú-Bihar Megye Fontosabb Statisztikai Adatai 1958-tól 1960-ig. – A vonatkozó adatok felhasználásával.

⁴⁶⁹ Hajdú-Bihar Megye Fontosabb Statisztikai Adatai 1958-tól 1960-ig. – A vonatkozó adatok felhasználásával.

A hajdúnánási Lenin Tsz állatállományának alakulása 1959-es létrehozása után⁴⁷⁰

Év	Szarvasmarha	Sertés	Ló	Juh	Számos állat összesen
1960	356	465	52	1277	2150
1963	628	1120	48	2520	4316
1964	631	958	42	1893	3524
1965	449	880	47	2251	3627
1966	494	826	60	2381	3761
1967	305	703	56	528	1592

A Lenin Tsz állattenyésztése már 1960-ban is jelentősnek tekinthető, hiszen már ekkor meghaladta a nagyságrendje az Új Élet Tsz legjobb, 1965-ös évének nagyságrendjét (2150, illetve 2025 számos állat). A teljes szövetkezeti állatállomány azonban 1963-ra ehhez képest is megkétszereződött, a 4316-os állatlétszám évtizedes csúcst jelentett a Lenin Tsz életében. A következő években is 3500 feletti állománya volt a szövetkezetnek, s csak 1967-ben történt nagyobb csökkenés, ekkorra a számos állatok száma 1600 darab alá esett.

A bemutatott folyamatok háttérében a Lenin Tsz-ben is a juhtenyésztés állt, 1960-ban a számuk 2520-ra emelkedett, majd egy átmeneti csökkenés után 1966-ra ismét megközelítette a 2400-as darabszámot. A drasztikus visszaesés 1967-ben következett be, ekkor a juhtenyésztés volumene 528 darabra csökkent, s ezzel arányuk is 33,2%-ra zuhant.

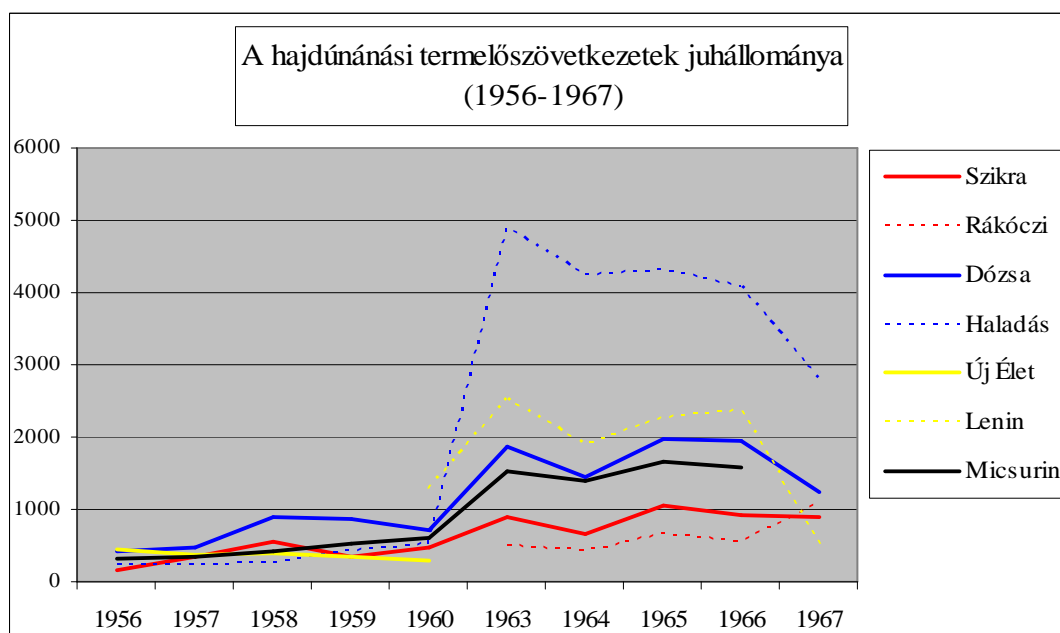
A sertésenyésztés 1960-ban még nem volt igazán meghatározó (465 darab), 1963-ra azonban a közös gazdaságban tartott 1120 állattal arányaiban (25,9%) is figyelmet érdemlővé vált. Ezután lassú, de egyenletes csökkenés kezdődött, s 1967-ben már csak alig több mint 700 sertés volt a Lenin Tsz kezelésében, arányuk azonban 44,1%-ra emelkedett a juhtenyésztés rohamos visszaszorulása miatt.

A szarvasmarhák tenyésztése viszont Hajdúnánáson a Lenin Tsz-ben volt a legnagyobb, hiszen még a Micsurin Tsz-ben sem érte el az állatállomány egyetlen évben sem az 500-at, a Lenin Tsz viszont 1963-ban és 1964-ben is több mint 600 szarvasmarhát tartott. 1964-ben a 631 darabos szarvasmarha állomány csak az adott fajta tekintetében számított kimagaslónak, a számos állatok összességéhez viszonyított aránya alig 17,9%-os volt. A szarvasmarha tenyésztés esetében az állat adottságai, legelőigénye és szaporasága miatt sem lehetett akkora tömegben nevelni, mint a sertést, vagy a juhot. A szarvasmarhák száma 1967-

⁴⁷⁰ Hajdú-Bihar Megye Fontosabb Statisztikai Adatai 1960., 1963., 1964., valamint: Hajdú-Bihar Megye Statisztikai Évkönyve 1965-től 1967-ig. – A vonatkozó adatok felhasználásával.

re 305-re csökkent, a juhok drasztikus csökkenése miatt azonban arányait tekintve ez a 19,1%-os ráta magasabb volt az 1964-es mutatónál.

16. ábra

Forrás: Hajdú-Bihar Megye Fontosabb Statisztikai Adatai 1956-tól 1964-ig.; Hajdú-Bihar Megye Statisztikai Évkönyve 1965-től 1967-ig. – A kötetek vonatkozó adatainak felhasználásával.

A lovak tekintetében is a fajtához képest magas darabszám jellemezte a Lenin Tsz-t. Különösen az 1966-os 60 ló volt nagyon jelentős, ezt a mennyiséget csak a Haladás Tsz (1964, 1965, 1966) és a Micsurin Tsz (1963) tudta meghaladni. A lótarás egyébként stabil állománnyal, nagyobb ingadozások nélkül folyt a szövetkezetben, a tenyésztés szélső értékeinek a 42, illetve 60 ló számított.

A hajdúnánási Rákóczi Tsz állatállományának alakulása 1959-es létrehozása után⁴⁷¹

Év	Szarvasmarha	Sertés	Ló	Juh	Számos állat összesen
1960	—	—	—	—	—
1963	216	691	31	505	1443
1964	283	571	28	432	1314
1965	319	855	22	671	1867
1966	276	593	38	542	1449
1967	341	485	37	1087	1940

⁴⁷¹ Hajdú-Bihar Megye Fontosabb Statisztikai Adatai 1960., 1963., 1964., valamint: Hajdú-Bihar Megye Statisztikai Évkönyve 1965-től 1967-ig. – A vonatkozó adatok felhasználásával.

A Rákóczi Tsz megalakulásakor érdemleges állattartással nem foglalkozott, el kellett teljen néhány év, hogy komolyabb tenyészállományról lehessen beszélni. 1963-ban azonban már 1443 számos állata volt a szövetkezetnek, s noha ezután az állatlétszám évente ingadozott, nagyságrendi elmozdulás nem volt tapasztalható az állattenyésztési ágazat tekintetében. 1965-ben a teljes állomány megközelítette, 1967-ben pedig meghaladta az 1900 darabos határt, s ezzel a Rákóczi Tsz Hajdúnánáson az állattenyésztést illetően a középmezőnyben foglalt helyet.

A fajták szerinti vizsgálat ez esetben is a juh- és a sertésenyésztés meghatározó szerepére enged következtetni. Elsősorban a juhtartás nagyságrendje emelkedett ki. Ingadozások voltak a juhok tekintetében is, a 400 és 550 között mozgó állomány 1965-ben 671-re, 1967-ben 1087-re ugrott, előre vetítve a tenyésztés további felfutását. Arányait tekintve a juhtenyésztés 1965-ben 35,9%-os, 1967-ben viszont már 56%-os volt, ami azt mutatja, hogy sokáig nem volt egyértelmű vezető szerepe a szövetkezet állattenyésztésében.

Az adatok alapján kijelenthető, hogy a Rákóczi Tsz rendhagyó módon olyan közös gazdaság volt, ahol a sertéstartás 1967-ig rendre meghaladta a juhtartás mennyiségét. 1965-ben különösen sok, 855 darab sertés volt a gazdaságban, s noha ez a Haladás, a Micsurin, az Új Élet, vagy a Lenin Tsz-hez képest nem számított rendkívülinek, a Rákóczi Tsz-en belül igenis az volt, s ezzel a teljes állatállományhoz viszonyított aránya is nagyon magas, 45,8%-os lett.

A szarvasmarhák száma az 1960-as évek derekán 200 és 300 között mozgott, csak 1965-ben és 1967-ben lépte át a 300-at (319, illetve 341 darab), s a gazdaságon belül 17%-ot meghaladó aránya sem számított különlegesnek.

A lótenyésztés nagyságrendje 1963 után 22 és 31 közötti volt, 1966-ra azonban 38-ra nőtt, s 1967-ben is csak 1-el csökkent az állomány. Mindez arra utal, hogy a Rákóczi Tsz azok közé a szövetkezetek közé tartozott, amelyek a megfelelő gépesítettség hiányában sokáig használtak lovakat a gazdaságban.

A Tedeji Állami Gazdaság

A hajdúnánási termelőszövetkezeti rendszer közvetlenül a város mellett, Tedejen állami gazdasággal egészült ki, ahol 1951 és 1953 között kényszermunkatáborok működtek.⁴⁷² Ide a déli és a nyugati határsávból ártatlanul és bírói ítélet nélkül kitelepített, a társadalomból kivetett családokat hurcolták, akik évekig rabként dolgoztak a rendőrség különleges egységeinek, az ún. „K”-őrsöknek az állandó felügyelete mellett.⁴⁷³ 1956 után azonban az állami gazdaság egyre fejlettebb, s egyre nagyobb területen gazdálkodó nagyüzemmé alakult, amit az alábbi táblázat adatai is alátámasztanak.

A Tedeji (hajdúnánási) Állami Gazdaság fontosabb adatainak alakulása 1956 után⁴⁷⁴

Év	Összes terület	Ebből szántó	Ebből öntözött ⁴⁷⁵
1956	5382	4015	145
1957	5383	4013	n. a.
1958	5383	3843	150
1959	5383	3837	n. a.
1960	5383	3887	n. a.
1961	6396	4596	637
1962	9162	6927	522

A Tedeji Állami Gazdaság méreteire vonatkozóan 1956-tól rendelkezünk megbízható adatokkal, s ezek azt mutatják, hogy a gazdaság 1956 és 1960 között gyakorlatilag változatlan birtoktesten működött. Összterülete ebben az időben mintegy 5383 kat. holdat tett ki, amelyből a forradalom után közvetlenül 4015 kat. hold volt szántó. 1958-tól a szántóterület mérete, s így a gazdaságon belüli arány is csökkent, ekkor már csak alig több mint 3800 kat.

⁴⁷² A tedeji tábor történetéhez lásd: Apatini Ferenc Illés: Túléltek. Internálótáborban a hajdúnánási Tedejpusztán 1951-1953-ban. Debrecen, 2009.; Telepessors (Szerk. Saád József). Budapest, 2005., valamint Buczkó József: A tedeji Gulág. Hajdúsági Tükör. 2008. december 15.

⁴⁷³ A határsáv létrehozásának és a hortobágyi kényszermunkatáborok létesítésének a történetéhez lásd: Telepessors (Szerk. Saád József). Budapest, 2005.; Hortobágyi kényszermunkatáborok 1950-1953. Az áldozatok emlékére. (Szerk. W. Balassa Zsuzsa – Dr. Hajdú Mária – Dr. Vecsernyés Jolán) Kiadja a Hortobágyi Kényszermunkatáborokba Elhurcoltak Egyesülete, Budapest, é.n.; 60 év 1950-2010. A hortobágyi kényszermunkatáborok áldozatainak emlékére. Kiadja a Hortobágyi Kényszermunkatáborokba Elhurcoltak Egyesülete, Budapest, 2010.; Kitaszítottak I. „Magukkal fogjuk megszírozni a földet” (Szerk. Hantó Zsuzsanna - Takács János - Füzes Miklós) Budapest, 2001.; Kitaszítottak II. Dokumentumok a hortobágyi zárt munkatáborokról 1950-1960 (Szerk. Füzes Miklós) Budapest, 2002; Kitaszítottak III. Családok munkatáborokban (Szerk. Hantó Zsuzsanna) Budapest, 2006.; Hantó Zsuzsanna: Kitiltott családok. Budapest, 2009.; Gulyás Gyula – Gulyás János: Törvénytörés nélkül... Debrecen, 1989.; Varjasi Imre: Megszenvetők. Tények, adatok és források a XX. század második felének Hajdú-bihari áldozatainak, meghurcoltjainak történetéhez. Debrecen, 2011.

⁴⁷⁴ Hajdú-Bihar Megye Fontosabb Statisztikai Adatai 1956-tól 1962-ig. – A vonatkozó adatok felhasználásával.

⁴⁷⁵ Halastavak, tavak és egyéb víztározók nélkül.

hold számított szántónak. 1960-ban a 3887 kat. hold szántóterület az összterületnek már csak 72,2%-át jelentette, szemben az 1956-os és 1957-es 74,6%-os rátával.

A Tedeji Állami Gazdaság valódi kifejlődése és megerősödése a termelőszövetkezetek általános térnyerésével és szinte egyeduralmukodóvá válásával egyidejűleg következett be az 1960-as évek legelején. 1961-re a gazdaság összterülete 6396 kat. holdra, 1962-re pedig 9162 kat. holdra növekedett, s ezzel a rohamos bővüléssel összhangban a szántóterület mérete is jelentősen megemelkedett 4596, illetve 6927 kat. holdra. Mindez azt jelentette, hogy a szántóterület összterületen belüli aránya 1961-ben a 71,8%-ot tett ki, míg 1962-ben már a 75,6%-ot is elérte. A szántó, mint a növénytermesztés legfontosabb színtere tehát a hivatkozott években kivétel nélkül, rendre 70% feletti arányt képviselt.

Hiányosabbak az adataink az öntözött területek méretét illetően, de az így is határozottan állítható, hogy e tekintetben is az 1960-as évek első felében nagyságrendekkel nagyobb területeket öntöztek a gazdaságban, mint 1956-ban (145 kat. hold) vagy 1958-ban (150 kat. hold). 1961-ben a 637 kat. hold öntözött terület az összterület 9,9%-ának és a szántóterület 13,8%-ának felelt meg, míg 1962-ben az 522 kat. holdra csökkenő öntözött terület arányai is lecsökkentek 5,7, illetve 7,5%-ra. Az öntözéses földművelés elterjedése kapcsán tehát töretlen bővülésről nem beszélhetünk a Tedeji Állami Gazdaság tekintetében.

A Tedeji Állami Gazdaság gazdálkodására vonatkozóan is pontos adatokkal rendelkezünk 1956-tól 1967-ig. A növénytermesztést illetően a kenyérgabonák (búza, rozs), a takarmánynövények közül az árpa és a zab, valamint a cukorrépa és a kukorica vetésterületének és termésátlagának alakulását követhetjük nyomon. Ezt követően térünk rá az állattenyésztés tárgyalására, amellyel teljes képet kaphatunk a Hajdúnánás mellett működő szovhoz típusú nagyüzem gazdálkodásáról a vizsgált időszakra vonatkozóan. A növénytermesztés kapcsán rendelkezésre álló adatainkat az alábbi táblázat foglalja össze.

A Tedeji (hajdúnánási) Állami Gazdaság növénytermesztése az egyes fajták vetésterületét és termésátlagát tekintve 1956 után⁴⁷⁶

Év	Búza	Rozs	Árpa		Zab	Cukorrépa	Kukorica
			őszi	tavaszi			
1956	1182 (11,0)	—	85 (12,1)	200 (8,8)	255 (9,7)	71 (134,4)	340 (9,6)
1957	1315 (14,4)	—	153 (17,0)	63 (16,7)	265 (10,4)	180 (153,8)	345 (17,4)
1958	1219 (10,1)	—	169 (12,8)	45 (9,8)	190 (9,6)	197 (171,8)	293 (19,3)
1959	1186 (16,5)	—	153 (19,9)	50 (7,7)	205 (11,7)	225 (191,4)	306 (22,8)
1960	1018 (15,5)	—	186 (17,5)	—	63 (13,5)	246 (207,6)	814 (27,0)
1961	973 (17,6)	—	218 (19,6)	—	100 (10,0)	255 (194,7)	1240 (20,5)
1962	1340 (13,0)	—	550 (16,9)	—	—	511 (145,5)	1990 (15,4)
1963	1430 (9,8)	—	304 (15,8)	—	—	332 (221,6)	1626 (15,1)
1964	1470 (16,0)	—	709 (12,7)		—	337 (168,0)	1676 (15,4)
1965	1513 (16,2)	—	938 (13,1)		—	270 (169,1)	1354 (16,8)
1966	1407 (16,8)	—	854 (19,9)		—	250 (248,2)	1398 (19,1)
1967	1394 (16,1)	—	1395 (13,8)	—	—	250 (180,1)	931 (17,9)

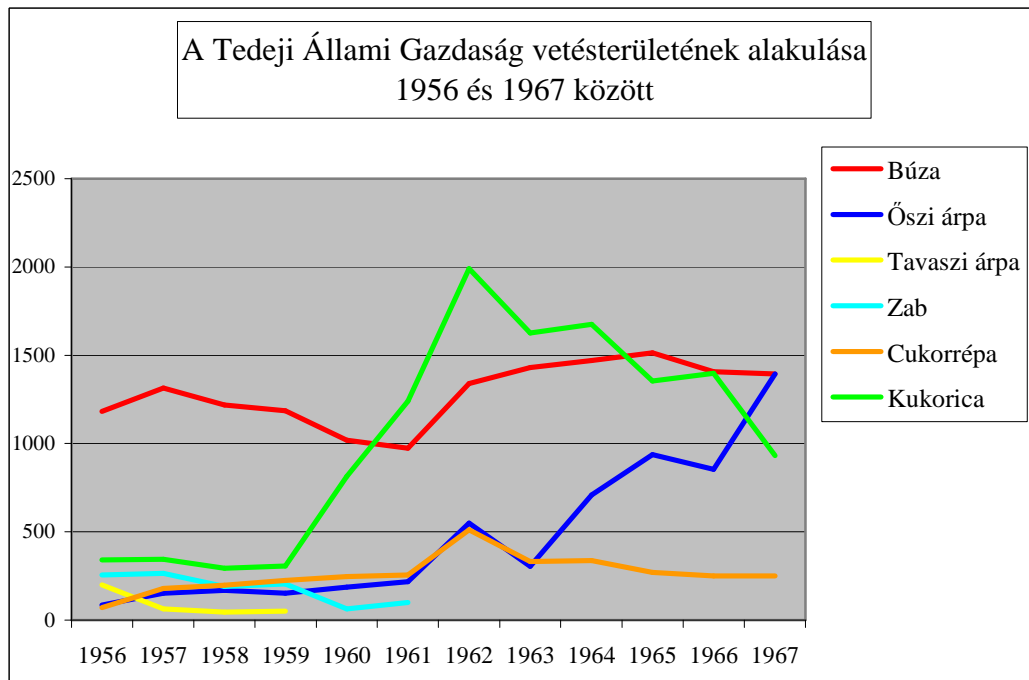
Az egyes termények vetésterületét tekintve látható, hogy a gazdálkodás szerkezete miként változott, s a központilag készülő vetéstervek alapján végzett munka miként változtatta meg 1956 után a termelést. A termésátlagok alakulása, pedig azt mutatja meg, hogy miként alakult az egy kat. holdon megtermelt termésmennyiség mázsában számolva, vagyis a termelési hatékonyság méréséhez a termésátlag nyújtja a legjobb segítséget.

Az állami gazdaság búzatermesztésével kapcsolatban le kell szögezni, hogy 1956 után mind a vetésterület, mind a termésátlag emelkedőben volt. A vetésterület növekedése azonban már 1957-ben megállt és 1961-ig 1315 kat. holdról 973 holdra szűkült. Az 1960-as évek első felében viszont már egyre nagyobb területen folytatott búzatermesztést az állami gazdaság, 1965-ben a vetésterület meghaladta az 1500 kat. holdat, s a következő években is 1400 hold körül alakult.

⁴⁷⁶ Hajdú-Bihar Megye Fontosabb Statisztikai Adatai 1956-tól 1964-ig., valamint: Hajdú-Bihar Megye Statisztikai Évkönyve 1965-től 1967-ig. – A vonatkozó adatok felhasználásával.

A termésátlagok vonatkozásában jelentős ingadozások voltak, s csak az 1960-as évek közepére stabilizálódott a termelés. A vizsgált éveket alapul véve látható, hogy a legmagasabb hozam éppen 1961-ben realizálódott (17,6 q/kat. hold), amikor a vetésterület a legalacsonyabb szinten állt, majd a teljesítmény 1963-ra alig 9,8 q/kat. holdra esett vissza. 1964-től viszont a nagyobb vetésterületen is tartósan 16 mázsa feletti holdankénti hozamokat tudott elérni az állami gazdaság.

17. ábra

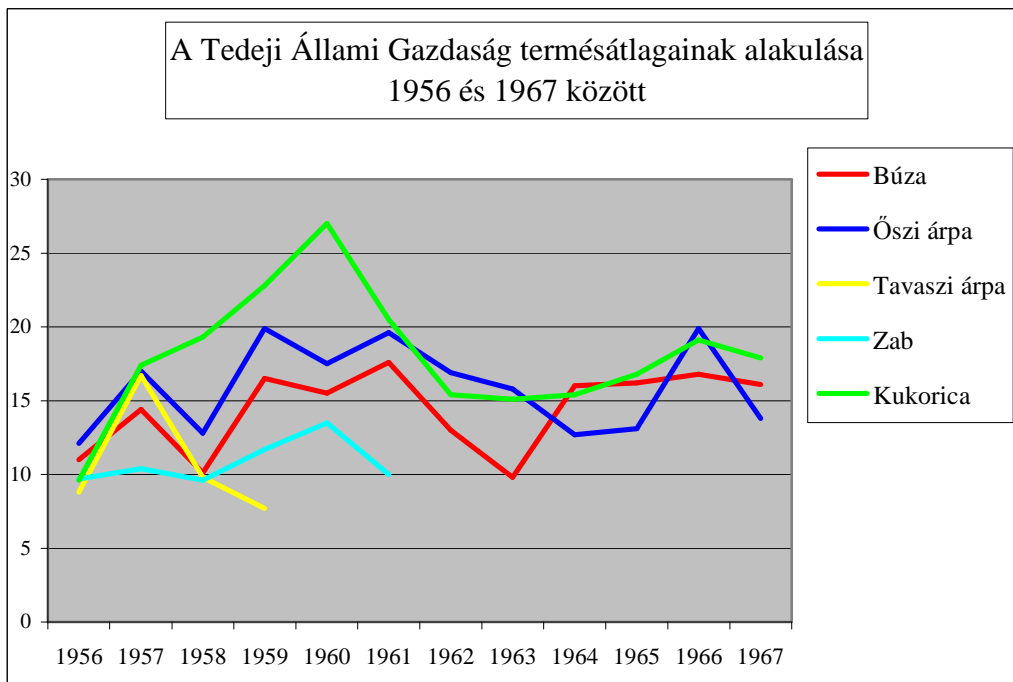
Forrás: Hajdú-Bihar Megye Fontosabb Statisztikai Adatai 1956-tól 1964-ig.; Hajdú-Bihar Megye Statisztikai Évkönyve 1965-től 1967-ig. – A kötetek vonatkozó adatainak felhasználásával.

Rozstermesztés 1956 után egyáltalán nem folyt Tedejen, az árpatermesztés azonban az idő múlásával egyre fontosabbá vált. Az állami gazdaság kezdetben főként tavaszi árpat termesztett, majd áttért az őszi árpára, amely később kizárólagossá is vált. 1956-ban még 200 kat. holdon folyt a tavaszi árpa termesztése, míg az őszi árpái csak 85 holdon, ám már 1957-től az őszi árpa vetésterülete többszöröse lett a tavaszinak. 1960-tól a tavaszi árpa vetésével felhagytak az állami gazdaságban, s az őszi árpa elterjedése is ekkor kezdődött meg. Két év alatt 186 kat. holdról 550 holdra növekedett, 1967-re pedig megközelítette az 1400 holdat is az őszi árpa vetésterülete.⁴⁷⁷

⁴⁷⁷ Az 1964-es, 1965-ös és az 1966-os adatok esetében a kimutatásokban nem szerepel külön őszi és tavaszi árpa, csak az árpatermesztés összesített adatait tették közzé. Feltételezhető azonban, hogy ekkor is az őszi árpa volt a meghatározó az állami gazdaságban.

A termésátlag a jó évnek számító, 1957-es esztendőben mind az őszi, mind a tavaszi árpa esetében magasnak (17, illetve 16,7 q/kat. hold) tekinthető, ezután viszont jelentős kilengések mutatkoztak a termelési hatékonyság alakulásában. 19 mázsa holdankénti eredményt meghaladó teljesítmény 1959-ben, 1961-ben és 1966-ban is előfordult az őszi árpa termesztése során, de a köztes években több mázsával kevesebb termés volt holdakra vetítve.

18. ábra

Forrás: Hajdú-Bihar Megye Fontosabb Statisztikai Adatai 1956-tól 1964-ig.; Hajdú-Bihar Megye Statisztikai Évkönyve 1965-től 1967-ig. – A kötetek vonatkozó adatainak felhasználásával.

A zabtermesztés a Tedeji Állami Gazdaságban fokozatosan visszaszorulóban volt, s 1962-től végleg meg is szűnt. A főként a lótarás szempontjából fontos takarmánynövény vetésterülete 1956-ban és 1957-ben még 255, illetve 265 kat. holdat tett ki, 1960-ban viszont már csak 63, 1961-ben is csak 100 kat. holdon termesztették. A termésátlag 10-12 q/kat. hold között alakult, s ennél magasabb csak 1960-ban, a legkisebb vetésterület mellett volt (13,5 q/kat. hold).

A cukorrépa vetésterülete az állami gazdaságban kezdetben felfelé ívelő, majd ugyanilyen egyenletesen csökkenő volt. 1956-ban még csak 71 kat. holdon termesztették, 1959-re viszont már ez a terület átlépte a 200 holdat is, és 1962-re 511 kat. holdra ugrott. Ezután a csúcspont után fokozatos csökkenés kezdődött, s 1966-ra, 1967-re már csak 250 kat. holdat foglalt el a cukorrépa Tedejen. A termésátlagok viszont a növényfajta sajátosságainak megfelelően nagyon magasak voltak, 1960-ban és 1963-ban a 200 mázsás holdankénti átlagot

is meghaladták, míg 1966-ban már 248,2 q/kat. holdas hozam volt, ami még a cukorrépa esetében is kimagaslónak tekinthető.

Végül a kukoricatermesztés kapcsán meg kell állapítani, hogy a gazdaság életében legalább olyan fontos szerepet játszott, mint a búzatermesztés, amit a vetésterület alakulása is alátámaszt. Kukoricát 1956 után kezdetben 300 hold körül területen vetettek, 1960-ban azonban ez már meghaladta a 800 holdat is. A vizsgált évek tekintetében 1962-ben volt a legnagyobb vetésterület, közel 2 ezer hold, majd lassú csökkenés kezdődött, s 1967-re már a kukorica 1000 hold alatti területen feküdt. Ennek ellenére elmondható, hogy az 1960-as évek első felében a kukorica vetésterülete meghaladta a búzáét is a Tedeji Állami Gazdaságban.

A termésátlag többnyire 15 és 19 mázsás holdankénti terméseredmény között mozgott, 1959-ben (22,8 q/kat. hold), 1960-ban (27 q/kat. hold) és 1961-ben (20,5 q/kat. hold) azonban kiemelkedő volt.

A Tedeji (hajdúnánási) Állami Gazdaság állattenyésztése az egyes fajták tekintetében 1956 után⁴⁷⁸

Év	Szarvasmarha	Sertés	Ló	Juh	Számos állat összesen
1956	780	838	169	2065	3852
1957	680	308	127	2193	3308
1958	645	918	135	3464	5162
1959	658	1593	127	3589	5967
1960	860	1464	72	3678	6074
1961	1452	3424	65	1442	6383
1962	2196	5250	70	4048	11 564
1963	2369	8241	67	4202	14 879
1964	2049	10 707	70	4490	17 316
1965	2139	10 880	62	5274	18 355
1966	2659	9798	89	5988	18 534
1967	2506	11 699	93	6000	20 298

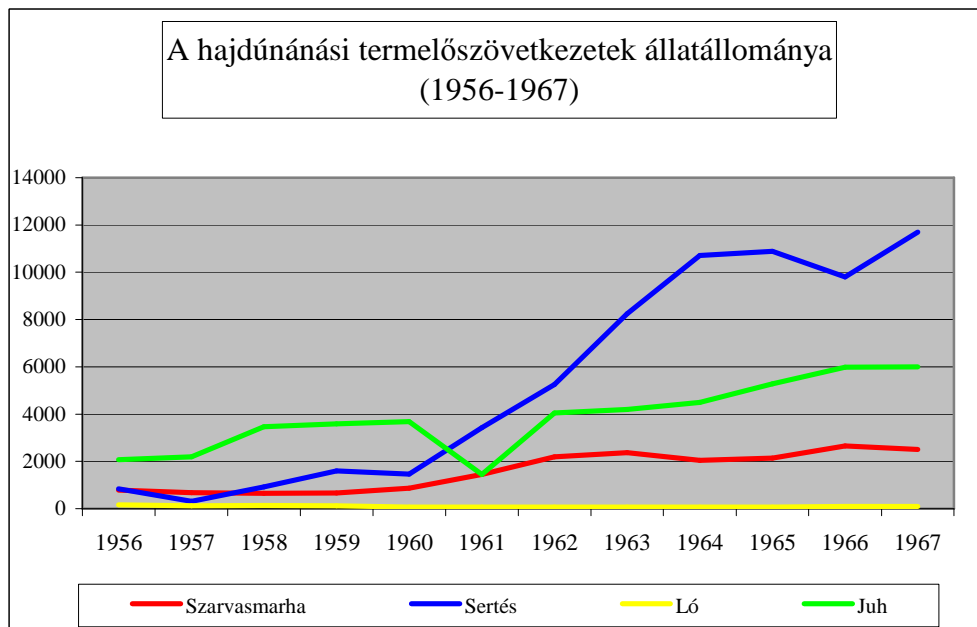
A Tedeji Állami Gazdaság állattenyésztése, mint azt a fenti adatsor is bizonyítja, a számos állatok számát illetően hatalmas fejlődésen ment keresztül 1956-tól. Az akkor még 4 ezer alatti darabszám 1960-ra a 6 ezret is meghaladta, az igazi felfutás azonban csak ezután kezdődött. 1962-ben már több mint 11 ezer, 1963-ban közel 15 ezer, 1965-ben pedig 18 ezret is meghaladó számban neveltek állatokat a gazdaságban. A növekedés még ezt követően sem állt meg, hiszen 1967-ben már 20 298 számos állat volt Tedejen, így nem túlzás az állattenyésztést sikerágazatnak tekinteni az állami gazdaság tekintetében.

⁴⁷⁸ Hajdú-Bihar Megye Fontosabb Statisztikai Adatai 1956-tól 1964-ig., valamint: Hajdú-Bihar Megye Statisztikai Évkönyve 1965-től 1967-ig. – A vonatkozó adatok felhasználásával.

A sikerhez a lótenyésztés kivételével minden fajta jelentősen hozzájárult, a lovak száma azonban a gépesítettség terjedésével általánosan csökkent minden szocialista nagyüzemben, így a termelőszövetkezetekben is. 1956-ban még 169 lovat tartottak Tedejen, 1961-ben azonban már csak 65-öt, s noha a további csökkenés megállt, s 1966-ra (89 ló) és 1967-re (93 ló) még emelkedés is történt, a lótenyésztés arányaiban messze elmaradt a többi fajtához képest.

Az állami gazdaság állattenyésztésében nem a juhtenyésztés, hanem a sertésenyésztés játszotta a főszerepet. A sertések száma az 1957-es 308-ról, 1962-re 5250-re nőtt, s 1964-ben a 10 ezret is meghaladta. 1967-ben már 11 699 sertés volt a gazdaságban, ami a teljes állatállomány 57,6%-ának felelt meg, vagyis a hatalmas volumenű állattenyésztés több mint a fele a sertésenyésztésből származott.

19. ábra

Forrás: Hajdú-Bihar Megye Fontosabb Statisztikai Adatai 1956-tól 1964-ig.; Hajdú-Bihar Megye Statisztikai Évkönyve 1965-től 1967-ig. – A kötetek vonatkozó adatainak felhasználásával.

Szintén jelentős nagyságrendet ért el a juhtenyésztés is, mely 1956-tól 1960-ig folyamatosan növekedett, 2065 darabról 3678 darabra, s ezzel az állami gazdaság teljes állatállományához viszonyított aránya is 60% fölé emelkedett. A fordulat a következő évben következett be, 1961-re a juhok száma 1442-re csökkent, s ezzel aránya is 22,6%-ra esett vissza, miközben a sertésenyésztés felfutóban volt, s immár visszafordíthatatlanul átvette a vezető szerepet. A juhtartás is töretlenül növekedett ezután, 1965-ben nagyságrendje meghaladta az 5 ezer darabot is, 1967-ben pedig már 6 ezer juh volt a gazdaságban, az összes állat 29,5%-a.

A szarvasmarha esetében a darabszám fokozatosan emelkedett, bár nem jutott a sertés- vagy a juhtenyésztéshez hasonló magasságokba. A gazdaságban tartott állatok száma 1962-ben haladta meg először az 1000 darabot, s a vizsgált időszakban e felett is maradt. Egy átmeneti megtorpanás (1964 – 2049 darab) után 1966-ra 2659-re nőtt a szarvasmarhák száma, s arányuk ekkor 14,3%-ot tett ki.

A Hajdúnánási Gépállomás

A nagyüzemekkel kapcsolatosan szólnunk kell azokról a gépállomásokról is, amelyek főként a kezdeti időkben, amíg a közös gazdaságok önálló gépbszerzésekbe nem kezdtek, kulcsfontosságú szerepet játszottak a mezőgazdasági idénymunkák lebonyolításában. Az állami gépállomásokon koncentráltak azok a nagy teljesítményű erőgépek, amelyek nélkül hatékony szántóföldi növénytermesztés nem volt elképzelhető, s a termelészövetkezeteknek szerződést kellett kötniük velük az idénymunkák elvégzésére.

A mezőgazdaság gépesítettségének a javítása érdekében már 1947. január 11-én létrehozta a Földművelésügyi Minisztérium Gépesítési Ügyosztálya az Állami Mezőgazdasági Gépszolgálatot abból a célból, hogy az ország traktorállományának a tulajdonviszonyait, valamint a meglévő géppark használhatóságát felülvizsgálja. A munka végeztével ez a Gépszolgálat állította fel az első gépállomást bács-bodrog megyei Kissszálláson. 1948. április 27-én az Állami Mezőgazdasági Gépszolgálat szerepét átvette az ekkor létrehozott Magyar Állami Mezőgazdasági Gépüzem, amely egy 9 fős igazgatótanáccsal az élén, valójában az FM Gépesítési Ügyosztály, illetve közvetlenül a párt irányítása alatt dolgozott azon, hogy a gépállomások megalakuljanak és megerősödjenek.⁴⁷⁹

Szerepük akkor vált igazán jelentőssé, amikor az MDP vezetése 1949 tavaszán elhatározta, hogy mezőgazdasági nagygépek nem kerülhetnek termelészövetkezetek tulajdonába és új traktorokat és cséplőgépeket sem vásárolhatnak. Mindezek háttérében, mint arra Horváth Attila is rámutat, elsősorban nem gazdasági, hanem politikai motivációk álltak:

„A pártvezetés a kollektivizálás élcsapatának szerepét szánta a gépállomásokon dolgozó munkásoknak és technikusoknak és megkívánta tőlük, hogy a politikai munkának legalább annyi energiát szenteljenek, mint a szűken vett termelőmunkának. A gépállomások azonban lekezelően foglalkoztak a paraszttal. Mivel állami órabérben dolgoztak, felületesen és hanyagul dolgoztak. A gépeket nem tudták, vagy nem akarták karbantartani. Az

⁴⁷⁹ Honvári János: A gépállomások helye és szerepe a mezőgazdaság állami irányításában az 1950-es években. Századok. 2002. 1. szám, 217-219.

*állami gépmonopólium révén kiszolgáltatott helyzetbe kerülő termelőket a gépállomások irányíthatták, ellenőrizhették.*⁴⁸⁰

Mindez összefüggésben volt az időszakra jellemző politikai törekvésekkel, a mezőgazdaság szovjetizálásával, a hagyományos paraszti létforma felszámolásának a szándékával és azzal az általános bizalmatlansággal, ami Kopátsy Sándor véleménye szerint a gépállomások létrehozásában is testet öltött:

*„A sztálinizmus éveiben a szocialista országokban egyértelműen érvényesült a parasztellenesség, a parasztban politikai ellenséget, a centralizált államhatalomba be nem illeszthető elemet, a maximális felhalmozás legnagyobb akadályát látták. A paraszttal szembeni bizalmatlanság legerősebb megnyilvánulása a gépállomási rendszer volt. Ez azt jelentette, hogy a parasztokat még arra sem tartották méltóknak, hogy nagy kollektívaként tulajdonosai lehessenek a legfontosabb mezőgazdasági termelőeszközöknek, a gépeknek, hogy termelési feladataikat maguk határozhassák meg. A gépállomások feletti felügyeletet teljesen központosították, azok vezetésére minden szinten munkásokat állítottak. A termelési feladatokat pedig a legkisebb részletekig a hatóságok írták elő.*⁴⁸¹

1948. május 18-án 11 gépállomás működött az országban 188 traktorral, 1948. augusztus 1-re a gépállomások száma 38-ra, a kezelésükben lévő gépek száma pedig 548 traktorra és 171 cséplőgépre emelkedett.⁴⁸² 1950 végén már 3671 gépállomáson 6730 traktor, 1953 végén 364 gépállomáson 9215 traktor segítette a termelést.⁴⁸³ Donáth Ferenc adatai szerint a gépállomások száma 1948-ban 110 volt, majd 1951-re 368-ra emelkedett, a későbbi összevonások után azonban valamivel kevesebb, mint 250 gépállomás maradt az országban.⁴⁸⁴

A megalakuló gépállomások nagyrészt új gépeket kaptak, de a súlyos adóterhekkel sújtott, kuláknak minősített tulajdonosok által önként felajánlott, vagy tőlük kisajátítással elvett nagygépek is a gépállomásokon összpontosultak. A szabályokat betartó, az adót befizető egyéni gazdálkodók gépeinek államosítására azonban sok esetben nem volt mód, így az 1950-es évek elején még náluk lévő gépállomány megszerzésére az állam hatósági áras felvásárlással törekedett. 1950. december 11-én a Népgazdasági Tanács utasította a

⁴⁸⁰ Horváth Attila: Kulákok elleni koncepciós perek. In: Földindulások – sorsfordulók. Kollektivizálás, agrárvilág és vidéki változások a XX. század második felében. (Szerk. Schlett András) Budapest, 2012. 94.

⁴⁸¹ Kopátsy Sándor: Agrárpolitikánk történelmi mozgásteret. Medvetánc. Az ELTE KISZ Bizottság társadalomelméleti folyóirata. 1986/4. – 1987/1. szám, 20.

⁴⁸² Honvári János: A gépállomások helye és szerepe... i. m. 219.

⁴⁸³ Nagy József: A szántóföldi művelés állami irányítása és a paraszti gazdálkodás feltételei az 1950-es években (1949-1956) Századok. 2001. 5. szám, 1101.

⁴⁸⁴ Donáth Ferenc: Reform és forradalom. A magyar mezőgazdaság strukturális átalakulása 1945-1975. Budapest, 1977. 129.

Földművelési Minisztériumot, hogy 1951. március 1-ig a magánszektortól az állami gépállomások állományának a növelése érdekében 1500 traktort, 2500 cséplőgépet és egyéb gépeket vásároljon. Az FM végül 30 felvásárló bizottságot szervezett, amelyek hatósági áron, jutalék fejében dolgoztak. Az állami felvásárlás utolsó rohamára 1952 őszén került sor.⁴⁸⁵

1950 elején a Nép gazdasági Tanács decentralizálta az Állami Mezőgazdasági Gépüzemet és megyei központjai az MT Mezőgazdasági Osztályainak csoportjai lettek, míg a központ az Földművelésügyi Minisztérium főosztályaként működött tovább.⁴⁸⁶ 1951 után a gépállomásokat is, akár csak a Szovjetunióban, tényleges irányításukat bizalmi pártemberekre, politikai igazgatóhelyettesekre bízta.⁴⁸⁷ 1953-ban a megyei csoportok Gépállomási Igazgatóságokká váltak, az FM ÁMG Főosztály pedig az FM Gépállomások Főigazgatósága lett. További jelentős változásnak tekinthető a rendszer működésében, hogy 1957. április 1-től a korábban költségvetési szervként működő gépállomások önálló elszámolású vállalatokká alakultak át.⁴⁸⁸

11. kép

A „körmös” traktor az 1950-es években (saját gyűjtés)

⁴⁸⁵ Honvári János: A mezőgazdasági nagygépek állami monopóliumának kialakulása. Századok. 2004. 1. szám, 70., 72. és 77.

⁴⁸⁶ Honvári János: A gépállomások helye és szerepe... i. m. 232.

⁴⁸⁷ Horváth Attila így jellemezte a pártvonalon kinevezett vezetőket: „Ezek az új funkcionáriusok közvetlenül függték a gépállomások megyei politikai csoportjától, ezek pedig a gépállomások politikai osztályának voltak alárendelve, amely a mezőgazdasági minisztérium egyik osztálya volt. Ezek feladata volt a nevelőmunkának, vagyis a szó szoros értelmében vett propagandának az irányítása a gépállomásokon és a szövetkezetekben.” - Horváth Attila: Kulákok elleni koncepciók... i. m. 94.

⁴⁸⁸ Honvári János: A gépállomások helye és szerepe... i. m. 232.

A gépállomások legnagyobb támogatója 1956 után Dögei Imre és a vezetése alatt álló minisztériumi apparátus volt. A Földművelésügyi Minisztériumban ugyanis mereven ragaszkodtak a gépállomások elsődleges szerepéhez, tulajdonképpen monopol helyzetéhez a gépparkok birtoklása terén, és nagyon rossz szemmel néztek minden olyan törekvést, amely a szövetkezetek saját tulajdonhoz, különösen mezőgazdasági nagygépekhez jutására irányult.

Arra hivatkoztak, hogy zűrzavart eredményez és fokozza a gépek kihasználatlanságát, ha az eszközök egy része a gépállomáson, másik része a termelészövetkezetben van. Ezek mögött a gondolatok mögött természetesen az állt, hogy az állam nem akart lemondani arról a szövetkezetek felett gyakorolt közvetett irányító és nyomásgyakorló szerepről, amelyet elsősorban az állami gépállomások útján tudott érvényesíteni.

Dögei Imre 1957. április 6-án a Földművelésügyi Minisztérium miniszteri kollégiumának ülésén, a szövetkezeti törvény tervezetéről folyó vitában a következőket szögezte le a gépállomások szerepével kapcsolatban:

„A tsz-ek számára a technikával való ellátást az állam biztosítja a gépállomások útján. [...] Igen káros, helytelen nézetek érvényesülnek a gyakorlatban. [...] A tsz-ek önállósítják magukat a gépeltetés tekintetében. „Szereljék fel magukat gépi technikával és az állam ahhoz adjon megfelelő hitelt számukra.” Ez nem helyes, hanem káros.”⁴⁸⁹

Ezek a nézetek egyértelműen abból a sztálini gondolatból származnak, mely szerint az állami tulajdon a legmagasabb rendű tulajdoni forma, így a szövetkezeti tulajdon felett áll, hiszen a végső cél a tökéletes, össznépi, kommunista tulajdon kialakulása minden területen. Sztálintól eredt az az elképzelés is, hogy a saját (közösségi) tulajdonban lévő gépek csak fokoznák a kolhozok árutermelését, ami helytelen, hiszen az áruforgalom összeegyeztethetetlen a valódi kommunizmussal.⁴⁹⁰

A valóságban az 1969-ig működő gépállomások a közvetett központi irányítás eszközei voltak, s főként a korai időkben nélkülözhetetlenek voltak a mezőgazdasági idénymunkák megfelelő időben történő elvégzéséhez. Honvári János véleménye szerint a kormányzat irányító funkcióját több módon is gyakorolni tudta a termelészövetkezetek felett:

„A termelészövetkezetek esetében a kormány eleve rendelkezett számos közvetlen (a szövetkezetek termelési tervének járási tanácsi jóváhagyása) és közvetett (hitelek, gépállomási

⁴⁸⁹ Sipos Levente: Kolhozosítás vagy szövetkezetesítés? Dögei Imre és Fehér Lajos vitái 1957-ben. In: Agrártörténet – Agrárpolitika. Tanulmányok Szuhay Miklós emeritus professzor tiszteletére. (Szerk. Buza János – Estók János – Szávai Ferenc – Varga Zsuzsanna) Budapest, 2006. 450.

⁴⁹⁰ Ehhez lásd: Sztálin: A szocializmus közgazdasági problémái a Szovjetunióban. Szovjetunió, 1952.

munkadíjtételek stb. megállapítása) eszközökkel arra nézve, hogy a szövetkezetek napi, operatív gazdálkodásába beavatkozhasson.”⁴⁹¹

A hatalom közvetett nyomásgyakorlásának és a termelőszövetkezetek feletti hatalom gyakorlásának az eszközöként működött sokáig a Hajdúnánási Gépállomás is, amely 1948-ban létesült a Nagyállomás melletti Méntelepen, a Csődörös laktanyában, s gépparkját kezdetben főként a helybeli parasztoktól elrabolt mezőgazdasági gépek alkották.⁴⁹² A gépek elvételének szokásos módjai közé tartozott az, ami a városban 1951 nyarán a cséplőgéptulajdonosokkal történt. Ezen a nyáron a cséplőgéppel rendelkező gazdákat a távolabb fekvő, Bihari részre küldték dolgozni, s mire azok visszatértek jelentős elmaradásban voltak a hajdúnánási csépléssel, s ez azonnal okot szolgáltatott a cséplőgépek eltulajdonításához.⁴⁹³

A gépállomás szerepe különösen az időszakos munkák idején értékelődött fel, hiszen mivel a hatékony műveléshez elengedhetetlen nagygépekkel kizárólag az állomás rendelkezett, a termelőszövetkezetek gyakran teljesen kiszolgáltatottakká váltak. A gépállomástól való függés, amelyet a hatalom rendszeresen kihasznált, csak akkor csökkent, amikor a közös gazdaságokban is megjelentek a saját tulajdonú gépek, s ezzel párhuzamosan a gépállomás szerepe is visszaszorult. Ezt tükrözi az alábbi kimutatás is, mely a Hajdúnánási Gépállomás kezdetben is igen impozáns, majd előbb bővülő, később egyre szűkebbé váló gépparkját mutatja be.

A Hajdúnánási Gépállomás fontosabb erőgépeinek száma 1956 után⁴⁹⁴

Év	Traktor	Ebből universal	Kombájn	Vetőgép	Aratógép	Cséplőgép	Műtrágya- szóró
1956	75	13	7	17	12	40	8
1957	74	13	5	17	12	37	1
1958	72	14	5	22	14	37	9
1959	73	14	5	33	14	36	19
1960	61	14	4	32	14	33	31
1961	91	26	8	43	6	27	43
1962	101	36	27	42	14	27	37
1965	158	—	—	67	12	15	30
1966	59	—	—	1	28		4
1967	50	—	—	—	24		1

⁴⁹¹ Honvári János: A klasszikus begyűjtési rendszer változása az „új szakasz” meghirdetésétől a beadás megszűntetéséig. In: Agrártörténet – Agrárpolitika. Tanulmányok Szuhay Miklós emeritus professzor tiszteletére. (Szerk. Buza János – Estók János – Szávai Ferenc – Varga Zsuzsanna) Budapest, 2006. 428.

⁴⁹² Draviczy Imre: Kulákok, kuláksorsok Hajdúnánáson 1946-1956. Hajdúnánás, 2006. 52.

⁴⁹³ Uo., 63.

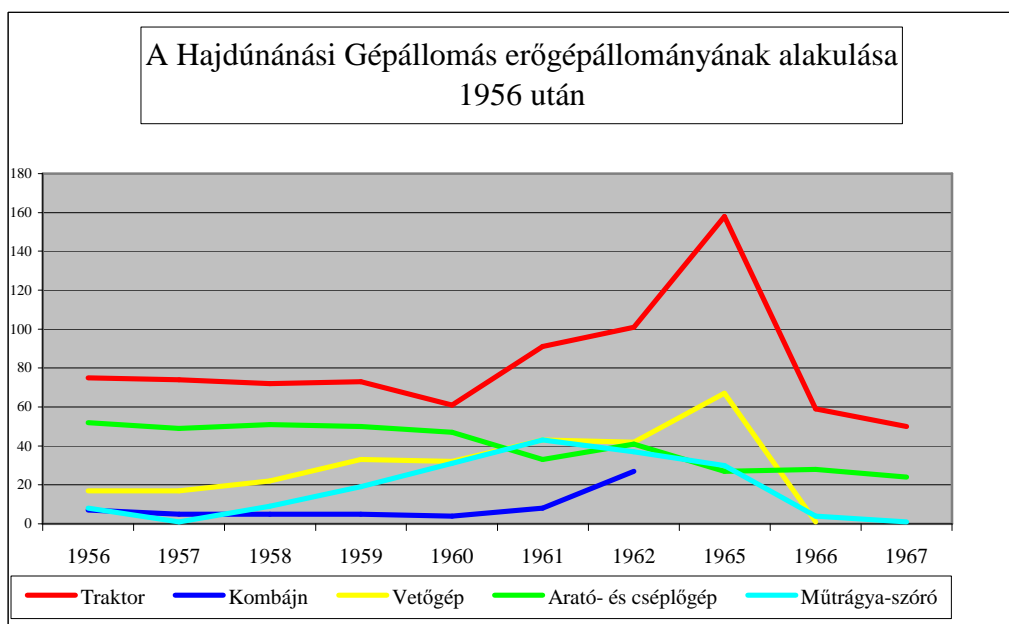
⁴⁹⁴ Hajdú-Bihar Megye Fontosabb Statisztikai Adatai 1956-tól 1964-ig., valamint: Hajdú-Bihar Megye Statisztikai Évkönyve 1965-től 1967-ig. – A vonatkozó adatok felhasználásával.

A rendelkezésre álló adatok szerint a gépállomáson már 1956-ban egyebek mellett 75 traktor (13 univerzál), 7 kombájn, 17 vetőgép, 12 aratógép, 40 cséplőgép és 8 műtrágya-szóró volt, majd ez a géppark fokozatosan, az 1960-as évek elején, az igények bővüléséhez igazodó rendkívül gyors ütemben felduzzadt.

1960-hoz képest 1962-re a traktorok száma 61-ről 101-re, az univerzál traktoroké 14-ről 36-ra, a kombájnoké 4-ről 27-re, a vetőgépeké 32-ről 42-re, a műtrágya-szóróké 31-ről 37-re emelkedett. Az aratógépek száma lényegében nem változott, 1961-re 6-ra csökkent ugyan, de 1962-re ismét 14-re nőtt, míg némi csökkenés egyedül a cséplőgépek esetében mutatható ki, számuk 1962-ben 6-al volt kevesebb (27 db) mint 1960-ban. Az 1965-re vonatkozó hiányosabb adatok szerint az aratógépek, a cséplőgépek és a műtrágya szórók száma már csökkenést mutatott, ám a vetőgépek száma 67-re, a traktoroké, pedig 158-ra nőtt.

A Hajdúnánási Gépállomás gépparkjának drámai visszaszorulása 1966-ban vette kezdetét, s 1967-ben is folytatódott, ekkorra már csak 50 traktor, 24 arató- és cséplőgép, valamint 1 darab műtrágya-szóró maradt. Mindez azt mutatja, hogy a gépállomás kezdetben még pótolhatatlan szerepe, a szocialista mezőgazdaságban betöltött rendkívüli szerepe idővel háttérbe szorult, s ezt támasztják alá az elvégzett munkamennyiségre vonatkozó adatok is

20. ábra

Forrás: Hajdú-Bihar Megye Fontosabb Statisztikai Adatai 1956-tól 1964-ig.; Hajdú-Bihar Megye Statisztikai Évkönyve 1965-től 1967-ig. – A kötetek vonatkozó adatainak felhasználásával.

A Hajdúnánási Gépállomás által elvégzett munka és társadalmi szektorok szerinti megoszlása 1956 után⁴⁹⁵

Év	Összes gépi munka (normálhold)	Ebből		
		termelőszövetkezetek	egyéni gazdálkodók	egyéb gazdálkodó szervezetek
		részére végzett munka		
1956	55 967	35 778	16 889	3300
1957	55 820	23 790	20 258	11 772
1958	53 114	27 852	15 775	9487
1959	71 973	50 339	13 019	8615
1960	66 092	55 741	10 351	
1961	141 971	139 325	2646	
1962	130 442			
1965	45 494			
1966	43 816			
1967	43 984			

A fenti adatsor jól tükrözi a végbement folyamatot, miszerint a gépállomás által elvégzett összes gépi munka normálholdban számított mennyisége előbb fokozatosan emelkedett, majd hirtelen drasztikusan lecsökkent. Az 1950-es évek második felének elején még 53-56 ezer hold közötti munkavégzés 1959-ben megközelítette a 72 ezer holdat is, majd némi visszaesés után 1961-ben közel 142 ezer hold lett, de 1962-ben is meghaladta a 130 ezer holdat. 1965-ben a gépállomás által elvégzett összes gépi munka 45 494 holdra csökkent, s a következő években 44 ezer hold alá esett.

Társadalmi szektorok szerint vizsgálva a jelenséget, úgy tűnik, hogy mind a gépállomás, munkamennyiségének felfutásában, mind a lecsökkenésében a termelőszövetkezetek fejlődése játszotta a döntő szerepet. Ezt igazolja, hogy míg 1956 után még az egyéni gazdálkodók és egy gazdálkodó szervezetek részére is végzett munkát a Hajdúnánási Gépállomás, a szövetkezetesítés harmadik hullámának megindulásával ez jelentéktelenné vált, majd megszűnt, s a legtöbb igényt már a közös gazdaságok támasztották.

1957-ben például az egyéni gazdaságok több mint 20 ezer holdon, az egyéb gazdálkodó szervezetek, pedig közel 12 ezer holdon dolgoztattak a gépállomással. 1961-ben viszont már ez a terület a két üzemtípus esetén együtt sem érte el a 2700 holdat sem (2646 nh). A termelőszövetkezetek által igényelt munka viszont ez idő alatt 23 790 holdról 139 325 holdra növekedett. Az 1960-as évek derekán a gépállomás már csak szocialista nagyüzemek, termelőszövetkezetek és állami gazdaságok részére végzett munkát.

⁴⁹⁵ Hajdú-Bihar Megye Fontosabb Statisztikai Adatai 1956-tól 1964-ig., valamint: Hajdú-Bihar Megye Statisztikai Évkönyve 1965-től 1967-ig. – A vonatkozó adatok felhasználásával.

1959-ben a Városi Pártértekezlet a növekvő igények kielégítésének az akadályaira is felhívta a figyelmet, amelyek közül a legfontosabb a gépi erő már említett elégtelensége volt:

„A gépállomás munkájáról egyre inkább elismeréssel nyilatkoznak a termelészövetkezetek és egyéni parasztok. Ebben az évben a termelészövetkezetek a talajmunkát, vetést, növényápolást, aratást, nagyrészt a Gépállomás gépeivel végezték. A Gépállomás gépparkja azonban a Termelészövetkezetek növekvő igényeit nem tudja kielégíteni. Nem rendelkezik elég vetéshez, növényápoláshoz, betakarításhoz szükséges gépekkel. Kevés az univerzális erőgépek száma. A gépek megőrzéséhez, megbecsüléséhez a Gépállomás nem rendelkezik megfelelő épületekkel stb.”⁴⁹⁶

A helyzet a későbbiek során sem javult. A Pártbizottság 1960. február 25-i ülésén ismét előtérbe kerültek a problémák a gépállomás tavaszi munkálatokra való felkészülése kapcsán:

„A Gépállomás munkáját nehezíti az alkatrészekkel való ellátás. Az igénylés szerint, több, mint 300 db új csapágyra lett volna szükség, azonban ennek felét sem kapták meg. Ezenkívül még más alkatrészekre is szüksége lett volna a gépállomásnak. Az alkatrész hiányok miatt az erőgépek, munkagépek kijavítása nem eléggé üzembiztos. Így sokat majd közülük munka közben kell javítani.”⁴⁹⁷

A Hajdúnánási Gépállomás átlagos állományi létszáma 1956 után⁴⁹⁸

Év	Munkás	Ebből traktorvezető	Brigádvezető	Alkalmazott	Összesen
1956	140	109	8	42	190
1957	111	84	6	21	138
1958	96	74	5	17	118
1959	105	82	5	18	128
1960	109	87	6	19	134
1961	165	140	6	18	189
1962	163	132	6	19	188
1963	162	n. a.	24		186
1964	172	n. a.	30		202
1965	153	n. a.	28		181
1966	178	n. a.	30		208
1967	217	n. a.	33		250

⁴⁹⁶ MNL HBML XXXV. 11. a/1.d. MSZMP Városi Bizottsága. Hajdúnánás. Jegyzőkönyv, Városi Pártértekezlet, 1959. október 17., 11.

⁴⁹⁷ MNL HBML XXXV. 11. a/3. d. MSZMP Városi Bizottsága. Hajdúnánás. Pártbizottsági ülés, 1960. február 25., 12.

⁴⁹⁸ Hajdú-Bihar Megye Fontosabb Statisztikai Adatai 1956-tól 1964-ig., valamint: Hajdú-Bihar Megye Statisztikai Évkönyve 1965-től 1967-ig. – A vonatkozó adatok felhasználásával.

A Hajdúnánási Gépállomás állományi létszámának alakulása az eddigiekkel ellentétben nem támasztja alá a nagyüzemek számára nyújtott szolgáltatások fokozatos csökkenésére vonatkozó feltevésünket. Ellenben azt láthatjuk, hogy az 1956-tól 1958-ig csökkenő létszám (190 főről 118 főre), növekedésnek indult, s ez a bővülés akkor sem állt meg, amikor az elvégzett munka mennyisége már jelentősen csökkent.

A kollektivizálással és a forradalom után alakuló, illetve megerősödő termelőszövetkezetek növekvő igényeivel együtt járó létszámemelkedés még indokoltnak tekinthető, tehát nem meglepő, hogy a Hajdúnánási Gépállomáson dolgozók száma, 1961-re 189-re nőtt, s a következő években ez a létszám állandósulni látszott. Azt viszont, hogy 1966-ra 208-ra, 1967-re pedig 250-re emelkedett az állomány, a munkamennyiség nagysága nem tette indokolttá.

A dolgozói létszám többségét mindig is a munkások adták, számuk 1961-re 165-re növekedett, akik közül 140 (84,8%) traktorvezető volt. A munkások összlétszámhoz viszonyított aránya ekkor 87,3%-ot tett ki, ami egyértelműen mutatja túlsúlyukat. A munkáslétszám 1964-ben és 1966-ben már a 170-et is meghaladta, s 1967-re 217-re emelkedett, az ekkor megugró állományból tehát a munkások 86,8%-ban vették ki a részüket.

Az állományi létszám kisebb része a brigádvezetőkől és a gépállomás alkalmazottaiból tevődött össze, 1962-ig előbbieik száma 6 fő, utóbbiaké 20 fő körül mozgott. 1963-tól a statisztika nem tett különbséget a két csoport között, s az összesített adatok azt mutatják, hogy 1965-től emelkedett a létszám, 1967-re 33 főre bővült. Mindezek alapján tehát kijelenthető, hogy a Hajdúnánási Gépállomás az 1960-as évek derekától úgy növelte állományi létszámát, hogy az elvégzésre váró feladatok a nagyüzemek saját lábára állása miatt csökkentek, s a rendszer idővel fenntarthatatlanná vált.

A háztáji gazdaságok

Végezetül térjünk rá a termelőszövetkezetek tagság könnyebb megélhetését és a termelési érdekeltség növelését szolgáló háztáji gazdaságok elterjedésének a folyamatára is. Ez a gazdálkodási forma már a kollektivizálás viszonylag korai szakaszában megjelent, ám sokáig jelentős ideológiai viták keresztüzében állt. A háztáji kezdetben természetbeni juttatás volt, s mint ilyen a munkadíj részét képezte, s így szervesen kapcsolódott a termelőszövetkezethez. Donáth Ferenc definíciója szerint:

„A háztáji gazdaság a termelőszövetkezet része. Az egyéni tulajdonban álló kisüzemet képviseli a csoporttulajdonban lévő nagyüzem mellett. A termelőszövetkezet tehát nem

egynemű nagyüzemi szervezet, hanem a nagyüzem és a kisüzem sajátos komplexuma. 1970-ben 2441 termelőszövetkezethez 892 335 háztáji gazdaság tartozott. Egy szövetkezeti nagygazdasághoz tehát átlagosan mintegy 365 kisk gazdaság kapcsolódott."⁴⁹⁹

A fentiek értelmében tehát az első és második gazdaság egymás mellett éléséről, sőt egymásra utaltságáról beszélhetünk, amely egy sajátos társadalmi kettősség kialakulásához is vezetett. Ez a kettősség azonban nemcsak a magyar mezőgazdaságban volt jelen, de Juhász Pál és Magyar Bálint magyarázata szerint a teljes gazdaságot áthatotta:

„Nálunk nem úgy tagolódik a nemzetgazdaság nagyüzemi szervezetekre és kisüzemek hálózatára, hogy egyúttal a keresők is egyik vagy másik szektorban dolgoznak. Az állami és szövetkezeti vállalatok mind nagyszervezetek, a magánszektor elhanyagolható méretű. A nagyszervezetek dolgozói melléktevékenységben végzik a kisüzemi tevékenységeket. Az állampolgárok zöme így egyszerre bér munkás és kispolgár."⁵⁰⁰

Juhász Pál egy korábbi tanulmányában azt is kifejtette, hogy ez a kettősség az egyén meghasonlottságát idézi elő, s *„a proletártudat és avagy polgártudat schizofréniájába kényszeríti az állampolgárt”*:

„[...] az állampolgárok zöme egyszerre munkavállaló és piacon értékesítő polgár. [...] Ez a kettősség megélhető: hiszen megéljük. A gazdaság így önmaga bővített újratermelésére képes. [...] A kétféle szabályrendszerre kétféle erkölcs épül: a hivatalos erkölcs, amely a nagyszervezetek érdekei szerinti működést preferálja, és a familiáris erkölcs, amely a két ökonómiába (kétféle piacon) kialakított kombinált stratégiát értékeli. Így válik az üzemszervezés dualizmusa a piacrendszer dualizmusán át erkölcsi meghasonlássá."⁵⁰¹

A háztáji gazdaságok mindezek ellenére azonban jelentősen segítették a szövetkezeti tagság megélhetését, viszont ahhoz, hogy egy család háztájival rendelkezessen az szükségeltetett, hogy meghatározott munkaegységet teljesítsen.⁵⁰² A háztáji elterjedéséhez nagyban hozzájárult az is, hogy 1960 márciusától azok a szövetkezeti tagok is kaptak 1 hold

⁴⁹⁹ Donáth Ferenc: Reform és forradalom. A magyar mezőgazdaság strukturális átalakulása 1945-1975. Budapest, 1977. 123.

⁵⁰⁰ Juhász Pál – Magyar Bálint: Néhány megjegyzés a lengyel és a magyar mezőgazdaság kistermelői helyzetéről a hetvenes években. Medvetánc. Az ELTE KISZ Bizottság társadalomelméleti folyóirata. 1984/2-3. szám, 189.

⁵⁰¹ Juhász Pál: Az agrárpiacon intézményrendszere – értelmező modellek. In: Gazdaságpolitika, gazdasági szervezet (Szerk. Major Iván) MTA Közgazdaságtudományi Intézetének Közleményei. Budapest, 1982. 309-310.

⁵⁰² Vö: Varga Zsuzsanna: Változások a paraszti munka világában Magyarországon az 1950-es években. In: Agrártörténet – Agrárpolitika. Tanulmányok Szuhay Miklós emeritus professzor tiszteletére. (Szerk. Buza János – Estók János – Szávai Ferenc – Varga Zsuzsanna) Budapest, 2006. 433-434.

földet saját használatra a közös használatban álló földekből, akik a belépéskor nem vittek be földtulajdont a termelőszövetkezetbe.⁵⁰³

A jövő útja a szövetkezeti rendszerben egyértelműen a háztáji gazdaságok térhódítása volt, amit az is mutat, hogy 1967-re a termelőszövetkezeti háztartások jövedelméből már 37%-ot a háztáji gazdaság biztosított, miközben a közös gazdaság csak 32%-át adta ennek a jövedelemnek.⁵⁰⁴ (A fennmaradó hányadot a családok mezőgazdaságon kívüli tevékenységből szerezték be.) Ezekben a kisüzemekben egyes vélemények szerint el lehetett érni a munkaviszonyban egységnyi idő alatt szereshető jövedelemnek akár a 3-4-szeresét is oly módon, hogy nem kellett hozzá sem állami támogatás, sem különösebb beruházás.⁵⁰⁵

A háztáji, amely a család megélhetése szempontjából egyre fontosabbá vált, már közvetlenül a kollektivizálás után a teljes munkaidő-ráfordás 40%-át tette ki, igaz ebből jelentős részt vállaltak magukra azok a vidéki nők, akik vagy szövetkezeti tagként, vagy férjük, édesapjuk révén kötődtek a termelőszövetkezethez.⁵⁰⁶ 1972-ben az általános mezőgazdasági összeírás 1,62 millió háztáji és kiegészítő gazdaságot regisztrált országos viszonylatban.⁵⁰⁷

Az 1950-es években azonban még a folyamat elején jártak a háztáji gazdaságok, a Hajdú-Bihar Megyében háztájjal rendelkező családok számát illetően az alábbi adatokkal rendelkezünk:

Év	Háztájjal rendelkező családok száma ⁵⁰⁸
1951	8459
1952	10 080
1953	15 617
1954	12 667
1955	12 764
1956	18 973
1957	9936
1958	10 648

Megyei szinten az látható, hogy az évtized elején emelkedőben volt a háztáji gazdasággal rendelkező családok száma, 1951 és 1953 között számuk 8459-ről 15 617-re emelkedett, majd a következő két évben is bőven 12 ezer felett alakult. 1956-ban a

⁵⁰³ Lásd: Kovács Teréz: A paraszti gazdálkodás és társadalom átalakulása. Budapest, 2010. 130.

⁵⁰⁴ Pető Iván – Szakács Sándor: A hazai gazdaság négy évtizedének története 1945-1985. I. kötet. Budapest, 1985. 222.

⁵⁰⁵ Lásd: Kopátsy Sándor: Agrárpolitikánk történelmi mozgásteré... i. m. 42.

⁵⁰⁶ Vö: Valuch Tibor: „Községünkben nagy előrehaladást értünk el a szocializmus építése terén” A történelmi parasztság és az életmód változásai Magyarországon a hatvanas években. In: Múlt századi hétköznapiak. Tanulmányok a Kádár-rendszer kialakulásának időszakáról. (Szerk. Rainer M. János) Budapest, 2003. 158.

⁵⁰⁷ Valuch Tibor: Magyarország társadalomtörténete a XX. század második felében. Budapest, 2001. 203.

⁵⁰⁸ Hajdú-Bihar Megye Fontosabb Statisztikai Adatai 1956-tól 1958-ig. – A vonatkozó adatok felhasználásával.

termelőszövetkezetek már a forradalom előtt is jól érzékelhető meggyengülésével összhangban majdnem 19 ezerre (18 973) emelkedett a háztájival rendelkező családok száma, 1957-re azonban a kilépések és a téesz feloszlások miatt már ez a szám 10 ezer alá esett.

Az emelkedés a következő, 1958-as évtől volt megfigyelhető és bár pontos adatokkal e tekintetben nem rendelkezünk, a folyamat minden bizonnyal tovább folytatódott, hiszen a háztáji gazdaságok fénykora csak ezután érkezett el. Erre utalnak a háztáji gazdaságok földterületére és állatállományára vonatkozó adatok is, melyek az alábbi táblázatban olvashatók.

A háztáji gazdaságok szerepének módosulásai a termelőszövetkezeti rendszerben⁵⁰⁹

Év	A háztáji földterülete	Ebből szántó	A háztáji állatállománya		
			szarvas- marha	sertés	juh
1951	28 386	n. a.	3162	12 926	515
1952	5723	n. a.	5566	17 075	1304
1953	9340	n. a.	10 423	26 467	4186
1954	11 985	n. a.	9251	26 088	3963
1955	11 887	n. a.	8966	31 621	4628
1956	17 170	n. a.	11 267	49 629	5650
1957	10 640	n. a.	4187	27 508	4139
1958	10 346	n. a.	3928	29 408	4157
1959	27 702	27 088	44 390	187 353	40 121
1960	56 673	52 046	n. a.	n. a.	n. a.
1962	70 859	63 661	43 384	162 513	49 059

A megyében működő háztáji gazdaságokra vonatkozóan az 1951 és 1962 közötti időszokról rendelkezünk adatokkal, kivéve az 1961-es évet, amikor a háztájival kapcsolatban nem közölt kimutatásokat a megyei statisztika. Az adatok szerint a háztáji mérete 1951-ben, az első kollektivizálási hullám eredményeként meglehetősen nagy, 28 386 kat. hold volt, ám 1952-re, a Rákosi-diktatúra legkeményebb évére drámaian lecsökkent, alig 5723 kat. holdra.

A háztáji látványos visszaszorulása a szovjet modell fenntartások nélküli másolásával, a szovjet kolhozok szolgálai utánzásával és az egyéni érdekeltséget figyelembe vevő üzemszervezési megoldások szigorú elutasításával, valamint a totális diktatúra megfélemlítő erejének nyílt demonstrálásával állt összefüggésben. 1953-tól a háztáji gazdaságok által használt földterület növekedni kezdett, 1954-ben és 1955-ben a 12 ezer kat. holdat is megközelítette, 1956-ban a szigorúan központosított szövetkezeti mezőgazdaság fellazulásának köszönhetően átmenetileg a 17 ezer kat. holdat is meghaladta.

⁵⁰⁹ Hajdú-Bihar Megye Fontosabb Statisztikai Adatai 1956-tól 1962-ig. – A vonatkozó adatok felhasználásával.

12. kép

Háztájiban tartott állatok Hajdúnánáson az 1970-es években (saját gyűjtés)

A forradalom után a megmaradó, illetve újjáalakuló termelészövetkezetek háztáji gazdaságai valamivel több mint 10 ezer kat. holdon feküdtek, majd földterületük rohamosan emelkedni kezdett. 1959-ben már 27 702 kat. hold tartozott hozzájuk, melynek csaknem az egésze (27 088 kat. hold) szántóterület volt, 1960-ra azonban ez a birtoknagyság is megduplázódott, az ekkor már 56 673 kat. hold fölterületből 52 046 kat. hold, vagyis 91,8% számított szántónak. 1962-ben, a kollektivizálás harmadik hullámának a végén a háztáji gazdaságok földterülete 70 859 kat. holdat tett ki, amelynek 89,8%-a, 63 661 kat. hold szántóterület volt.⁵¹⁰

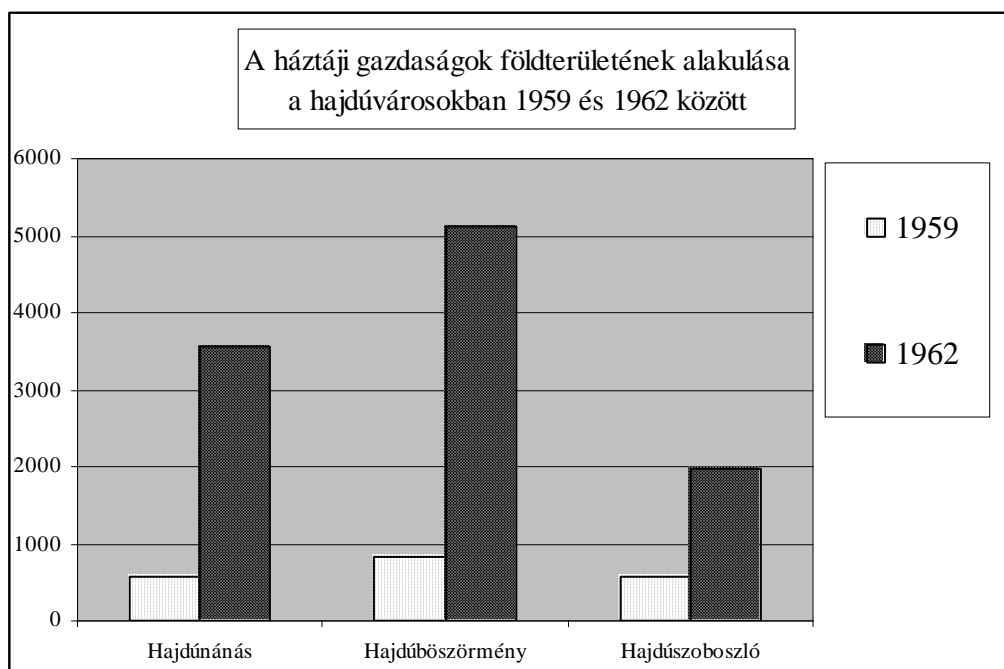
⁵¹⁰ Szilágyi Miklós a háztáji gazdaságok szerepét nemcsak abban látta, hogy érdemben segítették a szövetkezeti tagok megélhetését és így hozzájárultak ahhoz, hogy a közös gazdaságban végzett munka is hatékonyabbá váljon. Szilágyi a háztáji gazdaságokat a hagyományos paraszti gazdálkodás, a régi regulák fennmaradásának és továbbélésének a színtereként értelmezte: „„A munkafolyamat eltervezése és végzése, az elvégzendő feladatok egymásutánjának, fontossági sorrendjének meghatározása személyes döntések folyamatos kényszere volt a parasztgazdaságokban. Személyes volt a döntés, de segítették [...] a közösségi normák, szentenciák, magatartási szabályok. [...] A leggyakoribb [...] „szabályok” a szokásos, az átlagos időjárási eseményekhez hozzákapcsolt regulák voltak [...] A paraszti munkaszervezésnek ehhez a közösségi szabályrendszerrel és a személyes kvalitásokat egyaránt feltételező modelljéhez képest a tévesz-gazdálkodás, a téveszben végzett mezőgazdasági munka szükségtelessé is, lehetetlenné is tette a nem-vezetők, nem-munkairányítók számára a folyamatos döntést [...] Ami mégis átmentődött a munkáslét által eltakartan a folyamatos paraszti döntéskényszerből, csak a „háztáji” gazdaságba visszaszorultan létezhetett.”” - Szilágyi Miklós: Bevezetesként: az utóparaszti

A háztáji gazdaságok az állattenyésztés tekintetében is jelentős mértékben vették ki a részüket a szarvasmarha-, sertés- és juhtenyésztésükre vonatkozó adatok szerint állattartásuk sokáig kisebb nagyobb ingadozásokat mutatott, majd az évtized legvégén, illetve az 1960-as évek elején futott fel igazán jelentősen.

Varga Zsuzsanna a háztáji gazdaságok mérete és a háztájiban tartott állatállomány nagysága közötti jelentős aránytalanságban látja annak az egyik okát, hogy a szövetkezetek jelentős részében 1956 után a terményrészesedés elterjedésének lehettünk tanúi:

„[...] a háztáji gazdaság megengedett földterülete nem volt arányban a háztájiban tartható állatállomány nagyságával. Emiatt a tagság egy része arra törekedett, hogy a háztáji állatállomány takarmányszükségletét a közös gazdaság terméséből szerezze meg. Éppen ezért terjedt el a termékrészesedés főképp a takarmánynövények (kukorica, szálatakarmány) termelésében.”⁵¹¹

21. ábra

Forrás: Hajdú-Bihar Megye Fontosabb Statisztikai Adatai 1956-tól 1962-ig. – A kötetek vonatkozó adatainak felhasználásával.

Ezt támasztják alá az adatok is, hiszen a háztáji gazdaságok állatállománya már 1950-es évek első felében jelentősen emelkedett. A háztáji gazdaságokban nevelt szarvasmarhák száma 1951 és 1953 között megháromszorozódott a megyében, 3162-ről 10 423-ra nőtt, majd a következő két évben 10 ezer alá esett, ám 1956-ban a 11 ezret is meghaladta (11 267 db).

hagyományokról. In: Utóparaszti hagyományok és modernizációs törekvések a magyar vidéken. (Szerk. Schwarcz Gyöngyi, Szarvas Zsuzsa, Szilágyi Miklós) Budapest, 2005. 10-11.

⁵¹¹ Varga Zsuzsanna: Változások a paraszti munka világában... i. m. 439.

Az 1957-ben és 1958-ban alig 4 ezer körüli állatlétszám 1959-re ugrott meg egészen rendkívüli mértékben 44 390-re, vagyis megtízszereződött, s 1962-ben is 43 ezer felett alakult.

A sertésenyésztés 1951 és 1956 között folyamatos növekedésben volt 12 926-ról 49 629-re emelkedett, majd átmenetileg 30 ezer alá csökkent, hogy 1959-re 187 ezer, míg 1962-re 162 ezer fölé ugorjon. A háztáji gazdaságok állattenyésztésének legfontosabb és legnélkülözhetetlenebb szegmense egyértelműen a sertéstartás volt. A juhtenyésztés növekedése apróbb megingásokkal szintén 1956-ig tartott, s az 1951-es 515 darabról 5650 darabra nőtt. 1957-ben és 1958-ban 4100 felett alakult a háztájiban tartott juhok száma, majd 1959-re 40 ezer fölé, és 1962-re 49 ezer fölé emelkedett.

A megyén belül Hajdúnánás is kivette a részét a háztáji gazdaságok által nyújtott lehetőségekből. A város tekintetében a megyeihez hasonló részletességű adatokkal csak 1959 és 1962 vonatkozásában rendelkezünk, de ebből is jól kivehető a háztáji gazdaságok egyértelmű térnyerése helyi szinten.

A hajdúnánási háztáji gazdaságok fontosabb adatainak alakulása megyei összevetésben⁵¹²

Év	A háztáji földterülete	Ebből szántó	A háztáji állatállománya		
			szarvas- marha	sertés	juh
1959					
Hajdúnánás	582	582	658	3927	628
Hajdúböszörmény	832	826	3669	20 380	4864
Hajdúszoboszló	580	580	1672	9883	5628
Megye összesen	27 702	27 088	44 390	187 353	40 121
1962					
Hajdúnánás	3559	3238	2104	6509	1255
Hajdúböszörmény	5112	4567	2252	10 140	2668
Hajdúszoboszló	1970	1929	1095	5735	5453
Megye összesen	70 859	63 661	43 384	162 513	49 059

A hajdúvárosokban a háztáji gazdaságok földterülete a két év vonatkozásában jól mutatja a bekövetkezett hatalmas változást, amely a kollektivizálás harmadik hullámának egyértelmű sikeréből eredeztethető. A megyei szinten végbement hatalmas területnövekedésről már volt szó, de jól látható, hogy ez a folyamat Hajdúnánáson (582-ről

⁵¹² Hajdú-Bihar Megye Fontosabb Statisztikai Adatai 1959. Debrecen, 1960. 124 és 134. valamint: Hajdú-Bihar Megye Fontosabb Statisztikai Adatai 1962., Debrecen, 1963., 132 és 142. – A vonatkozó adatok felhasználásával.

3559 kat. holdra), Hajdúböszörményben (832-ről 5112 kat. holdra) és Hajdúszoboszlón (580-ról 1970 kat. holdra) is végbement.

Városi szinten is számottevőnek tekinthető a szántóterület nagysága. 1959-ben és 1962-ben Hajdúnánáson 100, illetve 91%-ot, Hajdúböszörményben 99,3 és 89,3%-ot, míg Hajdúszoboszlón 100, valamint 97,9%-ot tett ki az összterülethez viszonyított aránya.

A háztáji gazdaságok állattenyésztése is jelentősen módosult 1959 és 1962 között a hajdúvárosok termelészövetkezeteiben. A szarvasmarha tenyésztés Hajdúnánáson 658 darabról 2104 darabra emelkedett, miközben Hajdúböszörményben és Hajdúszoboszlón visszaesés volt tapasztalható. A legtöbb háztájiban tartott szarvasmarha azonban még így is Hajdúböszörményben volt 1962-ben, 2252 darab.

A sertésenyésztés és a juhtenyésztés esetében is hasonló tendencia érvényesült, egyedül Hajdúnánáson növekedett a háztáji gazdaságok állatállománya. A város háztáji sertéseinek száma 3927-ről 6509-re nőtt, míg a juhoké 628-ról 1255-re. Hajdúböszörményben viszont a sertésállomány a felére (20 380-ról 10 140-re) esett vissza, míg a juhállomány több mint 2 ezer darabbal csökkent (4864-ről 2668-ra). Hajdúszoboszlón ugyanilyen folyamat zajlott le, a sertések (9883-ról 2668-ra) és a juhok számában (5628-ról 5453-ra) is visszaesés volt tapasztalható.

2. A termelést segítő fontosabb technikai, technológiai változások

A termelészövetkezetek gépesítettségének alakulása

A mezőgazdaság gépesítése fontos mérföldkőnek tekinthető a hazai és nemzetközi agrárfejlődés szempontjából. A mezőgazdasági gépek és a vegyipar fejlődésével megnyíló kemizálási lehetőségek már a XX. század elején megjelentek az agráriumban, azonban valódi térnyerésük és uralkodóvá válásuk csak a század második felében következett be, főként a hagyományos, állati igaerőre támaszkodó és szerves trágyázásra épülő művelési kultúrák rovására.⁵¹³

⁵¹³ Berend T. Iván ezzel a folyamattal kapcsolatban egyenesen technikai forradalomról, illetve a mezőgazdaság iparrá válásáról, forradalmasodásáról beszél: „A második nagy agrárforradalom, ami iparrá változtatta a földművelést és állattartást a 20. század, különösképpen a század második felének korszakos teljesítménye volt. [...] A századfordulón lejátszódó újabb technikai forradalom, elsősorban a villamosság és a robbanómotor széleskörű elterjedése, valamint a vegyipar új vezető iparágként történt felemelkedése megindította a mezőgazdaság újabb forradalmasodását. Ezt a folyamatot a traktor és a műtrágya használat jellemezte leginkább.” – Berend T. Iván: Az eltűnő parasztság nyomában. In: Agrártörténet – Agrárpolitika. Tanulmányok

Az új típusú fejlődés előtt különösen a második világháború után nyílt lehetőség, s mind a gépipar, mind a vegyipar tekintetében az 1970-es évekre komoly fejlettségi színvonalat sikerült elérni.⁵¹⁴ A termelészövetkezetekben a gépesítettség növekedése pótolta a hiányzó munkaerőt, a jobb talajműveléssel javította a termőképességet és a hatékony betakarítással növelte a termelési színvonalat is.⁵¹⁵ Berend T. Iván az 1950-et követő időszakot európai nézőpontból egyenesen aranykornak nevezi:

„Az igazi áttörésre a második világháború után került sor. Az 1950 és 1973 közötti „aranykorban” az európai kontinens történelmének leggyorsabb fejlődési szakaszába érkezett. Annak a jelenségnek lehattunk tanúi, amit Alexander Gerschenkron az „elmaradottság előnyének” nevezett, hogy ugyanis a fejlett technika gyors átvétele nyomán az Egyesült Államokhoz képest kevésbé fejlett nyugat európai országok felzárkózási folyamatot bontakoztathattak ki.”⁵¹⁶

A század közepén, 1950-ben, Angliában 325 ezer, Franciaországban 144 ezer, míg Németországban 139 ezer traktort használtak a mezőgazdasági termelés során. A Szovjetunióban a kollektivizálással párhuzamosan került sor rendkívül gyors gépesítésre, hiszen már ekkor 27 ezerről 531 ezerre emelkedett a traktorok száma, míg a használatban lévő teherautóké ugyanekkor 700-ról 228 ezerre nőtt.⁵¹⁷

A második világháború előtt Magyarországon a szántás és az aratás mellett a cséplés is gépesített mezőgazdasági művelet volt, s az a gazda, aki cséplőgéppel rendelkezett már komoly versenyelőnybe került. A XX. század második felében azonban már a talajművelés és a betakarítás teljes gépesítettségének köszönhetően költséghatékonyabb termelés és jóval nagyobb hozamok lettek elérhetőek.⁵¹⁸ A hatékony nagyüzemi gazdálkodás alapvető feltételeit, így a megfelelő gépesítettséget csak az 1960-es évek második felére, 1970-es évek elejére sikerült Magyarországon is megteremteni, ami a terméseredményekben is azonnal éreztette a hatását. A vonóerő gépesítettségének aránya 1960-ban még 50% körüli volt, az 1970-es évek végére viszont már elérte a 99%-ot.⁵¹⁹ A mezőgazdaság eszközállománya 1951

Szuhay Miklós emeritus professzor tiszteletére. (Szerk. Buza János – Estók János – Szávai Ferenc – Varga Zsuzsanna) Budapest, 2006. 342.

⁵¹⁴ Vö: Berend T. Iván: A szocialista gazdaság fejlődése Magyarországon 1945-1975. Budapest, 1979. 188-198.

⁵¹⁵ Donáth Ferenc: Reform és forradalom. A magyar mezőgazdaság strukturális átalakulása 1945-1975. Budapest, 1977. 191.

⁵¹⁶ Berend T. Iván: Az eltűnő parasztság nyomában... i. m. 344.

⁵¹⁷ Uo., 342.

⁵¹⁸ Vö: Berend T. Iván: A szocialista gazdaság fejlődése... i. m. 202-203.

⁵¹⁹ Csizmadia Ernő: Az MSZMP agrárpolitikája és a magyar mezőgazdaság. Budapest, 1984. 223.

és 1960 között körülbelül évi 4%-al, 1961 és 1965 között évi 5,2%-al, 1966 és 1970 között éves átlagban 7,6%-al, míg 1971-ben már 8,5%-al bővült.⁵²⁰

A mezőgazdasági termelőszövetkezetek gépesítettségének a fokozódása jelentősen javította a termelés hatékonyságát és hozzájárult az egyre nagyobb holdankénti terméseredmény eléréséhez, ami különösen a szántóföldi növénytermesztésben vált igazán fontossá. A gépek használata emellett az ígás állatok munkába állítását is felváltotta, ezáltal csökkent a növénytermesztés függése az állattenyésztéstől.

A géppark fenntartása, működtetése, bővítése és idővel karbantartása azonban megfelelő szakembergárdát igényelt, amelynek a biztosítása a legtöbb szövetkezet esetében komoly gondot okozott a kezdeti időkben. Az önálló géppark kialakítása azonban a miatt is szükségessé vált, mivel a gépállomások nem voltak képesek kellő számú géppel kiszolgálni a közös gazdaságokat, különösen a gazdaságon belüli szállításhoz is használható, ún. univerzális traktorokból volt hiány.⁵²¹

A termelőszövetkezetek mezőgazdasági gépbszerzését, annak állami támogatását különösen a Falusi Osztály haladó szellemű agrárszakemberei szorgalmazták, akik ebben látták a közös gazdaságok sikerének a kulcsát. Fehér Lajos, a Falusi Osztály vezetője 1957. május 20-ai előadásában hangsúlyozta:

„Meglevő szövetkezeti gazdaságainkat, de állami gazdaságainkat is minél előbb példamutató, korszerű, belterjes gazdaságokká kell tenni. Termelési színvonaluk és holdankénti ártermelésük haladja meg az egyéniéket, termelési költségeik legyenek alacsonyabbak, alkalmazzák a korszerű termelési eljárásokat, termelésüket nagymértékben gépesítsék. S mindezek gyümölcseként tagjaik jövedelme, életkörülményei legyenek jobbak az egyénileg dolgozó parasztokénál.”⁵²²

A hajdúnánási termelőszövetkezetek esetében pontosan kimutatható az a folyamat, hogy a közös gazdaságok 1956 után egyre nagyobb mértékben törekedtek arra, hogy bővítsék gépparkjaikat, s ezzel csökkentsék a gépállomásoktól való függésüket. A saját gépek használata megyei és városi szinten is már a forradalmat követően terjedt, valódi felfutására, a

⁵²⁰ Lásd: Szakács Sándor: Agrárpolitika és reform. In: Agrártörténet – Agrárpolitika. Tanulmányok Szuhay Miklós emeritus professzor tiszteletére. (Szerk. Buza János – Estók János – Szávai Ferenc – Varga Zsuzsanna) Budapest, 2006. 467.

⁵²¹ A lóállomány csökkentése valójában csak akkor vált lehetségessé, amikor a belső szállítás más módon is biztosítható lett. Ebben jutott nagy szerep a tehergépkocsik mellett az univerzális traktoroknak is. – Ehhez lásd Keserű Jánosnak, a Falusi Osztályban Fehér Lajos helyettesének a Földművelésügyi Minisztérium miniszteri kollégiumi ülésén, 1957. április 6-án, a szövetkezeti törvény tervezetének vitáján elhangzott hozzászólását. – Hivatkozza: Sipos Levente: Kolhozosítás vagy szövetkezetesítés? Dögei Imre és Fehér Lajos vitái 1957-ben. In: Agrártörténet – Agrárpolitika. Tanulmányok Szuhay Miklós emeritus professzor tiszteletére. (Szerk. Buza János – Estók János – Szávai Ferenc – Varga Zsuzsanna) Budapest, 2006. 452.

⁵²² Fehér Lajos: A szocialista mezőgazdaságért. Budapest, 1963. 25.

szövetkezeti gépparkok igazán jelentős bővülésére azonban csak 1962 után, a kollektivizálás befejeződését követően került sor. Az alábbi táblázatban Hajdú-Bihar Megye és a fontosabb hajdúvárosok szövetkezeti gépállományának alakulását mutatjuk be 1956 és 1962 között, majd rátérünk az 1968 utáni állapotok ismertetésére.

**A hajdúnánási termelőszövetkezetek erőgéppállományának alakulása
megyei viszonylatban 1956 után⁵²³**

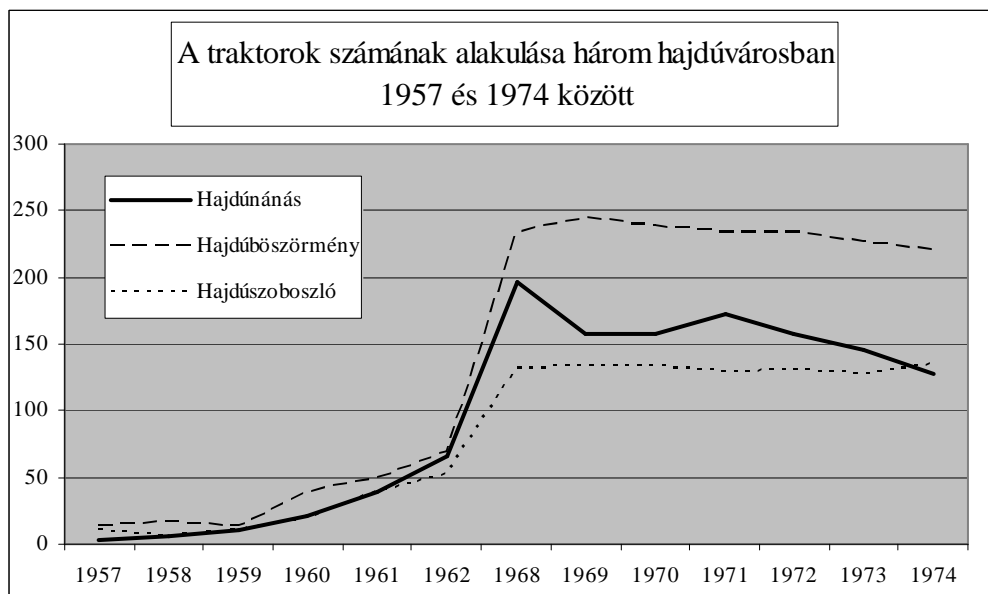
Év	Traktor		Tehergépkocsi	Motor		
	szántó	universal		MIA/MIB	villany	egyéb robbanó
1956						
Hajdúnánás	—	—	1	6	10	1
Hajdúböszörmény	—	—	4	6	13	2
Hajdúszoboszló	—	—	—	11	8	1
Megye összesen	—	—	46	89	105	28
1957						
Hajdúnánás	—	3	1	6	17	1
Hajdúböszörmény	3	11	4	6	11	3
Hajdúszoboszló	5	5	—	7	8	3
Megye összesen	18	63	54	103	178	44
1958						
Hajdúnánás	2	4	1	5	22	1
Hajdúböszörmény	2	14	4	13	22	3
Hajdúszoboszló	1	5	—	8	15	2
Megye összesen	28	78	58	148	240	38
1959						
Hajdúnánás	2	8	1	6	26	7
Hajdúböszörmény	4	10	3	10	34	10
Hajdúszoboszló	1	9	8	7	8	2
Megye összesen	41	181	68	175	318	72
1960						
Hajdúnánás	3	19	2	6	29	1
Hajdúböszörmény	9	30	4	13	32	7
Hajdúszoboszló	—	20	7	8	23	—
Megye összesen	93	516	82	214	370	74
				Traktoreke	Vetőgép	Műtrágya Szóró
1961						
Hajdúnánás	6	33	2	8	6	4
Hajdúböszörmény	8	41	6	15	15	12
Hajdúszoboszló	10	29	9	18	8	14
Megye összesen	185	723	88	397	261	186
1962						

⁵²³ Hajdú-Bihar Megye Fontosabb Statisztikai Adatai 1956-tól 1962-ig. – A vonatkozó adatok felhasználásával.

Hajdúnánás	14	52	4	33	24	29
Hajdúböszörmény	16	53	7	31	25	22
Hajdúszoboszló	18	34	8	40	30	12
Megye összesen	395	1046	110	951	593	438

A fenti adatsor 1956-tól követi nyomon az erőgéppállomány bővülését megyei szinten és a főbb hajdúvárosok, így Hajdúnánás tekintetében is. A saját tulajdonban lévő géppark növekedése már 1957-ben megindult. A traktorállomány például, amely 1956-ban még nem volt kimutatható, 1957-re megyei szinten 18 hagyományos szántó és 63, a gazdaságon belüli szállítási feladatok ellátására is alkalmas, univerzális traktorból állt. Ettől kezdve a traktorok számának növekedése a termelőszövetkezetekben megállíthatatlan lett, 1960-ban már 93 szántó és 516 univerzális traktor volt Hajdú-Bihar Megyében, 1962-re a hagyományos traktorok száma 395-re, az univerzális traktoroké 1046-ra nőtt, ami óriási terjedésről tanúskodik.

22. ábra

Forrás: Hajdú-Bihar Megye Fontosabb Statisztikai Adatai 1956-tól 1964-ig.; Hajdú-Bihar Megye Statisztikai Évkönyve 1965-től 1974-ig. – A kötetek vonatkozó adatainak felhasználásával.

A traktorállomány növekedése helyi szinten is megfigyelhető, Hajdúnánáson például 1957-ben még összesen 3 univerzális traktorja volt a szövetkezeteknek, 1960-ban viszont már 3 szántó és 19 univerzális erőgép volt a városban. 1961-ben folytatódott a gyarapodás, s így 1962-re már 14 szántó és 52 univerzális traktorból állt az állomány. Kijelenthetjük, hogy a traktorpark tekintetében Hajdúnánás ekkor érte utol Hajdúböszörményt, ahol addig minden évben jóval több gépet birtokoltak, a szövetkezetek.

Ott már 1960-ban 9 hagyományos és 30 univerzális traktor volt, s ez a szám a későbbiekben tovább emelkedett. A legkevesebb traktor 1962-ben Hajdúszoboszlón volt, itt mindössze 34 univerzális traktor állt a szövetkezetek rendelkezésére, viszont a szántó traktorok száma 18-at tett ki, s ez több volt, mint más városok esetében. Hajdúszoboszlón a traktorállomány mind nagyságrendjét, mind alakulását tekintve megfelelt a Hajdúnánásinak, attól csak az 1960-as évek legelején maradt el, vagyis termelőszövetkezetei nem fejlődtek olyan ütemben, mint a hajdúnánási közös gazdaságok.

A tehergépkocsik száma megyei szinten egyenletesen szaporodott, 1956 és 1962 között 46-ról 110 darabra növekedett. Helyi szinten a szállítási feladatok ellátásához elengedhetetlen tehergépkocsik mennyisége 1956 után évekig változatlan maradt. 1959-ben Hajdúböszörményben még csökkent is a számuk 4-ről 3-ra, míg Hajdúszoboszlón nulláról 8-ra növekedett. Hajdúnánáson ekkor még csupán egyetlen egy teherautó volt a termelőszövetkezetek birtokában, és csak 1960-ban lett még egy, s egészen 1962-ig kellett várni, hogy számuk 4-re emelkedjen. Hajdúböszörményben is 1962-re nőtt a tehergépkocsik száma 7-re, miközben Hajdúszoboszlón 1-el több jármű állt rendelkezésre.

A motorok mennyisége is nagyon jelentős emelkedést mutat. A MIA/MIB motorok száma megyei szinten 1956 és 1960 viszonylatában 89-ről 214-re nőtt, helyi szinten azonban Hajdúnánáson lényegében nem változott (6 darab), Hajdúböszörményben 6-ról 13-ra nőtt, míg Hajdúszoboszlón még csökkent is a számuk (11-ről 8 darabra).

A villanymotorok terjedése volt a legjelentősebb, 1956-tól 1960-ig 105-ről 370-re nőtt a számuk Hajdú-Bihar Megyében. Városi szinten is egyértelmű növekedés mutatható ki, Hajdúnánáson ugyanebben az időintervallumban 10-ről 29-re, míg Hajdúszoboszlón 8-ról 23-ra nőtt a számuk. Hajdúböszörményben, 1956-ban 13 villanymotor volt a helyi szövetkezetek tulajdonában, s már 1959-re 34-re emelkedett az állomány.

Az egyéb robbanó motorokra vonatkozó adatok megyei szinten 1956 és 1960 között nagyon markáns növekedést mutatnak (28-ről 74 darabra), helyi szinten viszont az 1960-ban, Hajdúböszörményben lévő 7 darab és a Hajdúnánáson lévő egyetlen robbanó motor nem tekinthető jelentős mennyiségnek.

Az 1960-as évek elején megjelentek a termelőszövetkezetekben a traktorekék, a vetőgépek és a mezőgazdaság technológiai fejlődésével együtt járó műtrágya-szórók is. Terjedésük ütemét jelzi, hogy egyetlen év alatt, 1961-ről 1962-re számuk megduplázódott, illetőleg megtöbbszörözött megyei és helyi szinten egyaránt.

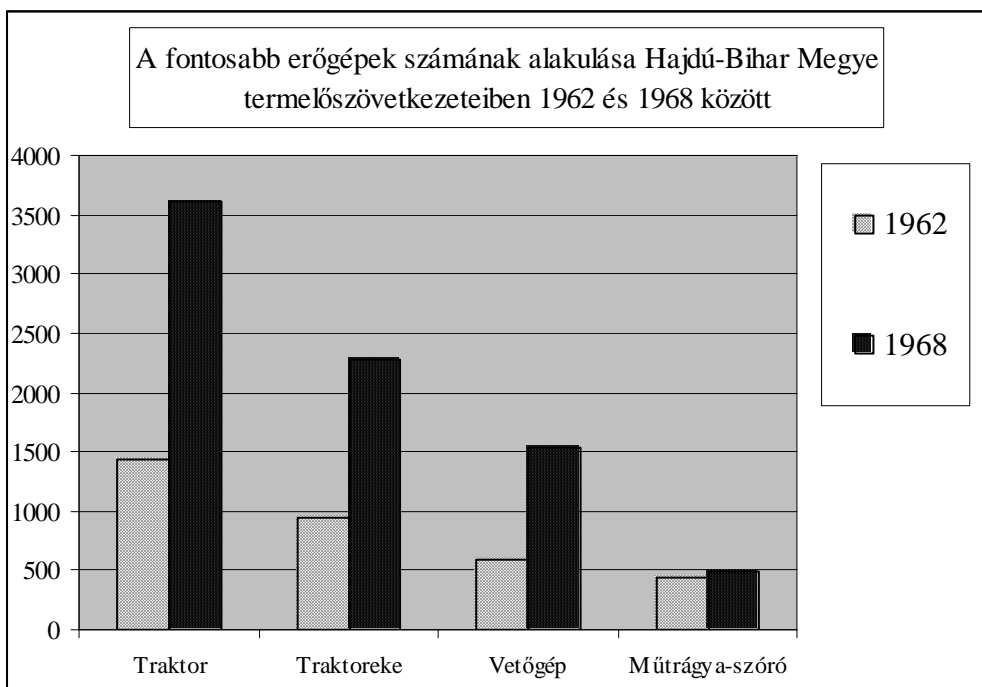
A traktorekék gyors megjelenésére jellemző, hogy 1962-re 397-ről 951-re nőtt a számuk Hajdú-Bihar Megyében. Hajdúnánáson 8-ról 33-ra, Hajdúböszörményben 15-ről 31-

re, míg Hajdúszoboszló 18-ról 40-re emelkedett a termelőszövetkezetek tulajdonában lévő traktorekék mennyisége.

A vetőgépek tekintetében is páratlan felfutásnak lehetünk tanúi, megyei szinten 261-ről 593-ra növekedett a számuk, s 1962-ben Hajdúnánáson és Hajdúböszörményben 24, illetve 25, míg Hajdúszoboszlón 30 volt belőlük a közös gazdaságokban.

A műtrágya-szórók elterjedése azonban még ennél is jelentősebb volt, 1961-ről 1962-re 186-ról 438-ra növekedett a mennyiségük a megyében. Különösen Hajdúnánáson volt rendkívül gyors ütemű a megjelenésük, hiszen 1962-ben már 29 műtrágya-szóró volt a városban, szemben az előző évi 4 darabbal. Hajdúböszörményben, az 1961-ben még 12 darabos állomány 1962-re 10 darabbal gyarapodott, Hajdúszoboszlón viszont meglepő módon csökkenés (14-ről 12 darabra) történt.

23. ábra

Forrás: Hajdú-Bihar Megye Fontosabb Statisztikai Adatai 1962 és 1968. – A kötetek vonatkozó adatainak felhasználásával.

A megye termelőszövetkezetei tehát 1956 után elindultak egy olyan fejlődési úton, amely csökkentette kiszolgáltatottságukat, elősegítette saját lábra állásukat, s nagyobb önállóságot biztosított a számukra, hiszen a közös tulajdonban lévő géppark tudatos bővítése éppen ezt a célt szolgálta. Az 1960-as évek végére kialakult az a gépállomány, amely rendelkezett olyan potenciállal, ami – egyéb tényezők mellett – lehetővé tette a termelés 1970-es években jelentkező felfutását. 1968 után a megye szövetkezeti tulajdonban lévő

gépállománya az 1970-es évek derekáig alig változott, ezt támasztják alá az alábbi táblázatban szereplő adatok is.

**A hajdúnánási termelőszövetkezetek erőgépállományának alakulása
megyei viszonylatban az 1960-as évek végétől⁵²⁴**

Év	Traktor	Traktoreke	Vetőgép	Arató és cséplőgép	Mútrágya szóró
1968					
Hajdúnánás	196	92	60	15	15
Hajdúböszörmén	234	128	101	41	36
Hajdúszoboszló	132	69	53	20	16
Megye összesen	3610	2285	1536	456	487
1969					
Hajdúnánás	157	88	61	24	15
Hajdúböszörmén	245	123	123	55	36
Hajdúszoboszló	133	73	78	22	20
Megye összesen	3595	2299	1902	589	466
1970					
Hajdúnánás	157	76	60	25	
Hajdúböszörmén	238	141	136	45	
Hajdúszoboszló	134	62	77	22	
Megye összesen	3626	2221	1929	635	
1971					
Hajdúnánás	172	83	62	29	20
Hajdúböszörmén	234	146	101	52	38
Hajdúszoboszló	129	67	72	24	17
Megye összesen	3538	2191	1634	764	484
1972					
Hajdúnánás	157	75	153	33	19
Hajdúböszörmén	234	128	273	61	36
Hajdúszoboszló	131	71	144	27	15
Megye összesen	3420	2003	3415	788	495
1973					
Hajdúnánás	145	74	161	34	21
Hajdúböszörmén	226	128	256	54	34
Hajdúszoboszló	128	73	134	25	15
Megye összesen	3379	1985	3338	793	475
1974					
Hajdúnánás	127	76	118	39	12
Hajdúböszörmén	220	119	230	59	34
Hajdúszoboszló	135	72	138	30	17
Megye összesen	3385	1917	3191	894	467

⁵²⁴ Hajdú-Bihar Megye Statisztikai Évkönyve 1968-tól 1974-ig. – A vonatkozó adatok felhasználásával.

Egyértelműen látható a fenti adatokból is, hogy 1968-ra milyen hatalmas mértékben növekedett meg a termelősövetkezetek birtokában lévő gépek száma. 1962-höz képest 1968-ban 1441 traktor helyett 3610 traktor, 951 traktoreke helyett 2285 traktoreke, míg 593 vetőgép helyett már 1536 vetőgép volt Hajdú-Bihar Megye közös gazdaságaiban. Egyedül a műtrágya-szórók tekintetében volt kisebb mértékű növekedés (438-ról 487 darabra), de az 1960-as évek legelején történt rendkívül gyors elterjedés fényében ezen nem is lehet csodálkozni.

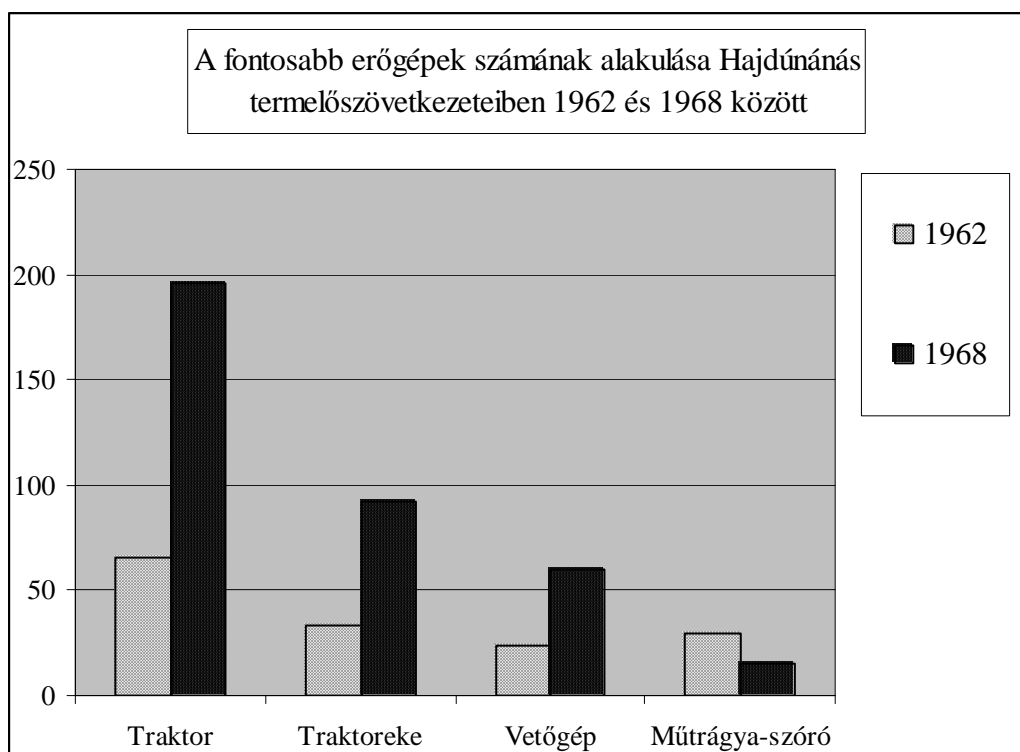
13. kép

Szántás traktorral 1975-ben (saját gyűjtés)

A hajdúvárosok tekintetében is nagyon jelentős állománynövekedés következett be. A traktorok számát tekintve 1962-ben város szinten még csak néhány tucat volt belőlük, 1968-ban viszont már Hajdúszoboszlón 132, Hajdúnánáson 196, míg Hajdúböszörményben 234 traktor dolgozott a szövetkezetekben. A traktorekék és a vetőgépek száma is komoly emelkedést mutat, Hajdúnánáson 33-ról 92-re, illetve 24-ről 60-ra nőtt a mennyiségük. 1962 és 1968 között Hajdúszoboszlón a traktorekék száma 40-ről 69-re, a vetőgépeké 30-ról 53-ra, míg Hajdúböszörményben előbbiek száma 31-ről 128-ra, utóbbiaké 25-ről 101-re növekedett.

24. ábra

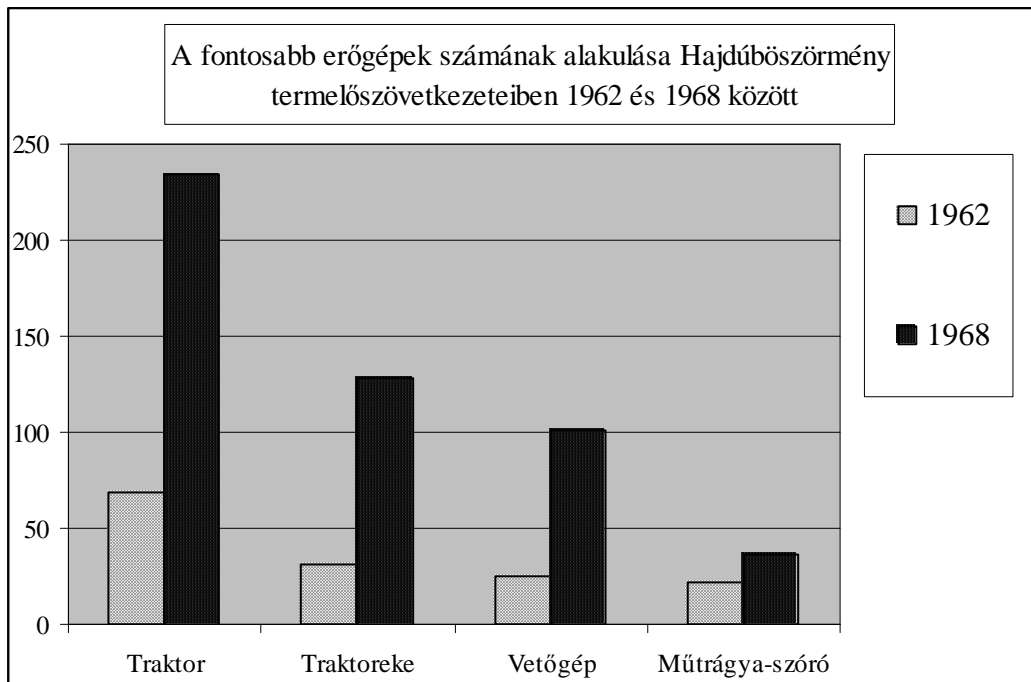

Forrás: Hajdú-Bihar Megye Fontosabb Statisztikai Adatai 1962 és 1968. – A kötetek vonatkozó adatainak felhasználásával.

A műtrágya-szórók mennyisége jóval kisebb mértékben nőtt, Hajdúböszörményben 22-ről 36-ra, míg Hajdúszoboszlón 12-ről mindössze 4 darabbal, 16-ra emelkedett. Hajdúnánáson viszont nem várt módon jelentős csökkenés történt, 29-ről 15-re esett vissza a műtrágya-szórók száma, ami a város közös gazdaságaiban a műtrágyázás átmeneti háttérbe szorulására enged következtetni.

1968 után viszont az addig meglévő gépállomány lényegében alig változott, csak egyes géptípusoknál történt jól érzékelhető emelkedés. A traktorállomány megyei szinten 1970-től kezdett lassan csökkenni, s 1974-re 3626-ról 3385-re esett a traktorok száma, ami tekintettel arra, hogy egy egész megyéről van szó, nem túl jelentős csökkenés. Hajdúböszörményben 1968 és 1974 között 234-ről 220-ra esett a traktorok száma, míg Hajdúszoboszlón lényegében változatlan maradt (132, illetve 135 darab). Egyedül Hajdúnánáson történt komolyabb csökkenés, itt 1968-ban még 196 traktor volt, 1974-ben viszont már csak 127.

25. ábra

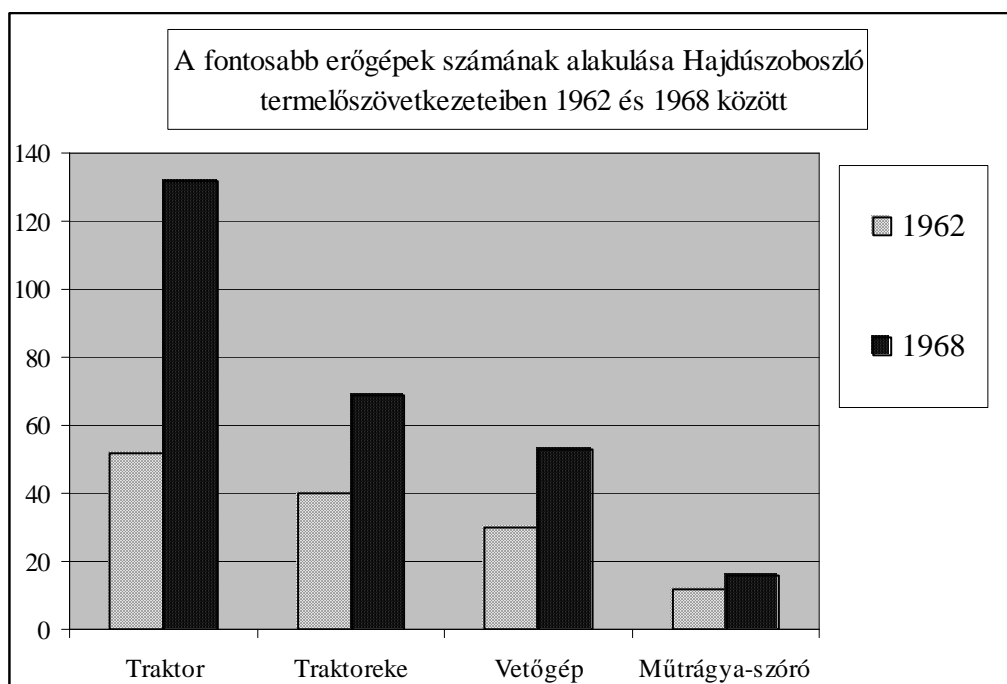

Forrás: Hajdú-Bihar Megye Fontosabb Statisztikai Adatai 1962 és 1968. – A kötetek vonatkozó adatainak felhasználásával.

A traktorekéket illetően Hajdú-Bihar Megyében a vizsgált időszakban szintén kis mértékű visszaesés tapasztalható, a termelőszövetkezetek tulajdonában lévő gépek száma 2285-ről 1917-re csökkent. Hajdúböszörményben, 1968-ban 128 traktoreke volt, 1971-ben viszont 146, ám ebből az állományból 1974-re már csak 119 maradt. Hajdúszoboszlón a vizsgált években a traktorekék száma meglehetősen kiegyensúlyozottan alakult, 62 és 73 között mozgott, Hajdúnánáson viszont fokozatos csökkenés után az 1968-ban még 92 gépből álló állomány 1970-re 76-ra csökkent, s 1974-ben is ennyi traktoreke volt a helyi közös gazdaságok birtokában.

A vetőgépek ellenben azok közé a géptípusok közé tartoztak, amelyek mennyisége nagyon figyelemre méltó emelkedést mutatott az 1970-es évek elején. Hajdú-Bihar Megyében 1968-ban még 1536 darab volt belőlük, 1969-re és 1970-re viszont az 1900-at is meghaladta a számuk. 1971-re még 1634-re csökkent a megye termelőszövetkezeteiben használt vetőgépek száma, 1972-re viszont 3415-re ugrott, tehát megduplázódott. Ezután lassú csökkenés volt tapasztalható, de ennek ellenére 1974-ben is 3191 vetőgép volt a térszekben.

26. ábra

Forrás: Hajdú-Bihar Megye Fontosabb Statisztikai Adatai 1962 és 1968. – A kötetek vonatkozó adatainak felhasználásával.

A vetőgépek elterjedése helyi szinten is megfigyelhető és hasonló tendenciákat mutat, mint a megyében. A legtöbb vetőgép Hajdúböszörményben volt, 1968-ban 101 darab, de 1972-re számuk 273-ra emelkedett, s még 1974-ben is 230 volt belőlük a városban. Hajdúszoboszlón az 1970-es évek első felében több vetőgép volt, mint Hajdúnánáson, az 1968-ban még 53 gépből álló géppark 1972-ben 144 gépből, 1974-ben pedig 138 gépből állt. Hajdúnánáson ellenben a kezdetben 60 darabos vetőgépállomány 1973-ra 161 darabosra bővült, ami a következő évre 118-ra csökkent., tehát a vizsgált hajdúvárosok tekintetében itt volt a legkevesebb vetőgép a szövetkezetek tulajdonában.

Az arató- és cséplőgépek száma ugyancsak jelentősen megemelkedett, Hajdú-Bihar Megyében 1968 és 1974 között 456-ról 894-re nőtt, de ez a növekedés a vetőgépek terjedésével ellentétben egyenletesnek tekinthető. A legtöbb géppel ez esetben is a hajdúböszörményi termelősövetkezetek rendelkeztek, itt az említett időszakban 41-ről 59-re nőtt az arató- és cséplőgépek mennyisége. Hajdúszoboszlón és Hajdúnánáson ugyanekkor a gépállomány 20-ról 30, illetve 15-ről 39 darabra emelkedett.

A műtrágya-szórók számában lényegi elmozdulás nem következett be. Hajdú-Bihar Megyében, 1968-ban 487 ilyen gép volt szövetkezeti tulajdonban, 1972-ben viszont átmenetileg már 495, viszont 1974-re ez a szám 467-re csökkent. Városi szinten is érezhetőek

ezek az apróbb kilengések a gépállomány alakulásában, de az 1968-as állapotok a műtrágyaszórók számát illetően a hajdúvárosok termelőszövetkezeteiben 1974-re alig változtak.

A műtrágyázás terjedése

„Műtrágyának, (ásványi trágyának) nevezzük azokat a vegyipari úton előállított szervetlen tápsókat, amelyek a növények számára felvehető tápanyagokat tartalmaznak [...]” – olvasható az egyik igen nagyszabású, kifejezetten hazánk szántóföldi növénytermesztésére összpontosító agrártudományi szakkönyv vonatkozó fejezetében.⁵²⁵

A műtrágya használat elterjedése a hazai mezőgazdaságban annak a lendületes technikai fejlődésnek a része és következménye volt, amelyről már korábban szóltunk. A vegyi eljárások alkalmazása mind inkább lehetővé tette, hogy a szerves trágyázástól hatékonyabb, és nagyobb hozamokat biztosító hatóanyagok jóvoltából a növénytermesztés egyre kevésbé függjön az állattenyésztés minőségi és mennyiségi eredményeitől. Az egyre inkább elterjedő kemizálásnak köszönhetően jelentősen javultak a növénytermesztés terméshozamai és a jobb takarmányozás az állattenyésztés fejlődéséhez is hozzájárult, arról nem is beszélve, hogy a gyomirtó szerek használata sok kézi munkától kímélte meg a szövetkezeti tagokat.⁵²⁶

Az egy hektár földterületre eső műtrágya hatóanyagban mért felhasználása 1938-ban 2 kg-ot, 1959-ben 30 kg-ot, 1968-ban már 112 kg-ot, 1975-ben pedig 276 kg-ot tett ki. 1938-ban a talajba juttatott hatóanyag 96%-a még istállótrágya volt, miközben az 1980-as évek elejére ez az arány 85%-ot mutatott műtrágyában.⁵²⁷

Idővel a kezdetben csak kiegészítő jelleggel használt műtrágya is kiszorította a szerves trágyázást, s így az állatállomány összetétele átalakult, aminek következtében egyes takarmánynövények termesztése is jelentősen visszaszorult. A növénytermesztésben alkalmazott eljárások változása tehát erőteljesen kihatott az állattenyésztésre is, ami ugyancsak visszahatott a növénytermesztési ágazatra. Mindezek következtében, - mint azt a vonatkozó fejezetben láttuk – jelentős átrendeződés ment végbe a mezőgazdaság két legfontosabb ágazatában, s mindez nagyrészt a kémiai eljárások elterjedésének, illetőleg a műtrágyázás egyre nagyobb térhódításának a következménye volt.

⁵²⁵ Szántóföldi növénytermesztés (Szerk. Bocz Ernő) Budapest, 1992. I. Általános rész. Tápanyagellátás. 98.

⁵²⁶ Vö: Donáth Ferenc: Reform és forradalom. A magyar mezőgazdaság strukturális átalakulása 1945-1975. Budapest, 1977. 197.

⁵²⁷ Lásd: Kovács Teréz: A paraszti gazdálkodás és társadalom átalakulása. Budapest, 2010. 140.; továbbá: Donáth Ferenc, i. m. 198.

Némi időkülönbséggel ugyanaz a folyamat zajlott le Európa nyugati és keleti felén is, noha a mezőgazdaság működési feltételei, keretei, s egyáltalán az agrárfejlődés útja egészen eltérő volt. A gépesítés, a talajjavítás, a növényvédelem robbanásszerű fejlődését Berend T. Iván Kelet- és Nyugat-Európára nézve egyaránt forradalmi változásnak tekintette:

„Mindkét, bármennyire is eltérő nyugati és keleti folyamat, felgyorsította a mezőgazdaság radikális technikai átalakítását. Ezekben az évtizedekben került sor a mezőgazdaság komplex, a művelési folyamatok úgyszólván összességének, beleértve a zöldség, szőlő és gyümölcstermelés ágazatainak is – gépesítésére, valamint a talajjavítás és növényvédelem minden területén alkalmazott vegyi eljárások általánossá válására, vagyis a mezőgazdaság kemizálására. Az állattenyésztés új módszerei, a mesterséges megtermékenyítéstől a csirkegyárákig ugyancsak forradalmasító hatással voltak.”⁵²⁸

A növénytermesztés során felhasznált műtrágya mennyisége 1950 és 1973 között Nyugat-Európában 5 millió 627 ezer tonnáról 17 millió 884 ezer tonnára, míg Kelet-Európában 321 ezer tonnáról 21 millió 663 ezer tonnára emelkedett.⁵²⁹ Magyarországon 1959-ben még a talajjavítás 63%-a szerves trágyával, 37%-a műtrágyával történt, a műtrágyahasználat aránya azonban 1968-ra elérte a 60%-ot, s 1975-re a felhasznált műtrágya mennyisége több mint másfél millió tonnára, az 1950-es évek első felében felhasznált mennyiség 28-szorosára emelkedett.⁵³⁰ Az egy hektár szántó-, kert-, szőlő-, gyümölcsös területre jutó műtrágya (hatóanyag) mennyisége éves szinten 1960-ban 29 kg, 1970-ben 150 kg, míg 1975-ben már 276 kg volt.⁵³¹

Fontos kiemelni azonban, hogy a műtrágyák használata a számtalan, főként gazdasági előny mellett káros hatást is gyakorolt a környezetre, a talaj állapotára, különösen a talajvízre. Rendszeres alkalmazásuk miatt a talaj több helyen elsavanyodott, csökkent a P.H. értéke, és így csökkent a tápanyag-szolgáltató képessége is. A káros hatások csökkentése érdekében rendszeres mésztrágyázásra és a szerves anyag tartalom növelésére volt szükség.⁵³²

Hajdú-Bihar Megye és a hajdúvárosok tekintetében is érdemes figyelmet szentelni a műtrágyázás terjedésének, mivel az meghatározó jellemzője volt a mezőgazdaság

⁵²⁸ Berend T. Iván: Az eltűnő parasztság nyomában. In: Agrártörténet – Agrárpolitika. Tanulmányok Szuhay Miklós emeritus professzor tiszteletére. (Szerk. Buza János – Estók János – Szávai Ferenc – Varga Zsuzsanna) Budapest, 2006. 345.

⁵²⁹ Based on FAO Database. FAO, Roma. – Hivatkozva: Berend T. Iván: Az eltűnő parasztság nyomában... i. m. 2006. 345.

⁵³⁰ Berend T. Iván: A szocialista gazdaság fejlődése Magyarországon 1945-1975. Budapest, 1979. 188-198.

⁵³¹ Szakács Sándor: Agrárpolitika és reform. In: Agrártörténet – Agrárpolitika. Tanulmányok Szuhay Miklós emeritus professzor tiszteletére. (Szerk. Buza János – Estók János – Szávai Ferenc – Varga Zsuzsanna) Budapest, 2006. 467.

⁵³² Vö: Szántóföldi növénytermesztés... i. m. I. Általános rész. Tápanyagellátás., 98.

technológiai fejlődésének. Az alábbi kimutatás alapján lehetőség nyílik a műtrágya használat összehasonlító vizsgálatára Hajdúnánás és a nagyobb hajdúvárosok viszonylatában az 1960-as évek közepétől az 1970-es évek második feléig.

**A trágyázás és a műtrágya-felhasználás alakulása Hajdúnánáson
az 1960-as évektől megyei viszonylatban⁵³³**

Év	Összes szerves trágyázott terület	Ebből szántó	Műtrágyázott terület	Felhasznált műtrágya
		(kat. hold)		(vagon)
1965				
Hajdúnánás	2116	2096		315
Hajdúböszörmény	5845	5747		615
Hajdúszoboszló	2262	1370		353
Megye összesen	52 886	48 538		6695
1967				
Hajdúnánás	3329	3327	13 202	312
Hajdúböszörmény	7523	7424	25 787	836
Hajdúszoboszló	2272	2272	10 934	299
Megye összesen	61 542	59 416	287 132	6873
1969				(tonna)
Hajdúnánás	3978	3978	19 466	4450
Hajdúböszörmény	7172	7172	27 114	11 822
Hajdúszoboszló	3384	2437	13 840	4192
Megye összesen	57 533	54 447	346 764	105 567
1970				
Hajdúnánás	773	773	14 783	4618
Hajdúböszörmény	4541	4535	26 615	13 432
Hajdúszoboszló	1737	1537	14 659	6718
Megye összesen	44 260	41 334	344 610	117 742
1971				(Hatóanyag)
Hajdúnánás	3007	2917	9437	1562
Hajdúböszörmény	7459	7406	18 372	5140
Hajdúszoboszló	1829	1827	7974	1844
Megye összesen	68 103	65 866	201 659	41 448
		(hektár)		
1972				
Hajdúnánás	1025	1010	9546	1912
Hajdúböszörmény	4568	4568	15 239	3969
Hajdúszoboszló	630	630	8105	2095
Megye összesen	33 090	31 109	203 233	45 108
1973				
Hajdúnánás	2636	2636	10 529	3213
Hajdúböszörmény	3789	3732	18 824	5122
Hajdúszoboszló	3786	3736	8910	2563
Megye összesen	33 363	32 121	222 888	60 117
1974				
Hajdúnánás	861	861	10 186	2644
Hajdúböszörmény	3913	3878	16 682	5165
Hajdúszoboszló	674	674	8587	2229
Megye összesen	22 143	21 197	221 200	56 687

⁵³³ Hajdú-Bihar Megye Statisztikai Évkönyve 1965-től 1974-ig. – A vonatkozó adatok felhasználásával.

Az 1965-ös évre vonatkozóan még csak a szerves trágyával kezelt területekre, illetve a felhasznált műtrágya mennyiségére terjedtek ki a hivatalos statisztika kimutatásai, így a műtrágyázott területek pontos nagyságát ekkor még nehéz felmérni. Az 1966-os és az 1968-as esztendő tekintetében a trágyázás alakulását még ilyen szinten sem tudjuk nyomon követni, 1967-re vonatkozóan és 1969-től folyamatosan viszont részletes összehasonlításokra alkalmas adatokkal rendelkezünk.

Az összes, szerves trágyával javított földterület megyei szinten hosszabb távon csökkenő tendenciát mutatott, hiszen míg 1967-ben még több mint 61 ezer kat. holdon szerves trágyázás folyt, 1974-ben már csak 22 143 hektáron (38 086 kat. hold) folytatták ezt az eljárást. 1971-ben átmenetileg 68 ezer kat. hold fölé emelkedett a szervesen trágyázott terület nagysága Hajdú-Bihar Megyében, de ez leginkább a műtrágyával kezelt területek átmeneti csökkenésével állt összefüggésben.

Az adatokból az is látható, hogy az állati eredetű trágyával javított földterület nagy része, több mint 90%-a szántó volt, vagyis a talajjavítás a szántóföldi növénytermesztés szempontjából is elengedhetetlen volt. Ha városonként nézzük meg a folyamatokat, akkor azt láthatjuk, hogy a szervesen trágyázott terület Hajdúböszörményben volt a legnagyobb, 1965 és 1970 kivételével többnyire 7 ezer kat. hold feletti, s csak 1973-ban és 1974-ben esett 4 ezer hektár (6880 kat. hold) alá.

Hajdúnánáson és Hajdúszoboszlón a szerves trágya hasonló nagyságrendet képviselt, de jelentős hullámzásokat mutatott. Az 1969-ben viszonylag nagy területek (3978, illetve 3384 kat. hold) 1970-re lecsökkentek (773, illetve 1737 kat. hold), s 1973 és 1974 tekintetében ugyanez a folyamat ismétlődött meg. Hajdúnánáson az 1973-ban még 2636 hektár (4534 kat. hold) 1974-re alig 861 hektárra (1481 kat. hold), míg Hajdúszoboszlón a 3786 hektár (6512 kat. hold) 674 hektárra (1159 kat. hold) szorult vissza.

Helyesen gondolkodunk, ha úgy véljük, hogy a szerves trágyával kezelt földterületek nagyságának hullámzása, s helyenként igen nagymértékű csökkenése, a műtrágya használatának alakulásával állt összefüggésben. Megyei szinten a műtrágyázott területek már 1967-ben több mint 287 ezer kat. holdat tettek ki, vagyis többszörösét a szervesen trágyázott területeknek. 1969-re a műtrágyával javított földterület nagysága 346 764 kat. holdra rúgott, s a következő évre is csak minimálisan csökkent. Átmenetileg egy jelentősebb visszaesés mutatkozott 1971-ben (alig 201 659 kat. hold), ami a szerves trágya használatának bővülésével járt együtt, de 1973-ra a műtrágyázott terület nagysága Hajdú-Bihar Megyében már a 222 888 hektárt (383 367 kat. hold) is elérte.

Az egyes hajdúvárosok tekintetében is hasonló folyamatok játszódtak le, 1967 és 1973 között. Hajdúböszörményben 25 787 kat. holdról 18 824 hektárra (32 377 kat. hold), Hajdúnánáson 13 202 kat. holdról 10 529 hektárra (18 110 kat. hold), míg Hajdúszoboszlón 10 934 kat. holdról 8910 hektárra (15 325 kat. hold) nőtt a műtrágyával javított területek kiterjedése.

A felhasznált műtrágya mennyisége is folyamatosan növekedett. Már 1965 és 1967 között 6695 vagonról 6873 vagonra emelkedett a felhasznált mennyiség megyei szinten. Hajdúböszörményben 615 vagonról 836 vagonra nőtt a mennyiség, ám Hajdúnánáson és Hajdúszoboszlón ekkor még csökkent a műtrágya használata (315-ről 312 vagonra, illetve 353 vagonról 299 vagonra).

1969-től 1970-re viszont minden tekintetben növekedett a műtrágyázás, megyei szinten 105 567 tonnáról 117 742 tonnára, míg Hajdúböszörményben 11 822 tonnáról 13 432 tonnára nőtt a felhasznált mennyiség. Hajdúszoboszlón is terjedt a műtrágyára épülő technológia, 1969 és 1970 viszonylatában 4192 tonnáról 6718 tonnára növekedett a mennyiség, míg Hajdúnánáson csak jóval kisebb mértékű volt az emelkedés (4450 tonnáról 4618 tonnára).

1971-től a felhasznált műtrágyát hatóanyagban mérték, s így 1971 és 1973 között megyei szinten 41 448 tonnáról 60 117 tonnára nőtt a felhasznált mennyisége. A legtöbb műtrágyát továbbra is Hajdúböszörményben használták fel (több mint 5 ezer tonnát), 1971-ről 1973-ra az igazán jelentős emelkedés azonban Hajdúnánás (1562 tonnáról 3213 tonnára) és Hajdúszoboszló (1844 tonnáról 2563 tonnára) esetében mutatható ki.

Az 1970-es évek második felére a műtrágya felhasználása, mind hatóanyagban, mint a trágyázott területeket illetően még az eddigieknél is jelentősebb volt. Az alábbi táblázat az 1975 és 1977 közötti állapotokat mutatja.

A műtrágya-felhasználás alakulása területi felosztásban 1975 és 1977 között⁵³⁴

Év	Műtrágyázott terület	Ebből			Felhasznált műtrágya (hatóanyag)
		szántó	szőlő, gyümölcsös	rét, legelő	
		(hektár)			(tonna)
1975					
Hajdúnánás	11 719	11 719	—	—	4714
Hajdúböszörmén	18 797	18 163	148	486	8057
Hajdúszoboszló	8894	8873	—	21	3373
Megve összesen	240 241	228 111	1552	10 439	92 603
1976					

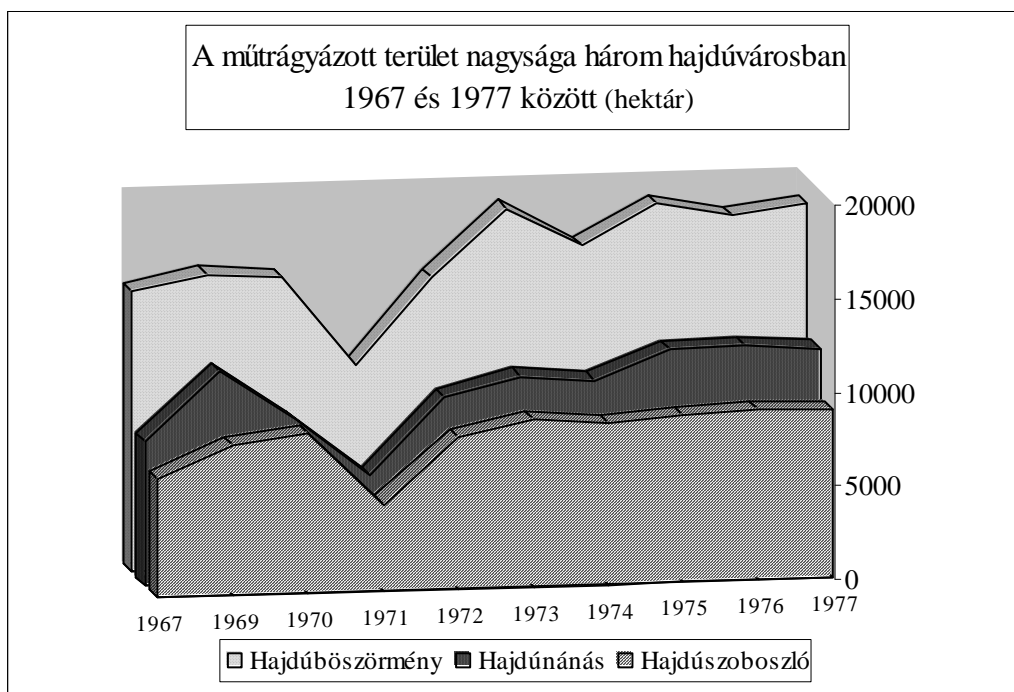
⁵³⁴ Hajdú-Bihar Megye Statisztikai Évkönyve 1975., 1976., 1977. – A vonatkozó adatok felhasználásával.

Hajdúnánás	11 838	11 505	98	235	3155
Hajdúböszörmén	18 031	17 583	23	413	7372
Hajdúszoboszló	9100	9059	—	41	3206
Megye összesen	251 445	237 132	1281	12 699	78 037
1977					
Hajdúnánás	11 520	11 248	—	209	3470
Hajdúböszörmén	18 554	18 131	72	351	6761
Hajdúszoboszló	8983	8983	—	—	3693
Megye összesen	252 823	237 042	1530	14 188	79 440

Megyei szinten látható, hogy a műtrágyázott terület nagysága az 1970-es évek második felére tovább emelkedett. 1975-re meghaladta a 240 ezer hektárt (412 800 kat. hold), s 1977-re elérte a 252 823 hektárt (434 855 kat. hold) is. A műtrágyával javított területek jóval több mint 90%-a szántóterület volt, míg a szőlő- és gyümölcsös területek aránya az 1%-ot sem érte el. A rét és legelő nagysága a műtrágya-felhasználás tekintetében azonban fokozatosan növekedett, 1977-re meghaladta a 14 ezer hektárt (24 080 kat. hold), ám megyei szinten ez is csak 5,6%-os arányt tett ki.

Városi szinten a műtrágyázott területek nagyságának változása nem volt jelentős, mindössze kisebb mozgásokat mutatott. Hajdúböszörményben 18 ezer hektár, Hajdúnánáson 11 ezer hektár felett alakult, míg Hajdúszoboszlón 9 ezer hektár körüli volt.

27. ábra

Forrás: Hajdú-Bihar Megye Statisztikai Évkönyve 1967-től 1977-ig.. – A kötetek vonatkozó adatainak felhasználásával.

A felhasznált műtrágya hatóanyagban mért mennyisége megyei szinten 1974-ről 1975-re 56 687 tonnáról 92 603 tonnára nőtt, majd a következő években 80 ezer tonna alá csökkent, de így is igen jelentős maradt. A hajdúvárosok esetében is 1975 és 1977 között jóval magasabb volt a műtrágya-felhasználás, mint a megelőző időszakban. Hajdúnánáson 3100 és 4800 tonna, Hajdúszoboszlón 3200 és 3700 tonna között mozgott ez a mennyiség, szemben az 1974-es 2600, illetve 2200 tonnát épphogy meghaladó mennyiséggel. Hajdúböszörményben 1975 és 1977 között 8 ezer tonnáról 7 ezer tonna alá esett a műtrágya hatóanyag felhasználása, de ez így is jóval magasabb volt, mint az 1973-as és 1974-es 5100 tonnást alig meghaladó mennyiség.

3. A növénytermesztés és állattenyésztés volumenének alakulása Hajdúnánáson megyei viszonylatban 1956 és 1980 között

A mezőgazdaság szerkezete

A vizsgált időszakban tehát az időjárási körülmények befolyásolták ugyan a mezőgazdasági termelést, de a döntő hatást nem a külső környezeti változók, hanem a belső szerkezeti és a modernizációval járó változások gyakorolták. Fontos szerepe volt a növénytermesztés hozamainak alakulása során annak is, hogy mekkora és milyen minőségű szántóterület állt rendelkezésre, míg az állattenyésztés lehetőségeit a legelőterületek nagysága határozta be. A szántó- és legelőterületek arányában következett be jelentős torzulás a Rákosi-korszakban, ami kihatott az ágazatok hatékonyságára is.

Az 1950-es évek elejének átgondolatlan és teljesen felelőtlen agrárpolitikája például azzal, hogy elhibázott és megmagyarázhatatlan szakmai döntéseket eredményezett, sokat rontott az eredményeken és a magyar mezőgazdaság működőképességét is veszélyeztette. Józan érvekkel nehezen alátámasztható ugyanis az a gyakorlat, amely főként 1951-52-ben terjedt el a magyar agráriumban, s leginkább a gabona-, rizs- és más ipari növények vetésterületének a növelését célzó legelőfeltörésekben öltött testet. A termesztési szokások felrúgása és a legelőfeltörés eltorzult vetésszerkezethez, rossz minőségű és nehezen művelhető parcellákhoz és a termőterületek nagy mértékű elgyomosodásához vezetett.⁵³⁵

⁵³⁵ A legelőfeltörések nem bizonyultak sikeresnek, mivel az így nyert földterületeken rendkívül alacsony terméshozamokat lehetett elérni, de a gabona-centrikus művelés, a szántóföldek jól gépesíthető növénykultúrákkal történő bevetése sem mindenütt illeszkedett a helyi adottságokhoz, s a takarmánynövények termesztése némileg háttérbe szorult.

A gyomosodást jelentősen fokozta, hogy a növényvédelem ekkor még nem volt annyira elterjedt és technikailag sem állt azon a szinten, mint az a későbbi évtizedekben jellemzővé vált, de elősegítette mindezt az állattartás átalakulása és a parlagon hagyott földek problémája is. Urbán László ugyancsak ezekben a tényezőkben vélte felfedezni a szántóföldi növénytermesztés hatékonyságát rontó gyomnövények elszaporodását:

„A gyomosodást nagymértékben elősegítette a parlagterületek megnövekedése. A kollektivizálás üteme és módszerei miatt számottevő volt a földek elhagyása, aminek következtében olyan mértékűvé vált az állami kézbe került ún. tartalék terület, amit az állami gazdaságok és a tsz-ek már megművelni nem tudtak. [...] Szintén a gyomosodás irányába hatott a tanyák felszámolása és az állatállomány szövetkezeti majorokba koncentrálása. Ezek a szórványlegeltetés visszaszorulását vonták maguk után, aminek következtében az árokpártok, útszélek elvadultak, elgyomosodtak.”⁵³⁶

A Nagy Imre-kormány intézkedései javítottak ugyan az agráriumban uralkodó áldatlan állapotokon, de ahhoz túl rövid volt az idő, hogy a megtett lépések a mezőgazdaság kibontakozásához vezessenek. A második kollektivizálási hullám nem tanult a korábban elkövetett hibákból, s az ekkor létrehozott ugyancsak kolhoz típusú nagyüzemek semmivel sem voltak életképebbek, mint elődeik. Az 1956-os forradalom és szabadságharc eseményei azonban nemcsak a kollektivizálás folyamatában jelentettek hatalmas törést, de érthető módon a szántóföldi növénytermesztés hozamait is befolyásolták.

Az 1950-es évek első felének vesszőfutása után, a forradalom leverését követően hatalomra kerülő Kádár János a mezőgazdaság nyugodt fejlődését, a szövetkezetekben dolgozó és az egyénileg gazdálkodó parasztok érdekeinek figyelembe vételét, s végeredményben az egész agrárszektor fellendülését ígérte. Az 1956-ot követő, valamivel több mint fél évtizedben azonban ismét az egyéni gazdák háttérbe szorítása, s előbb burkoltan, majd nyíltan a kollektivizálás befejezése került napirendre. A mezőgazdaság fellendülésére, a termésmennyiségek és termésátlagok jelentős és tartós növekedésére csak jóval később került sor, összefüggésben a hazai agrárium ehhez szükséges szerkezeti reformjaival.

Azt, hogy pontosan, hogy is alakult az agrárszektor teljesítménye, s ezen belül egy olyan sokat szenvedett földművelő kisváros, mint Hajdúnánás milyen szerepet játszott a környező jelentősebb hajdúvárosok, s egyáltalán Hajdú-Bihar Megye termelési mutatóihoz képest, csak akkor tudjuk meg, ha ágazatonként, s ezen belül a legfontosabb növényfajtánk

⁵³⁶ Urbán László: A táj- és természetátalakítás kérdése a nagykunsgai városokban a II. világháborút követő évtizedben. In: Agrártörténet – Agrárpolitika. Tanulmányok Szuhay Miklós emeritus professzor tiszteletére. (Szerk. Buza János – Estók János – Szávai Ferenc – Varga Zsuzsanna) Budapest, 2006. 403.

szerint, illetőleg az egyes állatfajtákra tekintettel vizsgálódunk. Csak így alkothatunk képet a kollektivizált mezőgazdaság eredményeinek alakulásáról helyi és megyei viszonylatban, s csak így tudhatjuk meg, hogy milyen hatásai voltak azoknak a fundamentális változásoknak és strukturális módosulásoknak, amelyekről az eddigiekben részletesen szövegtünk.

Megtudhatjuk azt is, hogy miként ment végbe Hajdúnánáson és a megyében a növénytermesztés és az állattenyésztés korábbi egyensúlyának felbomlása, s az egyes ágazatokban bekövetkezett változások milyen hatással voltak egyes növényfajták hozamaira, illetve egyes állatfajták állományára.

Vizsgálódásainkat a növénytermesztési ágazattal érdemes kezdeni, ezen belül is a kenyérgabonákkal. Mielőtt azonban erre rátérnénk, alkossunk képet a mezőgazdaság színteréről, a termőföldről, a földterületek megoszlásáról és a vetésszerkezet alakulásáról is. Mint említettük, a szabadságharc kudarcát követően Kádár János vezetésével kibontakozó új hatalmi formáció ugyancsak a szocialista nagyüzemekre épülő mezőgazdaságot képzelte el, ám ennek megteremtéséhez csaknem mindent előlről kellett kezdenie. 1957-ben a kollektivizálás harmadik hulláma előtt a következőképpen festett Hajdú-Bihar Megye művelés alá vont földterülete művelési ágak szerinti bontásban.

Hajdú-Bihar megye földterületének megoszlása művelési ágak és társadalmi szektorok szerint 1957-ben⁵³⁷

Művelési ág	Állami gazdaság és vállalatok	Mg-i téészek és tszcs-k	Mg-i téészek háztáji gazdaságai	Egyéni gazdaságok	Összesen (kat. hold)
Szántó	82 166 36,6%	97 028 75,9%	10 389 91,9%	462 029 84,1%	658 926 61,0%
Kert	1296 0,6%	936 0,7%	182 1,6%	10 790 2,0%	13 662 1,3%
Szőlő	172 0,1%	213 0,2%	40 0,4%	8455 1,5%	8920 0,8%
Rét	5124 2,3%	5945 4,6%	23 0,2%	31 783 5,8%	48 222 4,5%
Legelő	49 050 21,9%	17 630 13,8%	—	15 544 2,8%	202 798 18,7%
Erdő	53 987 24,1%	867 0,7%	—	4096 0,8%	61 250 5,7%
Nádas	604 0,2%	891 0,7%	—	1656 0,3%	3767 0,3%
Termőterület	192 399 85,8	123 510 96,6%	10 634 94,1%	534 353 97,3%	997 545 92,3%
Földadó alá nem eső terület	31.904 14,2%	4337 3,4%	667 5,9%	14 852 2,7%	83 049 7,7%

⁵³⁷ Hajdú-Bihar Megye Fontosabb Statisztikai adatai. 1957. Debrecen, 1958. 69.

Összes terület	224 303	127 847	11 301	549 205	1 080 594
	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%

A fenti adatok azt mutatják, hogy a vizsgált évben a 997 545 kat. holdat kitevő termőterület több mint 60%-a, 658 926 kat. hold szántóterületként, míg alig 19%-a, 202 798 kat. hold legelőterületként került hasznosításra. Jelentősebb méretű volt még az erdőség és a rétek területe (61 250, illetve 48 222 kat. hold) is, míg a kertek (13 662 kat. hold), a szőlők (8920 kat. hold) és a nádasok (3768 kat. hold) meglehetősen kis kiterjedésű területek voltak.

A szektorok szerinti megoszlás tekintetében a termőterület több mint felét művelő egyéni gazdaságok esetében szembeötlő a szántóterület nagysága (462 029 kat. hold), de a magángazdaságokban összpontosult a rétek (31 783 kat. hold) mellett a szőlők (8455 kat. hold) és a kertségek (10 790 kat. hold) többsége is. Az egyénileg gazdálkodó parasztok birtokában azonban már ekkor is viszonylag kevés legelő volt (alig 15 544 kat. hold), hiszen ezek többsége az állami gazdaságok tulajdonát képezte. A szovhozok a legelők (49 050 kat. hold) mellett az erdőségek többségét (53 987 kat. hold) is birtokolták, viszont kertekkel, szőlőkkel, rétekkel és nádasokkal alig rendelkeztek. Az állami gazdaságok Hajdú-Bihar Megyében mindössze 82 166 kat. hold szántón gazdálkodtak, ami még a termelészövetkezetek 97 ezer holdat épphogy meghaladó területénél is kisebb volt.

A kialakulóban, illetve újjáalakulóban lévő közös gazdaságok azonban szinte csak szántóterülettel rendelkeztek, mivel a 17 630 kat. holdat kitevő legelő mellett komolyabb erdőségek, nádasok, rétek, kertek, szőlők nem voltak a tulajdonukban. A táblázat arra is rámutat, hogy a termelészövetkezetek háztáji gazdaságai mennyire kezdetleges szinten voltak 1957-ben, hiszen a 10 389 kat. holdat kitevő szántóterület és az együttesen is csak 245 kat. holdra rúgó rét-, kert- és szőlőterületek nem tekinthetők számottevőnek.

Nagyot változott azonban a világ tíz év alatt, hiszen 1967-ben a kollektivizálás befejezését követően fél évtizeddel már teljesen más képet mutatott a magyar agrárium Hajdú-Bihar Megyében is.

Hajdú-Bihar megye földterületének megoszlása
művelési ágak és társadalmi szektorok szerint 1967-ben⁵³⁸

Művelési ág	Állami gazdaság és vállalatok	Mg-i téészek (közös)	Mg-i téészek háztáji gazdaságai	Tanácsi szektor	Összes gazdaság (kat. hold)
Szántó	72 455 46%	430 909 69,8%	68 638 75,3%	544 849 65,5%	625 030 57,4%
Kert	2237 1,4%	4446 0,7%	7030 7,7%	18 400 2,2%	20 827 1,9%
Szőlő	451 0,3%	3001 0,5%	4673 5,1%	12 675 1,5%	13 166 1,2%
Rét	2588 1,6%	26 043 4,2%	545 0,6%	29 992 3,6%	34 040 3,1%
Legelő	54 653 34,7%	119 526 19,3%	1077 1,2%	147 621 17,8%	204 072 18,7%
Erdő	5219 3,3%	18 305 3%	172 0,2%	19 593 2,4%	84 436 7,8%
Nádas	1675 1,1%	2347 0,4%	42 0,1%	2673 0,3%	4424 0,4%
Művelés aló kivett terület	18 242 11,6%	13 217 2,1%	8923 9,8%	55 557 6,7%	103 474 9,5%
Összes terület	157 520 100%	617 794 100%	91 100 100%	831 360 100%	1 089 469 100%

A fenti adatok pontosan rávilágítanak, hogy miben is állt ez a nagy változás. Az összes földterületet alapul véve látható, hogy a szántóterület nagysága 57,4%-ra, 625 030 kat. holdra csökkent, míg a legelők nagyság (204 072 kat. hold) lényegében változatlan maradt, illetve kis mértékben még növekedett is. Nagyobb mértékben nőtt ugyanakkor a kertek (20 827 kat. hold), a szőlők (13 166 kat. hold), az erdők (84 436 kat. hold) és a nádasok (4424 kat. hold) területe, és ez a növekedés a rétek (34 040 kat. hold) rovására történt.⁵³⁹

Szektoronként vizsgálódva rögtön látható, hogy az 1957-ben még az összes földterület több mint felét megművelő egyéni gazdaságok 1967-re szinte nyomtalanul eltűntek, s dominanciájukat a mezőgazdasági termelőszövetkezetek örökölték meg.⁵⁴⁰ A tanácsi szektor,

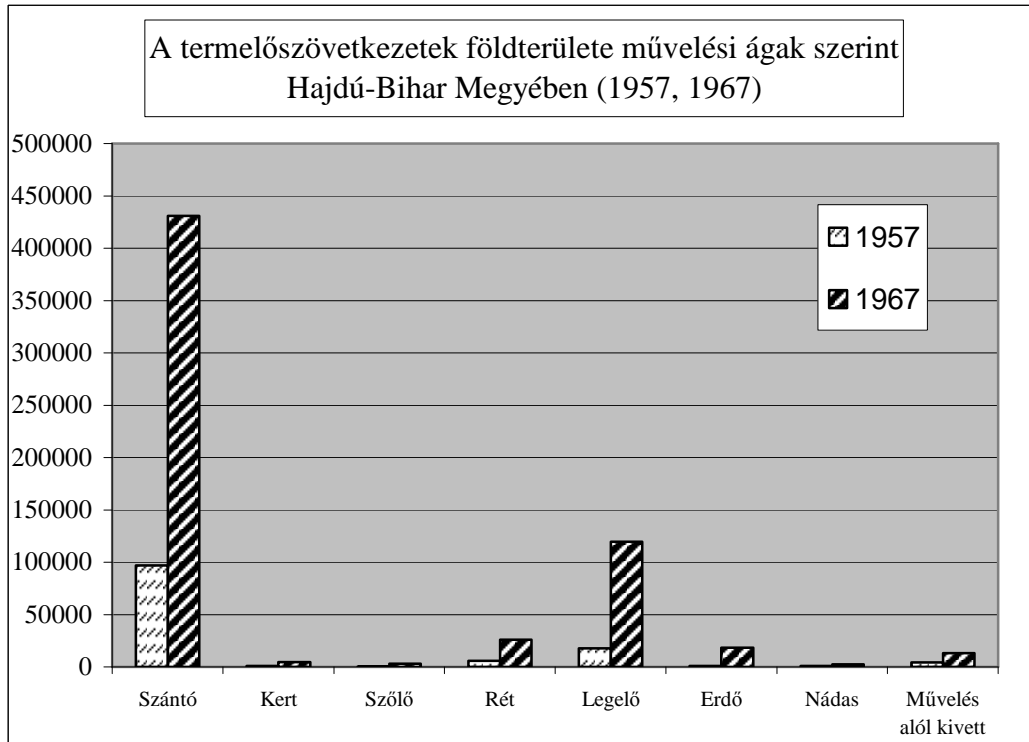
⁵³⁸ Hajdú-Bihar Megye Statisztikai Évkönyve 1967., Debrecen, 1968. 106.

⁵³⁹ Fontos tényező azonban az is, hogy a meg nem művelt, vagyis parlagon hagyott földterületek nagysága, ami az állami tartalékterületek alapjául szolgált 1957 és 1967 között 83 049 kat. holdról 103 474 kat. holdra növekedett.

⁵⁴⁰ Az egyéni gazdálkodók, mint mérhető csoport 1967-ben már valóban nem kimutatható, mindez azonban nem jelenti azt, hogy ne maradtak volna elenyésző számban olyan gazdák, akik a jelentős adminisztratív akadályok ellenére a maguk urai maradtak. Amíg a termelőszövetkezetek működése akadozott, Valuch Tibor véleménye szerint még jobb életkörülmények között is éltek, mint a szövetkezeti tagok: „„Az egyéni gazdák fokozatosan veszítettek az agrártermelésben betöltött szerepükből. Bár azok többsége, aki „maszek paraszt” maradhatott, a hatvanas években sem adta fel önállóságát. A kollektivizálást követően, nagy erőfeszítések révén, de többnyire sikerrel tartották meg termelésük színvonalát; amire közvetett bizonyítékuul szolgál, hogy a tsz-be léptettek közül szívesen vállaltak munkát a magángazdálkodóknál, mert azok – különösen a kezdeti időkben – gyakorta

amihez a közös gazdaságokat is sorolták, minden tekintetben felülmúlta az állami gazdaságokat, de még a közvetlen összehasonlításban is a termelőszövetkezetek fölénye rajzolódik ki.

28. ábra

Forrás: Hajdú-Bihar Megye Fontosabb Statisztikai adatai. 1957. Debrecen, 1958. 69.;
Hajdú-Bihar Megye Statisztikai Évkönyve 1967., Debrecen, 1968. 106.

A közös gazdaságok területe minden művelési ágban megtöbbszöröződött 1957-hez képest, de továbbra is a 430 908,9 kat. holdat kitevő szántóterület és a 119 526 kat. hold nagyságú legelőterület volt a legjelentősebb. Az állami gazdaságok ehhez képest csak 72 455 kat. hold szántóval rendelkeztek, ami az 1957-es szintet (82 166 kat. hold) sem érte el, 54 653 kat. holdas legelőterületük viszont valamelyest bővült 1957-hez viszonyítva.

A háztáji gazdaságok tekintetében még szembeötlőbb a mennyiségi növekedés, hiszen a kezelésükben lévő szántóterület 1967-re majdnem meghétszereződött, 68 638 kat. holdra nőtt, míg a kertek és szőlők területe a háztájiban (7030, illetve 4673 kat. hold) nagyobb volt mint az állami gazdaságokban (2237, illetve 451 kat. hold) és a termelőszövetkezetek közös gazdaságaiban (4446, illetve 3001 kat. hold). A megye háztáji gazdaságai tehát 1967-re fontos tényezői lettek a mezőgazdasági termelésnek, azonban a kezelésükben lévő 1077 kat. hold

magasabb munkabért fizettek, mint a szövetkezetek munkaegységeiben – s ami még fontosabb: rögtön az elvégzett munka után.” – Valuch Tibor: Rekvium a parasztságért. Debrecen, 1988. 97.

legelőterület elégtelen volt az állatállomány számára, így folyamatosan rá voltak utalva a termelészövetkezetek legelőinek használatára.

A szántóterület csökkenése a későbbiekben sem állt meg, s mi több egy országos tendencia részeként folytatódott Hajdú-Bihar Megyében is. 1977-re az egyes művelési ágak területében ismételt változások következtek be, amit az alábbi táblázatban szereplő adatok is alátámasztanak.

Hajdú-Bihar megye földterületének megoszlása művelési ágak és társadalmi szektorok szerint 1977-ben⁵⁴¹

Művelési ág	Állami gazdaságok	Termelészövetkezetek
	hektár	
Szántó	67 222	274 705
Rét	1425	13 943
Legelő	31 694	77 119
Szőlő	195	978

Előjáróban fontos megemlíteni, hogy a szántóterület 1968 és 1985 között országosan is több mint 360 ezer hektárral csökkent.⁵⁴² Jelentősen lecsökkentek emellett a szőlő- és gyümölcsös területek is, 1985-re csupán az 1968-as szint 60, illetve 65%-át érték el. A kertterületek visszaszorulása, ami ezzel párhuzamosan haladt, az 1970-es években váratlanul megállt, majd növekedni kezdett, igaz nem a termelészövetkezeteken belül. Ez volt a kiskertek elterjedésének az időszaka, amikor a hétvégi és hobbi kertek mellett fokozatosan megjelentek az önállóan gazdálkodni tudó, vállalkozásszerű kisüzemek is.⁵⁴³

Hajdú-Bihar Megyében a termelészövetkezetek 1977-ben már csak 274 705 hektár szántóterülettel rendelkeztek, ami holdban számolva is csak alig több mint 472 ezer kat. holdnak felelt meg. Az állami gazdaságok szántóinak nagysága ugyanakkor 67 222 hektár volt, vagyis több mint 115 ezer hold, s ez bizony jelentős emelkedést jelentett 1957-hez képest.

A legelőterületek méretét illetően a termelészövetkezetek ugyancsak jelentősen visszaszorultak, az 1977-ben 77 119 hektárt, vagyis több mint 132 ezer kat. holdat kitevő terület ugyanis jóval kisebb volt, mint azt 1957-ben láttuk. Az állami gazdaságok mind a rét

⁵⁴¹ Hajdú-Bihar Megye Statisztikai Évkönyve 1977. 158-159.

⁵⁴² Ez a csökkenés még jelentősebb, ha figyelembe vesszük, hogy az 1985-ös szántóterület 1960-hoz képest 612 ezer hektárral, 1945-höz képest pedig 870 ezer hektárral volt kevesebb. – Vö: Szakács Sándor: Agrárpolitika és reform. In: Agrártörténet – Agrárpolitika. Tanulmányok Szuhay Miklós emeritus professzor tiszteletére. (Szerk. Buza János – Estók János – Szávai Ferenc – Varga Zsuzsanna) Budapest, 2006. 474.

⁵⁴³ A nagy változást az 1980-as évek hozták, amikor a kisüzemi földterületek kétszeresükre bővültek. Erről részletesebben: Szakács Sándor: Agrárpolitika és reform... i. m. 474.

(1425 ha), mind a legelő (31 694 ha) esetében megközelítőleg ugyanakkora területen gazdálkodtak, mint 1957-ben, a közös gazdaságok azonban a rétek méretét illetően is veszteségeket kellett elkönyveljenek, hiszen ezek 1977-ben csak 13 943 hektárra (nem egészen 24 ezer kat. holdra) rútak.⁵⁴⁴ A szőlőterületek esetében viszont mind az állami gazdaságok (195 ha = 335 kat. hold), mind a termelőszövetkezetek (978 ha = 1682 kat. hold) visszaestek, a szőlő- és kertművelés szempontjából tehát a nagyüzemek kevésbé bizonyultak ideális üzemtípusnak.

A szántóföldi növénytermesztés

1956 után a szántóföldi növénytermesztés tekintetében komoly módosulások történtek mind a vetésterület, mind a termés hozamok nagyságát illetően. Erre vonatkozó vizsgálatainkat a vetésterületek változásával kezdjük, majd rátérünk a fontosabb növények termésmennyiségének és termésátlagának a részletes, 1980-ig történő ismertetésére. Mielőtt azonban ezzel foglalkoznánk, érdemes megnéznünk, hogy Hajdú-Bihar Megye és maga az Alföld, mint természetes körzet, milyen szerepet töltött be az ország növénytermesztésében. Az erre vonatkozó 1957-es adatokat az alábbi táblázat foglalja össze.

A fontosabb növények vetésterülete és termésátlaga Hajdú-Bihar Megyében 1957-ben⁵⁴⁵

Növényfajta	Hajdú-Bihar	Alföld összesen	Dunántúl	Észak	Magyarország összesen
Búza					
vetésterület ⁵⁴⁶	165 426	1 105 012	753 357	308 566	2 166 935
termésátlag ⁵⁴⁷	(9,0)	(8,8)	(9,5)	(8,8)	(9,0)
Rozs					
vetésterület	28 822	402 990	286 789	42 190	731 969
termésátlag	(6,2)	(6,3)	(7,1)	(7,1)	(6,7)
Árpa					
vetésterület	43 264	328 493	350 912	157 636	837 041
termésátlag	(11,1)	(11,5)	(11,8)	(10,7)	(11,5)
Kukorica					

⁵⁴⁴ Annak háttérében, hogy az 1970-es évek második felére a termelőszövetkezetek területe jelentősen összezsugorodott, elsősorban a romló talajviszonyok, a szikesedés, illetve az 1950-es évek elejétől fokozódó környezetkárosító technológiák alkalmazása állt. A megmaradt jó minőségű termőterületen kellett tehát minél hatékonyabb művelést folytatni.

⁵⁴⁵ Hajdú-Bihar Megye Fontosabb Statisztikai adatai. 1957., Debrecen, 1958. V-VI.

⁵⁴⁶ A vetésterület katasztrális holdban értendő.

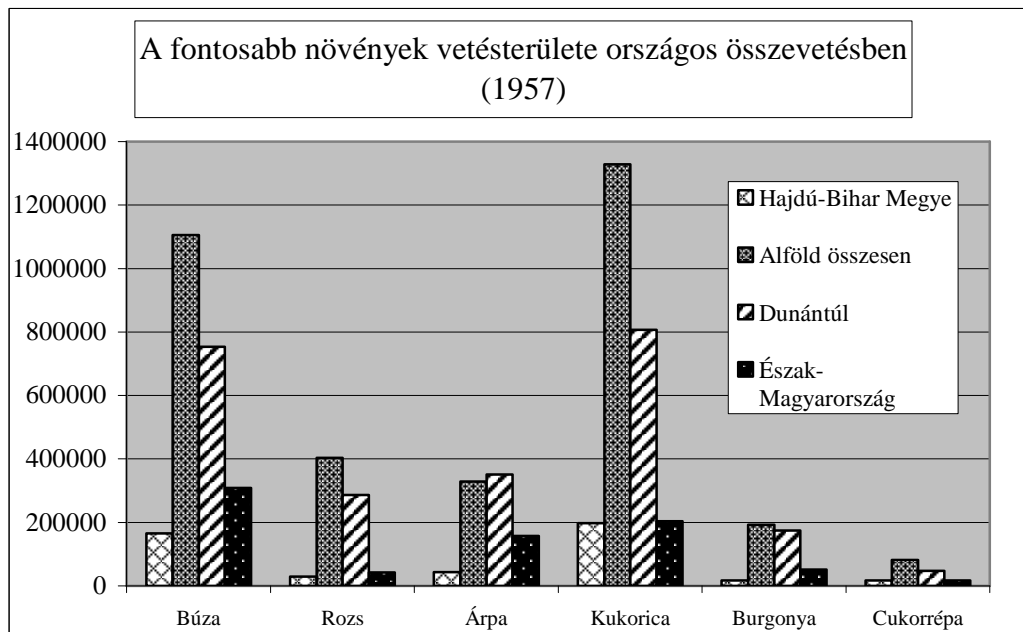
⁵⁴⁷ A termésátlagon az egy katasztrális holdra eső, mázsában kifejezett termésmennyiséget értjük. A termésátlagot a jobb átláthatóság érdekében a következőkben is mindig zárójelben jelezzük, megkülönböztetve egyéb adatoktól.

vetésterület	198 135	1 328 656	806 628	204 015	2 339 299
termésátlag	(13,9)	(13,5)	(14,5)	(13,6)	(13,8)
Burgonya					
vetésterület	16 938	192 247	174 880	51 060	418 187
termésátlag	(58,5)	(55,8)	(74,9)	(63,7)	(64,7)
Cukorrépa					
vetésterület	16 746	81 558	47 464	17 324	146 346
termésátlag	(130,0)	(130,6)	(125,5)	(125,7)	(128,3)

A fenti kimutatás tájegységek szerinti összehasonlításra a kenyérgabonák (búza, rozs), a takarmánygabonák közül az árpa, továbbá a kukorica, a burgonya és a cukorrépa tekintetében nyújt lehetőséget. Látható, hogy Magyarországon 1957-ben a legnagyobb területen búzát (2 166 935 kat. hold) és kukoricát (2 339 299 kat. hold) vetettek, s a vetésterület több mint fele mindkét esetben az Alföldre esett. Ugyanez elmondható azonban a rozs (731 969 kat. hold) és a cukorrépa (146 346 kat. hold) esetében is.

A Dunántúl egyedül a burgonya (országosan 418 187 kat. hold) tekintetében tudta megközelíteni az Alföldet, megelőznie pedig csak az árpatermesztés vetésterületét (országosan 837 041 kat. hold) illetően sikerült. A burgonyánál azt látjuk, hogy az országos vetésterület csaknem fele, 192 247 kat. hold esett az Alföldre, de a Dunántúl a maga 174 880 kat. holdjával nem sokkal maradt el ettől. Az árpa vetésterületét illetően viszont a Dunántúl több mint 20 ezer holddal múlta felül az Alföldet (350 912, illetve 328 493 kat. hold).

29. ábra

Forrás: Hajdú-Bihar Megye Fontosabb Statisztikai adatai. 1957., Debrecen, 1958. V-VI.

Északon, a természeti adottságok miatt jóval kisebb vetésterületekkel kellett számolni, de jól láthatóan itt is elsősorban a búza (308 566 kat. hold) és a kukorica (204 015 kat. hold) dominált, majd az árpa következett, amit 157 636 kat. holdon termesztettek.

Így festett az országos kép, most viszont térjünk rá arra a kérdésre, hogy miként illeszkedett ebbe Hajdú-Bihar Megye. Mivel a megye a legnagyobb vetésterülettel rendelkező alföldi régióban található, nem meglepő, hogy viszonylag nagy területeken folyt növénytermesztés már 1957-ben is. A két legnagyobb vetésterülettel rendelkező termény itt is a búza és a kukorica volt. Kukoricát Hajdú-Biharban 198 135 kat. holdon vetettek, ami az Alföld ilyen jellegű vetésterületének 14,9%-át, az országosnak pedig 18,5%-át tette ki. A 165 426 kat. holdon vetett búza esetében ez az arány az Alföldre vonatkoztatva 15%, míg a búza országos vetésterületére nézve 7,6% volt. Árpából Hajdú-Bihar Megyére esett az alföldi vetésterület 13,2%-a és a teljes magyarországi vetésterület 5,2%-a. Ugyanezek az arányok a rozs (28 822 kat. hold) esetében 7,2 és 3,9%, a burgonyánál 8,8 és 4%, míg a cukorrépa vetésterületét (16 746 kat. hold) illetően 20,5 és 11,4% voltak.

Jól érzékelhető tehát, hogy Hajdú-Bihar Megye mennyire fontos tényező volt, mind az alföldi, mind az országos növénytermesztés tekintetében, különösen a búza, a kukorica és a cukorrépa vetésterületének jelentős része esett erre a megyére. Nem volt mindegy tehát, hogy mi történik itt a Hajdúságban, hiszen az itteni terméseredmények az egész régió, sőt az egész ország növénytermesztésére kihatással voltak.

A termésátlagokat végignézve látható, hogy a holdanként betakarított termény mázsáját illetően a legjobb mutatók a cukorrépa kivételével a Dunántúlon voltak, amit leginkább a magasabb gépesítettség és a fejlettebb technológiai eljárások alkalmazása indokolhat. Joggal feltételezhető ugyanis, hogy a modern technika már 1957-ben is inkább az ország nyugati részén lehetett jelen, hiszen az egyéni gazdáknak, – akiknek a gépeit használták sokszor a nagyüzemek is – itt nyílhatott nagyobb lehetősége (főként 1949 előtt) a nyugati beszerzésekre.

Az alföldi és az északi régió között a termésátlagok tekintetében nem láthatunk jelentős különbséget, mint ahogy ebből a szempontból Hajdú-Bihar Megye is megfelelt az Alföldre jellemző átlagos hozamoknak.⁵⁴⁸

⁵⁴⁸ Fontos megjegyezni, hogy a kimutatott termésátlagok mögött elsősorban az egyéni gazdaságok hatékony termelése állt, ami rendre felülmúlta a nagyüzemekét: „[...] az is kétségtelen tény, hogy az egyéni gazdaság termésátlagok vonatkozásában is megelőzte – az érdekeltség hiánya miatt – a termelősövetkezeteket. 1954-ben például az egyéni gazdaságok átlagtermése katasztrális holdanként őszi búzából 6,3 q (a termelősövetkezetekben 6,2 q) májusi morzsoliban mért kukoricából 12,4 q (10,3 q), burgonyából 48,9 q (48,6 q), cukorrépából 109 q (108 q)” - Magyar hétköznapiak Rákosi Mátyás két emigrációja között (Szerk. Botos János – Gyarmati György – Korom Mihály – Zinner Tibor) Budapest, 1988. 201.

A vetésterületek alakulását Hajdú-Bihar Megyében érdemes közelebbről is megvizsgálni, mivel abból már az 1956 után a vetésszerkezetben végbement módosulásokra is lehet következtetni. 1957-re vonatkozóan először a tanácsi szektort vizsgáljuk meg, majd a pontosabb tájékozódás érdekében ezt tovább bontjuk és az egyéni gazdaságok, valamint a termelőszövetkezetek vetésterületeit is összevetjük a főbb növényfajták esetében. Itt már Hajdúnánásra és a nagyobb hajdúvárosokra is érdemes tekintettel lenni, ezért az erre vonatkozó adatokat is közöljük.

**A vetésterület alakulása Hajdúnánás tanácsi gazdaságaiban 1957-ben
megyei viszonylatban⁵⁴⁹
(kat. hold)**

Növényfajták	Hajdúnánás	Hajdúböszörmény	Hajdúszoboszló	Hajdú-Bihar Megye
Búza	8082	12 061	6450	165 426
Rozs	3425	180	4	28 822
Őszi árpa	291	459	373	13 665
Tavaszi árpa	1840	2382	991	29 599
Zab	979	299	187	13 137
Kukorica	8242	13 945	9129	198 135
Burgonya	267	508	104	16 938
Cukorrépa	584	1313	543	16 746
Takarmányrépa	202	1123	263	11 028
Napraforgó	464	461	204	15 398
Lucerna	830	1719	855	20 553
Vöröshere	437	329	248	16 178

A fenti adatok megerősítik korábbi állításainkat a megye vetésterületével kapcsolatban azonban arra is rávilágítanak, hogy ebből mekkora rész esett a legfontosabb hajdúvárosokra, különös tekintettel Hajdúnánásra. A megyei szinten kiemelkedő búza és kukorica mindhárom városban elsőszámú terménynek számított, különösen a legnagyobb határral rendelkező Hajdúböszörmény tanácshoz tartozó gazdaságaiban volt kiemelkedő, 12 061, illetve 13 945 kat. hold a vetésterülete. A másik két város összehasonlításából pedig az derül ki, hogy Hajdúnánáson búzából (8082 kat. hold), míg Hajdúszoboszlón kukoricából (9129 kat. hold) vetettek többet.

Az árpatermesztés, különösen a tavaszi árpa, amit Hajdú-Biharban 29 599 kat. holdon termesztettek Hajdúböszörmény (2382 kat. hold) mellett Hajdúnánáson (1840 kat. hold) is jelentős volt, viszont Hajdúszoboszlón csak 991 kat. holdon volt jelen. A búza mellett a másik

⁵⁴⁹ Hajdú-Bihar Megye Fontosabb Statisztikai Adatai 1957. Debrecen, 1958. 74. és 84-86.

fontos kenyérgabonának számító rozst viszont Hajdúböszörményben alig (180 kat. hold), Hajdúszoboszlón pedig szinte egyáltalán nem (4 kat. hold) vetették, viszont Hajdúnánáson az egyik fő növényfajta volt. A hajdúnánási határban 3425 kat. holdon elterülő rozs az egész megye vetésterületéhez képest is figyelemre méltó 11,9%-os arányt képviselt, ami annyit jelent, hogy 1957-ben Hajdúnánás a megye egyik legfontosabb rozstermesztő városa volt.

A többi vizsgált növényfajta esetében többnyire Hajdúböszörmény dominanciája, valamint az tűnik ki, hogy Hajdúszoboszló is csak néhány termény vetésterületét illetően tudta felülmúlni Hajdúnánást. Ezek közé tartozott az őszi árpa (373, illetve 291 kat. hold), a takarmányrépa (263, illetve 202 kat. hold) és a lucerna (855, illetve 830 kat. hold) is, míg egyes növényfajtáknál Hajdúnánáson volt a legnagyobb a bevetett terület. A zab (979 kat. hold), a napraforgó (464 kat. hold) és a vöröshere (437 kat. hold) tekintetében a vizsgált városok közül a legnagyobb vetésterület a hajdúnánási határban volt. A következőkben a megye tanácsi szektorába tarozó egyéni gazdaságokra vonatkozó adatokat ismertetjük.

A vetésterület alakulása Hajdúnánáson az egyéni gazdaságokban 1957-ben megyei viszonylatban⁵⁵⁰ (kat. hold)

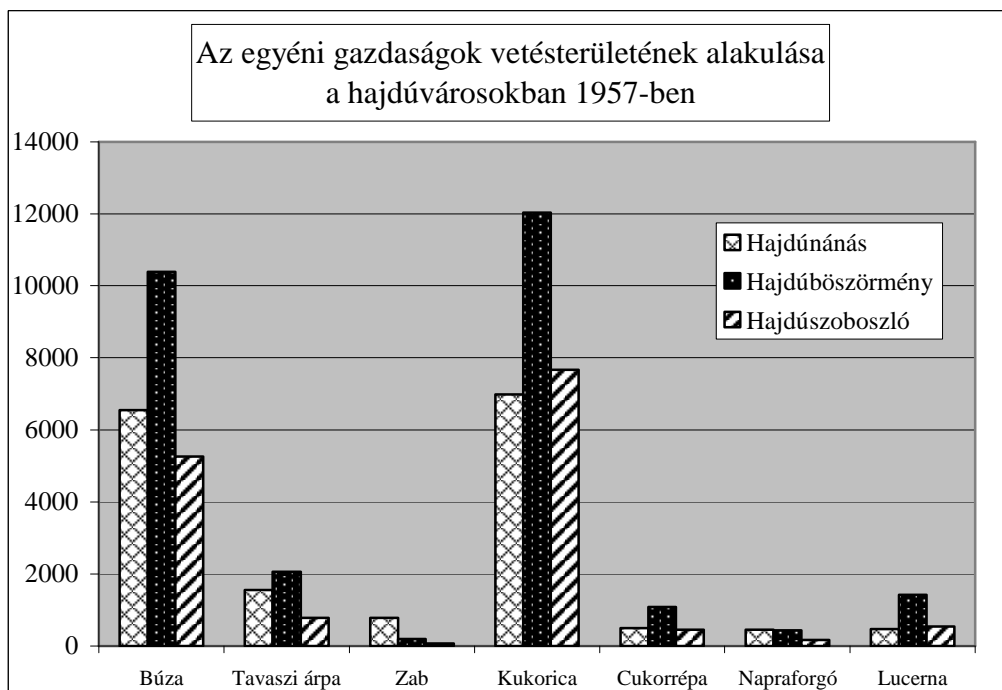
Növényfajták	Hajdúnánás	Hajdúböszörmény	Hajdúszoboszló	Hajdú-Bihar Megye
Búza	6543	10 385	5258	120 291
Rozs	48	180	4	25 273
Őszi árpa	95	131	122	3887
Tavaszi árpa	1554	2057	779	22 023
Zab	786	192	74	7694
Kukorica	6985	12 036	7662	155 037
Burgonya	229	435	95	15 275
Cukorrépa	496	1084	451	11 531
Takarmányrépa	153	1022	205	8201
Napraforgó	455	432	168	13 894
Lucerna	471	1423	543	11 959
Vöröshere	155	186	88	8451

A fenti adatok azt igazolják, hogy a vetésterületek nagyságát illetően az egyéni gazdaságok nagyon fontos, sőt a legfontosabb szereplői voltak a megye tanácsi szektorában folyó termelőmunkának 1957-ben. Kivétel nélkül minden növényfajta esetében a legtöbb mennyiséget az egyénileg gazdálkodó parasztok vetették. A kenyérgabonák tekintetében ez azt jelentette, hogy megyei szinten az egyéni gazdaságok búzából 120 291 kat. holdra, rozsból 25 273 kat. holdra rúgó vetésterülete a tanácsi szektor vetésterületének 72,7%-át,

⁵⁵⁰ Hajdú-Bihar Megye Fontosabb Statisztikai Adatai 1957. Debrecen, 1958. 75. és 84-86.

illetve 87,7%-át adta. A kukoricát illetően, amit a magángazdaságok 155 037 kat. holdon vetettek, ez az arány 78,2% volt.

30. ábra

Forrás: Hajdú-Bihar Megye Fontosabb Statisztikai Adatai 1957. Debrecen, 1958. 75. és 84-86.

Az egyéni gazdaságok fölénye érvénysül akkor is, ha városonként vizsgálódunk. Csak a legnagyobb vetésterületű növényfajtákat figyelembe véve is jól érzékelhetőek az arányok, hiszen Hajdúböszörményben a kukorica vetésterületének 86,3%-a, Hajdúnánáson a kukoricának 84,7%-a, a rozsnek 91%-a, míg Hajdúszoboszlón a kukoricának 83,9%-a az egyéni gazdaságokban összpontosult. Ez egyértelműen bizonyítja, hogy milyen rendkívül fontosak voltak az egyéni gazdaságok még 1957-ben, hiszen a terméseredmények alakulása szinte kizárólag tőlük függött, hiszen a területük többségén ekkor még ők vetettek.

A vetésterület alakulása Hajdúnánás termelőszövetkezeteiben 1957-ben megyei viszonylatban⁵⁵¹ (kat. hold)

Növényfajta	Hajdúnánás	Hajdúböszörmény	Hajdúszoboszló	Hajdú-Bihar Megye
Búza	1524	1674	1166	28 217
Rosz	305	—	—	1704
Őszi árpa	196	327	251	5210
Tavaszi árpa	256	268	169	4482
Zab	158	57	63	1646

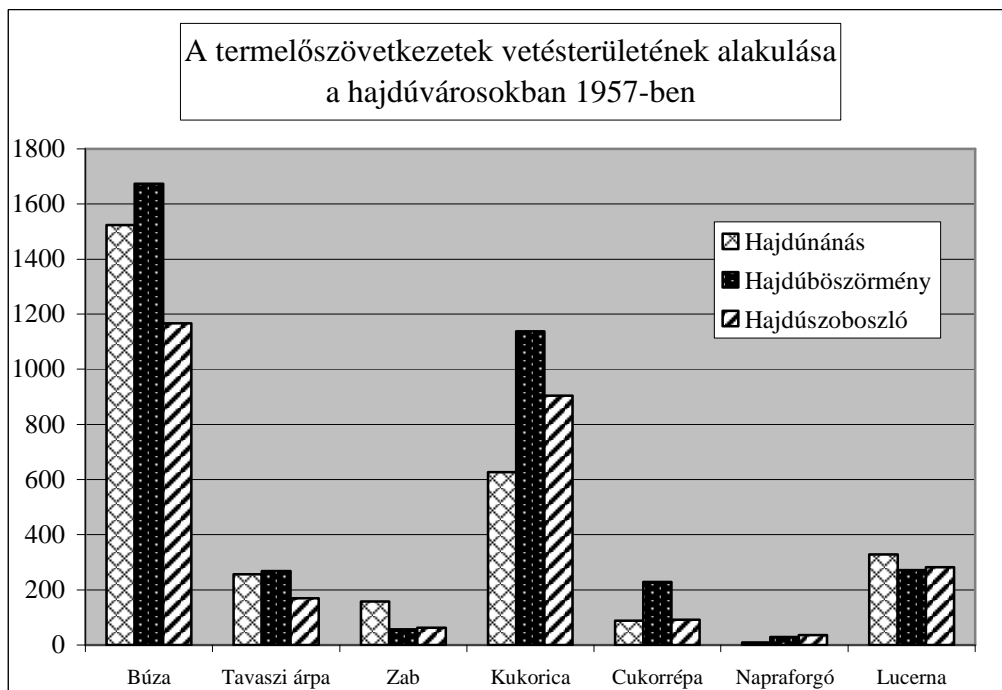
⁵⁵¹ Hajdú-Bihar Megye Fontosabb Statisztikai Adatai 1957. Debrecen, 1958. 75. és 84-86.

Kukorica	627	1137	904	20 339
Burgonya	31	61	8	887
Cukorrépa	88	229	92	3597
Takarmányrépa	47	92	54	1442
Napraforgó	9	29	36	1357
Lucerna	328	272	282	4596
Vöröshere	282	112	160	4271

Az egyéni gazdaságok hatalmas fölényéből következően nem meglepőek a fenti adatok, amelyek arra utalnak, hogy az 1956-os traumát túlélő, vagy a diktatúra restaurációját követően újjászerveződő termelészövetkezetek 1957-ben még nem jelentettek komoly termelési potenciált. Megyei szinten a szövetkezetek esetében is a búza- és a kukoricatermesztés emelhető ki, azonban a vetésterületek (28 217, illetve 20 339 kat. hold) jóval alacsonyabbak a korábban látottaknál. Egyetlen növényfajta sincs, amelyik vetésterületét illetően a közös gazdaságok felvehetnék a versenyt az egyéni gazdaságokkal.

A hajdúvárosok tekintetében jól látható, hogy csak a búza vetésterülete haladta meg mindenhol az 1000 kat. holdat, míg ezt a határt a kukorica esetében csak a hajdúböszörményi termelészövetkezetek érték el. Mint jól tudjuk azonban ez a helyzet rövidesen megváltozott, s az egyéni gazdaságok ellehetetlenítését követően a nagyüzemeké lett a jövő. Erről tanúskodik következő táblázatunk is, amelyik a tíz évvel későbbi, 1967-es állapotokat mutatja be.

31. ábra

Forrás: Hajdú-Bihar Megye Fontosabb Statisztikai Adatai 1957. Debrecen, 1958. 75. és 84-86.

A vetésterület alakulása Hajdúnánáson szektoronként 1967-ben
megyei viszonylatban⁵⁵²
(kat. hold)

Növényfajták	Hajdúnánás	Hajdúböszörmény	Hajdúszoboszló	Hajdú-Bihar Megye
Búza				
M.g.-i téeszek	5058	8832	4998	107 417
Tanácsi gazdaságok	5098	8972	5274	110 284
Rozs				
M.g.-i téeszek	10	60	—	12 961
Tanácsi gazdaságok	16	120	—	19 519
Őszi árpa				
M.g.-i téeszek	1764	2141	1390	32 752
Tanácsi gazdaságok	1784	2234	1667	33 795
Tavaszi árpa				
M.g.-i téeszek	173	56	210	4903
Tanácsi gazdaságok	175	138	254	5577
Zab				
M.g.-i téeszek	47	12	5	990
Tanácsi gazdaságok	47	22	5	1175
Kukorica				
M.g.-i téeszek	3095	4649	3113	62 863
Tanácsi gazdaságok	6410	10 926	6672	144 668
Burgonya				
M.g.-i téeszek	167	409	131	9105
Tanácsi gazdaságok	312	767	196	17 426
Cukorrépa				
M.g.-i téeszek	743	1569	854	18 088
Tanácsi gazdaságok	751	1579	885	18 197
Takarmányrépa				
M.g.-i téeszek	13	248	18	1973
Tanácsi gazdaságok	32	266	31	2777
Napraforgó				
M.g.-i téeszek	461	1301	678	13 698
Tanácsi gazdaságok	481	1324	694	14 785
Lucerna (széna)				
M.g.-i téeszek	1097	2356	1159	28 080
Tanácsi gazdaságok	1154	2400	1284	29 562
Vöröshere (széna)				

⁵⁵² Hajdú-Bihar Megye Statisztikai Évkönyve 1967. Debrecen, 1968. 112-115.

M.g.-i téeszek	467	308	175	9566
Tanácsi gazdaságok	467	316	175	9869

Rögtön érzékelhető, hogy ebből a kimutatásból a korábban megkerülhetetlen egyéni gazdaságok teljesen kimaradtak, így csak arra vonatkozóan rendelkezünk összehasonlítás alappal, hogy a termelőszövetkezetek milyen mértékben vették ki a részüket a tanácsi szektor teljesítményéből. Látható a vetésterületek alakulásából, hogy majdnem minden növényfajta tekintetében a termelőszövetkezetek vetettek a legtöbbet, ez alól csak a kukorica, a burgonya és a takarmányrépa jelentett kivételt, ez esetben ugyanis az egyéb kiegészítő tanácsi gazdaságok és a kis számban megmaradt magángazdaság egészítette ki a közös gazdaságok termelését.

Az adatok azt is megmutatják, hogy a tíz évvel korábbi állapotokhoz képest minden termény vetésterülete csökkent, vagyis kisebb területen kellett hatékonyabb termelést folytatni. A legnagyobb területen 1967-ben is búzát (107 417 kat. hold) és kukoricát (62 863 kat. hold) vetettek a megye szövetkezetei, azonban jelentőssé vált az őszi árpa (32 752 kat. hold) és a lucerna (28 080 kat. hold) termesztése is. Szövetkezeti szinten ugyanakkor jelentősen visszaesett a zab (990 kat. hold) és a takarmányrépa (1973 kat. hold) vetésterülete, ami elsősorban a technikai, technológiai változások állattenyésztésre és növénytermesztésre gyakorolt hatásából következett.

A legtöbb növényfajta, így a búza és a kukorica esetében is, Hajdúböszörményben volt a legjelentősebb vetésterület, bár kivételek akadtak. A tavaszi árpa esetében például a böszörményi szövetkezetek szinte teljesen felhagytak a termesztéssel, míg Hajdúszoboszlón 210 kat. holdon, Hajdúnánáson pedig 173 holdon továbbra is vetették. Hajdúnánás közös gazdaságai a legnagyobb vetésterülettel a vöröshere (467 kat. hold) és zab (47 kat. hold) tekintetében rendelkeztek, ami az alacsonyabb gépesítettségéből és az állati igaerő nagyobb fokú használatáról tanúskodik. A lovak, amelyeknek fő eledele volt a zab, többek között a gazdaságon belüli szállítás lebonyolításában játszottak fontos szerepet. Feltűnő lehet Hajdúnánással kapcsolatban az is, hogy a korábban az egyéni gazdaságokban olyan jelentős rozstermesztés 1967-re, a termelőszövetkezetek vetéstervéből csaknem eltűnt, mindössze 10 kat. holdon vetették.

A vetésterület alakulása a hajdúnánási termelőszövetkezetekben 1977-ben
megyei viszonylatban⁵⁵³
(hektár)

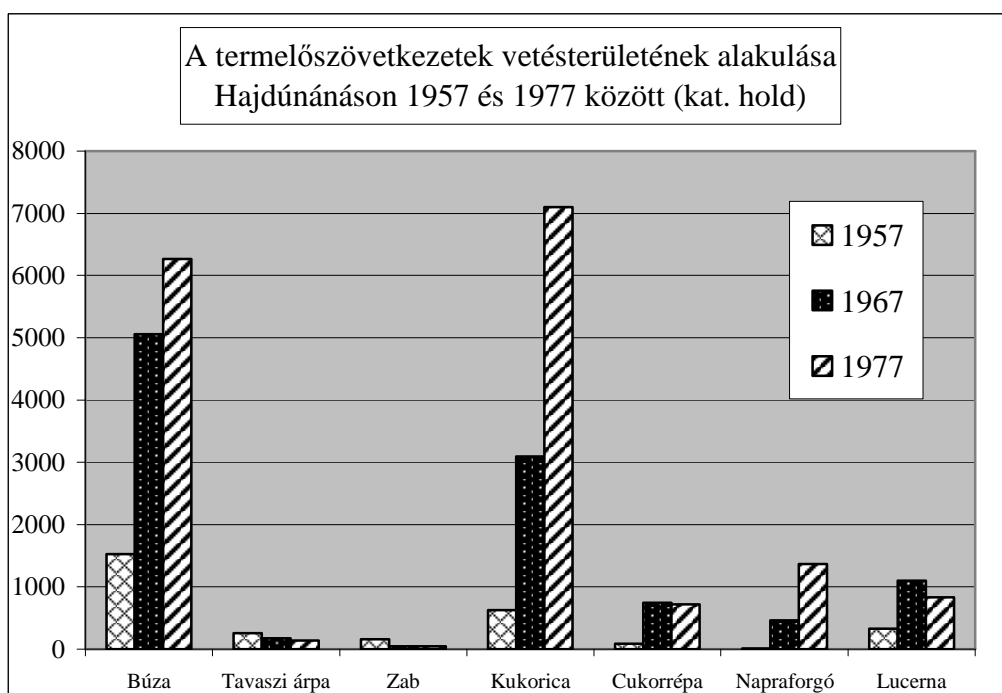
Növényfajták	Hajdúnánás	Hajdúböszörmény	Hajdúszoboszló	Hajdú-Bihar Megye
Búza	3644	5776	3334	74 948
Rozs	—	—	—	7914
Őszi árpa	35	838	—	4822
Tavaszi árpa	81	149	—	2563
Zab	26	—	—	572
Kukorica	4129	4517	2007	56 846
Burgonya	9	65	109	1830
Cukorrépa	418	1148	837	10 789
Napraforgó	796	861	829	12 867
Lucerna	485	1670	693	23 629
Vöröshere	203	38	—	2508

Tíz év elteltével a vetésszerkezet újabb módosulásainak lehetünk tanúi. Hajdú-Bihar Megyében 1977-ben is a búza és a kukorica vetésterülete (74 948, illetve 56 846 ha) volt a legnagyobb, ezután azonban nem az őszi árpa (alig 4822 ha), hanem a lucerna (23 629 ha), a napraforgó (12 867 ha) és a cukorrépa (10 789 ha) következett. A zab 572 hektárra szorult vissza a megyében, a takarmányrépa pedig teljesen eltűnt a vetésszerkezetből.

A vizsgált nagyobb hajdúvárosok vonatkozásában szembeötlő változás, hogy a kukorica vetésterületét illetően a hajdúnánási térszek 4129 hektárral megközelítették Hajdúböszörményt (4517 ha), amely a legtöbb növényfajta tekintetében továbbra is a legnagyobb területen gazdálkodott. Kivétel volt ez alól a vöröshere, hiszen a hajdúnánási közös gazdaságok 203 hektáron vetették, míg a böszörményiek mindössze 38 hektáron. A zabtermesztés 1977-re gyakorlatilag Hajdúnánáson maradt meg egyedül, itt még ekkor is 26 hektáron feküdt, míg a burgonya vetésterülete azon a Hajdúszoboszlón haladta meg egyedülként a 100 hektárt (109 ha), ahol az árpa, a zab, a vöröshere termesztésével is felhagytak. Érdekes, hogy a megyei szinten 7914 hektáron termesztett, fontos kenyérgabonának számító rozs mindhárom város határából eltűnt 1977-re.

⁵⁵³ Hajdú-Bihar Megye Statisztikai Évkönyve 1977. Debrecen, 1978. 156-157.

32. ábra

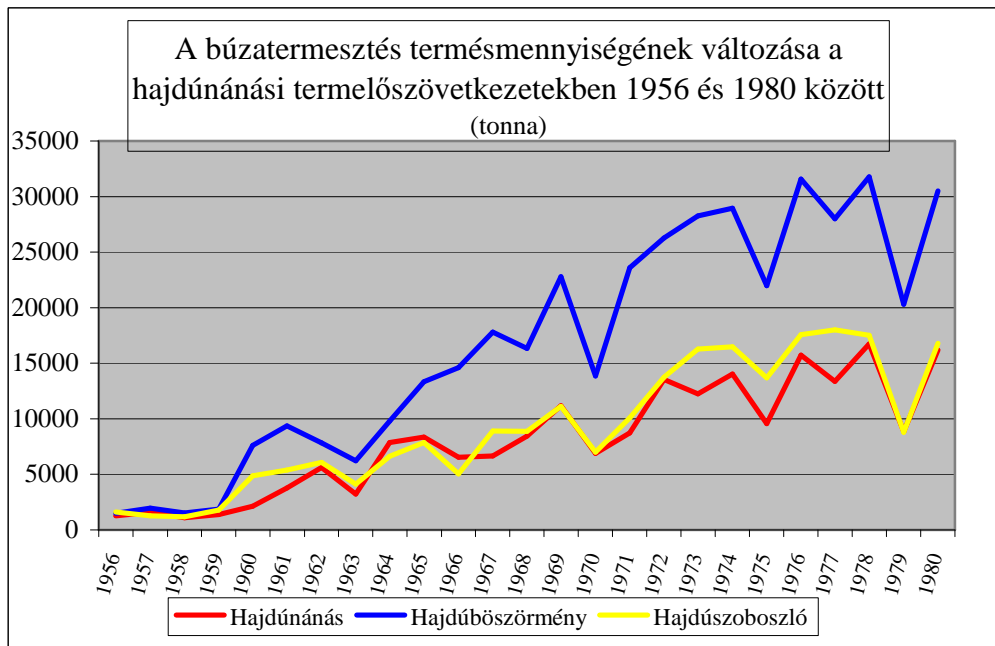
Forrás: Hajdú-Bihar Megye Fontosabb Statisztikai Adatai 1957. Debrecen, 1958. 75. és 84-86.;
Hajdú-Bihar Megye Statisztikai Évkönyve 1967. Debrecen, 1968. 112-115.;
Hajdú-Bihar Megye Statisztikai Évkönyve 1977. Debrecen, 1978. 156-157.

A vetésterületek módosulásának áttekintését követően célszerű alaposan körüljárni a termésmennyiségek és a termésátlagok változását az egyes növényfajták tekintetében, hiszen ezáltal pontos megállapításokat tehetünk a szocialista mezőgazdaság Hajdú-Bihar Megyében, s azon belül Hajdúnánáson elért tényleges eredményeiről. Vizsgálatunkat a kenyérgabonákkal, a búzával és a rozssal kezdjük.⁵⁵⁴

⁵⁵⁴ A fontosabb gabonák (búza, rozs, kukorica) termesztésének országos alakulásáról részletesen: Csizmadia Ernő: Az MSZMP agrárpolitikája és a magyar mezőgazdaság. Budapest, 1984. 176-181.

1. Búzatermesztés (Lásd a Melléklet 2. és 3. tábláját)⁵⁵⁵

33. ábra

Forrás: Hajdú-Bihar Megye Fontosabb Statisztikai Adatai 1956-tól 1964-ig; Hajdú-Bihar Megye Statisztikai Évkönyve 1965-től 1980-ig. – A kötetek vonatkozó adatainak felhasználásával.

A búza a legelterjedtebb és legrégebben termesztett kultúrnövény, évszázadok óta a legfontosabb kenyérgabonának számított a magyar határban. Jelentősége nagyfokú ökológiai alkalmazkodóképességében rejlik. Vízigénye azonban nagyobb, mint az őszi árpanak, vagy a rozsnak. Télállósága gyengébb, mint a rozsa, a csírázástól kezdve 3-4 °C-on már fejlődésre képes, a rozsa esetében ez alig 1-2 °C. A humuszban gazdag, mélyebb rétegű, nagyobb víztároló képességű telítettebb, mésztalajokat kedveli. A nagy táblákban fekvő búzalkalászosok a vizsgált időszakban is a szántóföldi növénytermesztés sikerét bizonyították, s a betakarítása kézi és gépi erővel is megoldható volt.⁵⁵⁶

A búzatermelés eredményei a mezőgazdasági termelőszövetkezetek és az egyéni gazdaságok fémjelezte tanácsi szektorban 1956-ot követően meglehetősen ingadozóak voltak. Hajdú-Bihar Megyében a búza hozamai 1957-re meghaladták a 128 ezer tonnát, majd alig több mint 90 ezer tonnára csökkentek, 1959-ben ismét 120 ezer tonna felett alakultak, majd 1960-ra ehhez képest 8 ezer tonnával estek vissza. Hajdúnánáson a hozamok változása

⁵⁵⁵ Hajdú-Bihar Megye Fontosabb Statisztikai Adatai 1956-tól 1961-ig. – A vonatkozó adatok felhasználásával.; továbbá: Hajdú-Bihar Megye Fontosabb Statisztikai Adatai 1962-től 1964-ig., valamint: Hajdú-Bihar Megye Statisztikai Évkönyve 1965-től 1980-ig. – A vonatkozó adatok felhasználásával.

⁵⁵⁶ A búza tulajdonságairól, természeti adottságairól és módjáról bővebben: Szántóföldi növénytermesztés... i. m. II. Részletes rész. Búza. 212-283.

követte a megyei tendenciákat, a többnyire 5 ezer tonna alatti termésmennyiség 1960-ig csak két évben 1957-ben (6671,1 t) és 1959-ben (5297 t) alakult magasabban.

Hajdúböszörmény és Hajdúszoboszló tanácsi szektorának búzatermesztése a megyéhez hasonló hullámzást mutatta, de a hozamok volumenének jelentős módosulásával. Hajdúböszörmény búzatermesztése minden évben jelentősen meghaladta Hajdúnánásét és Hajdúszoboszlóét, különösen 1957-ben alakult rendkívül magasan a város learatott búzamennyisége (10 776 t). Hajdúnánás és Hajdúszoboszló viszonylatában előbbi csak 1957-ben (6671 és 5688 t) és 1958-ban (4815 és 4380 t) tudott több búzát learatni. A termésátlagok alakulása 1960-ig nagyon hasonlóan változott a hajdúvárosok és a megye viszonylatában. Az 1 katasztrális hold földre jutó búza mázsáját tekintve az 1960-as év volt a legeredményesebb, hiszen egységnyi területen Hajdú-Bihar Megyében 9,5, Hajdúszoboszlón 11,1, Hajdúböszörményben 10, Hajdúnánáson pedig 8,3 mázsa búza termett.

Azt is érdemes vizsgálat alá vonni azonban, hogy a fent említett hozamok mennyiben voltak köszönhetőek az újjáalakuló termelősövetkezeteknek, s mennyiben a még mindig kitartó egyéni gazdaságoknak. Az adatok azt mutatják, hogy egészen 1959-ig, az egyéni gazdaságok a megyében általában és a hajdúvárosokban kivétel nélkül jóval magasabb búzahozamokat értek el, mint az államilag támogatott közös gazdaságok.

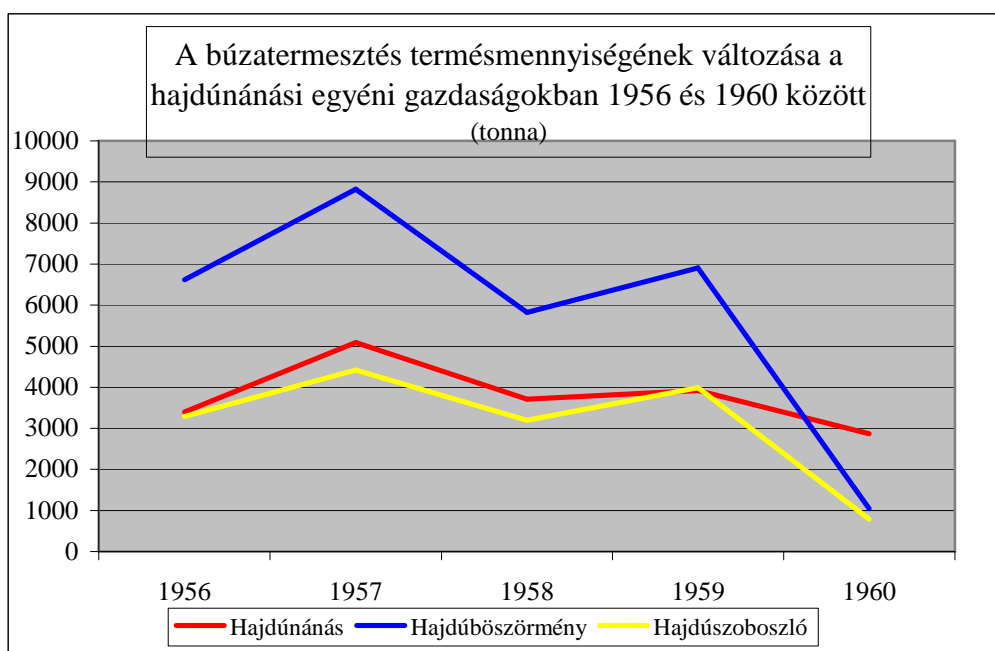
A mezőgazdasági termelősövetkezetek búzahozamai Hajdú-Bihar Megyében 1956-tól 1958-ig folyamatosan, mintegy 20 ezer tonnával (39 416-ról 19 537 tonnára) csökkent, ami rendkívül komoly üzemszervezeti anomáliákra és munkaszervezési problémákra utal. A fellendülés ezt követően azonban rohamos volt, 1959-re 40 ezer, 1960-ra 87 ezer tonna felett alakult megyei szövetkezeti búzahozam.

Az egyéni gazdaságok tekintetében azonban éppen ellentétes folyamat figyelhető meg: az 1957-ben learatott több mint 102 ezer tonna búza még 1959-ben is közel 80 ezer tonnát tett ki, 1960-ra viszont már csak valamivel haladta meg a 25 ezer tonnát. Szakács Sándor egyik tanulmányában kifejtett álláspontja tehát helytállóan mutatkozik, mivel az egyéni gazdaságok, amíg hagyták őket termelni, valóban jobban működtek és nagyobb terméseredményeket értek el, mint az államilag is támogatott közös gazdaságok:

„Az állami gazdaságok és termelősövetkezetek nagyobb ráfordítással, gyengébb eredményeket értek el, mint a súlyos terheket viselő paraszti gazdaságok.”⁵⁵⁷

⁵⁵⁷ Szakács Sándor: Agrárpolitika és reform. In: Agrártörténet – Agrárpolitika. Tanulmányok Szuhay Miklós emeritus professzor tiszteletére. (Szerk. Buza János – Estók János – Szávai Ferenc – Varga Zsuzsanna) Budapest, 2006. 465.

34. ábra

Forrás: Hajdú-Bihar Megye Fontosabb Statisztikai Adatai 1956-tól 1960-ig. – A kötetek vonatkozó adatainak felhasználásával.

A hajdúnánási termelőszövetkezetek búzahozamai azonban nemcsak az egyéni gazdaságok termésmennyiségétől maradtak el, hanem a többi vizsgált hajdúváros terméseredményétől is. Csak 1957-ben közelítette meg a hajdúnánási közös gazdaságok búzatermése (1581 t) a hajdúböszörményi szövetkezetek eredményét (1555,9 t), s csak ebben az évben haladta meg a hajdúszoboszlói téveszek búzahozamát (1264,9 t). 1960-ra azonban a közös gazdaságok búzatermesztését illetően Hajdúnánás 2122 tonnás eredménye jelentősen elmaradt a hajdúszoboszlói 4881 és hajdúböszörményi 7611 tonnától.

A hajdúnánási egyéni gazdaságok azonban amíg működtek, megyei összehasonlításban is jelentős eredményeket tudtak felmutatni. Az 1959-es év kivételével a búzahozamok tekintetében minden évben jobban teljesítettek, mint a hajdúszoboszlói egyéni gazdák, s a megyében egyedülként még az 1960-as évben is több búzát termesztettek (2869 t), mint a város közös gazdaságai (2122 t). Az egyéni gazdaságok háttérbe szorulása eközben a megyében olyan jelentős volt, hogy 1957 és 1960 között Hajdúböszörményben 8820-ról 1047 tonnára, Hajdúszoboszlón pedig 4423-ról mindössze 785 tonnára csökkent az önálló paraszti gazdaságok búzatermése. A termésátlagok tekintetében viszont a szövetkezetek rendre jobb mutatókkal rendelkeztek, mint az egyéni gazdaságok, ami elsősorban a szántóföldi növénytermesztésre alkalmazott nagyüzemi forma következménye volt.

1960-ban Dögei leváltásával, majd 1961-ben a kollektivizálás befejezésével új szakasz kezdődött a mezőgazdaságban, egyértelmű sikerről azonban még ebben az évtizedben sem beszélhetünk. A kollektivizálás befejezése az egyéni gazdálkodás marginalizálódását jelentette egyben. A parasztság termelőszövetkezetekbe kényszerítése miatt jelentősen csökkent az egyéni gazdálkodók száma, 1962-ben már csak 145 ezren voltak, de létszámuk 1968 közepére 100 ezer főre csökkent. A szántóterületből is csak nagyon kis hányad maradt a kezükön, mint azt Szakács Sándor korábban már idézett munkájában számszerűen is bemutatta:

„Az átszervezés után a szántóterület 14 százaléka tartozott az állami, 79,6 százaléka a szövetkezeti szektorhoz. Az „egyéni gazdaságok” részesedése ugyanakkor már csak 3,6 százalék volt. A „szocialista szektor” a szántóterület 93,6 százalékára, az összes terület 93,8 százalékára terjedt ki. A földreform utáni mintegy másfél-kétfélmillió parasztbirtok területe most kereken 4200, az alacsonyabb típusú szövetkezetekkel együtt jó 4500 szövetkezetre összpontosult.”⁵⁵⁸

A növénytermesztés, így a búzatermesztés is az egyéni gazdaságok felszámolását, illetve jelentéktelenné válását követően szinte kizárólag a mezőgazdasági termelőszövetkezetek, valamint az állami gazdaságok keretében folyt. A tanácsi szektor összességéhez azonban a szövetkezetek mellett azonban a kis számú kiegészítő és egyéb tanácsi gazdaságok is hozzájárultak. Ezek a községi kezelésbe vett, haszonbérletbe adott, vagy veteményeskertként hasznosított kisüzemek főként a földek elhagyásával felszabaduló és kihasználatlanul álló állami tartalékföldeken jöttek létre.⁵⁵⁹ A búzatermesztés tekintetében azonban súlyuk annyira elenyésző volt, hogy a mezőgazdasági termelőszövetkezetek terméseredményei határozták meg a tanácsi szektor teljesítményét.

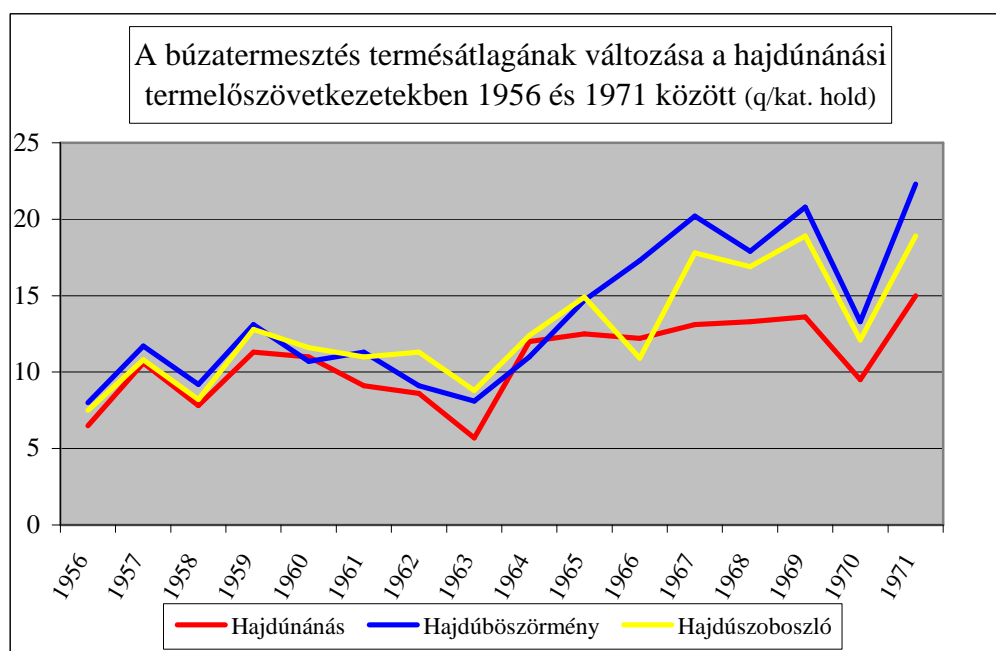
A Melléklet 3. táblájában közölt adatsorokban megfigyelhető különbség a mezőgazdasági termelőszövetkezetek és a tanácsokhoz tartozó gazdaságok között abból adódott, hogy a tanácsi szektor teljesítményében a szövetkezetek mellett beletartoztak azok a kiegészítő és egyéb gazdaságok is, amelyeket főként az ún. illetményföldön gazdálkodók műveltek meg. Az illetményföldek fizetés kiegészítésként szolgáltak az állami gazdaságok, erdészetek dolgozói, valamint a falvakban, tanyákon élő tanárok számára, átlagos nagysága fél hektár volt. Az életszínvonal általános emelkedésével ezeknek a kisbirtokoknak a szerepe is fokozatosan visszaszorult.⁵⁶⁰

⁵⁵⁸ Szakács Sándor: Agrárpolitika és reform... i. m. 466.

⁵⁵⁹ Uo., 463.

⁵⁶⁰ Csizmadia Ernő: Az MSZMP agrárpolitikája és a magyar mezőgazdaság. Budapest, 1984. 131-132.

35. ábra

Forrás: Hajdú-Bihar Megye Fontosabb Statisztikai Adatai 1956-tól 1964-ig; Hajdú-Bihar Megye Statisztikai Évkönyve 1965-től 1971-ig. – A kötetek vonatkozó adatainak felhasználásával.

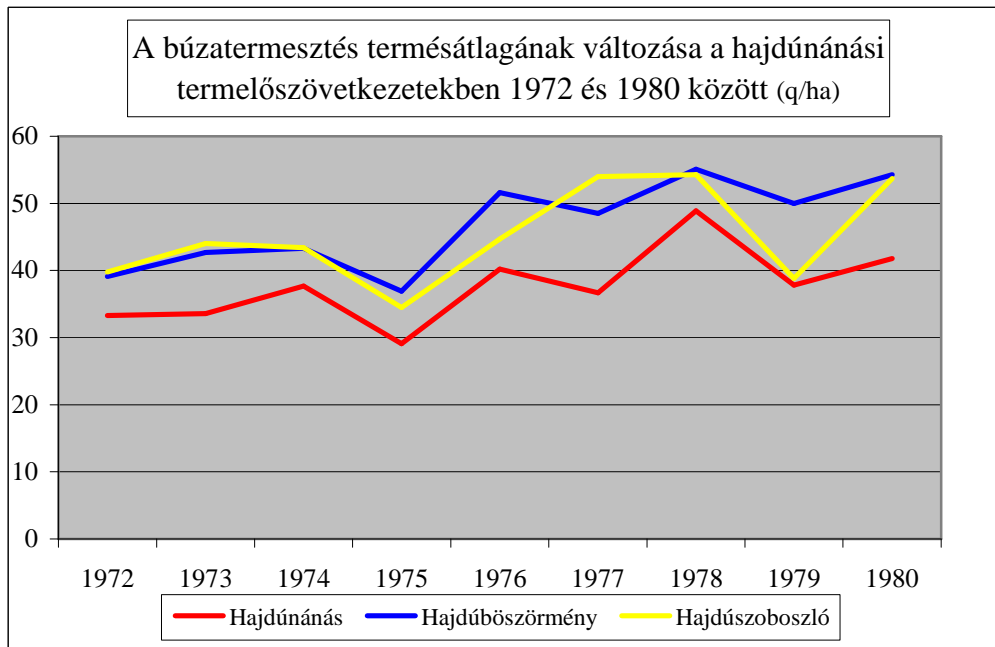
Az 1960-as években a szövetkezetek búzatermesztése Hajdú-Bihar Megyében kezdetben ingadozó, majd folyamatosan növekvő volt. A learatott búzamennyiség 1962-től 1963-ra közel 110 ezer tonnáról alig több mint 88 ezer tonnára csökkent, majd egyenes növekedésnek indult, s 1965-re meghaladta a 150 ezer tonnát. 1966-ra a búzatermés 30 ezer tonnával csökkent, de aztán a korábbi tendencia folytatódott, s 1969-ben már 213 649 tonna búza származott a megyei termelősövetkezetekből.

Hajdúnánáson, akárcsak a többi hajdúvárosban a búzatermesztés volumene a megyei tendenciákhoz igazodott, s az 1961-ben learatott 3768 tonna búza 1969-re 11 188 tonnára nőtt. Hajdúböszörményben ugyanezen idő alatt 9351 tonnáról 22 789 tonnára, míg Hajdúszoboszlón 5378 tonnáról 11 115 tonnára emelkedett, tehát megduplázódott a búza hozama. Az is látható, hogy Hajdúnánás esetében a növekmény még jelentősebb volt, s ezzel Nánás is felzárkózott a hajdúvárosok mögé/mellé a szövetkezeti búzatermesztést illetően. A korábbi időszakhoz képest az 1960-as évtized a termésátlagok tekintetében is fejlődést hozott, noha Hajdúnánás a maga 13,6 q/kat. hold eredményével jelentősen elmaradt a Hajdúböszörményben és Hajdúszoboszlón elért átlagokhoz (20,8 és 18,9 q/kat. hold) képest.

1970-ben a szántóföldi búzatermesztés tekintetében mind a termésmennyiség, mind a termésátlag vonatkozásában jelentős visszaesés mutatkozott: a learatott búza mennyisége megyei szinten 133 860 tonnára, a termésátlag, pedig 10,3 q/kat. holdra csökkent, az ezt

követően kibontakozó növekedés azonban egyenletes és megállíthatatlan volt. A megye szempontjából csúcsevnek számító 1980-ra a búza hozama meghaladta a 357 ezer tonnát, a termésátlag pedig a 45,5 q/ha-t.

36. ábra

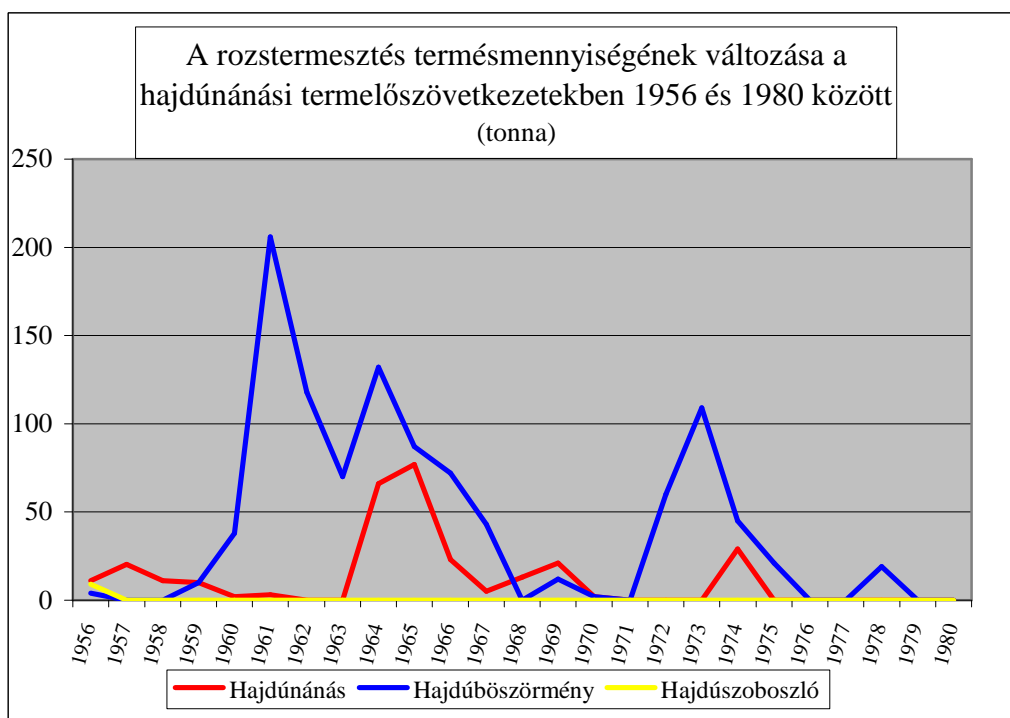
Forrás: Hajdú-Bihar Megye Statisztikai Évkönyve 1972-től 1980-ig. – A kötetek vonatkozó adatainak felhasználásával.

Hajdúnánás termelőszövetkezeinek búzatermesztése 1970 és 1978 között 6876 tonnáról 16 748 tonnára és a termésátlag 9,5 q/kat. holdról 48,9 q/ha-ra nőtt. Böszörmény tekintetében a búzatermesztés 1970 és 1978 között 13 857 tonnáról 31 776 tonnára, a termésátlag 13,3 q/kat. holdról 55,1 q/ha-ra, Hajdúszoboszló esetében 1970 és 1977 között 7013 tonnáról 18 ezer tonnára, a termésátlag 12,9 q/kat. holdról 54 q/ha-ra nőtt. A javuló terméseredményekhez és termésátlagokhoz a mezőgazdasági gépek elterjedése és fokozódó, egyre általánosabbá váló használata is jelentősen hozzájárult. Ehhez kapcsolódó adat, hogy addig, amíg országos szinten 1958-ban a gabona-betakarítás gépesítettsége még csak 19,3%-os volt, 1965-ben már 78,9%-os, 1974-ben pedig már 96,6%-os.⁵⁶¹ Az alábbiakban a másik fontos kenyérgabonára, a rozsra vonatkozó adatokat közöljük.

⁵⁶¹ Szakács Sándor: Agrárpolitika és reform... i. m. 467.

2. Rozstermesztés (Lásd a Melléklet 4. és 5. tábláját)⁵⁶²

37. ábra

Forrás: Hajdú-Bihar Megye Fontosabb Statisztikai Adatai 1956-tól 1964-ig; Hajdú-Bihar Megye Statisztikai Évkönyve 1965-től 1980-ig. – A kötetek vonatkozó adatainak felhasználásával.

A búza mellett a másik legfontosabb, bár jóval kisebb területen termesztett kenyérgabonának a rozs számított. A termesztett rozs őse éppen a búza gyomnövényeként került Európába és Elő-Ázsiában ma is gyomnövényként ismerik. Növénytermesztési szempontból előnyös, hogy a gabonafélék közül a rozs bírja a legjobban a hideget és a hosszabb hótakarást. Kezdeti fejlődését a csapadékban bő, enyhe hosszú ősz segíti elő. Többnyire olyan gyengébb talajokon vetik, ahol a búza már nem termesztethető sikerrel.⁵⁶³ A rozsliszt ráadásul a búzaliszt mellett a pékségek kedvelt alapanyaga mind a mai napig, s belőle készülnek az ízletes és rendkívül ízletes rozscipók és rozskenyerek.

Az 1956 után újrainduló rozstermesztés Hajdú-Bihar Megye tanácsi szektorában ugyanolyan ingadozó hozamokkal járt, mint azt a búzatermesztés esetében láttuk. Az éves szinten mintegy 15-16 ezer tonnás rozstermesztés 1958-ban alig több mint 11 és fél, 1960-ban 13 és fél ezerre esett vissza. Hajdúnánás esetében a tanácsi szektor eredménye többnyire 30 és 40 tonna között alakult, 1957-ban azonban közel 70 tonnára emelkedett, 1960-ban viszont 15

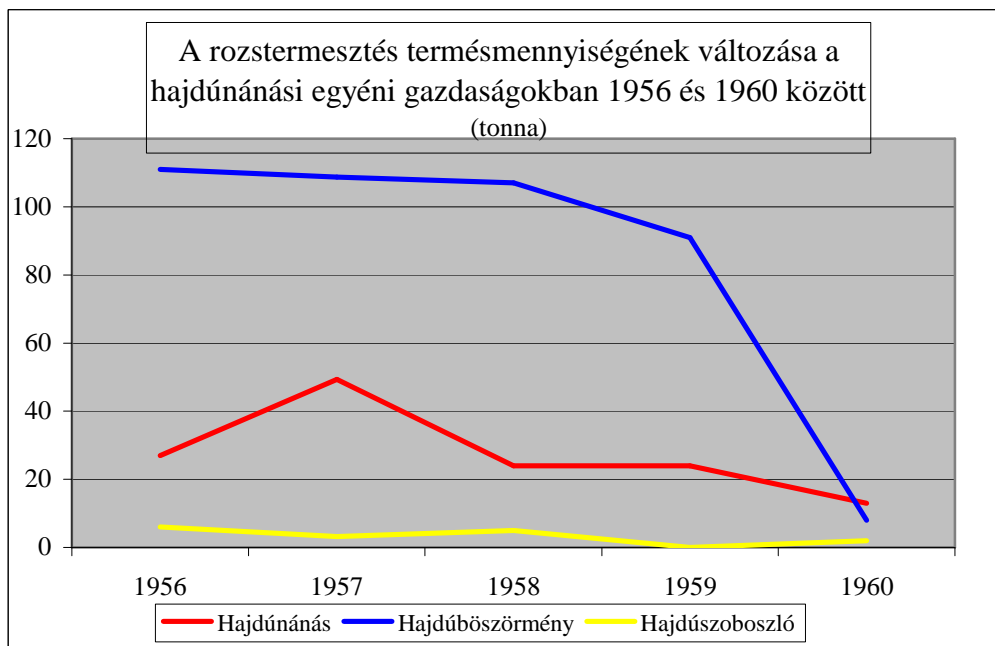
⁵⁶² Hajdú-Bihar Megye Fontosabb Statisztikai Adatai 1956-tól 1961-ig. – A vonatkozó adatok felhasználásával.; továbbá: Hajdú-Bihar Megye Fontosabb Statisztikai Adatai 1962-től 1964-ig., valamint: Hajdú-Bihar Megye Statisztikai Évkönyve 1965-től 1980-ig. – A vonatkozó adatok felhasználásával.

⁵⁶³ A rozs tulajdonságairól, termesztési adottságairól és módjáról bővebben: Szántóföldi növénytermesztés... i. m. II. Részletes rész. Rozs. 283-292.

tonnára csökkent. Hajdúböszörmény tekintetében a rozshozam folyamatosan esett, 1956 és 1959 között 115 tonnáról 101 tonnára csökkent, majd egy év múlva, 1960-ra mindössze 46 tonnára zuhant. Hajdúszoboszlón 1956-ban még 15 tonna rozst termesztettek, majd ennek mennyisége 1957-re 3,2, 1958-ra 5 tonnára csökkent, ezt követően viszont a szoboszlói rozstermesztés megszűnt és más növénykultúráknak adta át helyét a határban. A hozamokhoz hasonlóan a termésátlagok is állandó változásban voltak 1960-ig az 1. kat. holdra jutó rozsmázsáját illetően a legjobb évnek a megyében 1959 (6,5 q), Hajdúböszörményben 1960 (10 q), míg Hajdúnánáson 1957 (10,6 q) számított.

A tanácsi szektor eredményeinek megoszlását illetően a rozs esetében is az egyéni gazdaságok dominanciájáról beszélhetünk. A mezőgazdasági termelőszövetkezetek rozshozamai a megyében 1956 és 1958 között folyamatosan, 2742 tonnáról 718 tonnára csökkentek, ezután viszont gyors fellendülés következett, hiszen 1959-ben már 1490 tonnát, 1960-ban pedig 3489 tonnát termesztettek a megye közös gazdaságai. A hajdúvárosok térszeinek 1956-ban is alacsonynak számító rozshozama a következő években a rozstermesztés feladásához vezetett, de a kivételt ezúttal Hajdúnánás jelentette, ahol 1957-ben 20,4 tonnás, 1958-ban pedig 11 tonnás eredményt sikerült elérni. Hajdúszoboszlón sosem kezdődött újra a szövetkezeti rozstermesztés, ám Hajdúböszörményben 1959-ben már 10, 1960-ban pedig 38 tonna rozst arattak.

38. ábra

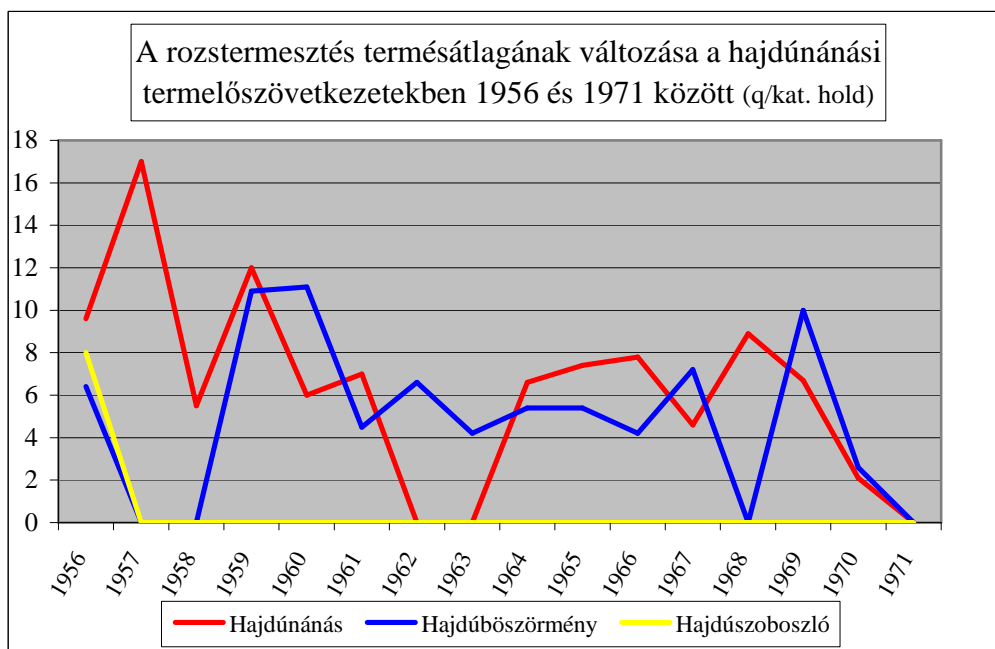

Forrás: Hajdú-Bihar Megye Fontosabb Statisztikai Adatai 1956-tól 1960-ig. – A kötetek vonatkozó adatainak felhasználásával.

Az egyéni gazdaságok eredményeit figyelve azt láthatjuk, hogy a kétségtelenül meglévő ingadozások ellenére rendre jóval magasabb hozamokat produkáltak, mint a termelőszövetkezetek. Megyei szinten a csúcst 1957-ben érték el közel 15 ezer tonna rozsz előállításával, azonban még 1960-ban is 10 ezer tonna felett volt az egyéni gazdálkodók által learatott rozsz mennyisége.

Hajdúnánáson a gazdák 20-30 tonnás rozstermesztése 1957-ben 49,3 tonnára emelkedett, 1960-ra viszont 13 tonnára csökkent, míg Hajdúszoboszlón 1957 (3,2 t), 1958 (5 t) és 1960 (2 t) is olyan év volt, amikor a városban előállított rozsz 100%-a kizárólag az egyéni gazdálkodásból származott. Hajdúböszörményben a gazdák rozstermesztése folyamatosan csökkent, különösen 1959 és 1960 között volt drasztikus ez a csökkenés, hiszen 91 tonnáról 8 tonnára esett a hozam, így itt 1960-ban a közös gazdaságok jóval több rozszot (38 t) tudtak előállítani, mint az egyéniek.

39. ábra

Forrás: Hajdú-Bihar Megye Fontosabb Statisztikai Adatai 1956-tól 1964-ig; Hajdú-Bihar Megye Statisztikai Évkönyve 1965-től 1971-ig. – A kötetek vonatkozó adatainak felhasználásával.

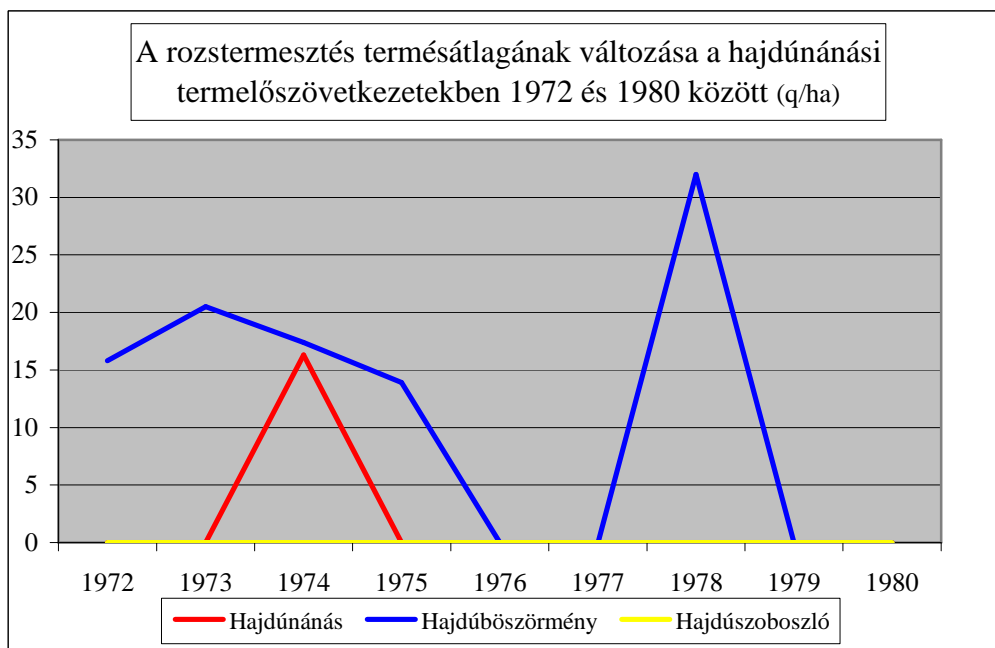
A termésátlagokat illetően a rozsz esetében is megállapítható, hogy a nagyüzemeknek némileg magasabb mutatóik voltak, nagy különbségekről azonban egy esettől eltekintve nem beszélhetünk. 1957-ben a Hajdúnánáson elért 17 q/kat. holdat elérő termésátlag jelentősen meghaladta a város egyéni gazdálkodói által teljesített 9,1 q/kat. holdas mennyiséget.

Amint azt a Melléklet 5. táblájában található adatok is alátámasztják, az 1960-as évek elejétől a rozshozamok emelkedése figyelhető meg a szövetkezetek esetében és a tanácsi

szektorban egyaránt. A kettő között felfedezhető, egyes években 2-3 ezer tonna különbség arra utal, hogy a kiegészítő és egyéb tanácsai gazdaságokban, valamint az elenyésző számban tovább működő egyéni gazdaságokban méreteikhez és területükhöz képest jelentős rozstermesztés folyt, a termelősövetkezetek túlsúlyához azonban a rozs tekintetében sem férhet kétség.

A szövetkezetek rozstermesztése a megyében 1965-ig folyamatosan növekedett, s ekkorra elérte a 9823 tonnás terméseredményt, majd az évtized második felében ingadozni kezdett, s 1970-re 5761 tonnára csökkent. Hajdúnánáson jelentősebb szövetkezeti rozstermesztésről csak 1964-től (66 t) beszélhetünk, ám 1965 (77 t) után a hozamok sokat romlottak, s csak 1969-ben haladták meg ismét a 20 tonnát. Az átmeneti javulás ellenére 1970-ben a városban már csak 2 tonna rozst arattak, s hosszú évekre meg is szűnt a rozstermesztés. A Hajdúböszörményben 1961-ben még 206 tonnát kitevő rozstermesztés előbb visszaesett, majd ingadozni kezdett, s az 1967-re 43 tonnára eső terméseredmény után a következő évben lényegében meg is szűnt a böszörményi rozstermesztés. 1970-ben ugyanúgy 2 tonna rozst állítottak elő a hajdúböszörményi termelősövetkezetek, mint a hajdúnánásiak.

40. ábra

Forrás: Hajdú-Bihar Megye Statisztikai Évkönyve 1972-től 1980-ig. – A kötetek vonatkozó adatainak felhasználásával.

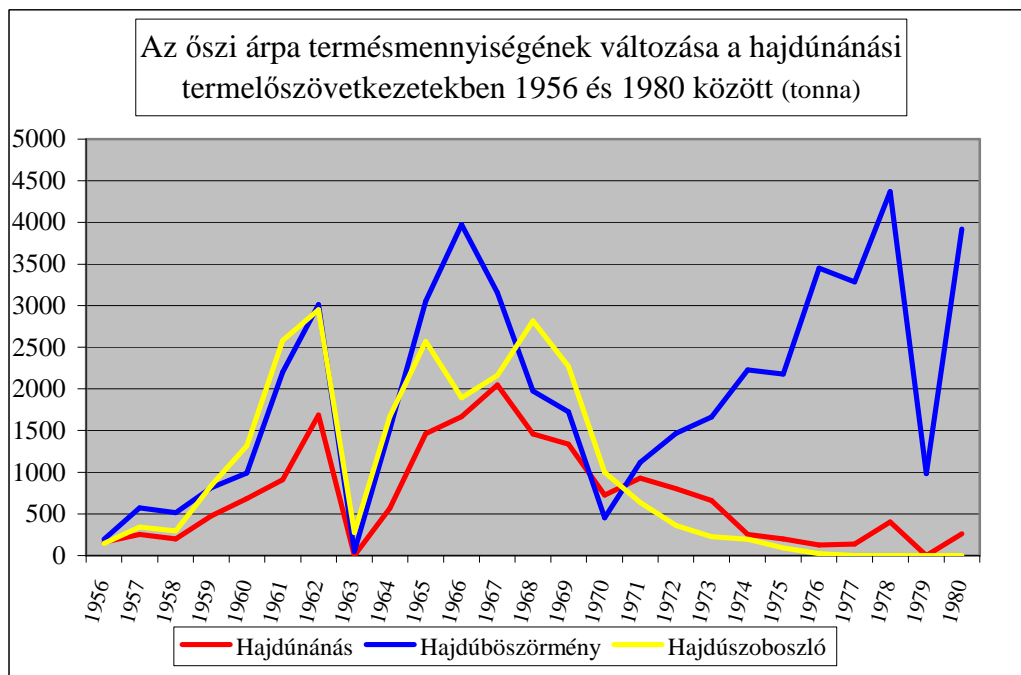
Az 1960-as évek termésátlagait tekintve jellemzően 5 és 8 mázsa között alakult a szövetkezetekben az 1. kat. holdon termelt rozs mennyisége, ez az arány egyedül 1969-ben Hajdúböszörményben érte el a 10 mázsát. Az 1970-es évek elején a megyei szövetkezeti

rozstermesztés növekedni kezdett, s 1973-ra meghaladta a 12 ezer tonnát, majd lassú csökkenés kezdődött, s az évtized végére 9 ezer tonna éves termésmennyiség körül állapodott meg.⁵⁶⁴

A termésátlagok 1973-ban elérték a 19,2 q/ha-t, s az 1979-es év kivételével az egész évtizedben 12 mázsa felett maradtak a hektáronkénti eredmények. Hajdúnánáson 1974-ben 29 tonna rozs termett a közös gazdaságokban, de ezt leszámítva a hajdúnánási rozstermesztés az 1970-es években éppúgy megszűnt, mint a hajdúszoboszlói. Hajdúböszörményben 1972-ben indult újra a rozstermesztés, s 1973-ra elérte a 109 tonnát a learatott rozs mennyisége, a termésátlag pedig 20 q/ha felett alakult, ám ennek ellenére 1976-tól a böszörményi rozstermesztés is szünetelt. A kenyérgabonák után a következőkben a legjelentősebb takarmánynövények termesztésére vonatkozó adatokat is számba vesszük, közülük elsőként az árpatermesztéssel foglalkozunk.

3. Őszi árpa termesztés (Lásd a Melléklet 6. és 7. tábláját)⁵⁶⁵

41. ábra

Forrás: Hajdú-Bihar Megye Fontosabb Statisztikai Adatai 1956-tól 1964-ig; Hajdú-Bihar Megye Statisztikai Évkönyve 1965-től 1980-ig. – A kötetek vonatkozó adatainak felhasználásával.

⁵⁶⁴ 1979-ben mindössze 5549 tonnára esett vissza a hajdú-bihar megyei termelőszövetkezetekben learatott rozs mennyisége, de ez az igen jelentősnek tűnő csökkenés csak átmenetinek bizonyult.

⁵⁶⁵ Hajdú-Bihar Megye Fontosabb Statisztikai Adatai 1956-tól 1961-ig. – A vonatkozó adatok felhasználásával.; továbbá: Hajdú-Bihar Megye Fontosabb Statisztikai Adatai 1962-től 1964-ig., valamint: Hajdú-Bihar Megye Statisztikai Évkönyve 1965-től 1980-ig. – A vonatkozó adatok felhasználásával.

Az árpa a Magyarországon termesztett takarmánynövények sorában első helyre kívánkozik, hiszen széleskörű felhasználása, tápanyagtartalma, a szarvasmarha-, a sertés-, a ló- és juhtenyésztésben is elengedhetetlen alkalmazása mindezt indokoltá teszi. Az árpát a világ legkülönbözőbb éghajlatú tájain termesztik, ami nagy alakgazdagsága miatt lehetséges. Északon a legfontosabb gabonának számít, mivel a rövid nyarat kedveli, ellenben a meleg, déli vidékeken is megterem, bár ott inkább csak abraktakarmányként hasznosítják. Étkezési árpaként a természetes tápanyagforrások sorában emberi fogyasztásra is alkalmas, sőt kissé szokatlan ízvilága ellenére a kifejezetten egészséges táplálékok közé sorolható.

Az őszi árpát, mint nevében is benne van, ősszel, a mélyebb keverőszántást követően vetik el, s a legfontosabb agronómiai tulajdonsága az állóképesség és a télállóság. A homokos vályogtalajon, illetve a homok- és agyagtalajon is megterem. Az 1950-es években, az intenzív gazdálkodás, a nagyobb adagú ásványi tápanyagellátással járó termelés elterjedése előtt jobb hozamokat biztosított, mint a búza.⁵⁶⁶

Az őszi árpa terméseredményei Hajdú-Bihar Megye tanácsi szektorában az 1950-es évek második felében ugyanolyan hullámzó volt, mint azt a búza és a rozs esetében láttuk. A hozamok 1957-re átmenetileg 11 ezer tonna fölé emelkedtek, majd 3 ezer tonnával csökkentek, ám 1959-re a több mint 20 ezer, 1960-ra, pedig a több mint 22 ezer tonnás eredményt is elérték. Hajdúnánáson a terméseredmények a megyei tendenciától eltérően folyamatosan nőttek, s 1959-re a 700, 1960-ra, pedig a 900 tonnás hozamot is meghaladták. Hajdúböszörményben a terméseredmények 1959-ig nőttek, ám az ekkor learatott 1335 tonna őszi árpa a következő évre 1100 tonnára esett vissza. Hajdúszoboszlón a hozamok 1959-ig 200 és 500 tonna között ingadoztak, ám ebben az évben meghaladták az 1000, míg 1960-ban megközelítették az 1500 tonnát.

A termésátlagok megyei szinten és a hajdúvárosok tekintetében is 1956-ban és 1958-ban voltak a legrosszabbak, ám ettől a két évtől eltekintve a megyében rendre 12 mázsa felett alakult az 1 kat. holdra jutó learatott őszi árpa mennyisége. Hajdúnánáson a tanácsi szektor 1959-ben és 1960-ban 13 mázsa, Hajdúszoboszlón, pedig 27 mázsa feletti termésátlagot produkált, míg Hajdúböszörményben a legjobb évnek 1957 mellett 1959 bizonyult a 14 q/kat. holdat meghaladó termésátlaggal.

Az adatok alapján kijelenthető az is, hogy a tanácsi szektor eredményéből a búzától és a rozstól eltérően rendre a mezőgazdasági termelészövetkezetek vették ki nagyobb arányban a részüket. A szövetkezetek őszi árpa hozamai határozták meg a tanácsi szektorban kimutatott

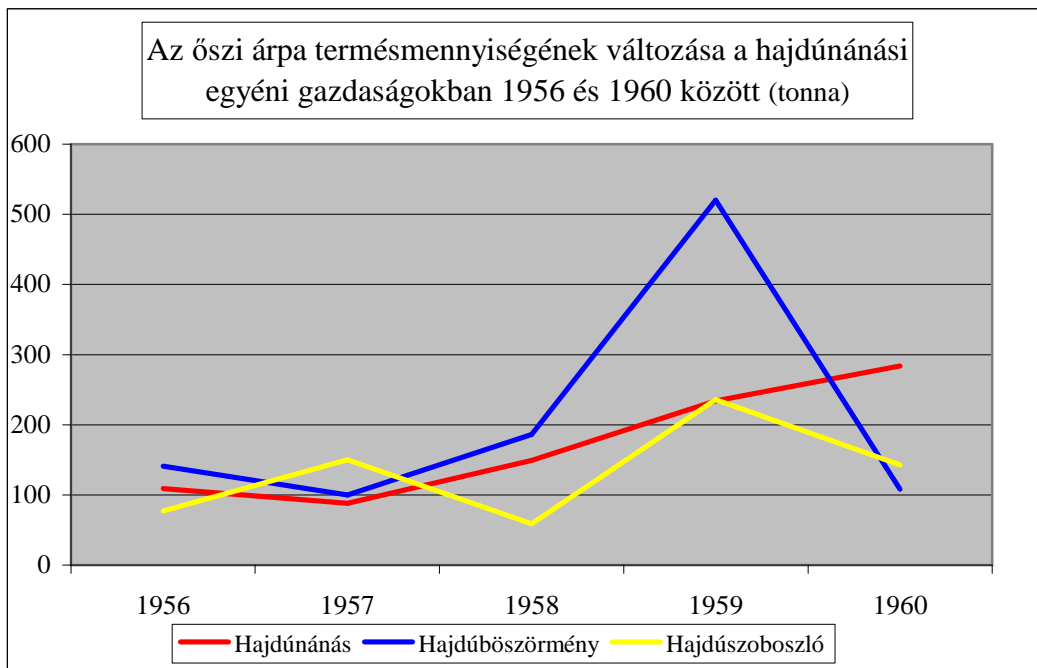
⁵⁶⁶ Az őszi árpa tulajdonságairól, termesztési adottságairól és módjáról bővebben: Szántóföldi növénytermesztés... i. m. II. Részletes rész. Árpa. 297-326.

folyamatokat, ami abból is látszik, hogy a kezdeti ingadozás után 1959-ben a learatott árpa mennyisége megközelítette a 13 ezer tonnát, míg 1960-ban meghaladta a 19 ezer tonnát is. A hajdúvárosok szövetkezeteinek hozamváltozásai pontosan követték a megyei folyamatokat, így Hajdúnánáson (685 t), Hajdúböszörményben (992 t) és Hajdúszoboszlón (1317 t) is az 1960-as év volt a legsikeresebb.

Az egyéni gazdaságok teljesítményét figyelve látható, hogy a hozamok ingadozása látványosabb volt, mint azt a szövetkezetek esetében láttuk, s a learatott mennyiség is jóval kevesebb volt, ám drasztikus csökkenésre az őszi árpa esetében még 1960-ban sem került sor. A legsikeresebb évben, 1959-ben elért 7673 tonnás eredmény után 1960-ra 3511 tonnára csökkent ugyan az egyéni gazdaságokban learatott őszi árpa mennyisége, de ez mégsem tekinthető drámai esésnek, hiszen ez a termésmennyiség éppen megfelelt az 1959 előtti évek átlagának.

A termésátlagokat tekintve ez esetben is szembetűnő a nagyüzemek fölénye, hiszen míg az egyéni gazdaságoknál a legjobb eredményt Hajdúszoboszlón érték el 1959-ben és 1960-ban a 12,9 q/kat. holdas átlaggal, addig a termelőszövetkezetek esetében a 18 q/kat. holdas átlagot Hajdúnánáson 1959-ben (18,3), míg Hajdúszoboszlón 1959-ben (18,8) és 1960-ban (18,1) is meghaladták a közös gazdaságok.

42. ábra

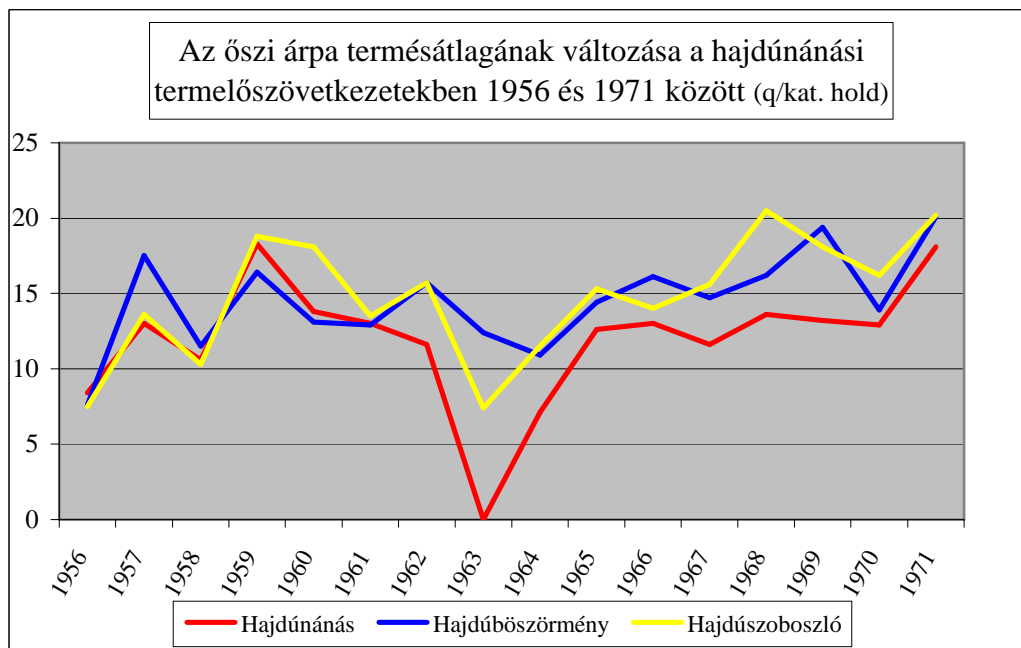

Forrás: Hajdú-Bihar Megye Fontosabb Statisztikai Adatai 1956-tól 1960-ig. – A kötetek vonatkozó adatainak felhasználásával.

Az 1960-as évek elejétől az egyéni gazdaságok megszűnésével az őszi árpa termesztés a mezőgazdasági termelősövetkezetek hegemóniája lett, a kiegészítő és egyéb tanácsi gazdaságok csak marginális szerepet játszottak. Az évtized elején tapasztalható felfutás (1962-ben őszi árpából 37 ezer tonnát meghaladó mennyiséget arattak a megye szövetkezetei) 1963-ban ért véget drasztikusan, ebben az évben az egész megyében alig több mint 8100 tonna őszi búza termett, viszont ennek a háttérében nem az árpatermesztés visszaszorulása, hanem egy átmeneti szerkezeti váltás állt, hiszen mint azt látni fogjuk a tavaszi árpa hozamainak pillanatnyi felfutása éppen 1963-ban következett be. 1964-től azonban visszaállt az őszi és a tavaszi árpa vetésének korábbi rendje, s az őszi árpa felfutása folytatódott. Kisebbségi ingadozásokkal 1968-ra a megye szövetkezeteinek őszi árpa hozama közel 200 tonnával meghaladta a 44 ezer tonnát, s ezzel a vizsgált időszak legmagasabb terméseredményét érte el.

A hajdúvárosok szövetkezeteinek a teljesítményében is jól érzékelhető az 1960-as éveket jellemző növekedés, ám a csúcsev városonként eltérő volt. Hajdúnánáson 1967-ben a 2 ezer tonnát, Hajdúböszörményben 1966-ban a 4 ezer tonnát megközelítő, míg Hajdúszoboszlón 1968-ban a 2800 tonnát meghaladó terméseredmény jelentette a rekordot. A termésátlagok tekintetében megyei szinten 1968 (14 q/kat. hold), Hajdúnánáson 1968 (205 q/kat. hold), Hajdúböszörményben 1969 (19,4 q/kat. hold) és Hajdúszoboszlón szintén 1968 (20,5 q/kat. hold) volt a legeredményesebb esztendő.

43. ábra

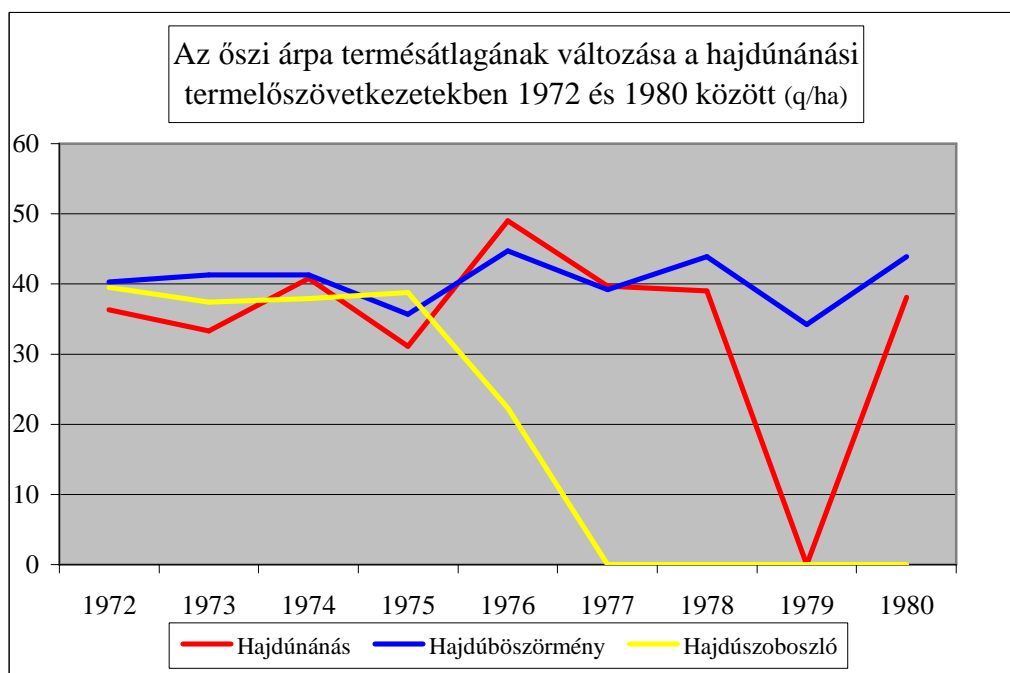

Forrás: Hajdú-Bihar Megye Fontosabb Statisztikai Adatai 1956-tól 1964-ig; Hajdú-Bihar Megye Statisztikai Évkönyve 1965-től 1971-ig. – A kötetek vonatkozó adatainak felhasználásával.

Az 1970-es évek jelentős szerkezeti módosulással jártak az őszi és a tavaszi árpa vonatkozásában, ami leginkább az utóbbi térhódításával, s az előbbi visszaszorulásával írható le. Amíg őszi árpából 1969 még 30 ezer tonnát meghaladó termés volt, 1970-ben már csak alig több mint 15 ezer. A csökkenés ellenére őszi árpából még az 1970-es években is többet termesztettek, mint tavasziból, így leginkább egyfajta kiegyenlítődésről beszélhetünk. Az viszont tény, hogy ebben az évtizedben az őszi árpa termésmennyisége csak 1973-ban haladta meg a 20 ezer tonnát (21 115 t).

Hajdúnánáson csak 1971-ben lépte át az őszi árpa hozama a 900 tonnás határt, 1975-ben 200 tonna alá csökkent, majd egy pillanatnyi felfutás (1978-ban 402 tonna) után megszűnt az őszi árpa termesztése a hajdúnánási termelőszövetkezetekben. Helyét inkább a tavaszi árpa vette át. Folyamatos csökkenés volt megfigyelhető Hajdúszoboszlón is, itt az árpa vetésével már 1977-ben felhagytak. A kivétel ez esetben Hajdúböszörmény volt, ahol az 1970-es években is növekedtek a hozamok, s 1978-ban a 4372 tonnát is elérték.

44. ábra

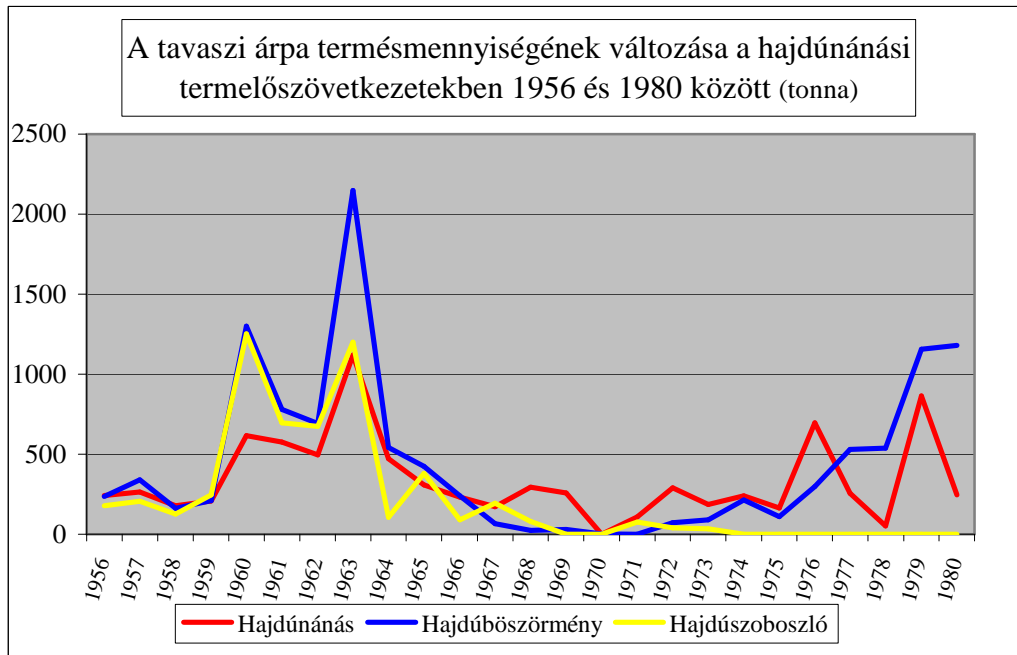

Forrás: Hajdú-Bihar Megye Statisztikai Évkönyve 1972-től 1980-ig. – A kötetek vonatkozó adatainak felhasználásával.

A termésátlagok az 1970-es években sokkal magasabbak voltak, mint azt az 1960-as években láttuk. A megyében 1980 (38,5 q/ha), Hajdúnánáson 1976 (49 q/ha), Hajdúszoboszlón 1972 (39,5 q/ha), míg Hajdúböszörményben 1976 (44,7 q/ha) számított a legjobb évnak e tekintetben. Most pedig összehasonlítóképpen nézzük meg, hogy a vizsgált időszakban a tavaszi árpa termesztése mennyiben különbözött az őszi árpától.

4. Tavaszi árpa termesztés (Lásd a Melléklet 8. és 9. tábláját)⁵⁶⁷

45. ábra

Forrás: Hajdú-Bihar Megye Fontosabb Statisztikai Adatai 1956-től 1964-ig; Hajdú-Bihar Megye Statisztikai Évkönyve 1965-től 1980-ig. – A kötetek vonatkozó adatainak felhasználásával.

A tavaszi árpa, vagy más néven sörárpa annyiban tér el az őszi árpától, hogy igazi hosszúnappalós növény, vagyis a bokrosodást követően a napi 12 óránál is hosszabb napsütést igényel. A hőmérsékletre is rendkívül érzékeny, a meleg márciust és a hűvösebb és csapadékosabb áprilisi, májusi és júniusi hónapokat kedveli. Talajigényét illetően a középköttött, mélyebb rétegű, humuszban gazdag cukorrépatermő talajban növekedik a legjobban, de Magyarországon a kiterjedt cukorrépa termesztés miatt főleg az erdőtalajok zónájába tartozó, eltérő adottságú talajban termesztik.⁵⁶⁸

A sörárpa 1956 után a megye vetésszerkezetében fontosabb szerepet játszott, mint az őszi árpa, s egyfajta kiegyenlítődéssé csak az évtized végére következett be. A terméseredmények kezdetben növekedtek, s 1957-ben a 28 ezer tonnát is megközelítették, s ez a 27 975,7 tonnás teljesítmény, mint később kiderült korszakos rekordnak számított a megye tavaszi árpa termesztését illetően. Az 1958-as visszaesést (12 385 t) követően 1959-

⁵⁶⁷ Hajdú-Bihar Megye Fontosabb Statisztikai Adatai 1956-től 1961-ig. – A vonatkozó adatok felhasználásával.; továbbá: Hajdú-Bihar Megye Fontosabb Statisztikai Adatai 1962-től 1964-ig., valamint: Hajdú-Bihar Megye Statisztikai Évkönyve 1965-től 1980-ig. – A vonatkozó adatok felhasználásával.

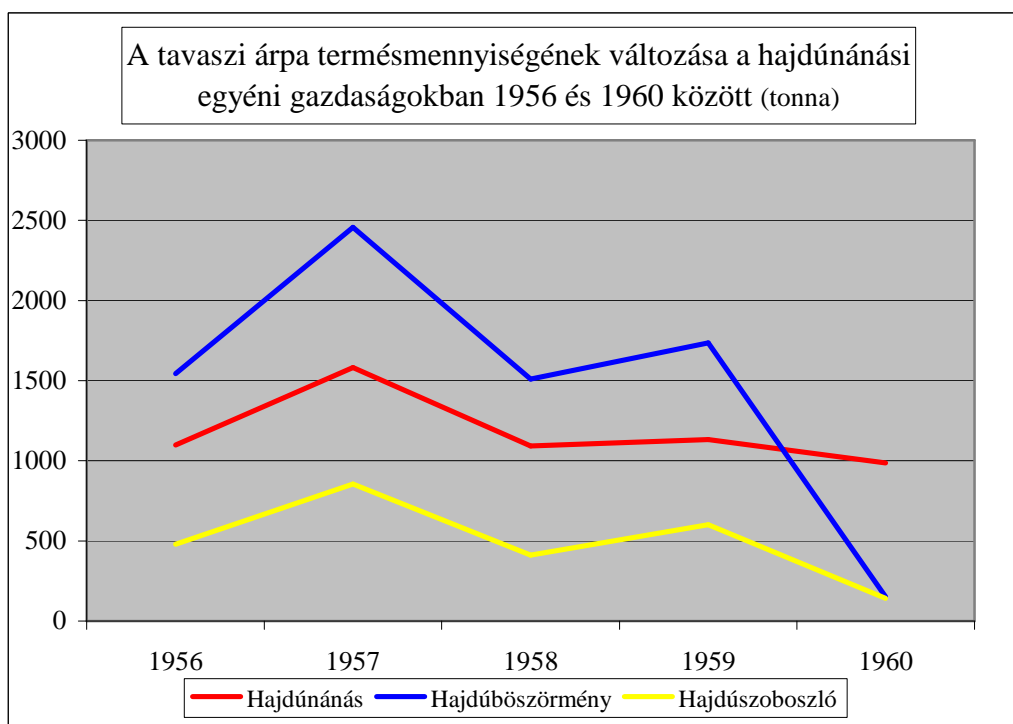
⁵⁶⁸ A tavaszi árpa tulajdonságairól, termesztési adottságairól és módjáról bővebben: Szántóföldi növénytermesztés... i. m. II. Részletes rész. Árpa. 297-326.

ben és 1960-ban is meghaladták a hozamok a 22 ezer tonnát, s ezzel a tavaszi és az őszi árpa közötti arányok kiegyenlítődték.

A tanácsi szektor vonatkozásában a vizsgált hajdúvárosok mindegyikében a megyei tendenciák tükröződnek vissza. A legsikeresebb évnek 1957 tekinthető, hiszen a Hajdúnánáson elért több mint 1800 tonnás és a Hajdúböszörményben produkált közel 2800 tonnás terméseredmény az egész korszakra vonatkozóan abszolút rekordnak tekinthető, míg Hajdúszoboszló 1000 tonnát alig meghaladó teljesítménye némileg elmaradt ettől. A 10 q/kat. holdat meghaladó termésátlagok az 1957-es és 1960-as év sajátjai voltak, de Hajdúszoboszlón 1959-ben is sikerült 11 mázsa feletti átlagos hozamot elérni.

A mezőgazdasági termelőszövetkezetek és az egyéni gazdaságok vonatkozásában 1960-ig egyértelműen az utóbbiaké volt a főszerep a tavaszi árpa esetében. Az 1957-es kiugró, s mint említettük, korszakos csúcsot jelentő 1957-es évben az egyéni gazdaságok közel 24 ezer tonnás hozama volt a fő oka a nagyszerű teljesítménynek. A gazdák által learatott tavaszi árpa mennyisége 1958-ban 10 ezer, 1959-ben 14 ezer tonna felett alakult, s csak az 1960-as évben esett 5 ezer tonna alá.

46. ábra

Forrás: Hajdú-Bihar Megye Fontosabb Statisztikai Adatai 1956-tól 1960-ig. – A kötetek vonatkozó adatainak felhasználásával.

A hajdúvárosok vonatkozásában az egyéni gazdaságok terméseredményei 1957-ben voltak a legmagasabbak, Hajdúnánáson a közel 1600 tonnás, Hajdúböszörményben a közel

2500 tonnás hozamok az 1960-as, 1970-es évek termelőszövetkezetei által elért hozamoknál is magasabbak voltak. Az 1950-es évek második felének közös gazdaságai azonban az egyéni gazdaságok által elért eredmény töredékét tudták csak felmutatni. A learatott tavaszi árpa mennyisége csak egyetlen egyszer, 1957-ben a hajdúböszörményi szövetkezetek esetében haladta meg a 300 tonnát.

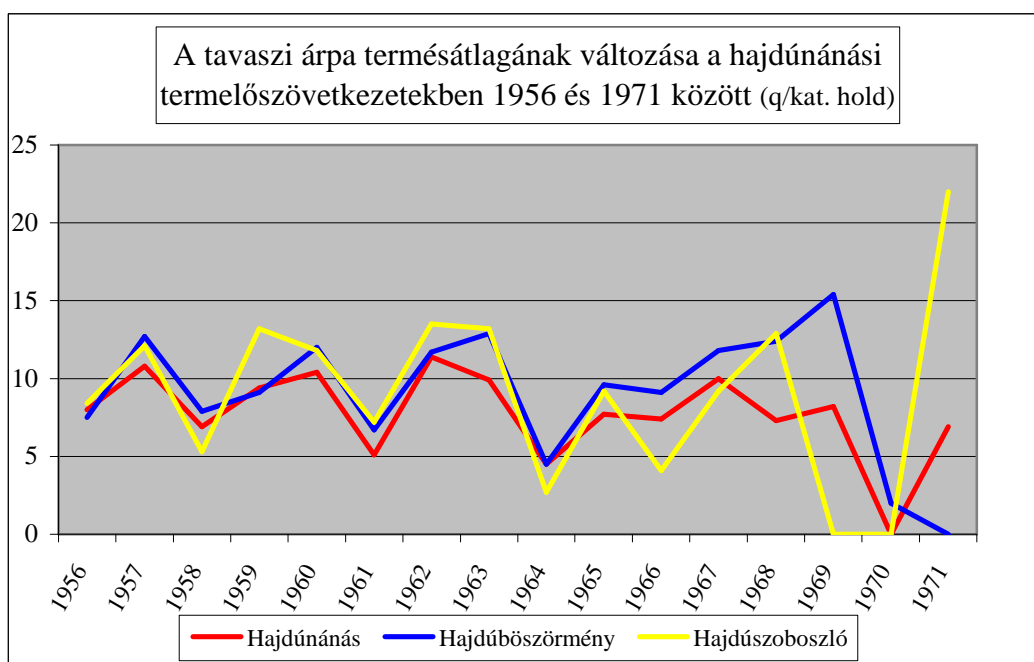
1960-ban nagy átrendeződés ment végbe, hiszen a téeszék terméseredménye 18 ezer tonna fölé, míg az egyéni gazdaságoké 5 ezer tonna alá került. A hajdúszoboszlói szövetkezetek termésmennyisége meghaladta az 1200, a hajdúböszörményieké, pedig elérte az 1300 tonnát, míg az egyéni gazdaságok teljesítménye 200 tonna alatt maradt. A kivétel ezúttal Hajdúnánás volt, hiszen itt a termelőszövetkezetek alig több mint 600 tonna tavaszi árpát állítottak elő, míg az egyéni gazdaságok ebben az évben is közel 1000 tonnát takarítottak be.

A termésátlagok tekintetében a nagyüzemek és az egyéni gazdaságok között jelentős különbségekről 1960-ig nem beszélhetünk, előbbieket 1959-ben Hajdúszoboszlón (13,2 q/kat. hold), utóbbiak 1957-ben, Hajdúböszörményben (11,6 q/kat. hold) tudták felmutatni a legjobb eredményt. 1960-ban Hajdúnánáson azonban még mindig megközelítette a 10 mázsát (9,7 q) az 1 kat. holdon betakarított tavaszi árpa mennyisége az egyéni gazdaságokban.

A Melléklet 9. táblájában közölt adatok alapján viszont az 1960-as években viszont már mindenütt a termelőszövetkezetek határozták meg a tanácsi szektor teljesítményét. A sörárpa hozama kezdetben csökkenő volt, s 1962-re jóval 10 ezer tonna alá (9308 t) csökkent, majd 1963-ban, összefüggésben az őszi árpa vetésterületének lecsökkenésével hirtelen megugrott, s megközelítette a 22 ezer tonnát.

Mivel azonban az őszi és a tavaszi árpa együttes mennyisége 1963-ban (29 865 t) jelentősen elmaradt az 1962-es szinttől (46 395 t), visszatértek az őszi és a tavaszi árpa vetésének korábbi arányaihoz. A tavaszi árpa terméseredményei ettől kezdve jóval alacsonyabbak voltak, mint az őszi árpáé, s a learatott mennyiség 1967-re 4 ezer tonna alá csökkent. Az 1968-ban közel 6 ezer, 1969-ben, pedig 4 ezer tonnát meghaladó eredmény sokkal kevesebb volt, mint az ekkor csúcspontot döntő őszi árpáé.

47. ábra

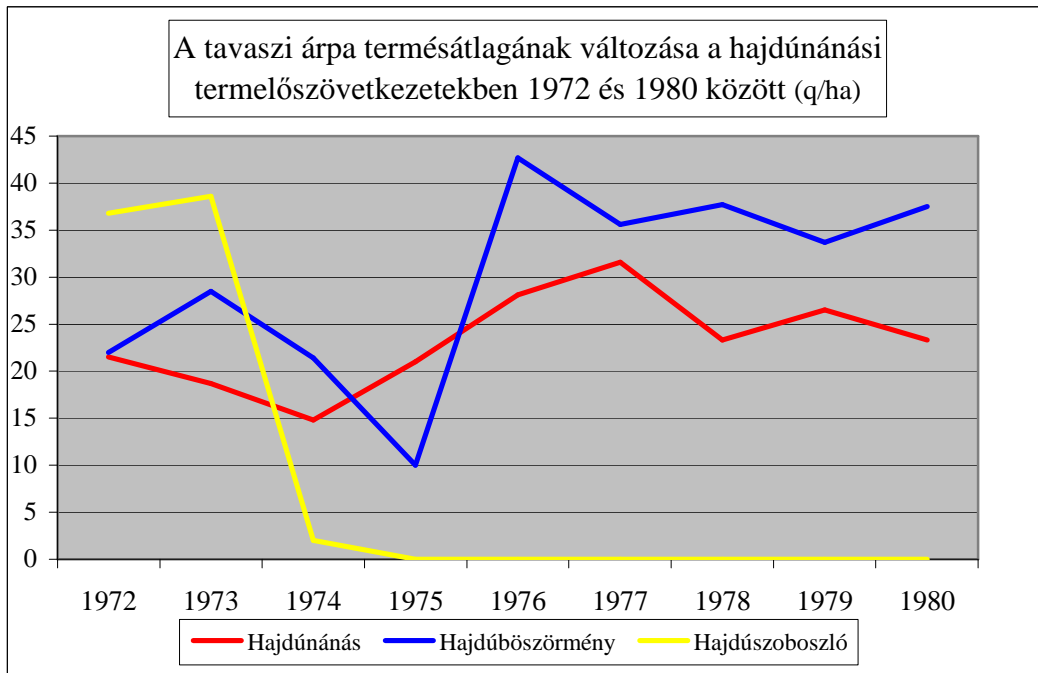

Forrás: Hajdú-Bihar Megye Fontosabb Statisztikai Adatai 1956-tól 1964-ig; Hajdú-Bihar Megye Statisztikai Évkönyve 1965-től 1971-ig. – A kötetek vonatkozó adatainak felhasználásával.

Hajdúnánáson a hozamok változása a megyei tendenciákat követte, s még az évtized végén is jóval meghaladta az itt learatott termés mennyisége a 200 tonnát, miközben a másik két vizsgált hajdúvárosban a tavaszi árpa termesztése minimálisra szűkült. Hajdúszoboszlón a terméseredmények a termésátlagokhoz hasonlóan ingadoztak, míg Hajdúböszörményben a termésmennyiség egyenletes csökkenése mellett a termésátlagok jobban igazodtak a megyei átlaghoz. 1963-at követően Hajdúnánáson egyszer, 1967-ben érte el a termésátlag a 10 q/kat. holdat, míg megyei szinten az 1968-ban holdanként learatott 11,6 mázsa tavaszi árpa számított a legjobb eredménynek.

Az 1970-es évek, mint már említettük az őszi és a tavaszi árpa közötti kiegyenlítő időszakát jelentették, s a tavaszi árpa termesztésének újraindulását követően, 1973-ban a megyében learatott mennyiség átlépte a 10 ezer tonnás határt. 1976-tól a terméseredmények az őszi árpa felfutásával egyidejűleg csökkentek, ám 1979-ben, az őszi árpa csökkenésével ismét 14 ezer tonna fölé emelkedtek. Hajdúnánáson és Hajdúböszörményben a learatott mennyiség az egész évtized folyamán ingadozó volt, előbbi esetében az 1979-ben betakarított 864 tonna, míg utóbbi esetében az 1980-ban elért 1181 tonna jelentette a tetőpontot. Hajdúszoboszlón a tavaszi árpa termesztése nem tudott meghonosodni, s az elhaló próbálkozások után 1975-től felhagytak a vetésével, így ebben a városban 1977-től semmilyen árpatermesztés nem létezett.

48. ábra

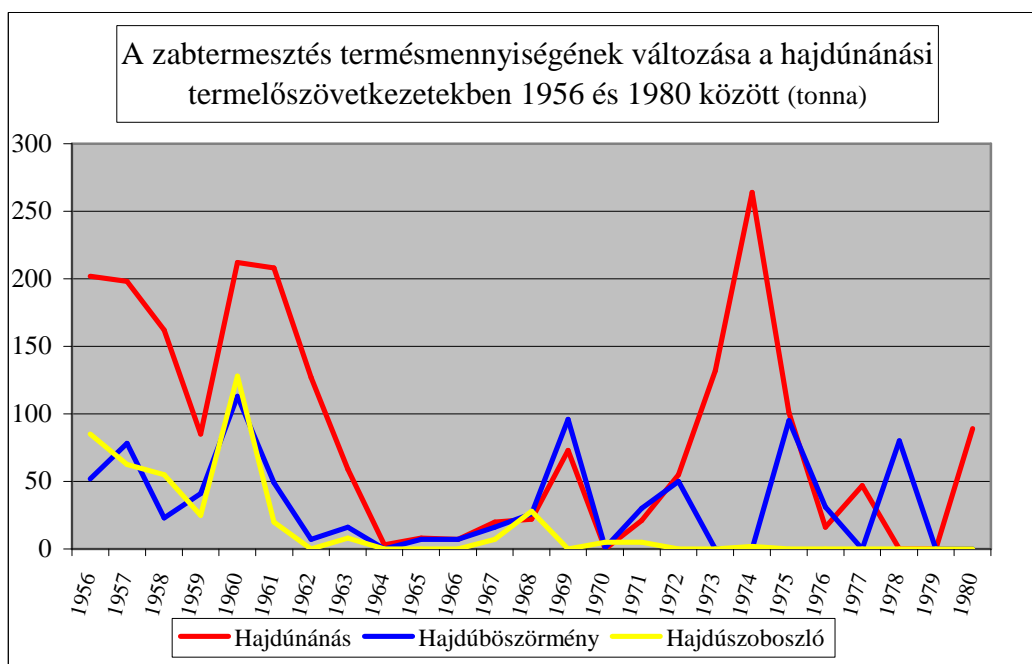

Forrás: Hajdú-Bihar Megye Statisztikai Évkönyve 1972-től 1980-ig. – A kötetek vonatkozó adatainak felhasználásával.

A termésátlagok tekintetében megyei szinten az 1973-ban elért 28,1 q/ha, Hajdúnánáson az 1977-ben elért 31,6 q/ha, míg Hajdúböszörményben az 1976-ban elért 42,7 q/ha jelentette a legjobb teljesítményt. Ezek után térjünk rá a főként a lótarás szempontjából fontos zabtermesztés megyei alakulására.

5. Zabtermesztés (Lásd a Melléklet 10. és 11. tábláját)⁵⁶⁹

49. ábra

Forrás: Hajdú-Bihar Megye Fontosabb Statisztikai Adatai 1956-től 1964-ig; Hajdú-Bihar Megye Statisztikai Évkönyve 1965-től 1980-ig. – A kötetek vonatkozó adatainak felhasználásával.

A zab értékes abraktakarmány, különlegessége, hogy keveréktakarmányként is jól hasznosítható. A szélsőségesebb talajok kivételével hazánk összes talaján megterem, viszont éghajlati igénye a többi kalászosénál alacsonyabb, a hűvösebb klímát szereti, így az itteni körülmények nem éppen optimálisak a számára. Emberi fogyasztásra is alkalmas, E-vitaminban bővelkedik, kellemes íze van, rostokban gazdag felépítése miatt egészséges, segíti az anyagcserét, és széles körben népszerű gabonának számít. Elsősorban mégis a takarmánynövények sorába tartozik, s mint a lovak elsőszerű eledele vált ismeretessé. Ebből következően a zabtermesztés mindig összefüggésben állt a lótarással, s amikor a lovakat, mint ígás állatokat egyre inkább felváltották a mezőgazdasági gépek, értelemszerűen a zabtermesztés volumene is lecsökkent.⁵⁷⁰

Az 1950-es évek második felében a zabtermesztésben is jelentkeztek azok a hullámzások, amiket a korábbiakban a legtöbb termény esetében bemutattunk. A legjobb évnek ezúttal is 1957 számított a több mint 9 ezer tonnás (9325,9 t) termésérével. A

⁵⁶⁹ Hajdú-Bihar Megye Fontosabb Statisztikai Adatai 1956-től 1961-ig. – A vonatkozó adatok felhasználásával.; továbbá: Hajdú-Bihar Megye Fontosabb Statisztikai Adatai 1962-től 1964-ig., valamint: Hajdú-Bihar Megye Statisztikai Évkönyve 1965-től 1980-ig. – A vonatkozó adatok felhasználásával.

⁵⁷⁰ A zab tulajdonságairól, termesztési adottságairól és módjáról bővebben: Szántóföldi növénytermesztés... i. m. II. Részletes rész. Zab. 326-331.

következő esztendőben a learatott zab mennyisége majdnem harmadára csökkent, ám 1959-ben már 7100 tonna felett alakult, hogy 1960-ra ismét, ezúttal közel 2 ezer tonnával essen vissza. Ez a hullámváz tükröződik vissza az egyes hajdúvárosok tanácsai szektorainak adataiból is. Az 1956-ot követő fél évtizedben Hajdúnánáson 1958 (644 t), Hajdúböszörményben 1957 (291,8 t), míg Hajdúszoboszlón 1960 (157 t) számított a legsikeresebb évnél. A termésátlagok tekintetében megyei szinten Hajdúnánás, valamint Hajdúböszörmény esetében is 1957 volt a legeredményesebb a 9 q/kat. holdat meghaladó learatott zabhozammal, míg Hajdúszoboszlón az 1960-ban holdanként learatott 8,6 mázsa volt a legmagasabb átlag.

Ha a tanácsai szektort mezőgazdasági termelőszövetkezetekre és egyéni gazdaságokra bontjuk, akkor jól látható, hogy a zab termésmennyiségét tekintve mekkora fölényben voltak az utóbbiak. 1957-ben például a fent említett siker háttérében egyértelműen az egyéni gazdaságok álltak 7756,4 tonnás megyei terméseredményükkel. A hozamok hullámvázja természetesen itt is tetten érhető, ám 1960-ig az egyéni gazdaságok hozamai a legrosszabb esetben is megközelítették a 3 ezer tonnát.

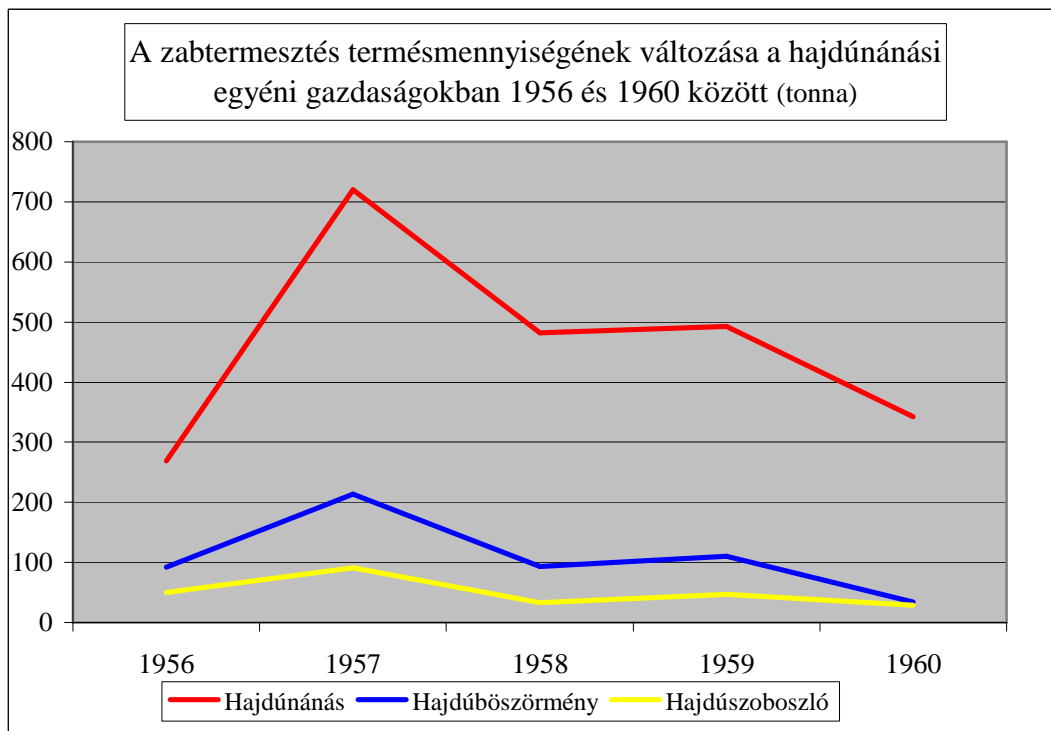
A mezőgazdasági termelőszövetkezetek zabtermesztése 1958-ig folyamatosan csökkent, (1956 és 1958 között 2076 tonnáról 760 tonnára), ám a következő két évben egyértelmű emelkedés mutatkozott a zabhozamokban. 1960-ban a szövetkezetek közel 4 ezer tonnás eredménye először szárnyalta túl a visszaszoruló egyéni gazdaságok 1544 tonnára rúgó teljesítményét.

A hajdúvárosok tekintetében látható, hogy a zabtermesztés volumene mind a szövetkezetek, mind az egyéni gazdaságok esetében kivétel nélkül minden évben a legkevésbé gépesített Hajdúnánáson volt a legmagasabb. A térszék esetében az 1960-as 212 tonnás hozam, míg az egyéni gazdaságok esetében az 1957-es 720 tonnás teljesítmény számított a legjobb eredménynek. Az is látható az adatokból azonban, hogy 1960-ban, legsikeresebb évükben sem tudták a termelőszövetkezetek túlszárnyalni a hajdúnánási egyéni gazdálkodók még ekkor is 342 tonnát kitevő termésmennyiségét.

A termésátlagok vonatkozásában az látható, hogy a nagyüzemek az 1 holdra eső átlagos termés tekintetében jobbak voltak az egyéni gazdáknál, ám a különbségek nem voltak drámaiak, sőt 1959-ben Hajdúnánáson a nagyüzemek a termésátlagok szempontjából is alulmaradtak. Ha a kiugrónak számító 1957-es évet nem számítjuk, akkor a legjobbnak tekinthető 1959-es megyei termésátlagok összevetéséből az látszik, hogy a nagyüzemek 8 mázsa és az egyéni gazdaságok 7,6 mázsa elérő holdankénti átlaga közötti különbség nem volt jelentős. Ugyanakkor azt is el kell ismerni, hogy a vizsgált években egyes településeken,

például 1958-ban Hajdúszoboszlón (6,8 és 2,9 q/kat. hold) komolynak tűnő eltérések mutatkoztak a két üzemtípus között.

50. ábra

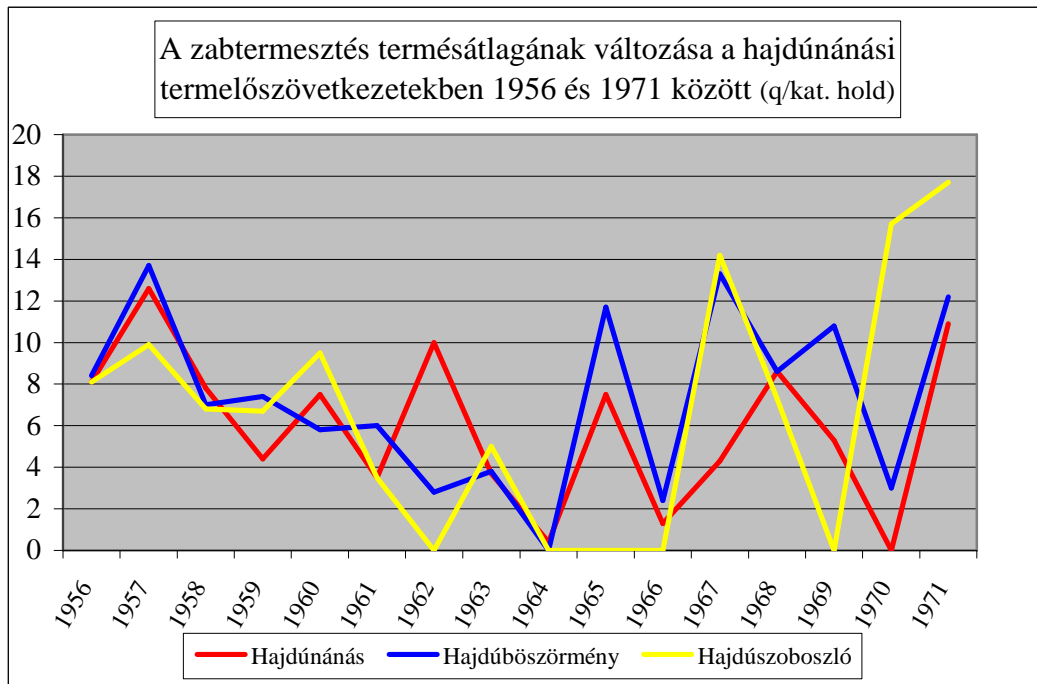
Forrás: Hajdú-Bihar Megye Fontosabb Statisztikai Adatai 1956-tól 1960-ig. – A kötetek vonatkozó adatainak felhasználásával.

Az 1960-as évek adatai (Melléklet 11. tábla) azt mutatják, hogy a megmaradt kevés kisgazdaságban, illetve a kisegítő és egyéb tanácsi gazdaságokban maradhattak lovak, mivel a zabtermesztés esetében néhány száz tonnás differencia volt a szövetkezetek és a tanácsi szektor terméseredménye között. A közös gazdaságok zabtermesztése az évtized elején a gépesítés fokozódásával csökkent, különösen az 1963 és 1964 közötti esés nevezhető drámainak (1398 tonnáról 287 tonnára). A learatott zab mennyisége néhány száz tonna maradt a megyében egészen az évtized végéig, amikor 1968-ban átlépte az 1100 tonnát, majd 1969-ben megközelítette az 1500 tonnát is.

Az évtized eleji esés jól látható a hajdúvárosok vonatkozásában is, hiszen 1964-re gyakorlatilag a mindössze 3 tonna zabot learató hajdúnánási téészek kivételével minden vizsgált városban leálltak a zab termesztésével. Az évtized második felében a learatott zab mennyisége mindenütt kis volumenű maradt, s 1969-ben a 73 tonnát elérő Hajdúnánás és a 96 tonnát elérő Hajdúböszörmény mellett Hajdúszoboszlón nem is takarítottak be zabot. A termésátlagok megyei szinten 1969-ben (7 q/kat. hold), Hajdúnánáson 1962-ben (10 q/kat.

hold), Hajdúböszörményben és Hajdúszoboszlón, pedig 1967-ben (13,3 és 14,2 q/kat. hold) voltak a legmagasabbak.

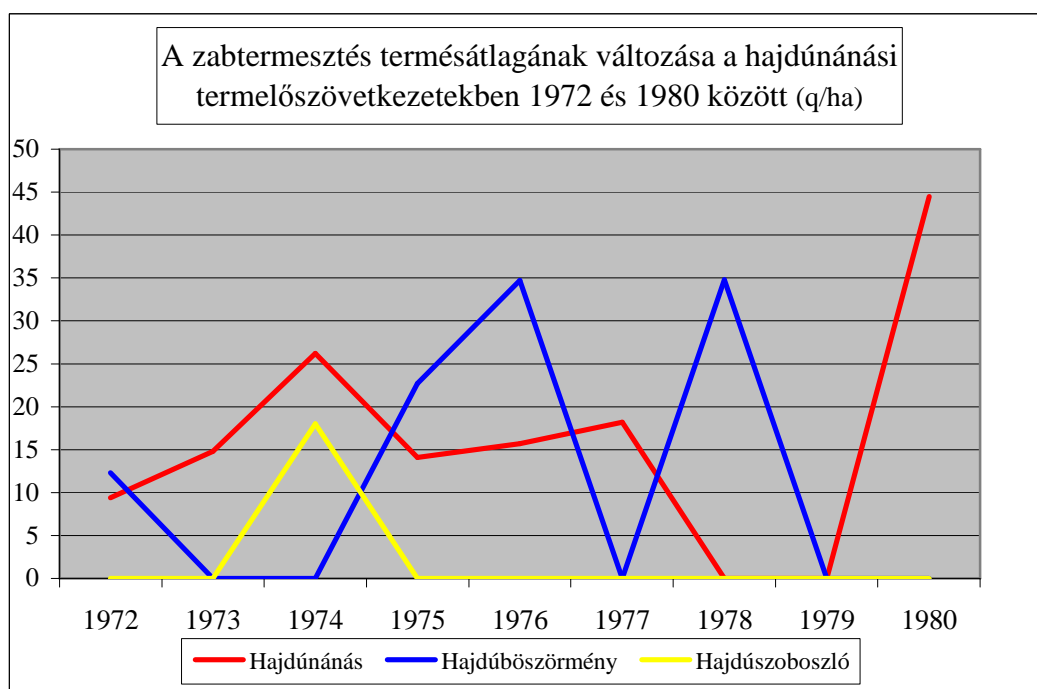
51. ábra

Forrás: Hajdú-Bihar Megye Fontosabb Statisztikai Adatai 1956-tól 1964-ig; Hajdú-Bihar Megye Statisztikai Évkönyve 1965-től 1971-ig. – A kötetek vonatkozó adatainak felhasználásával.

Az 1970-es évek elején a zab megint a növénytermesztés kedvelt terménye lett, amit a szövetkezeti állatállomány, valamint a háztáji gazdaságokban tartott állatok takarmányigényének a növekedése magyaráz. A megyei szövetkezetek zabtermesztése már 1971-ben meghaladta a 2 ezer tonnát, s az évtized folyamán kétszer, 1973-ban (2944 t) és 1979-ben (2897 t) is megközelítette a 3 ezer tonnás hozamot. Hajdúszoboszlón már 1972-ben felhagytak a zabbal, míg Hajdúböszörményben csak 1975-ben (95 t) és 1978-ban (80 t) sikerült érdemleges terméseredményt felmutatni. Hajdúnánáson ellenben 1973-ban 132 tonnát, míg 1974-ben 264 tonnát arattak le. Kétségtelen ugyan, hogy Nánás esetében is voltak gyengébb évek, de arra, hogy ne lett volna termés 1970 után csak kétszer, 1978-ban és 1979-ben volt példa.

52. ábra

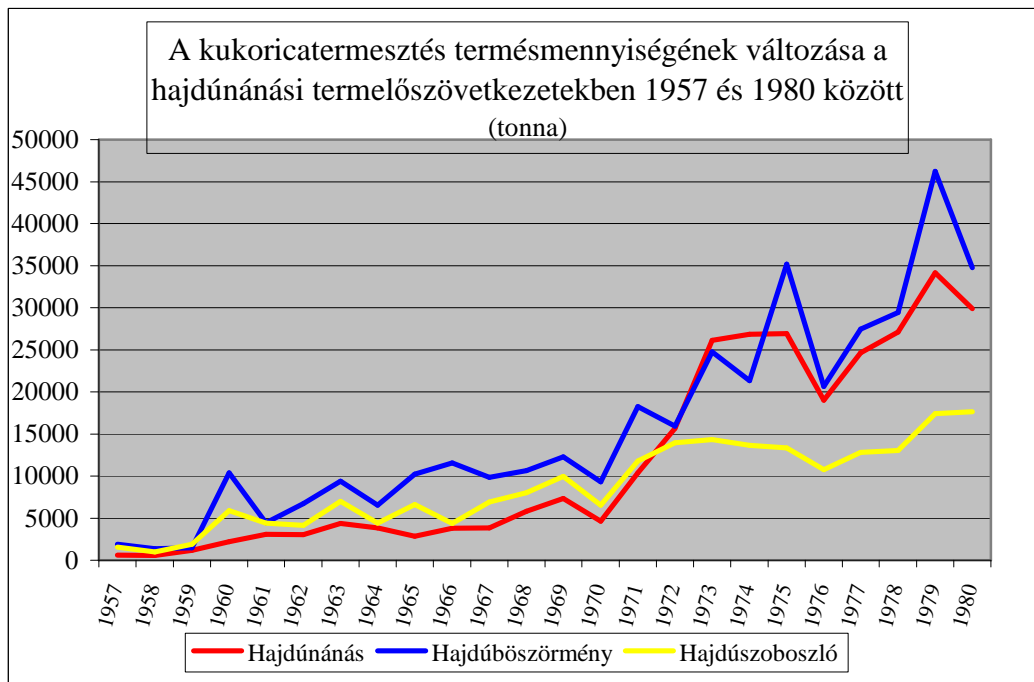

Forrás: Hajdú-Bihar Megye Statisztikai Évkönyve 1972-től 1980-ig. – A kötetek vonatkozó adatainak felhasználásával.

A termésátlagok alakulása azt mutatja, hogy a legjobb évek a megyében 1978 (24,1 q/ha), 1980 (23,9 q/ha) és 1974 (21,1 q/ha) voltak. Hajdúböszörményben, az 1976-ban elért 34,7 mázsás és az 1978-ban elért 34,8 mázsás, míg Hajdúnánáson az 1980-ban teljesített 44,5 mázsás hektáronkénti átlagtermés volt a legkiemelkedőbb. Vizsgálódásunkat az alábbiakban a magyar mezőgazdaság egyik legjelentősebb terményével a kukoricával folytatjuk, a kukoricatermesztésre vonatkozó fontosabb adatokat a következő táblázatok mutatják.

6. Kukoricatermesztés (Lásd a Melléklet 12. és 13. tábláját)⁵⁷¹

53. ábra

Forrás: Hajdú-Bihar Megye Fontosabb Statisztikai Adatai 1956-tól 1964-ig; Hajdú-Bihar Megye Statisztikai Évkönyve 1965-től 1980-ig. – A kötetek vonatkozó adatainak felhasználásával.

A kukorica a búza mellett a legfontosabb Magyarországon termesztett szántóföldi növénynek tekinthető. Hazánkba Olaszország és Törökország közvetítésével érkezett, Erdélyben ma is törökbúzának nevezik. Az állatok takarmányozásában elsősorban energiaszolgáltató, de a termés nagyságrendje miatt fehérjetartalma is jelentősnek tekinthető. A szükséges szemesabrak mennyiség 65-70%-át, a fehérje mennyiség 40%-át a kukorica fedezi. A melegigényesebb növények közé tartozik, termesztetőségének alsó határa a nyári hónapokban nappal 19 °C, éjszaka 13 °C havi átlagban. A nagy terméspotenciál miatt vízigénye is jelentős, s így főként a mélyrétegű, humuszban gazdag, közép-kötött vályogtalajon növekedik a legjobban.⁵⁷²

Állati takarmányként való széles körű felhasználása mellett emberi fogyasztásra is kiválóan alkalmas, és nagyon közkedvelt, így nem meglepő, hogy a vizsgált időszakban is igen komoly mennyiséget termesztettek kukoricából. Az ízletes kukoricaszemek megfőzve önmagukban, vagy főtt ételek alapanyagaként, köretek részeként a paraszti táplálkozás fontos

⁵⁷¹ Hajdú-Bihar Megye Fontosabb Statisztikai Adatai 1956-tól 1961-ig. – A vonatkozó adatok felhasználásával.; továbbá: Hajdú-Bihar Megye Fontosabb Statisztikai Adatai 1962-től 1964-ig., valamint: Hajdú-Bihar Megye Statisztikai Évkönyve 1965-től 1980-ig. – A vonatkozó adatok felhasználásával.

⁵⁷² A kukorica tulajdonságairól, termesztési adottságairól és módjáról bővebben: Szántóföldi növénytermesztés... i. m. II. Részletes rész. Kukorica. 362-423.

részei voltak, s egyetlen háztartásban sem nélkülözhatték a használatát. Emellett a kukorica nélkül szinte elképzelhetetlen lett volna a vidéken már akkor is hagyományosnak számító baromfi- és sertéstartás.

A kukoricatermesztés mennyiségi mutatóinak vizsgálata során tapasztalható jelentős felfutás háttérében olyan technikai, technológiai változások álltak, mint a sűrű vetés elterjedése, amely a modern, szelektív gyomirtó szerek használatával kiegészülve szükségtelessé tette a korábban elengedhetetlen kapás művelést. De ugyanilyen jelentőséggel bírt a hibridkukorica elterjedése is, amely az amerikai példákhoz kiindulva a kukorica iparszerű termelési rendszerének a meghonosításával járt együtt. A hibridkukorica 1957-ben még csak a vetésterület 7 százalékára terjedt ki, 1960-ban azonban már a terület $\frac{3}{4}$ részén ilyen vetőmagvakat használtak.⁵⁷³

Az 1950-es évek második felének megyei kukoricatermesztését vizsgálva megállapítható, hogy az általában jó évnek számító 1957-es esztendőben a tanácsi szektorban több mint 260 ezer tonna kukoricát takarítottak be, s a termés 1958-ban is 200 ezer tonna felett maradt. 1959-ben több mint 306 ezer tonnát, míg 1960-ban valamivel több mint 251 ezer tonnát tett ki a termésmennyiség, ami jelzi, hogy a kukorica sokrétű felhasználása miatt milyen óriási hozamokra volt szükség.

A hajdúvárosok tanácsi szektorát tekintve látható, hogy a kukoricatermesztés tekintetében is Hajdúböszörmény járt az élen, hiszen minden évben 20 ezer tonna feletti hozamokat produkált, s ezek 1957-ben és 1959-ben a 25 ezer tonnát is megközelítették. Hajdúnánás és Hajdúszoboszló esetében látható, hogy jelentős ingadozások mutatkoztak a terméseredményekben, s míg 1957-ben és 1958-ban Szoboszlón rendre magasabb hozamokat értek el, mint Nánáson, 1959-ben és 1960-ban a 14 és 11 ezer feletti hozamok a két város közötti kiegyenlítődést jelzik. A termésátlagok tekintetében 1957 mellett az 1959-es évek is ki kell emelni, hiszen a megyei szinten elért 16,5 q/kat. holdat, valamint a Hajdúnánáson és Hajdúszoboszlón teljesített 17,6 és 18,4 mázsa holdankénti hozamot elérő teljesítmény 1956 és a kollektivizálás harmadik szakaszának a lezárulása közötti időszakban a legmagasabbnak tekinthető.⁵⁷⁴

A tanácsi szektor eredményeinek összetevőit vizsgálva talán a kukorica esetében a legszembeötlőbb az egyéni gazdaságok fölénye a termelőszövetkezetekkel szemben, 1957-ben és 1958-ban például megyei szinten több mint tízszer annyi kukoricát termesztettek, mint

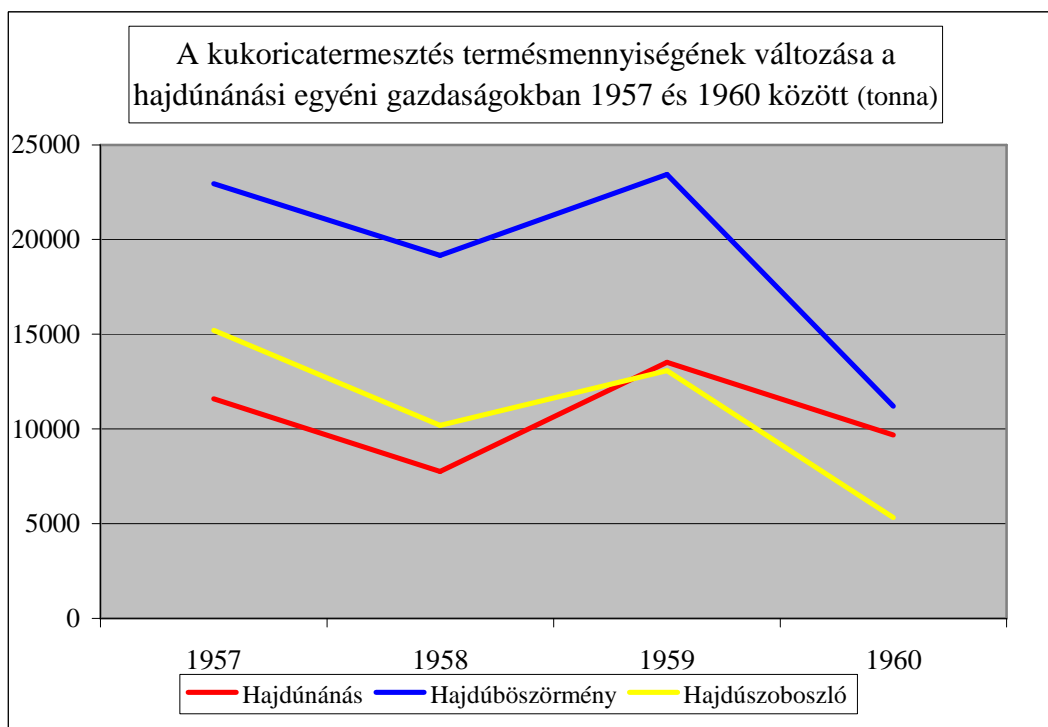
⁵⁷³ Vö: Honvári János: XX. századi magyar gazdaságtörténet. Budapest, 2006. 404.

⁵⁷⁴ Hajdúböszörményben, a szóban forgó időszakra vetítve az 1957-ben elért 17,8 mázsa holdankénti termésátlag jelentette az abszolút rekordot.

a közös gazdaságok. A hozamok hullámzása ellenére az 1957-ben elért közel 239 ezer, s az 1959-ben teljesített majdnem 267 ezer tonna termés azt mutatja, hogy a tanácsi szektor kiváló eredményei legfőképp az egyéni gazdaságoknak voltak köszönhetőek.

Hajdúböszörmény parasztgazdaságai 1959-ben (23 438 t), Hajdúszoboszlói 1957-ben (15 208 t), míg Hajdúnánási ugyancsak 1959-ben (13 514 t) érték el a legmagasabb terméseredményt. A szövetkezetek kukoricatermesztésének felélénkülése 1959-re és 1960-ra tehető a megyében, ám az 1960-ban learatott közel 98 ezer tonnás hozam is jelentősen elmaradt az akkor már végnapjaikat élő egyéni kisgazdaságok 153 ezer tonnát is meghaladó kukoricaterméséhez képest. Hajdúnánáson különösen lassú volt a szövetkezetek kukoricatermesztésének a kibontakozása, hiszen 1960-ban, amikor Hajdúszoboszlón közel 6 ezer, Hajdúböszörményben, pedig több mint 10 ezer tonna kukoricát takarítottak be, s ezzel felvették a versenyt a helyi kisgazdaságokkal, itt a nánási szövetkezetekben learatott alig 2200 tonna kukorica messze elmaradt az egyéni gazdálkodók 9674 tonnás eredményétől, s általában a hajdúvárosok szövetkezeti hozamaitól is.

54. ábra

Forrás: Hajdú-Bihar Megye Fontosabb Statisztikai Adatai 1956-tól 1960-ig. – A kötetek vonatkozó adatainak felhasználásával.

A termésátlagok alakulása azt jelzi, hogy az egyéni gazdaságok nemcsak a learatott kukorica mennyiségét illetően, az abszolút számokban álltak magasan a kollektivizált nagyüzemek felett, de a kukorica esetében a hatékonysági mutatók tekintetében is

versenyképesek voltak. A termésátlagok megyei tekintetben szinte teljesen megegyeztek a két üzemi forma között, ám a hajdúvárosokat figyelve látható, hogy 1957-ben és 1958-ban kivétel nélkül minden városban az egyéni gazdaságok jobb termésátlagokat értek el, mint a közös gazdaságok, s 1959-ben is csak Hajdúszoboszlón tudták a szövetkezetek megelőzni a magángazdaságokat, (19,8, illetve 18,2 q/kat. hold). 1960-ban Hajdúnánás (15,1 és 14,5 q/kat. hold) és Hajdúszoboszló (16,4 és 14,9 q/kat. hold) esetében még mindig az egyéni gazdaságok rendelkeztek jobb termésátlagokkal.

A Melléklet 13. táblájában olvasható, az 1960-as évekre vonatkozó adatokból jól visszatükröződik, hogy az egyéni gazdaságok háttérbe szorítása után sem a szövetkezetek adták a tanácsi szektor kukoricatermesztésének a többségét, a megmaradó magángazdaságok mellett tehát a kisegítő és egyéb tanácsi gazdaságoknak is felértékelődött a szerepe az évtized során. A hozamváltozások tendenciái azonban azonosak voltak, hiszen 1961 és 1963 között a tanácsi szektorban közel 195 ezerről több mint 285 ezer tonnára, míg a megyei szövetkezetek esetében több mint 77 ezerről közel 132 ezerre nőtt a learatott kukorica mennyisége. Ezt követően 1964-ben és 1967-ben kisebb megtorpanás következett, de az évtized végére, 1969-re a kukorica hozama a tanácsi szektorban meghaladta a 340, míg a szövetkezetek tekintetében a 161 ezer tonnát.

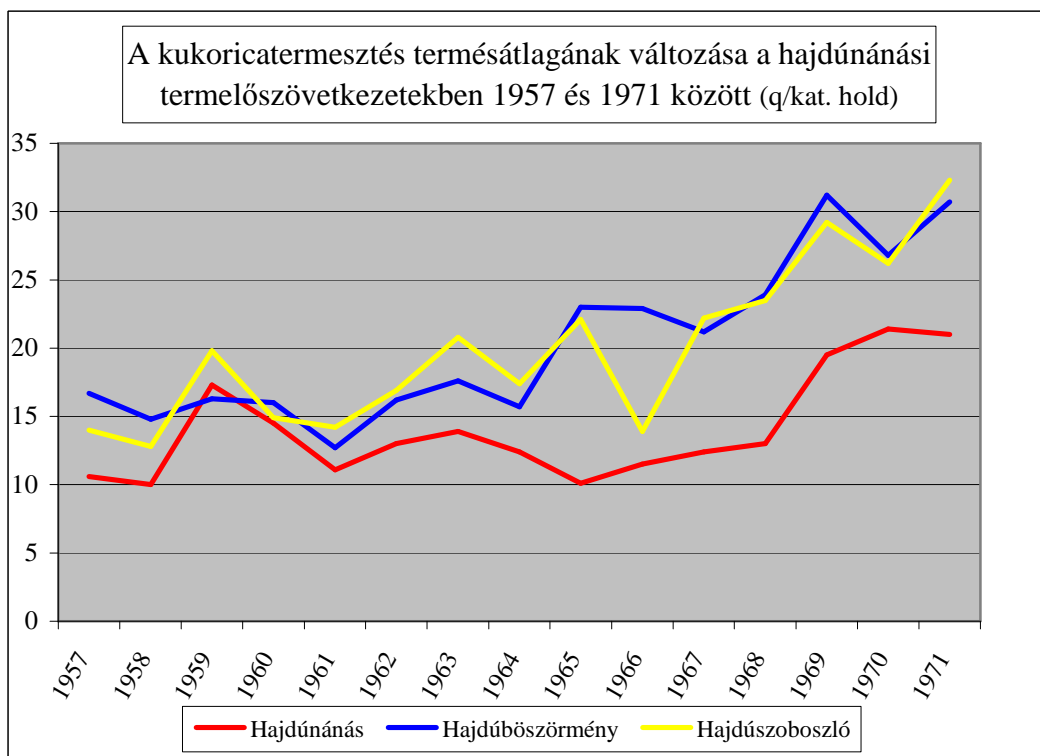
14. kép

Kukoricahántás Hajdúnánáson az 1950-es években (saját gyűjtés)

A termésátlagok vonatkozásában megállapítható, hogy a 20 q/kat. hold feletti eredmények már jónak számítottak, ám 1969-ben, a tanácsi szektorban a holdankénti learatott kukorica mennyisége Hajdúböszörmény és Hajdúszoboszló esetében meghaladta a 29 mázsát, míg a hajdúböszörményi termelőszövetkezetek elérték a 31,2 mázsás teljesítményt is. Hajdúnánáson a legjobb év ugyancsak 1969 volt, ám a termelőszövetkezetek és a tanácsi szektor által felmutatott 19,5 és 20,7 q/kat. holdas termésátlag jelentősen elmaradt a többi hajdúvárosétól és a megyei átlagtól is.

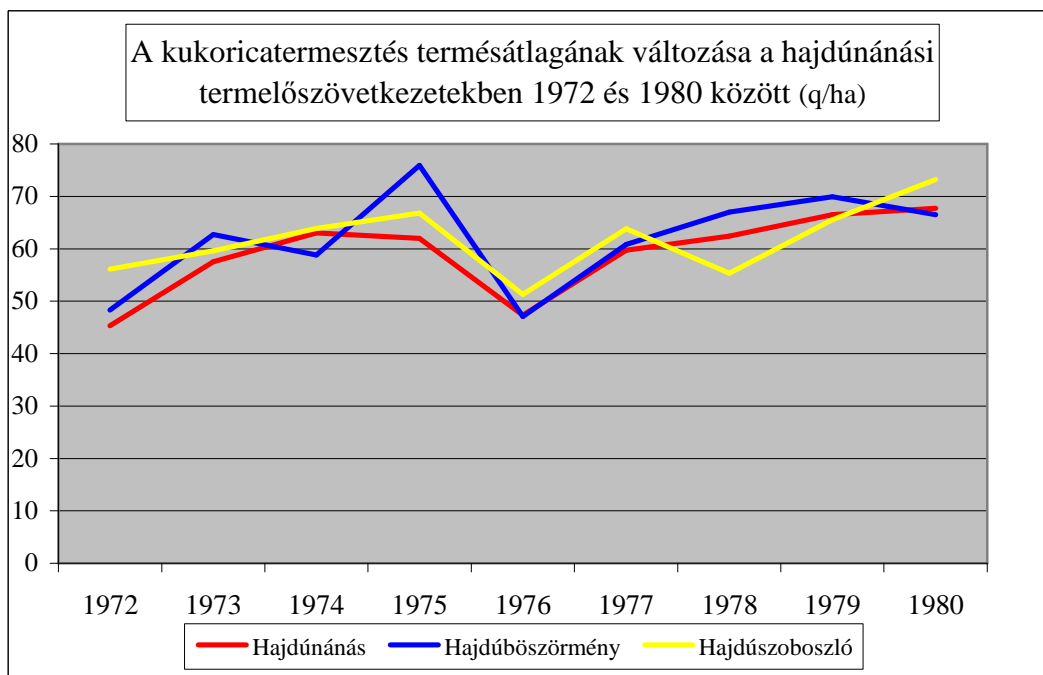
55. ábra

Forrás: Hajdú-Bihar Megye Fontosabb Statisztikai Adatai 1956-tól 1964-ig; Hajdú-Bihar Megye Statisztikai Évkönyve 1965-től 1971-ig. – A kötetek vonatkozó adatainak felhasználásával.

Az 1970-es évekre vonatkozó szövetkezeti adatok a kukoricatermesztés óriási mértékű felfutásáról tanúskodnak, hiszen az 1970 és 1975 közötti alig több mint 105 ezer tonnáról 384 ezer tonna fölé ugró hozamnövekedést nem is lehetne másként jellemezni. Az 1976-os megtorpanás (ekkor is közel 240 ezer tonnás megyei termés volt!) után a kukorica termésmennyisége tovább növekedett, s 1979-re a termelőszövetkezetek betakarítása átlépte a 430 ezer tonnás határt. A hajdúvárosok hozamnövekedése talán Hajdúszoboszló kivételével (itt az 1979-es és 1980-as évben is 18 ezer tonna alatt maradt a termés) mindenütt ugrásszerű volt. 1979-ben Hajdúnánáson 34 ezer, Hajdúböszörményben, pedig 46 ezer tonna felett volt a termelőszövetkezetekben betakarított kukorica mennyisége.

56. ábra

Forrás: Hajdú-Bihar Megye Statisztikai Évkönyve 1972-től 1980-ig. – A kötetek vonatkozó adatainak felhasználásával.

A termésátlagok változása szintén hatalmas fejlődésről tanúskodott. A legjobb hektáronkénti eredmény megyei szinten 1975-ben (63,1 q), Hajdúnánáson 1980-ban (67,7 q), Hajdúszoboszlón szintén 1980-ban (73,2 q), míg Hajdúböszörményben, 1975-ben (75,9 q) született. Az alábbi kimutatásban a burgonyatermesztésre vonatkozó adatokat közöljük.

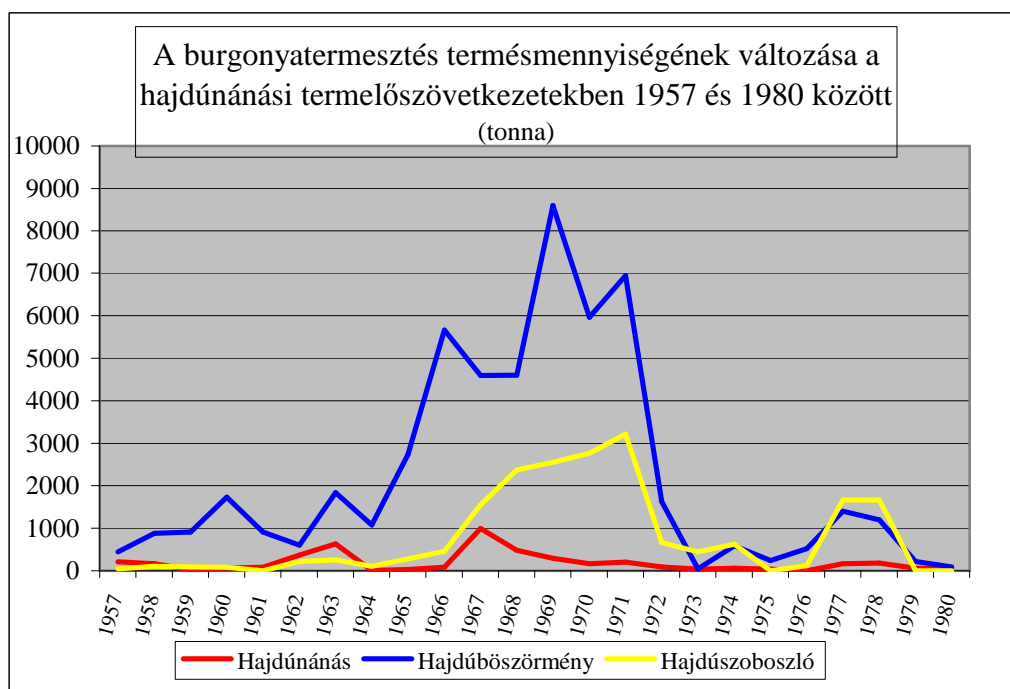
15. kép

A kukorica betakarítása 1977-ben (saját gyűjtés)

7. Burgonyatermesztés (Lásd a Melléklet 14. és 15. tábláját)⁵⁷⁵

57. ábra

Forrás: Hajdú-Bihar Megye Fontosabb Statisztikai Adatai 1956-tól 1964-ig; Hajdú-Bihar Megye Statisztikai Évkönyve 1965-től 1980-ig. – A kötetek vonatkozó adatainak felhasználásával.

A burgonyával, ezzel a szántóföldi növénytermesztésben viszonylag kis területen termesztett növényfajtaival azért érdemes külön foglalkozni, mivel ízletessége és magas kalóriaértéke a paraszti háztartások, s egyáltalán a köznapi emberek egyik legfontosabb táplálékának számít még ma is. Felhasználása, elkészítésének módjai igen változatosak, s a burgonya, de még a levágott burgonyahéj is a sertések fontos kiegészítő tápanyagforrása.

A kenyérgabonákat követően a legfontosabb népelelmezési növény, amely szénhidrátban, C-vitaminban, esszenciális aminosavakban és ásványi anyagokban gazdag tápanyagforrás. A hűvösebb időjárású, mérsékelt meleg nyarú, páradús levegőjű, csapadékosabb tájakat kedveli, s mivel Magyarországon a nyári klíma inkább meleg, szárazra hajló, a burgonya csak nagy alkalmazkodóképessége miatt termeszthető eredményesen. Hazánkban főként a homoktalajon növekedik és érik be a legjobban.⁵⁷⁶

A burgonyatermesztés hozamai 1956-ot követően az eddig bemutatott növénykultúrákhoz hasonlóan igen ingadozóak voltak. A megye tanácsi szektorában a

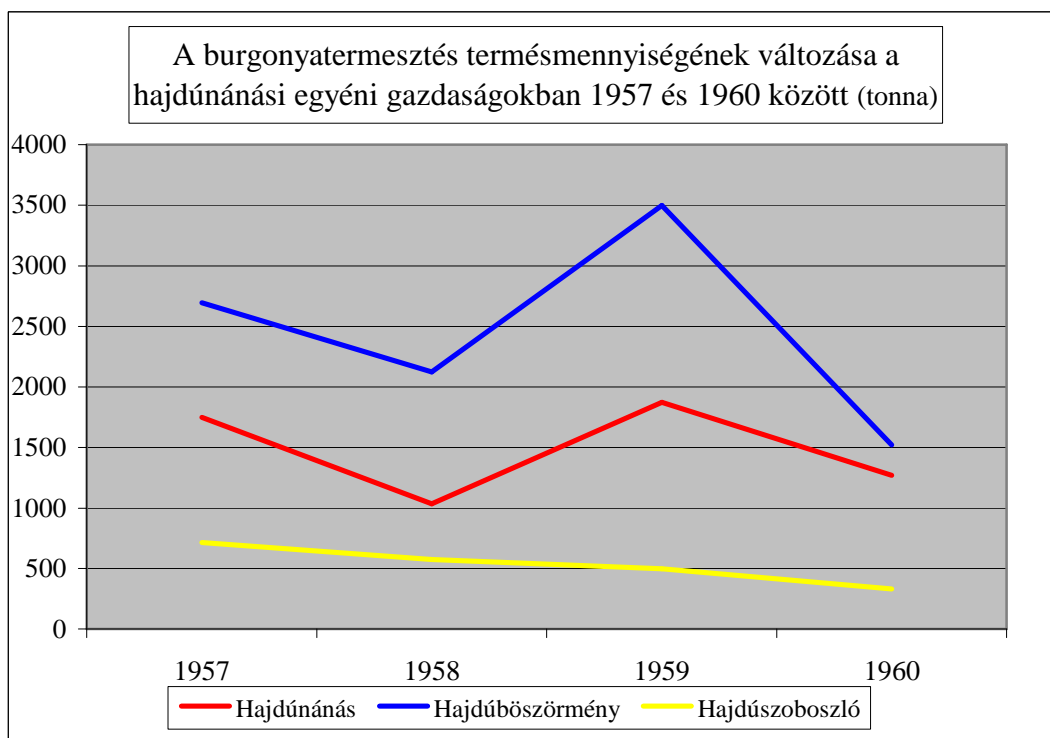
⁵⁷⁵ Hajdú-Bihar Megye Fontosabb Statisztikai Adatai 1956-tól 1961-ig. – A vonatkozó adatok felhasználásával.; továbbá: Hajdú-Bihar Megye Fontosabb Statisztikai Adatai 1962-től 1964-ig., valamint: Hajdú-Bihar Megye Statisztikai Évkönyve 1965-től 1980-ig. – A vonatkozó adatok felhasználásával.

⁵⁷⁶ A burgonya tulajdonságairól, termesztési adottságairól és módjáról bővebben: Szántóföldi növénytermesztés... i. m. II. Részletes rész. Burgonya. 574-617.

burgonyatermesztés 1959-ig 100 ezer tonna alatt maradt, ám ekkor megközelítette a 115 ezer tonnát, s a következő évben is 105 ezer tonna felett alakult. Jelentősebb hozamok Hajdúböszörményben és Hajdúnánáson voltak, hiszen 1957-ben megközelítőleg 3140 és 1960 tonna, míg 1959-ben 4410 és 1897 tonna burgonyát szedtek fel ezekben a városokban. Hajdúszoboszlón folyamatosan csökkentek az eredmények, 1957 és 1960 között 760 tonnáról 417 tonnára.

Az egyéni és közös gazdaságok vonatkozásában a burgonyatermesztés egyértelműen az előbbieket felé toldott el. Az 1957-ben elért 91 ezer tonna feletti, az 1958-as 89 ezer tonnát meghaladó, és az 1959-es 108 ezer tonnától is magasabb terméseredmény az egyéni gazdaságokban azt mutatja, hogy a tanácsi szektorban jelentkező termésmennyiség elsősorban ezeknek a kisüzemeknek volt köszönhető. Az 1959-ben Hajdúböszörményben elért 3497 tonna, és a Hajdúnánáson teljesített 1872 tonna burgonya hozam különösen jónak számított, hiszen mindeközben a böszörményi szövetkezetek 913 tonna, míg a hajdúnánásiak alig 25 tonna burgonyát tudtak betakarítani.

58. ábra

Forrás: Hajdú-Bihar Megye Fontosabb Statisztikai Adatai 1956-tól 1960-ig. – A kötetek vonatkozó adatainak felhasználásával.

A szövetkezetek esetében megyei szint folyamatos volt a növekedés, hiszen 1957 és 1960 között alig több mint 5400 tonnáról közel 24 ezer tonnára nőtt a burgonyatermés, azonban a vizsgált hajdúvárosok tekintetében csak az 1960-ban, Hajdúböszörményben elért

1734 tonnás eredmény tudta felülmúlni az egyéni gazdálkodók ekkor 1521 tonnát kitevő teljesítményét. A megyei és a hajdúböszörményi tendenciával ellenkező módon azonban Hajdúnánáson 1959-ig folyamatosan csökkent a szövetkezetek burgonyatermesztése, s 1960-ban is a 70 tonnára emelkedő hozam még a rendkívül alacsony hozamokat produkáló hajdúszoboszlói termelőszövetkezetek eredményétől (86 t) is elmaradt.

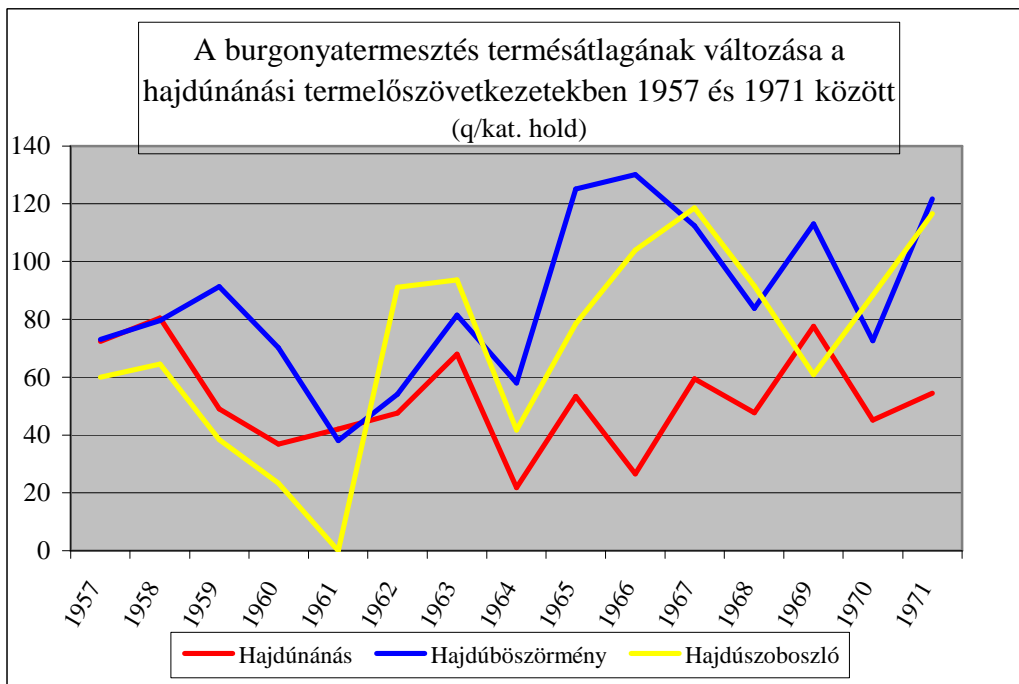
A termésátlagokból leszűrhető, hogy a legjobb holdankénti terméseredmény megyeszerte 1959-ben született, az egyetlen kivételt Hajdúszoboszló jelentette, ahol 1957-ben 73,1 q/kat. holdas termésátlagot sikerült elérni a tanácsi szektorban. Az egyéni gazdaságok és a termelőszövetkezetek vonatkozásában 1959-ben és 1960-ban előbbiek megyei szinten és városonként is nagyobb átlagos hozamokat takarítottak be, mint a nagyüzemek, ám a hajdúböszörményi téészekben teljesített 91,3 q/kat. holdas (1959) és a 70,2 q/kat. holdas (1960) kiugró termésátlagok kivételt képeztek.

Az 1960-as évek folyamán a mellékelt adatokból (Melléklet 15. tábla) is láthatóan a burgonyatermesztés esetén sem a kollektivizált közös gazdaságok játszották a főszerepet megyei szinten, sokkal inkább a tanácsi szektorhoz tartozó egyéb gazdaságok, amit a terméseredmények között mutatkozó nagyságrendi különbség is jelez. 1961-től 1963-ig nőttek a burgonya hozamai, s a betakarított termés a tanácsi szektorban a több mint 62 ezer tonnáról 85 ezer tonnát meghaladó szintre, míg a szövetkezeteknél 24 425 tonnáról 44 038 tonnára emelkedett. 1964-ben a hozamok mindenütt visszaestek (55 087 és 26 920 tonnára), ám az ismételt növekedés hatására 1966-ra a tanácsi szektor burgonyamennyisége 128 403 tonnára, míg a termelőszövetkezeteké 70 022 ugrott.

A hajdúvárosok tekintetében jól látható, hogy különösen Hajdúnánás és Hajdúszoboszló szövetkezeteiben indult be nehézkesen a burgonyatermesztés, hiszen míg 1965-ben, Hajdúböszörményben már 2730 tonna termett, addig Szoboszlón 275 tonna, Hajdúnánáson, pedig alig 32 tonna. 1967-ben Hajdúnánás 992 tonnás, Hajdúszoboszló 1553 tonnás betakarításával felzárkózni látszott Böszörmény (4593 t) mögé, ám ezután Szoboszlón nőni, míg Nánáson zuhanni kezdtek a hozamok.

A termésátlagok a megyében tanácsi és szövetkezeti szinten is 1966-ban alakultak a legmagasabban (80,1, illetve 89,1 q/kat. hold), ám városonként tekintve több kiugró eredmény is született. Hajdúnánáson a termelőszövetkezetek 1969-ben (77,6 q/kat. hold), a tanácsi szektor 1966-ban (58,1 q/kat. hold); Hajdúböszörményben a téészek és a tanácsi szektor is 1966-ban (130,1, illetve 113,7 q/kat. hold). míg Hajdúszoboszlón mindkét szint 1967-ben (118,5 és 100,6 q/kat. hold) érte el a legjobb átlagos termést.

59. ábra

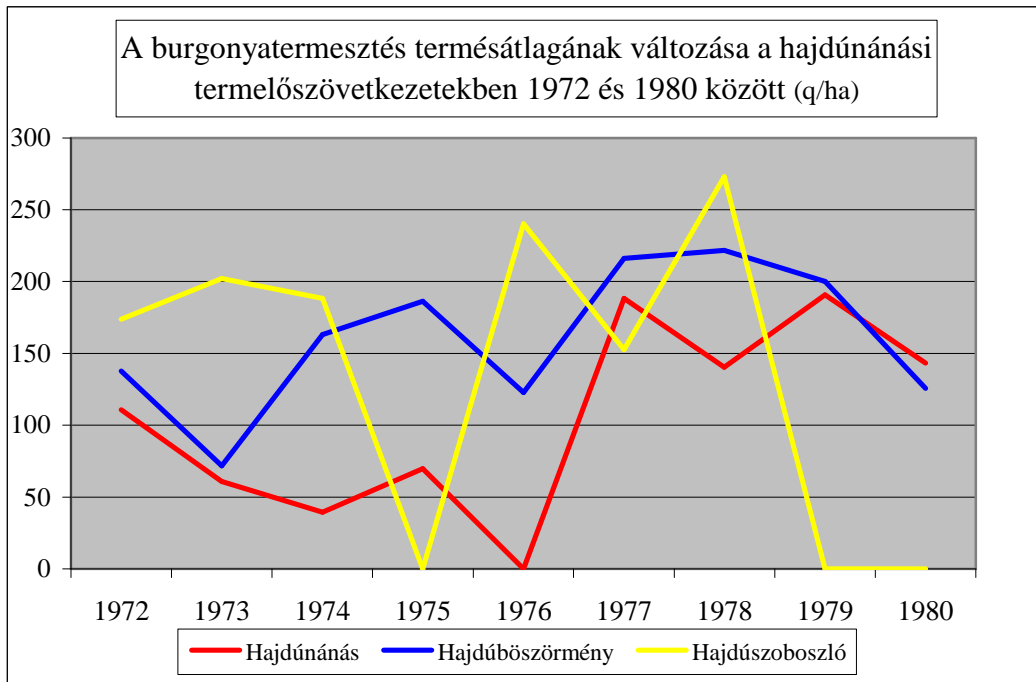

Forrás: Hajdú-Bihar Megye Fontosabb Statisztikai Adatai 1956-tól 1964-ig; Hajdú-Bihar Megye Statisztikai Évkönyve 1965-től 1971-ig. – A kötetek vonatkozó adatainak felhasználásával.

Az 1970-es években az elterjedő intenzív művelésnek köszönhetően jelentős javulás mutatkozott a terméseredményekben. A termesztés egész folyamatát gépesítették, vetőgépek, ápoló gépek, betakarító gépek, tárházi manipuláló gépek, speciális burgonyatárolók tették hatékonyabbá a munkát, bár az igaz, hogy ezek az egyedi géptípusok jelentősen megemelték a költségráfordítás volumenét is.⁵⁷⁷ Az 1970-es évek Hajdú-Bihar Megyében is gyors felfutással kezdődtek, s a megye termelőszövetkezeteiben már 1971-ben évtizedes rekordot jelentő 66 675 tonnás betakarítás volt, ám ezt követően a burgonyatermesztés volumene 20-30 ezer tonnával alacsonyabb szinten ingadozott 1980-ig. Hajdúböszörményben az 1970-es évek elején a burgonya hozama csökkenni kezdett, s 1973-ban mindössze 43 tonnát gyűjtöttek be a szövetkezetek földjeiről. Ez a szint később emelkedett ugyan, de a legmagasabb hozam ezután csak az 1978-ban elért közel 1200 tonna volt. Hajdúnánáson a termelőszövetkezetek az egész évtized folyamán nagyon alacsony (200 tonna alatti) betakarítási szintet értek el, s 1976-ban nem is szedtek fel burgonyát. Hajdúszoboszlón a szintén rendkívül alacsony burgonya hozamok az évtized második felében még felfutottak (1977-ben és 1978-ban 1600 tonnát meghaladó betakarítás volt), ám 1975 után, 1979-ben és 1980-ban a szövetkezetek nem is termesztettek burgonyát.

⁵⁷⁷ Vö: Szántóföldi növénytermesztés... i. m. II. Részletes rész. Burgonya., 576.

60. ábra

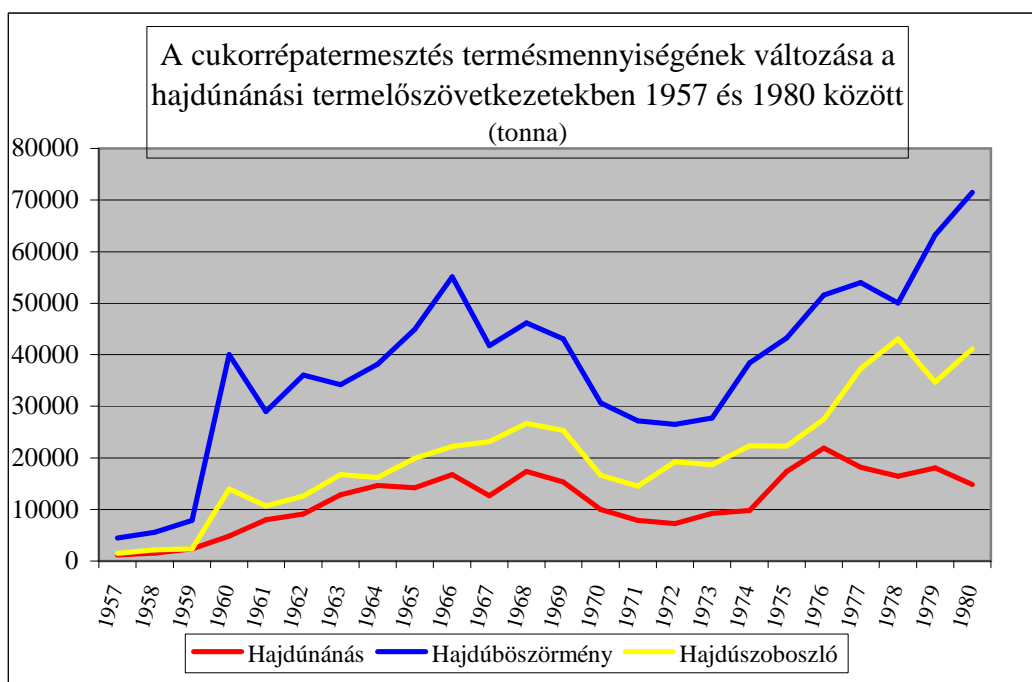

Forrás: Hajdú-Bihar Megye Statisztikai Évkönyve 1972-től 1980-ig. – A kötetek vonatkozó adatainak felhasználásával.

A termésátlagok változása viszont egyértelműen a hatékonyabb művelésre engednek következtetni, mivel megyei szinten a hektáronkénti átlagos termés már 1974-ben átlépte a 200 mázsás határt (209 q/ha hold), s 1978-ban a 306 mázsát is elérte. Hajdúböszörményben és Hajdúszoboszlón a legjobb átlagok 1978-ban (221,7 és 273 q/ha) születtek, míg a hajdúnánási termelősövetkezetek 1979-ben (190,7 q/ha) teljesítették a legmagasabb hektáronkénti terméseredményt. A következő növényfajta, amit megvizsgálunk a cukorrépa lesz, a termesztési adatok az alábbi táblázat alapján követhetők.

8. Cukorrépa termesztés (Lásd a Melléklet 16. és 17. tábláját)⁵⁷⁸

61. ábra

Forrás: Hajdú-Bihar Megye Fontosabb Statisztikai Adatai 1956-tól 1964-ig; Hajdú-Bihar Megye Statisztikai Évkönyve 1965-től 1980-ig. – A kötetek vonatkozó adatainak felhasználásával.

A cukorrépa a magyarországi szántóföldi növénytermesztés egyik legfontosabb terménye, a hazai cukorgyártás legfőbb alapanyaga volt. Előállításában az egész vizsgált időszakban igen nagy mennyiségben folyt, hiszen a belől készülő cukrot egyetlen háztartás sem tudta nélkülözni. Tudni kell erről a növénykultúráról, hogy kétéves növény, az első évben a gyökerét, az ipari feldolgozás nyersanyagát szolgáló répatestet fejleszti ki, míg a második évben fejlődik ki a hajtásrendszere, a magbokor, ami kivirágzik és biztosítja a vetőmagvakat. A cukorrépa mérsékelt égöv kifejezetten hosszúnappalós növénye, amelynek az optimális fejlődéshez naponta mintegy 15 óra napsütésre van szüksége. A talajjal szemben is a legigényesebb növények közé tartozik, hiszen csak a mély rétegű, humuszban dús, morzsalékos szerkezetű, jó víz- és tápanyag-gazdálkodású talajokon termeszthető sikeresen.⁵⁷⁹

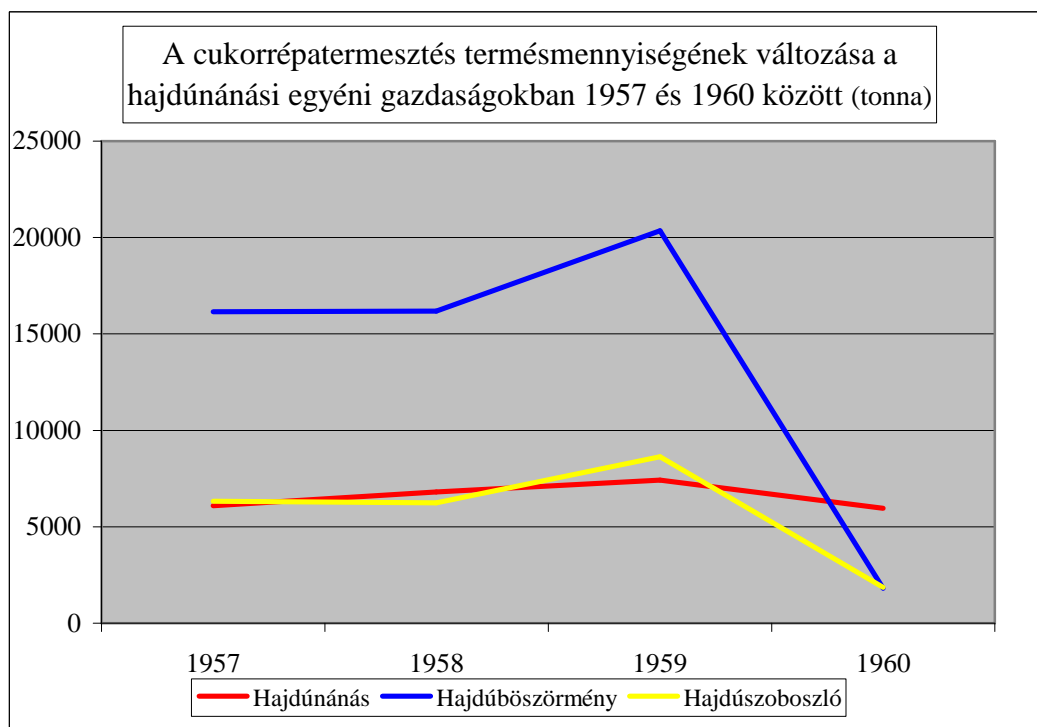
⁵⁷⁸ Hajdú-Bihar Megye Fontosabb Statisztikai Adatai 1956-tól 1961-ig. – A vonatkozó adatok felhasználásával.; továbbá: Hajdú-Bihar Megye Fontosabb Statisztikai Adatai 1962-től 1964-ig., valamint: Hajdú-Bihar Megye Statisztikai Évkönyve 1965-től 1980-ig. – A vonatkozó adatok felhasználásával.

⁵⁷⁹ A cukorrépa tulajdonságairól, termesztési adottságairól és módjáról bővebben: Szántóföldi növénytermesztés... i. m. II. Részletes rész. Cukorrépa. 527-565.

A cukorrépa termesztés megyei hozamai 1957-ben és 1958-ban még 200 ezer tonna alatt maradtak a tanácsi szektorban, ám 1959-re meghaladták a 270 ezret, 1960-ra, pedig megközelítették a 340 ezret is. A cukorrépa termesztés tekintetében Hajdúböszörmény volt a legjobban teljesítő hajdúváros, hiszen az 1957-ben még 21 ezer tonna alatti hozamok 1960-ra közel 42 ezer tonnára emelkedtek, miközben Hajdúszoboszlón és Hajdúnánáson az 1957-ben még 8 ezer tonna alatti (7780,9 és 7276,1 t) terméseredmény 1960-ra 15 812, illetve 10 818 tonnára nőtt csupán.

A tanácsi szektor eredményei a cukorrépa esetében is az egyéni gazdaságoknak voltak köszönhetőek 1960-ig. A korábbiakban már több esetben is látott hozamingadozások ellenére a magángazdaságok fölénye megkérdőjelezhetetlen volt. 1957-ben több mint 155 ezer, 1958-ban majdnem 146 ezer tonna cukorrépa termett a megye egyéni gazdaságaiban, amíg a közös gazdaságok csak nem egész 44 ezer (43 961,6 t), illetve 53 489 tonna terméseredményt tudtak csak felmutatni. Az egyéni gazdaságok legjobb éve 1959 volt, amikor teljesítményük a 173 ezer tonnát is meghaladta.

62. ábra

Forrás: Hajdú-Bihar Megye Fontosabb Statisztikai Adatai 1957-től 1960-ig. – A kötetek vonatkozó adatainak felhasználásával.

A mezőgazdasági termelőszövetkezetek hozamai kezdetben nagyon lassan, majd egyre nagyobb ütemben emelkedtek, először 1959-ben közelítették meg a 97 ezer tonnát (96 804 t),

majd 1960-ban megyei szinten több mint 293 ezer tonnát értek el, s ezzel már a rohamosan visszaszoruló egyéni gazdaságok teljesítményét (44 404 t) is magasan felülmúlták.

Az egyéni és közös gazdaságok arányát városonként vizsgálva megállapítható, hogy az előbbiek 1960-ig kivétel nélkül mindenhol túlszárnyalták a téeszeket, 1959-ben, Hajdúböszörményben például 20 344 tonnára emelkedett az egyéni gazdaságok betakarítása, míg a helyi nagyüzemek cukorrépa termesztése 7900 tonna alatt maradt. 1960-ra azonban megváltozott a világ, az egyéni gazdaságok Böszörményben már csak 1812, de Hajdúszoboszlón is csak 1866 tonna cukorrépát takarítottak be, míg a városokhoz tartozó termelészövetkezetek 39 973, illetve 13 946 tonnás eredménye a korábbiakhoz képest hatalmas növekedést jelentett. A kivétel Hajdúnánás volt, ahol az egyéni gazdaságok még 1960-ban is jobban teljesítettek, mint a közös gazdaságok, mivel 5952 tonnás eredményük meghaladta a helyi téeszek 4866 tonnás termésmennyiségét.

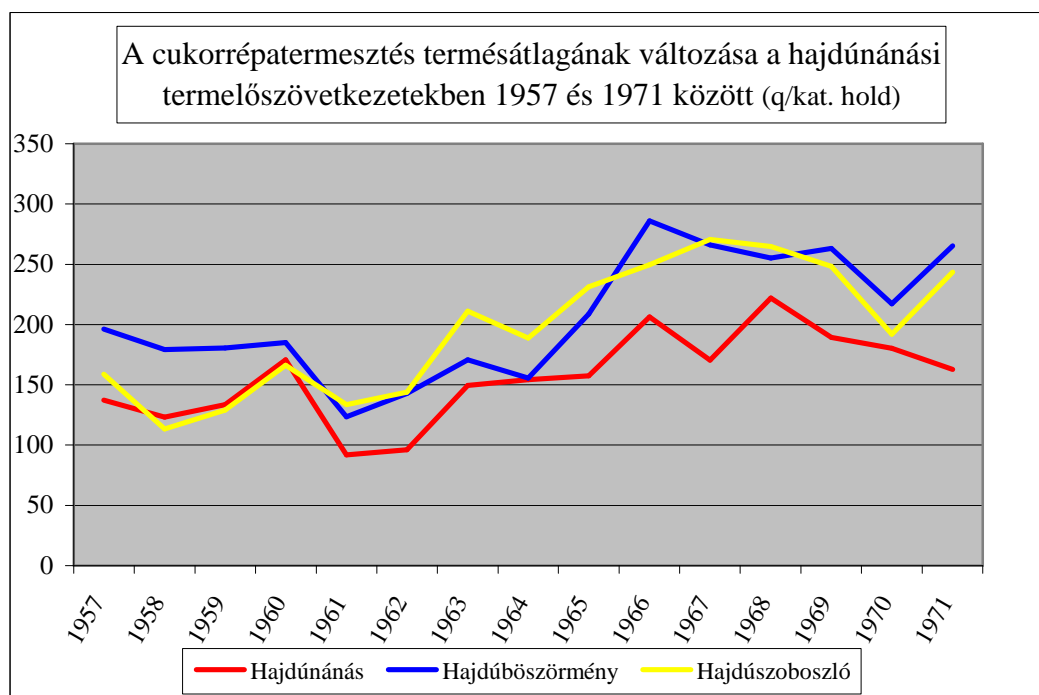
A termelés hatékonyságának növekedését a tanácsi szektorban mutatkozó 1959 és 1960 között végbement hatalmas termésátlag emelkedés is jelezte. (Megyei szinten 118,1 mázsáról 149,6 mázsára nőtt a holdanként betakarított cukorrépa mennyisége.) E mögött természetesen a jobb mutatókkal rendelkező nagyüzemek előre törése állt, bár a még működő egyéni gazdaságok termésátlagai is emelkedtek az előző évhez képest. A hajdúböszörményi termelészövetkezetekben, 1957-ben elért 196,3, illetve az 1960-ban teljesített 185,2 q/kat. hold termésátlagtól azonban jóval elmaradt az egyéni gazdaságok legjobbnak számító 1957-es évében Hajdúböszörményben és Hajdúszoboszlón holdanként betakarított 149, illetve 140,2 mázsa cukorrépa mennyisége.

Az 1960-as évekre vonatkozó adatok (Melléklet 17. tábla) alapján egyértelmű, hogy az egyéni gazdaságok kiszorítása után a tanácsi szektor teljesítményét kizárólag a kollektivizált nagyüzemek határozták meg, s az egyéb tanácsi és más kiegészítő gazdaságok szerepe a cukorrépa termesztésben marginális volt.

A terméseredmények növekedése az évtized során megállíthatatlannak bizonyult, s a megyében a szövetkezetek már 1963-ban közel 350 ezer tonna cukorrépát szedtek fel a földjeikről, s ez a mennyiség 1965-ben átlépte a 400 ezer tonnát, s az 1970-es évekig e felett is maradt. A legtöbb hozam 1968-ban volt, amikor kis híján 450 ezer tonna (egészen pontosan 449 014 t) cukorrépa került betakarításra. A legnagyobb volumenű cukorrépa termesztés Hajdúböszörményben folyt, ahol 1966-ban több mint 55 ezer tonnát tett ki a terméseredmény. Hajdúnánáson és Hajdúszoboszlón is megnövekedtek a hozamok, de itt a legjobb évben (1968) is csak 17 388, illetve 26 664 tonna cukorrépa termett.

Az 1950-es évek végéhez képest a termésmennyiség mellett a termésátlagok is nagyon jelentős emelkedést mutattak. 1966-ban már a hajdúvárosok mindegyikében, de megyei szinten is mindenütt bőven 200 mázsa felett alakult a holdankénti termés. Hajdú-Bihar Megyében a legjobb átlag 1968-ban született 237,5 q/kat. holddal és a hajdúnánási termelősövetkezetek is ebben az évben érték el a legmagasabb, 222,1 q/kat. holdas termésátlagot. A holdanként leszedett cukorrépa mázsáját illetően a legjobban sikerült esztendőnek Hajdúböszörményben 1966 (285,9 q), míg Hajdúszoboszlón 1967 (270,7 q) tekinthető.

63. ábra

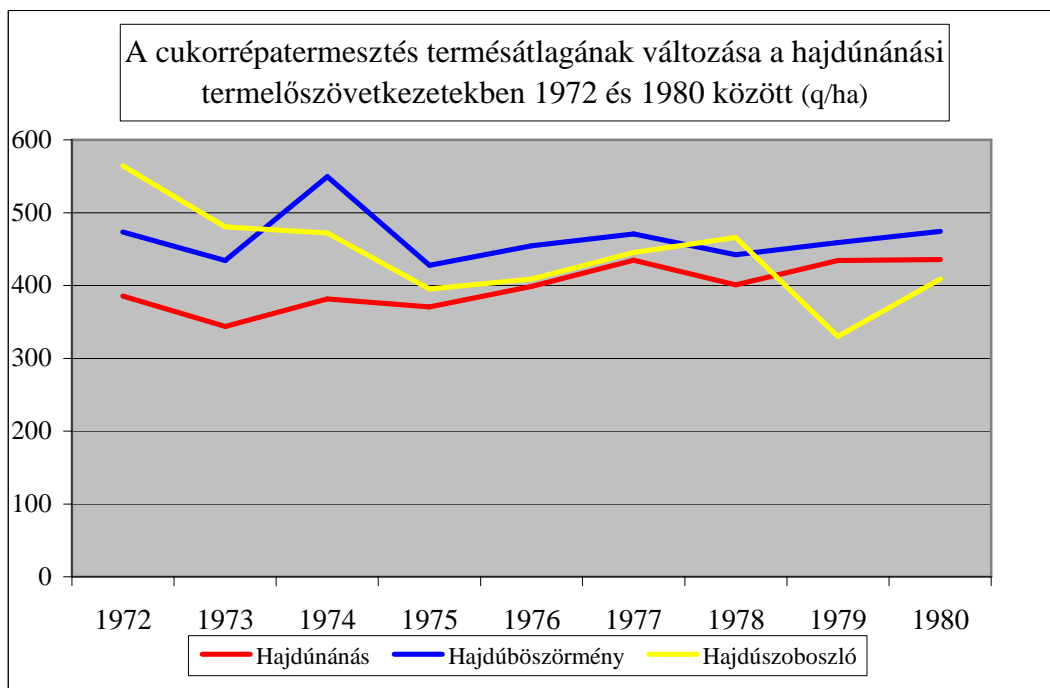
Forrás: Hajdú-Bihar Megye Fontosabb Statisztikai Adatai 1957-től 1964-ig; Hajdú-Bihar Megye Statisztikai Évkönyve 1965-től 1971-ig. – A kötetek vonatkozó adatainak felhasználásával.

Az 1970-es évek a szövetkezeti cukorrépa termesztés újabb felfutását hozták. 1970-re jelentősen, alig 270 ezer tonnára (269 917 t) esett a cukorrépa megyei hozama, ám ettől kezdve folyamatosan nőtt a termésmennyiség, és már 1974-ben ismét meghaladta a 400 ezer tonnát (408 365 t), sőt 1980-ra 546 679 tonnára ugrott.

A növekedés mértéke, – Hajdúböszörményben 1972 és 1980 között 26 500 tonnáról 71 507 tonnára, Hajdúszoboszlón 1971 és 1978 között 14 533 tonnáról 43 067 tonnára, Hajdúnánáson 1972 és 1976 között 7286 tonnáról 21 917 tonnára – azt mutatja, hogy a hajdúvárosok, ha nagyobb ingadozásokkal is, de alapvetően követték a megyei tendenciát.

A termelés hatékonysága az 1960-as évekhez képest is tovább növekedett, s a termésátlagok 1977-ban már mind a megyében, mind a hajdúvárosokban a hektáronkénti 430 mázsát is meghaladták. Hajdú-Bihar Megyében a legmagasabb termésátlagot 1974-ben (464,2 q/ha), Hajdúnánáson, pedig 1980-ban (435,8 q/ha) teljesítették. Az olyan kiugró termésátlag, mint ami 1974-ben, Hajdúböszörményben (549,4 q/ha), valamint 1972-ben Hajdúszoboszlón (564,3 q/ha) született a termelészövetkezetek cukorrépa termesztését illetően is kiugrónak számított. A cukorrépa mellett azonban érdemes vizsgálódásunkat kiterjeszteni a takarmányrépára is, a termesztésére vonatkozó fontosabb adatok a következők.

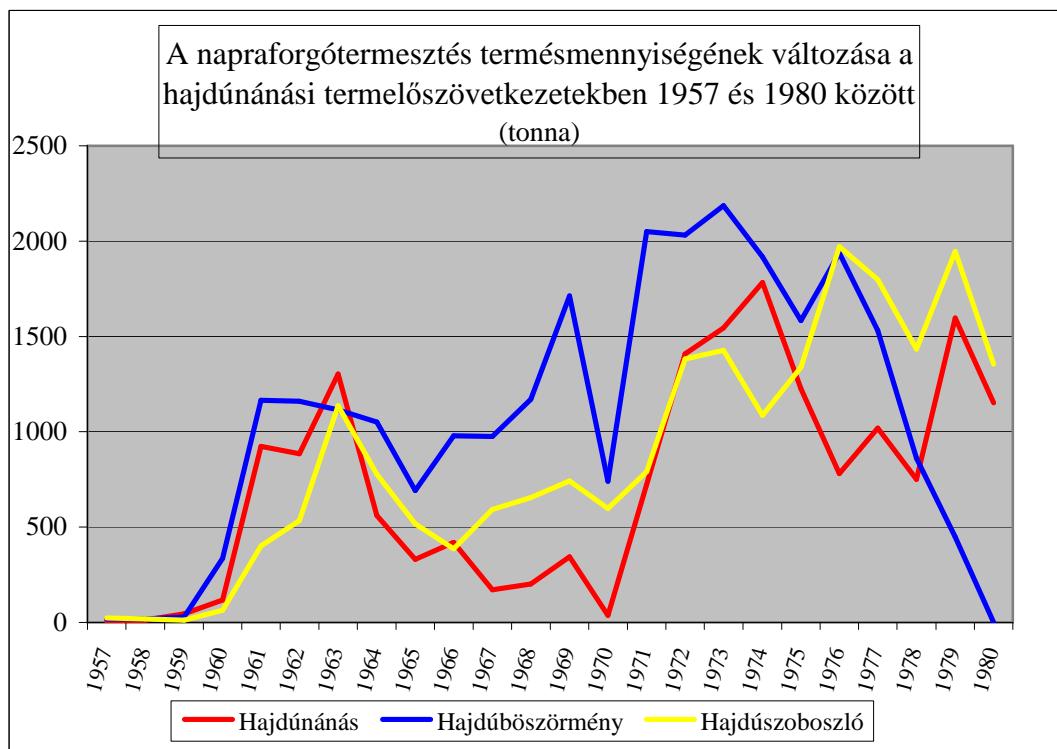
64. ábra

Forrás: Hajdú-Bihar Megye Statisztikai Évkönyve 1972-től 1980-ig. – A kötetek vonatkozó adatainak felhasználásával.

9. Napraforgó termesztés (Lásd a Melléklet 20. és 21. tábláját)⁵⁸⁰

65. ábra

Forrás: Hajdú-Bihar Megye Fontosabb Statisztikai Adatai 1957-től 1964-ig; Hajdú-Bihar Megye Statisztikai Évkönyve 1965-től 1980-ig. – A kötetek vonatkozó adatainak felhasználásával.

A napraforgó a szántóföldi növénytermesztés igen elterjedt és messziről is jól azonosítható terményének számított és számít ma is, felhasználása széles körű, a pirított napraforgó magok sokak kedvelt csemegéi. A legfontosabb szántóföldi növények egyike, olaja a mindennapi táplálkozáshoz is nélkülözhetetlen. A napraforgóolaj 85-91%-ban telítetlen zsírsavakból áll és energiatartalmának 98%-a hasznosul az emberi szervezetben. Meleg időjárást és napfényt igényel, de emellett vízigénye is jelentős. A jó vízháztartású talajokban érzi jól magát, egyéb különös talajigénye nincs, laza és homoktalajon egyaránt termesztethető. A magyarországi klímát és adottságokat kifejezetten kedveli.⁵⁸¹

A napraforgó termesztés mennyiségi mutatóit vizsgálva azt érzékelhetjük, hogy a hozamok változásai ellenére a termésmennyiség sohasem zuhant egy bizonyos szint alá, napraforgóra tehát mindig volt valós igény. Noha drámai esés nem következett be a megyében

⁵⁸⁰ Hajdú-Bihar Megye Fontosabb Statisztikai Adatai 1956-től 1961-ig. – A vonatkozó adatok felhasználásával.; továbbá: Hajdú-Bihar Megye Fontosabb Statisztikai Adatai 1962-től 1964-ig., valamint: Hajdú-Bihar Megye Statisztikai Évkönyve 1965-től 1980-ig. – A vonatkozó adatok felhasználásával.

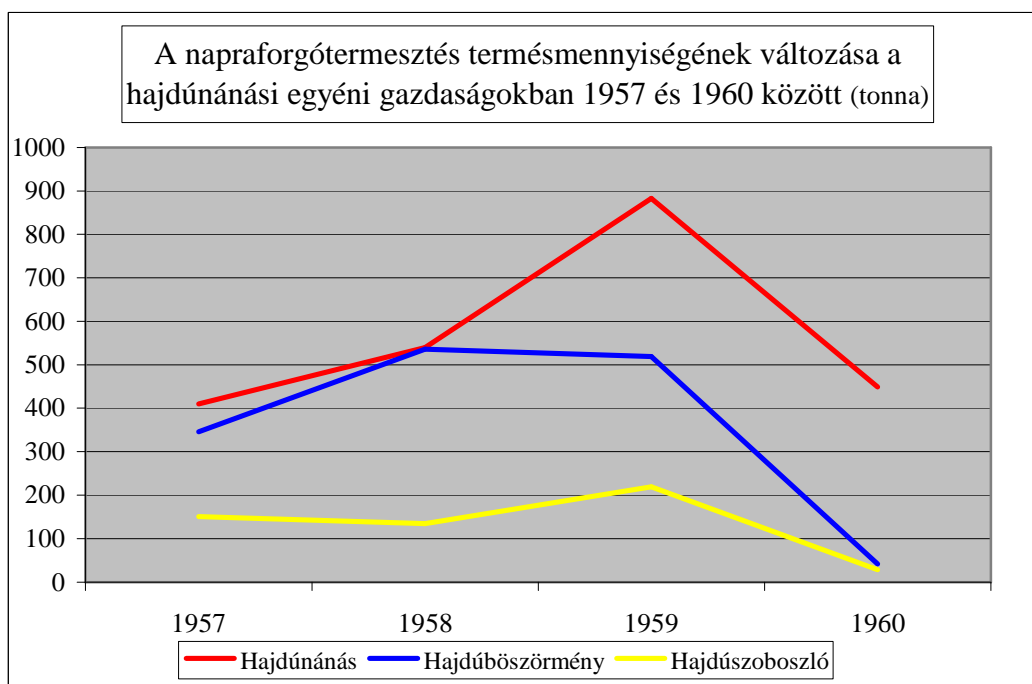
⁵⁸¹ A napraforgó tulajdonságairól, termesztési adottságairól és módjáról bővebben: Szántóföldi növénytermesztés... i. m. II. Részletes rész. Napraforgó. 623-643.

termesztett napraforgó mennyiségét illetően, ez nem jelenti azt, hogy ne érdemelne kiemelt figyelmet a hozamok mögött meghúzódó agrárpolitikai és technológiai változás.

Az 1950-es évek második felében a termésmennyiség egyértelműen emelkedően volt 1957 és 1959 között Hajdú-Bihar Megye tanácsi szektorában alig több mint 11 ezer tonnáról 17 632 tonnára emelkedett a betakarított napraforgó mennyisége, s jelentősebb csökkenés csak 1960-ban (9134 tonna) következett be. A hajdúvárosokban is 1959-ig nőttek a hozamok, ekkor a napraforgó termesztés Hajdúnánáson volt a legjelentősebb, ahol 929 tonna termett, míg Hajdúböszörményben 547, Hajdúszoboszlón viszont csak 230 tonnát takarítottak be.

A tanácsi szektor eredményeit ezúttal is az egyéni gazdaságok adták elsősorban, hiszen míg 1957-ben és 1958-ban a megyei termelészövetkezetek hozamai még a 800 tonnát sem érték el, a paraszti magángazdaságok 10 ezer, illetve 13 ezer feletti termésmennyiségeket tudtak felmutatni. Az egyénileg gazdálkodók terméseredménye 1959-ben volt a legmagasabb, meghaladta a 15 ezer tonnát, s ebből Hajdúnánásra 883, Hajdúböszörményre 519 tonna esett.

66. ábra

Forrás: Hajdú-Bihar Megye Fontosabb Statisztikai Adatai 1957-től 1960-ig. – A kötetek vonatkozó adatainak felhasználásával.

1960-ban azonban az egyéni gazdaságok jelentősen visszaszorultak, a megyei termés 4113 tonnára zuhant, s csak Hajdúnánáson volt komolyabb napraforgó betakarítás, itt a téészek szervezése során erőltetett beléptetéseknek ellenálló gazdák még ekkor is 449 tonna napraforgót állítottak elő. A közös gazdaságok a kormányzati akarat ellenére sem működtek megfelelően, amit az is jelez, hogy noha 1960-ra a megyei (5021 t) és a helyi hozamok

(Hajdúböszörményben 336 tonna, Hajdúnánáson 117 tonna) is növekedtek, a termelészövetkezetek még nem voltak képesek pótolni az egyéni gazdaságok szétverésével keletkező hiányt.

Az adatokból világosan kiderül az is, hogy az egyéni gazdaságok a napraforgó esetében nemcsak nominálisan, a mutatókat illetően múlták felül a szövetkezeteket, hanem hatékonyságban, a termésátlagok tekintetében is egyértelmű fölényben voltak. 1959-ig megyei szinten minden évben jobb mutatóik voltak, ekkor a holdankénti betakarított termésmennyiségük 8 mázsát tett ki, míg a szövetkezetek csak 6,4 mázsát tudtak elérni.

A legjobb évükben, 1959-ben a paraszti magángazdaságok Hajdúböszörményben 10 q/kat. holdas termésátlagot is teljesítettek, miközben a közös gazdaságokban 5,5 és 6,5 mázsa között mozogtak a holdankénti hozamok. A termésátlagok kiegyenlítődése, mi több a szövetkezetek javára történő elmozdulása 1960-ban következett be, ám Hajdúnánáson még ekkor is az egyéni gazdaságok termeltek hatékonyabban (6, illetve 5,7 q/kat. hold).

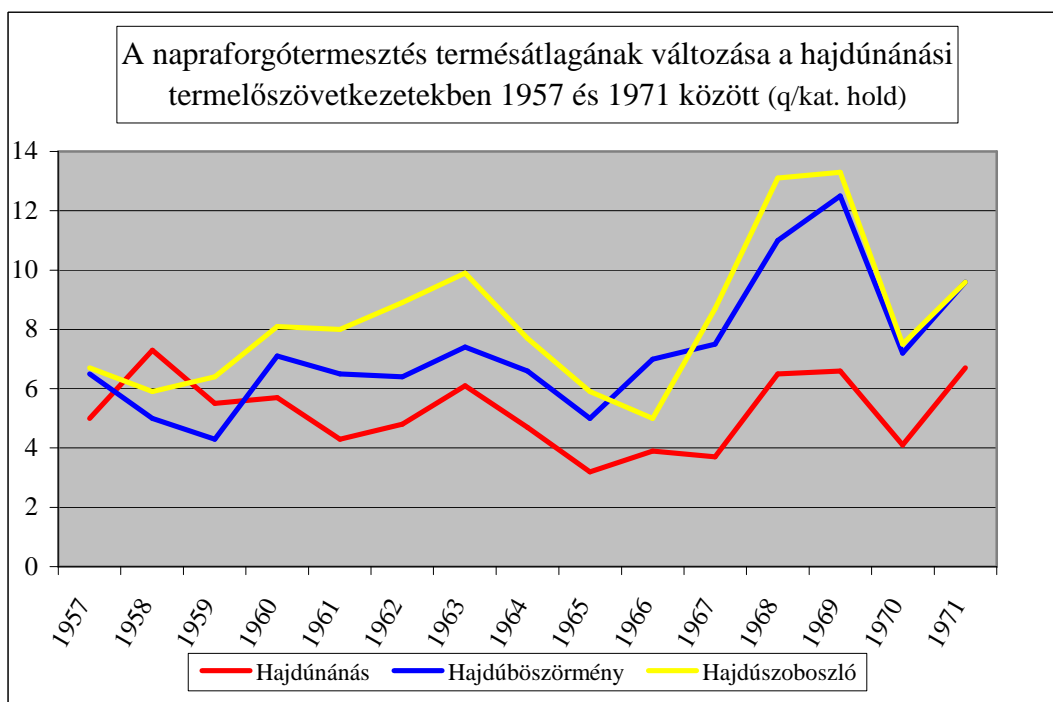
Az 1960-as években a termelészövetkezetek napraforgó termesztése hirtelen megemelkedett, s már 1961-től a közös gazdaságok adták a tanácsi szektor termelésének csaknem az egészét (Melléklet 21. tábla). A napraforgó hozamai különösen az évtized első felében voltak magasak, 1963-ban megyei szinten elérték az 15 688 tonnát, ám 1966 (10 097 t) után tartósan 10 ezer alatt maradtak.

A legjelentősebb napraforgó termesztés Hajdúböszörményben folyt, ahol 1961 és 1964 között minden évben 1000 tonna feletti terméseredmény született, ám az évtized végén a megyei tendenciánál nagyobb termésnövekedést tudtak elérni, hiszen 1969-ben több mint 1700 tonna napraforgót takarítottak be a böszörményi szövetkezetek. Hajdúnánáson 1963-ra jutott tetőpontjára a napraforgó, amikor 1303 tonnás eredmény született. Ezt követően a helyi termelészövetkezetek hozamai jelentősen csökkentek, s 1969-re is csak 345 tonnára tudták feltornáztatni azokat. Hajdúszoboszlón kezdetben kevesebb napraforgót termesztettek, mint Hajdúnánáson, ám 1965-től ez jellemzően megfordult és 1969-re a szoboszlói termelészövetkezetek teljesítménye 742 tonnára növekedett.

A termésátlagok megyei szinten 1963-ig (6,8 q/kat. hold) emelkedtek, majd egy jelentősebb és több éven át tartó visszaesést követően 1968-ban és 1969-ben elért holdankénti 7,9, illetve 8,3 mázsás terméseredménnyel az 1963-as szintet is meghaladták. A hajdúvárosok tekintetében a legmagasabb termésátlagok Hajdúszoboszlón születtek, ahol 1969-ben már 13,3 mázsát tett ki a holdankénti eredmény. Hajdúböszörmény mutatói nem sokkal maradtak el ettől, az említett 1969-es évben például a 12,5 q/kat. holdat kitevő termésátlag ugyancsak

jónak tekinthető, ám Hajdúnánáson az átlagos termés az évtized során egyszer sem érte el a holdankénti 7 mázsát.

67. ábra

Forrás: Hajdú-Bihar Megye Fontosabb Statisztikai Adatai 1957-től 1964-ig; Hajdú-Bihar Megye Statisztikai Évkönyve 1965-től 1971-ig. – A kötetek vonatkozó adatainak felhasználásával.

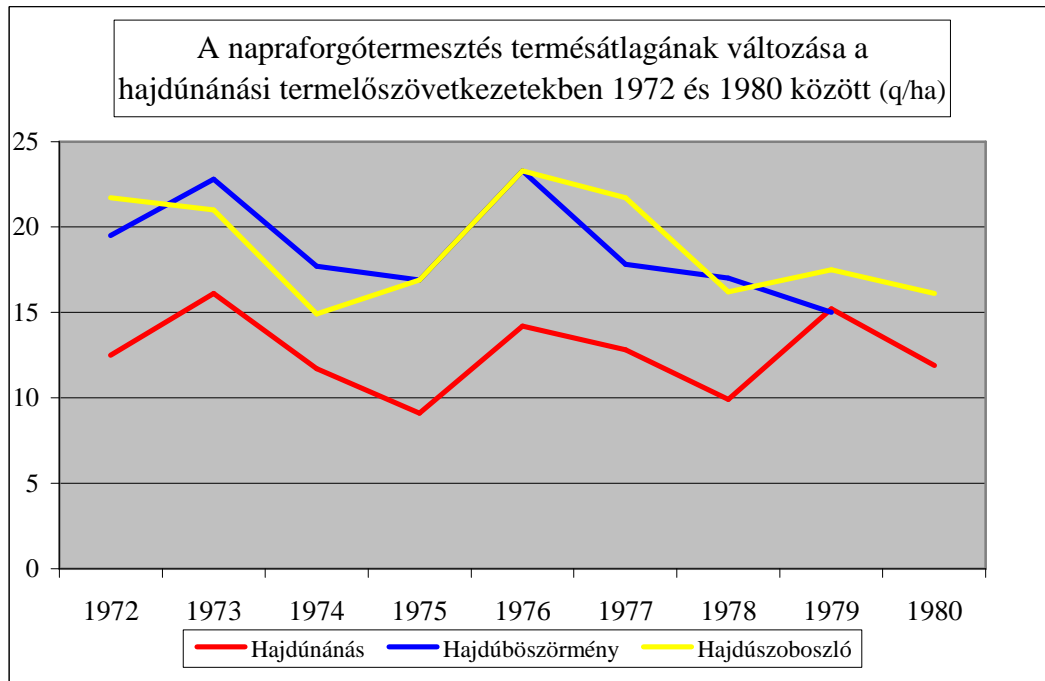
Az 1970-es évek a hozamok jelentős növekedésével jártak, ami egyrészt a szövetkezetek szabadabb működését lehetővé tevő agrárpolitikának, valamint a gépesítettség növekedésének és a modernebb technológiai eljárások elterjedésének volt köszönhető. 1975-től megjelentek a hazai mezőgazdaságban a hibrid napraforgófajták, amelyek jóval nagyobb olajtartalommal rendelkeztek. Hibrid napraforgómagot először 1977-ben szaporítottak a bácsalmási állami gazdaságban.⁵⁸² Hajdú-Bihar Megye termelőszövetkezeteinek terméseredménye 1971-ben átlépte a 10 ezer tonnát, majd 1975-től az 1978-as év kivételével (14 732 t) rendre 15 ezer tonna felett alakult. Az évtized végén, 1979-ben 30 793 tonna napraforgót takarítottak be a megyében, ami jól mutatja a végbement fejlődést.

Kezdetben a legjelentősebb felfutás Hajdúböszörményben következett be, ahol 1971 és 1973 között 2 ezer tonna felett alakultak a hozamok, ám ezután némileg visszaesett a napraforgó termesztés, s 1978-tól már az 1000 tonnát sem érte el. 1980-ban Hajdúnánáson a termésmennyiség gyors felfutása miatt 1972 és 1975 között a hozamok bőven meghaladták az 1000 tonnát, 1974-ben a korszakos csúcst jelentő 1783 tonnát is elérték, majd egy átmeneti

⁵⁸² Szántóföldi növénytermesztés... i. m. II. Részletes rész. Napraforgó. 625.

csökkenést követően 1979-re ismét megközelítették az 1600 tonnát. Hajdúszoboszlón a betakarított napraforgó mennyisége 1972-től az évtized végéig többnyire jelentősen meghaladta az 1000 tonnát, s 1976-ban (1971 t), valamint 1979-ben (1946 t) a 2 ezer tonnát is megközelítette.

68. ábra

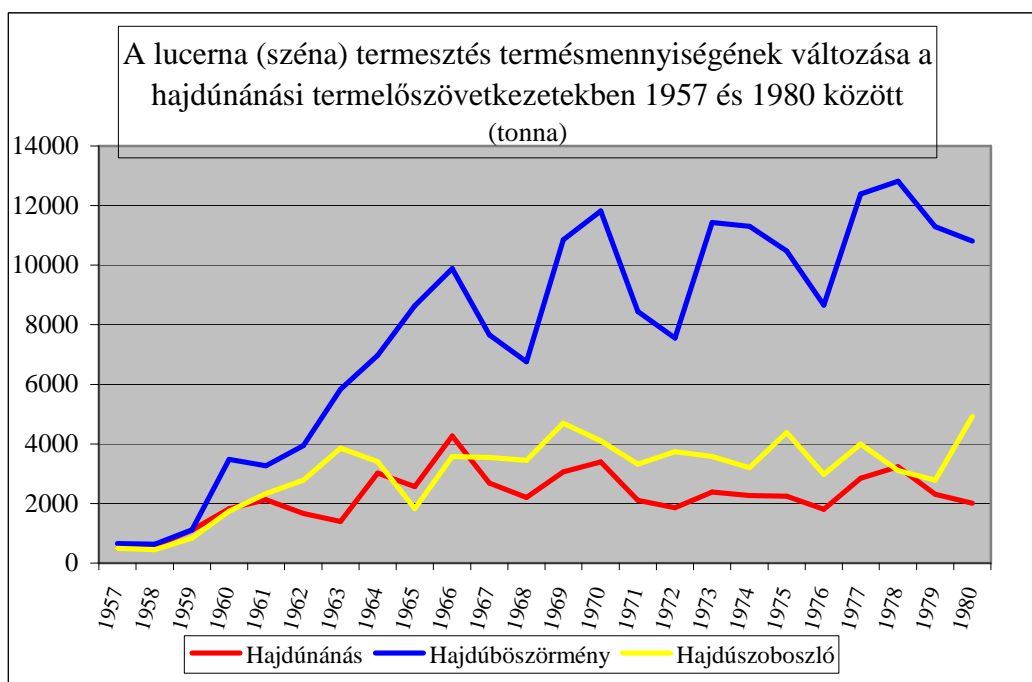

Forrás: Hajdú-Bihar Megye Statisztikai Évkönyve 1972-től 1980-ig. – A kötetek vonatkozó adatainak felhasználásával.

A termésátlagok is jelentősen emelkedtek és megyei szint már 1973-ban 16,1 mázsa hektáronkénti terméseredményt mutattak. A hatékonysági mutatók főként Hajdúböszörmény és Hajdúszoboszló esetében többször a 20 q/ha-t is átlépték, 1976-ban például mindkét városban 23,3 mázsa napraforgót sikerült betakarítaniuk holdanként a termelőszövetkezeteknek, ami valóban jó eredménynek számított. Hajdúnánáson a közös gazdaságok termésátlagai jóval ez alatt maradtak még a két legjobb évükben, 1973-ban (16,1 q/ha) és 1979-ben (15,2 q/ha) is csak a megyei átlagot sikerült megközelíteniük a hatékonysági mutatók tekintetében. Elemzésünk végére két olyan takarmánynövény, a lucerna és a vöröshere került, amely számos állatfajta esetében szénaként került felhasználásra az ellátmányozás és az istállózás során. A lucernatermesztésre vonatkozó részletes adatok a következő táblázatban szerepelnek.

10. Lucerna (széna) termesztés (Lásd a Melléklet 22. és 23. tábláját)⁵⁸³

69. ábra

Forrás: Hajdú-Bihar Megye Fontosabb Statisztikai Adatai 1957-től 1964-ig; Hajdú-Bihar Megye Statisztikai Évkönyve 1965-től 1980-ig. – A kötetek vonatkozó adatainak felhasználásával.

A lucerna (széna), akárcsak az ezt követően, utolsóként vizsgálat alá vont vöröshere (széna), mint pillangós szálastakarmány az állatok takarmányozásában és istállózásában játszott fontos szerepet. A lucerna termőképessége és takarmányértéke miatt a legértékesebb szálastakarmány. Nitrogénszükségletének a jelentős részét közvetlenül a levegőből köti meg, fehérjében, vitaminokban gazdag, főként a karotintartalma jelentős.⁵⁸⁴ A mostoha időjárási viszonyokat is jól bírja szárazságtűrő, télálló, egyes fajtái még a – 36-42 °C-on is megmaradnak. Vízhasznosítása viszont nem megfelelő, így a levegőtlen talajállapot kifejezetten árt neki. Főként a jó szerkezetű, mély rétegű mezőségi talajon terem meg, mivel mélyen földbe nyúló, karógyökerű növény. Többször is kaszálható, mindig újrasarjadzik, viszont nem termesztendő magas talajvízszintű területeken.⁵⁸⁵

Az 1950-es évek első felében Hajdú-Bihar Megye tanácsi szektorában a lucernatermesztés előbb csak lassan, majd nagyobb léptékben emelkedett. Az 1957-ben és 1958-ban még 41 ezer tonnát alig meghaladó termésmennyiség 1959-re átlépte a 46 ezer, míg

⁵⁸³ Hajdú-Bihar Megye Fontosabb Statisztikai Adatai 1956-tól 1961-ig. – A vonatkozó adatok felhasználásával.; továbbá: Hajdú-Bihar Megye Fontosabb Statisztikai Adatai 1962-től 1964-ig., valamint: Hajdú-Bihar Megye Statisztikai Évkönyve 1965-től 1980-ig. – A vonatkozó adatok felhasználásával.

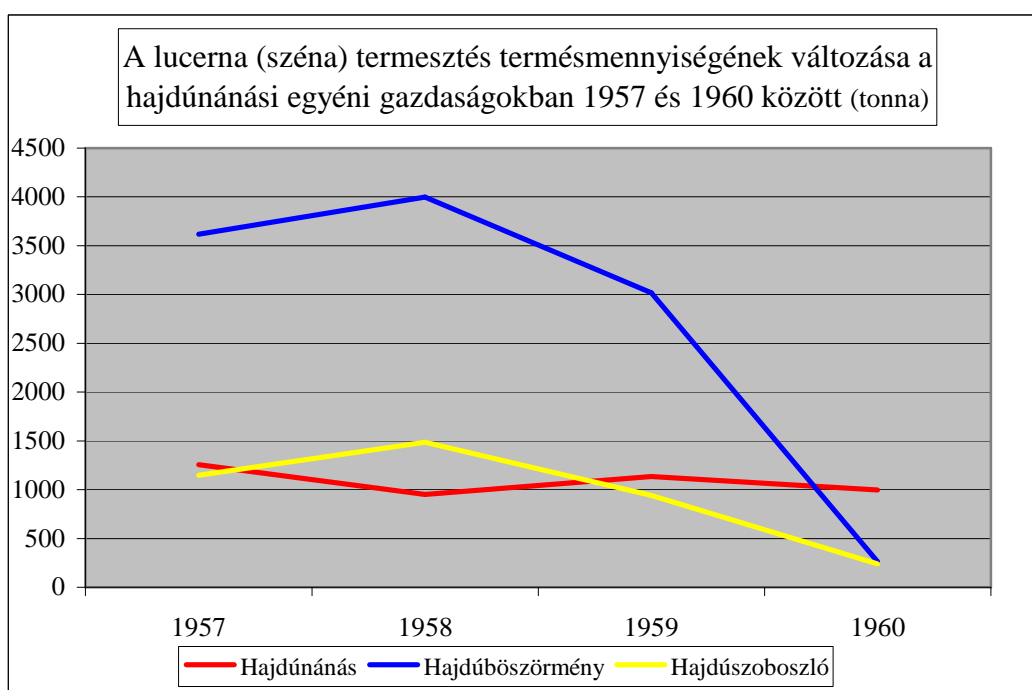
⁵⁸⁴ A karotin az A-vitamin provitaminja.

⁵⁸⁵ A lucerna tulajdonságairól, termesztési adottságairól és módjáról bővebben: Szántóföldi növénytermesztés... i. m. II. Részletes rész. Lucerna. 735-771.

1960-ban az 55 ezer tonnát. Érdekes viszont, hogy míg Hajdúnánáson és Hajdúszoboszlón a hozamok növekedése követte a megyei tendenciát (1960-ra 2820, illetve 1985 tonnára nőttek a helyi eredmények), addig a nagyobb mennyiséget termeszto Hajdúböszörményben 1958 és 1960 között 4630 tonnáról 3744 tonnára csökkent a learatott lucerna mennyisége.

A tanácsi szektor teljesítménye 1960-ig ezúttal is az egyéni gazdaságoknak volt köszönhető, ám a termelészövetkezetek előre törése és a magángazdaságok terméseredményeinek csökkenése a megyében világos és egyenletes folyamat volt. 1957 és 1959 között a közös gazdaságok lucernatermesztése alig több mint 8600 tonnáról közel 19 ezer tonnára emelkedett, miközben az egyéni gazdaságoké 32 710 tonnáról 27 293 tonnára esett vissza.

70. ábra

Forrás: Hajdú-Bihar Megye Fontosabb Statisztikai Adatai 1957-től 1960-ig. – A kötetek vonatkozó adatainak felhasználásával.

A nagy változás azonban 1960-ban történt, amikor a magángazdaságok hozamai a 10 ezer tonnát sem érték el, ellenben a közös gazdaságok megyei hozama 45 484 tonnát tett ki. Hajdúböszörményben, ahol az egyéni és a közös gazdaságok relációjában 1958-ban még 3997 tonnás, illetve 633 tonnás hozamok születtek az előbbi javára, 1960-ban megfordult az arány, s ekkor már a nagyüzemek értek el 3480 tonnás terméseredményt, míg az egyéni gazdaságok alig 264 tonnát tudtak csak teljesíteni. Hajdúszoboszlón, ahol szintén az egyéni gazdaságok domináltak kezdetben, már 1959-ben közeledtek a hozamok (940, illetve 838 t). 1960-ra

viszont a nagyüzemekből jóval több lucerna (1744 t) került ki, miközben az egyéni gazdaságok eredménye jelentősen (241 t) lecsökkent. A kivétel Hajdúnánás volt, ahol szintén felfutottak a termelőszövetkezetek terméseredményei (1957 és 1960 között 494,4 tonnáról 1822 tonnára), viszont az egyéni gazdálkodók még 1960-ban is tartották magukat, hiszen a körülmények dacára közel 1000 tonna (998 t) lucernát takarítottak be.

A termésátlagok vizsgálatából jól látszik, hogy a legjobb mutatók 1957-ben és 1958-ban jellemezték a lucernatermesztést és mindez szinte teljes mértékben az egyéni gazdaságok rendkívül hatékony művelésének volt tulajdonítható. 1960-tól eltekintve ugyanis a paraszti magángazdaságok minden évben jobban teljesítettek, mint a nagyüzemek. 1957-ben a holdankénti eredmény 25,5 mázsa volt, de még 1960-ban is elérte ez a 17,9 mázsát.

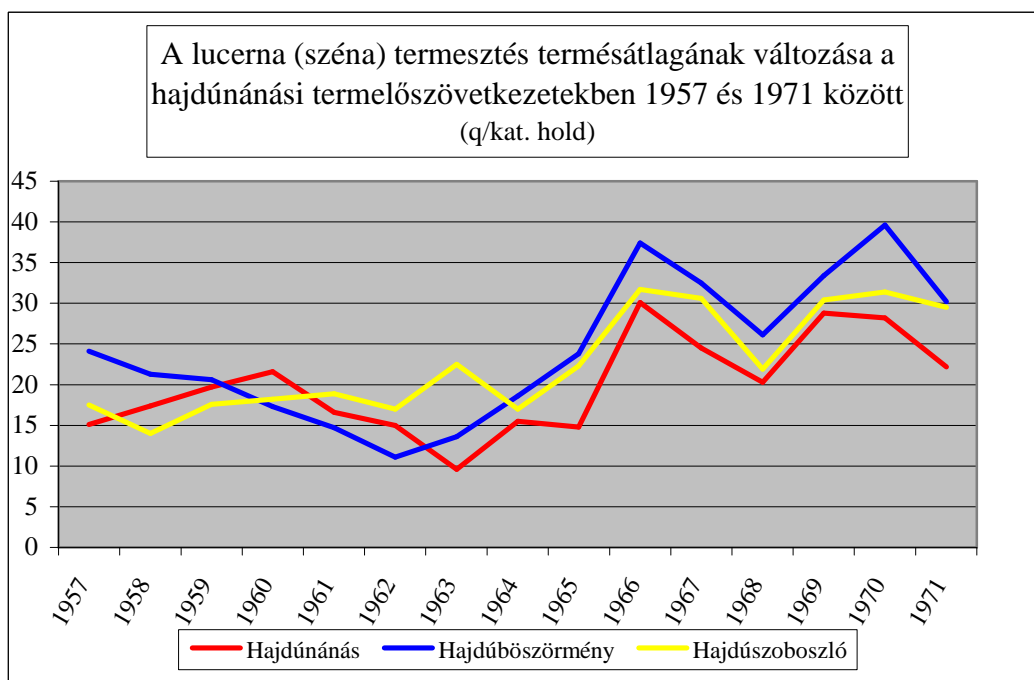
A hajdúvárosokban is jól gazdálkodtak a magángazdák, különösen az 1957-ben Hajdúnánáson és Hajdúböszörményben, illetve az 1958-ban Böszörményben és Hajdúszoboszlón teljesített 25 q/kat. holdas termésátlag számított jelentősnek, hiszen ezekben az években csak a hajdúböszörményi termelőszövetkezetek holdankénti hozamai haladták meg a 20 mázsás (24,1, valamint 21,3 q) átlagot. 1960-ra a nagyüzemek termésátlagai emelkedtek, Hajdúnánáson elérték a 21,6 q/kat. holdat is, miközben a magángazdaságoké visszaesett, Hajdúszoboszlón 14,9, Hajdúböszörményben 10,6 q/kat. holdra. Hajdúnánáson azonban az egyéni gazdálkodók még 1960-ban is 19,5 mázsás holdankénti terméseredményt tudtak felmutatni, ami világosan jelzi, hogy itt szegültek szembe legtovább a hatalom kollektivizáló törekvéseivel.

Az 1960-as években (Melléklet 23. tábla) a megye termelőszövetkezeteinek lucernatermesztése, ami a tanácsi szektor terméseredményeinek több mint 90%-át adta, fokozatosan, de egyre nagyobb ütemben emelkedett, 1963-ban elérte a 82 408 tonnát. A szövetkezeti hozam 1965-re alig több mint 62 ezer tonnára csökkent, majd 1966-tól ismét nagyobb mennyiségeket ért el, az 1969-ben teljesített 126 950 tonna pedig az évtized legjobb termése volt.

A hajdúvárosok többségében a termelőszövetkezetek lucernatermesztése követte a megyei tendenciát, s Hajdúböszörményben, ahol a legtöbb lucernát vetették, 1966-ban megközelítették (9880 t), 1969-ben pedig meghaladták (10 848 t) a hozamok a 10 ezer tonnás határt. Hajdúszoboszlón, bár jóval kisebb mennyiséget állítottak elő, a hozamváltozások pontosan megfeleltek a megyei folyamatoknak, itt 1969-ben takarították be a legtöbb lucernát (4696 t). Hajdúnánáson azonban az 1960-as években is a megszokottól eltérően alakultak a folyamatok. A terméseredmények 1961 és 1963 között az általános felfutás ellenére

fokozatosan csökkentek, 2132 tonnáról alig 1396 tonnára, ezután azonban némi emelkedés következett be, s az 1966-ban elért 4267 tonnás hozam évtizedes csúcsot jelentett.

71. ábra

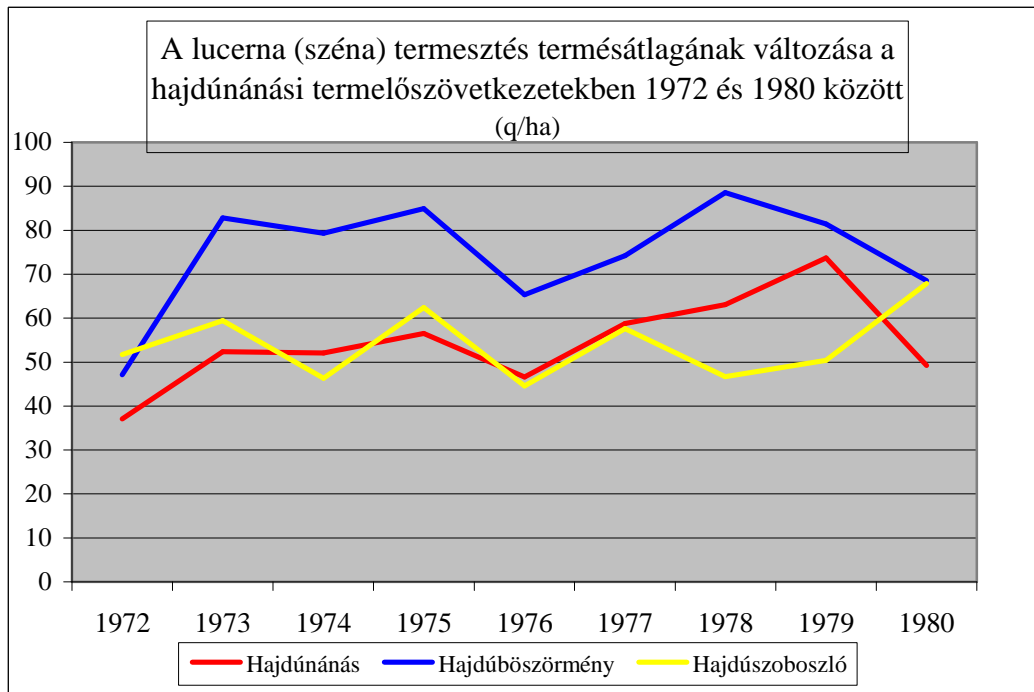
Forrás: Hajdú-Bihar Megye Fontosabb Statisztikai Adatai 1957-től 1964-ig; Hajdú-Bihar Megye Statisztikai Évkönyve 1965-től 1971-ig. – A kötetek vonatkozó adatainak felhasználásával.

A termésátlagok a megye szövetkezeteiben kezdetben hullámzóak voltak, ám az 1966-ban holdanként elért 31,1 mázsás, és az 1969-ben teljesített 31,5 mázsás átlag kimagaslónak tekinthető. Általános érvényű a megye lucernatermesztését illetően, hogy míg az évtized első felében rendre 20 mázsa alatti holdankénti terméseredmények születtek, 1965-től Hajdú-Bihar Megye termésátlaga minden évben e felett alakult. A legnagyobb lucerna előállítónak számító hajdúböszörményi termelősövetkezetek is 1965-ben értek el először 23,8 q/kat. holdas termésátlagot, az 1966-os 37,4 q/kat. holdas teljesítmény pedig abszolút rekordnak tekinthető. Hajdúszoboszlón, ahol egyedülként már 1963-ban 22,5 mázsa holdankénti eredmény született, ugyancsak 1966 hozta el a legjobb eredményt 31,7 mázsával. Hajdúnánáson viszont, ahol 1963-ban csupán 9,6 q/kat. hold volt a termésátlag, az is meglepő, hogy a szövetkezet teljesítménye 1966-ban átlépte a 30 mázsás (30,1 q) holdankénti hozamot.

Az 1970-es évek elején megyei szinten csökkentek a terméseredmények, 1971-ben és 1972-ben 100 ezer tonna alá, majd egy 1975-ig (149 908 t) tartó növekedés kezdődött. Az évtized végére a megye terméshozamai 120 és 130 ezer tonna között stabilizálódtak. Hajdúböszörményben a learatott lucerna mennyisége hamar növekedésnek indult, s 1973-tól csak egyszer, 1976-ban (8665 t) nem érte el a 10 ezer tonnát. A legmagasabb hozamokat a

böszörményi közös gazdaságok 1977-ben (12 391 t) és 1978-ban (12 820 t) tudták felmutatni, miközben Hajdúszoboszlón 1975 (4380 t) és 1980 (4923 t), Hajdúnánáson pedig 1978 (3237 t) számított a legjobb esztendőnek.

72. ábra

Forrás: Hajdú-Bihar Megye Statisztikai Évkönyve 1972-től 1980-ig. – A kötetek vonatkozó adatainak felhasználásával.

A termésátlagok is jelentősen megemelkedtek az 1970-es évek folyamán, megyei szinten 1975-ben (63 q/ha), Hajdúböszörményben 1978-ban (88,6 q/ha), Hajdúszoboszlón 1980-ban (67,9 q/ha), míg Hajdúnánáson 1979-ben (73,7 q/ha) volt a legmagasabb a hektáronként betakarított lucerna.

Láthattuk, hogy a növénytermesztés mennyiségi mutatói miként alakultak a vizsgált időszakban. A felfutás a legtöbb termés esetében kimutatható volt, ami összefüggésben állt az országos és a megyei eredmények alakulásával. Az MSZMP Hajdúnánási Városi Bizottságának az 1975. február 9-i pártértekezletre készült beszámolója is elégedetten számolt be az ágazat fejlődéséről:

„Mezőgazdasági üzemek az elmúlt négy évben dinamikusabban fejlődtek. Az itt dolgozók jó munkájuk sikeréhez hozzájárult az általános szakmai színvonal és hozzáértés, a termelés anyagi, műszaki és technikai ellátottságának jelentős mértékű fejlődése. A termelés egyre inkább iparszerűvé válik. [...] A mezőgazdasági termelésen belül a növénytermesztés fejlődése volt gyorsabb. Üzemek a vetésszerkezet egyszerűsítésére törekedtek, négy fő

*növényféle [búza, kukorica, napraforgó, cukorrépa – a szerző megj.] termesztése a meghatározó. A termésátlagok dinamikusan fejlődtek. A fokozott műtrágya-használat, a vegyszerezés, a gyors gépi betakarítás együttes hatásának volt köszönhető, hogy 1974-ben a kedvezőtlen időjárás ellenére is a legmagasabb átlagtermést takarítottuk be.*⁵⁸⁶

A termelőszövetkezetek állattenyésztése

A növénytermesztés mellett a mezőgazdaság másik fontos ágazatának az állattenyésztés számított, a két ágazat között azonban, mint arra a takarmánynövények esetében is utaltunk, szoros kölcsönhatás állt fenn. Mivel a takarmánynövényeket kifejezetten az állattartás igényeinek a kielégítése érdekében vetették, az állatállomány összetételének változása egyes növényfajták esetében a termesztés nagyságrendjére is kihatott.

A század második felében végbement fejlődés az állattenyésztés tekintetében is óriási volt, s különösen az 1970-es évekre futott fel. Az 1934-38-as évek átlagához viszonyítva 1975-ra a sertésállomány 3,5 millióról 7 millióra, a juhállomány 1,4 millióról 2 millióra nőtt, míg a legkevésbé a szarvasmarha állomány emelkedett, 1,8 millió darabról 1,9 millió darabra. A fontos igaerőt képező lóállomány esetében azonban a gépesítettség előre haladásával párhuzamosan országos visszaesés mutatkozott, 800 ezerről 200 ezerre csökkent a számuk a gazdaságokban.⁵⁸⁷ A ló, amely egykor a paraszti élet természetes velejárója volt, a termelőszövetkezetekben háttérbe szorult, s a lótartás jelentőségének csökkenése a hagyományos agrárvilág megszűnésének újabb állomásának is tekinthető.⁵⁸⁸ A szarvasmarha tenyésztés lemaradásának fő oka a szálastakarmány termesztésének, valamint a rét- és legelőgazdálkodásnak a háttérbe szorulása volt, de szerepet játszott benne a kisebb jövedelmezőség is.⁵⁸⁹

Az igazán gyökeres változások az állattartásban is a Rákosi-korszakban kezdődtek, ezek átgondolatlansága azonban ugyanolyan súlyos következményekkel járt, mint azt a

⁵⁸⁶ MNL HBML XXXV. 11. a/1.d. MSZMP Hajdúnánási VB. Beszámolója az 1975. február 9-i pártértekezletre., 14-15.

⁵⁸⁷ Berend T. Iván: A szocialista gazdaság fejlődése Magyarországon 1945-1975. Budapest, 1979. 221.

⁵⁸⁸ Kovács Teréz véleménye szerint az, hogy a lovak szerepét fokozatosan a traktorok és a teherautók vették át a termelőszövetkezetekben, szimbolikus jelentőségű változásnak tekinthető: „A lónak egyebek mellett, a parasztagazdák szemében volt egy szimbolikus jelentősége, ami a traktor esetében már alig érvényesült. A ló ugyanis a reprezentáció tárgyát képezte, olyan erkölcsi értéket, amely a gazda közösségi rangját mutatta, ugyanakkor célszerű közlekedési eszközként is szerepet játszott. A tsz-szervezéssel a lovak jelentős része a közös gazdaságba került, ahol az állományt nem fejlesztették, a csikókat eladták, s a lovak elöregedtek. [...] A tsz-ben nem volt már szükség rájuk, és a fiatalok sem kocsisok, hanem traktorosok akartak lenni.” – Kovács Teréz: A paraszti gazdálkodás és társadalom átalakulása. Budapest, 2010. 138.

⁵⁸⁹ Vö: Csizmadia Ernő: Az MSZMP agrárpolitikája és a magyar mezőgazdaság. Budapest, 1984. 183.

szántóföldi növénytermesztés esetében láttuk. Az 1950-es évek legelejének állattenyésztése, a közös gazdaságok létrehozásával és a parasztságra erőltetésével párhuzamosan a korábbiakhoz képest teljesen eltérő képet mutatott. A hagyományos állattartás keretei felbomlóban voltak, s a létrehozott, gyermekcipőben járó termelőszövetkezetek is főként a növénytermesztéssel, a kötelező tervekben szereplő termésmennyiség előállításával, valamint a belépéstől még mindig vonakodó egyéni gazdálkodók meggyőzésével voltak elfoglalva.

Mindebből következően az állattenyésztésben rendkívül komoly egyensúlyzavarok keletkeztek, ami súlyos károkkal járt mind az állatállományt, mind az agrárium makroökonómiai mutatószámait illetően. Az átgondolatlan, megszerzetlen s a teljesen abszurd tervutasításokra épülő állattenyésztés katasztrofális következményekkel járt és teljes kudarcot vallott, s mint arra Urbán László is felhívta a figyelmet, mindez hosszú távú környezeti ártalmakat is okozott:

„Az állattenyésztésben a rossz elhelyezési, gondozási és takarmányozási viszonyok kedvezőtlen hatása, továbbá a feltételek figyelembevétele nélkül előírt állományfejlesztési és hozamnövelési feladatok végrehajtásának erőltetése következtében mutatkozó tömeges állatelhullások [...] már az ötvenes években olyan gondokat idéztek elő az állati tetemek környezetkárosító hatása miatt, amelyek országos szinten a hatvanas-hetvenes években váltak súlyosakká.”⁵⁹⁰

A környezetkárosító állatelhullások mellett a későbbi évtizedekben a nem megfelelő minőségű technológiai eljárások, a kezdetleges műtrágyák is szerepet játszottak a jó minőségű vetésterületek beszűkülésében. A környezetvédelmi szempontokat 1956-ot követően sem vették figyelembe, kizárólag csak a mennyiségi mutatók alakulása, a megfelelő állatszaporulatok elérése számított. A nagyüzemekben már valódi ipari állattenyésztés folyt, ami nagyméretű állattenyésztő telepek létrehozásával járt együtt, ahol a genetika fejlődésének köszönhetően termékeny, egyenletes minőségű, tömegtermelésre képes fajták kitenyésztésével kezdtek foglalkozni.⁵⁹¹

Az állattenyésztés eredményességének a részletesebb vizsgálata előtt azonban fontos érzékeltetni, hogy az ország állatállományának mekkora hányada esett az alföldi régióra, s azon belül Hajdú-Bihar Megyére. 1958-ban, tehát közvetlenül a kollektivizálás harmadik hullámának a megkezdése előtt az állattartás mutatói országosan a következő képet mutatták.

⁵⁹⁰ Urbán László: A táj- és természetátalakítás kérdése a nagyvárosokban a II. világháborút követő évtizedben. In: Agrártörténet – Agrárpolitika. Tanulmányok Szuhay Miklós emeritus professzor tiszteletére. (Szerk. Buza János – Estók János – Szávai Ferenc – Varga Zsuzsanna) Budapest, 2006. 406.

⁵⁹¹ Vö: Kovács Teréz: A paraszti gazdálkodás és társadalom átalakulása... i. m. 142.

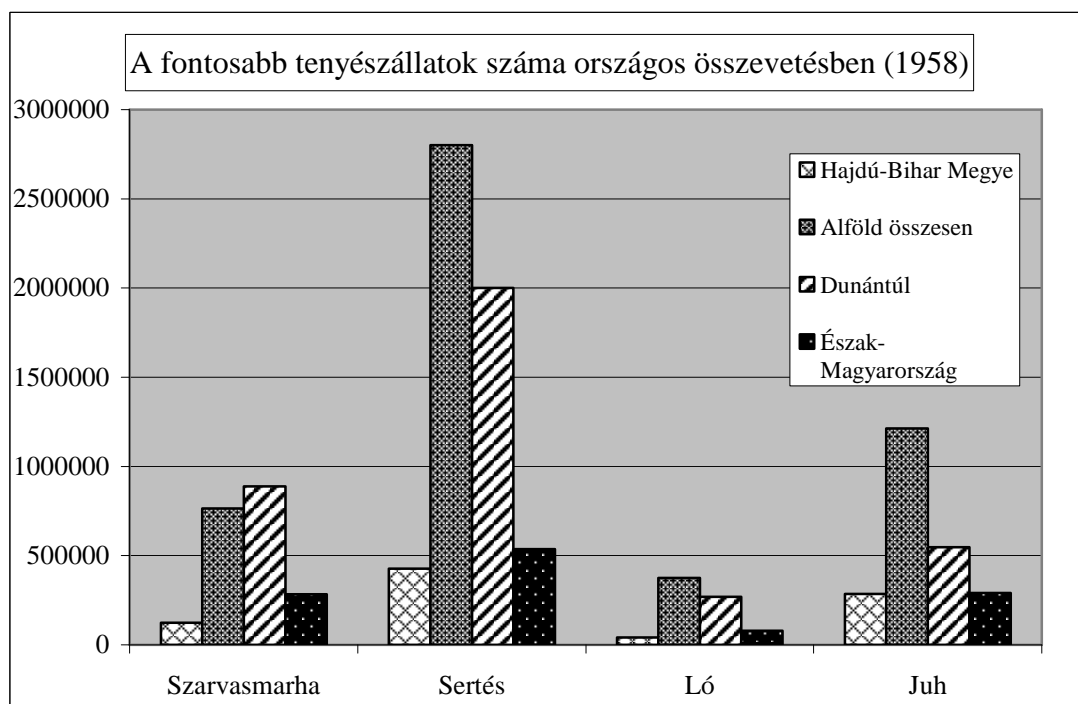
Az állatállomány száma Hajdú-Bihar Megyében 1958-ban⁵⁹²

Állatállomány	Hajdú-Bihar	Alföld összesen	Dunántúl	Észak	Magyarország összesen
Szarvasmarha	123 643	764 921	888 804	282 780	1 936 505
Sertés	426 303	2 800 364	2 000 555	536 861	5 337 780
Ló	41 401	375 762	268 408	79 685	723 855
Juh	284 900	1 213 014	546 363	290 122	2 049 499

Az adatok szerint Magyarországon 1958-ban a számos állatok száma meghaladta a 10 milliót, s ebből több mint 5 millió az Alföldre esett. A Dunántúlon több mint 3 millió 700 ezer számos állat volt, Észak-Magyarországra viszont csak megközelítőleg 1 millió 190 ezer darab jutott, ami elsősorban a szűkösebb legelőterületekkel magyarázható.

Az állatállomány Hajdú-Bihar Megyében 876 247 darabra rúgott, ami az Alföldhöz képest 17%-os, az országos arányokhoz képest 8,7%-os részesedést jelentett, vagyis a megye az állattenyésztési ágazat tekintetében is fontos szerepet játszott nemzetgazdasági szempontból is. Az egyes állatfajták esetében azt láthatjuk, hogy a két legnagyobb számban tartott számos állat a sertés (5 337 780 db) és a juh (2 049 499 db) volt, szarvasmarhából 1 936 505 darab, míg lóból 723 855 darab volt az országban.

73. ábra

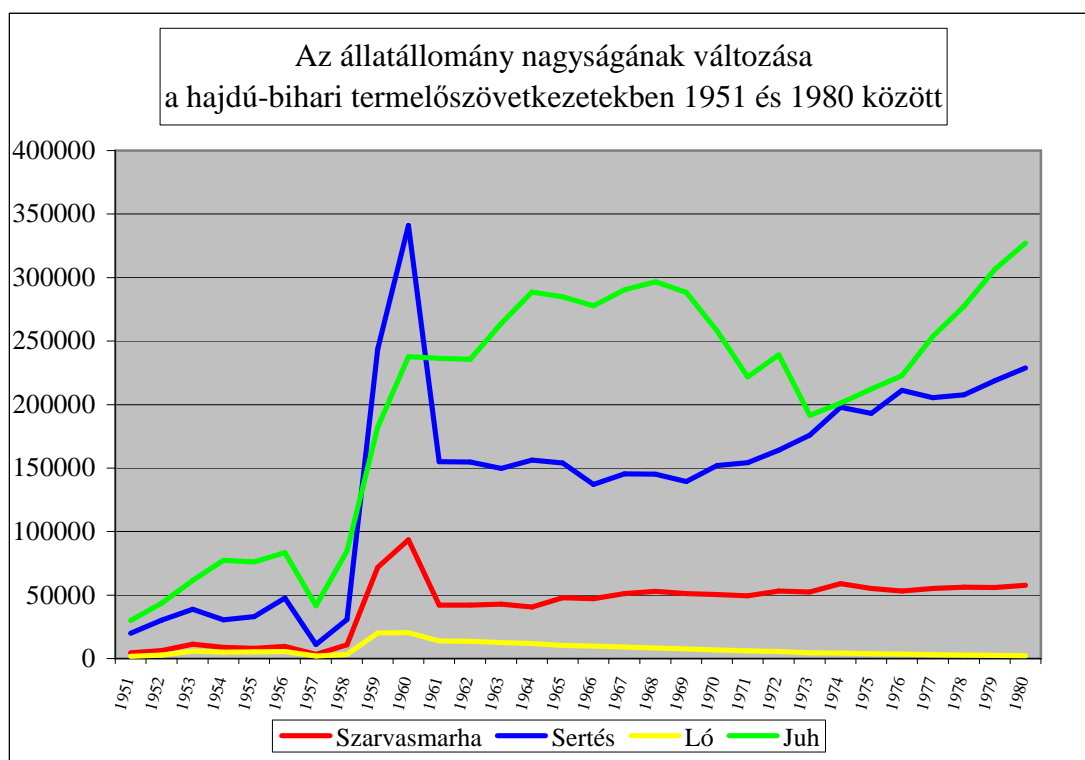
Forrás: Hajdú-Bihar Megye Fontosabb Statisztikai adatai. 1957. Debrecen, 1959. VII.

⁵⁹² Hajdú-Bihar Megye Fontosabb Statisztikai adatai. 1957. Debrecen, 1959. VII.

A tájegységek közötti megoszlásból az látszik világosan, hogy a sertésből, juhból és lóól is a legtöbbet az Alföldön, a legkevesebbet pedig Északon tenyésztették. A szarvasmarha esetében a Dunántúl 888 804 darab egyede több volt, mint az Alföldön tartott 764 921 darab szarvasmarha. Hajdú-Bihar Megyében a sertéstartás volt a legjelentősebb, hiszen itt 426 303 darab állatot tenyésztettek, ami az Alföld állományának 15,2%-ával, és az országos állomány 8%-ával volt egyenértékű. A juhtartás esetében 284 900 állatról beszélhetünk a megyében, ami az Alföld vonatkozásában 23,5%-os, országosan pedig 13,9%-os részarányt jelent. Ugyanezek az arányok a szarvasmarha tenyésztés (123 643 db) esetén 16,1 és 6,4%, a lóirtás (41 401 db) esetén pedig 11 és 5,7%.

Hajdú-Bihar Megye a különböző állatfajták tekintetében tehát megkerülhetetlen szerepet játszott regionálisan és országosan is, a számos állatok tartásából jelentős mértékben vette ki a részét. Tényleges méreteihez képest különösen a juhtartás vonatkozásában volt felülreprezentált a megye, hiszen az Alföldön tartott juhok közel negyedét Hajdú-Biharban tenyésztették.

74. ábra

Forrás: Hajdú-Bihar Megye Fontosabb Statisztikai Adatai 1956-tól 1964-ig; Hajdú-Bihar Megye Statisztikai Évkönyve 1965-től 1980-ig. – A kötetek vonatkozó adatainak felhasználásával.

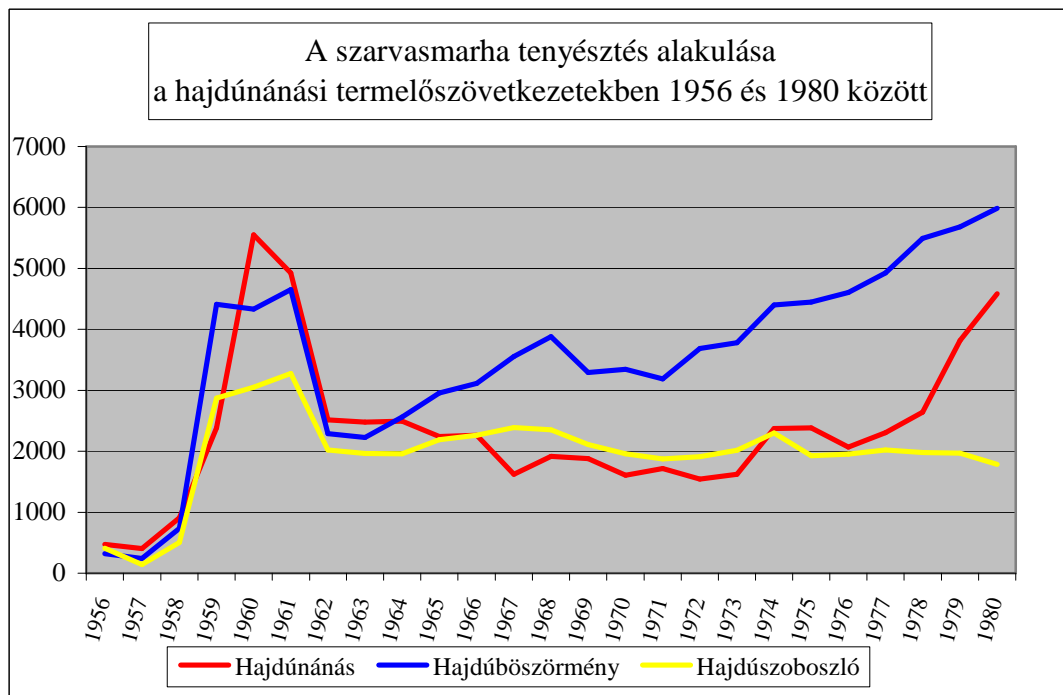
Amennyiben vizsgálatunkat kiterjesztjük a megyén belül a hajdúvárosokra is, és megnézzük, hogy Hajdúnánás állattenyésztése megyei szinten mekkora nagyságrendet

képviselet, úgy további következtetéseket vonhatunk le. A szarvasmarha tenyésztés 1956-ot követő megyei megoszlásáról a következő adatokkal rendelkezünk.

1. Szarvasmarha tenyésztés

A korábban már ismertetett megyei adatoktól eltekintve a hajdúvárosok vonatkozásában azt figyelhetjük meg, hogy az 1950-es évek első felében tanácsi szinten a legjelentősebb szarvasmarha tenyésztés Hajdúnánáson folyt. 1959-ben például 7144 állatot tartottak a városban, s ez a szám 1961-ben is 5500 felett volt. Hajdúböszörményben és Hajdúszoboszlón 1956-ban volt a legtöbb szarvasmarha 5813, illetve 4567, ezután ezek a számok csökkentek, s tartós emelkedés csak az 1960-as évek elején kezdődött. A folyamatok háttérben természetesen az egyéni gazdaságok megszüntetése és a közös gazdaságokra való áttérés húzódtott meg, valamint az ebből a szerkezetváltásból adódó kiesés.

75. ábra

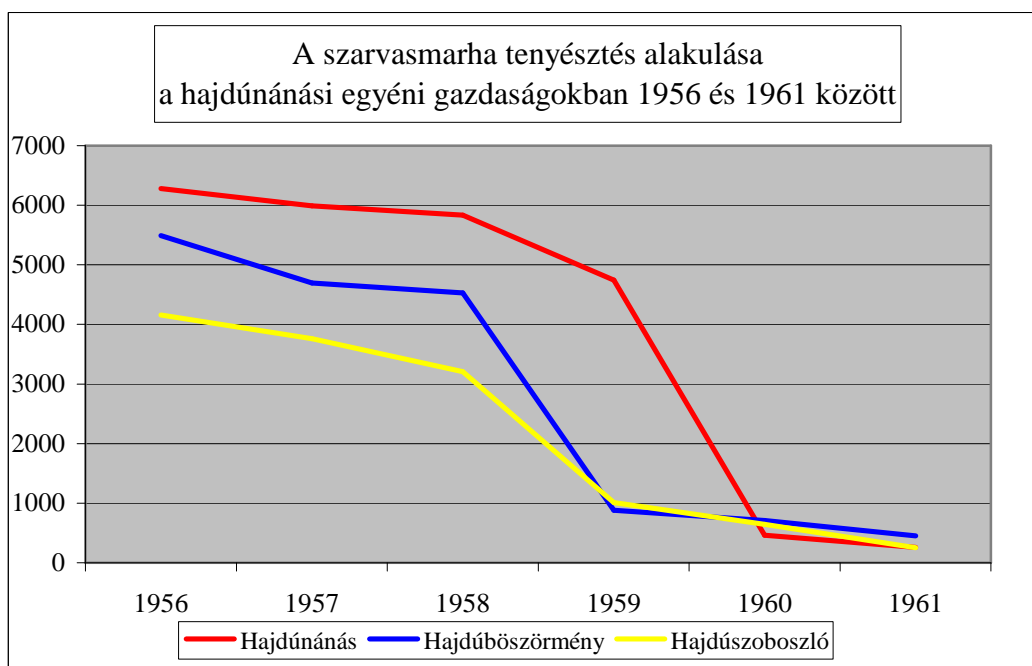
Forrás: Hajdú-Bihar Megye Fontosabb Statisztikai Adatai 1956-tól 1964-ig; Hajdú-Bihar Megye Statisztikai Évkönyve 1965-től 1980-ig. – A kötetek vonatkozó adatainak felhasználásával.

Hajdúböszörmény és Hajdúszoboszló esetében az egyéni gazdaságok kezdetben meghatározó szerepe (1956-ban Hajdúböszörményben 6278, Hajdúszoboszlón pedig 5491 szarvasmarhát tartottak) 1959-ig tartott. Ebben az évben, a kollektivizálás új hullámának megfelelően a termelőszövetkezetek vették át a vezető szerepet, a korábban néhány száz

marhával szemben Böszörményben 4410, Szoboszlón pedig 2873 állatot tenyésztettek, miközben az egyéni gazdaságok állománya 880-ra, illetve 1010-re csökkent.

A szövetkezetek szerepnek növekedése és az egyéni gazdaságok visszaszorulása tovább folytatódott, de a szarvasmarha tartás mennyiségi mutató elmaradtak a korábbi évekhez képest, a kiesést tehát a nagyüzemek városi szinten sem tudták pótolni. A termelőszövetkezetek és az egyéni gazdaságok mennyiségi mutatói elszakadtak egymástól, 1961-ben Hajdúböszörményben 4654 és 450, Hajdúszoboszlón 3275 és 255 állatot tenyésztettek.

76. ábra

Forrás: Hajdú-Bihar Megye Fontosabb Statisztikai Adatai 1956-tól 1961-ig. – A kötetek vonatkozó adatainak felhasználásával.

Hajdúnánás számos tekintetben azonban eltérő képet mutatott. Mint említettük a szarvasmarha tenyésztés volumene itt volt a legnagyobb, s ez a nagyságrend az egyéni gazdaságok érdeme volt. 1956-ban például a tanácsi szektor 6751 állatot számláló állományából 6278 magángazdaságokban volt. Az egyéni gazdálkodók visszaszorulása Hajdúnánáson később következett be, mint a többi hajdúvárosban, itt 1959-ben még kitartottak, hiszen 4746 szarvasmarhával rendelkeztek. 1960-ban azonban már csak 463 állat maradt, miközben a termelőszövetkezetek állománya 5550-re ugrott, ez a nagyüzemi mennyiség azonban nem bizonyult tartósnak, csökkenő tendenciát mutatott a későbbiekben.

A kollektivizálás befejeződését követően a termelőszövetkezetek közös gazdaságaiban mindenütt csökkent a szarvasmarhák száma. Hajdúnánáson a csökkenés mélypontjának 1967

(1621 db), 1970 (1605 db) és 1977 (1543 db) tekinthető, majd gyors növekedés kezdődött, és 1974-től a közös állomány minden évben meghaladta a 2 ezer állatot. 1980-ra a hajdúnánási termelőszövetkezetek közös gazdaságaiban tartott szarvasmarhák száma 4587-re emelkedett.

A legjelentősebb állomány azonban Hajdúböszörményben volt, itt már 1966-tól tartósan 3 ezer darab felett alakult a szarvasmarhák száma. 1974-ben az állatlétszám átlépte a 4 ezres, 1978-ban pedig az 5 ezres határt is, és 1980-ra már a 6 ezret is megközelítette (5984 db). A legkevésbé Hajdúszoboszlón sikerült a szarvasmarhák tenyésztése, itt a legmagasabb darabszám 1967-ben volt 2387 állattal, míg 1980-ra a közösben tartott állatok száma még az 1800-at sem érte el (1784 db).

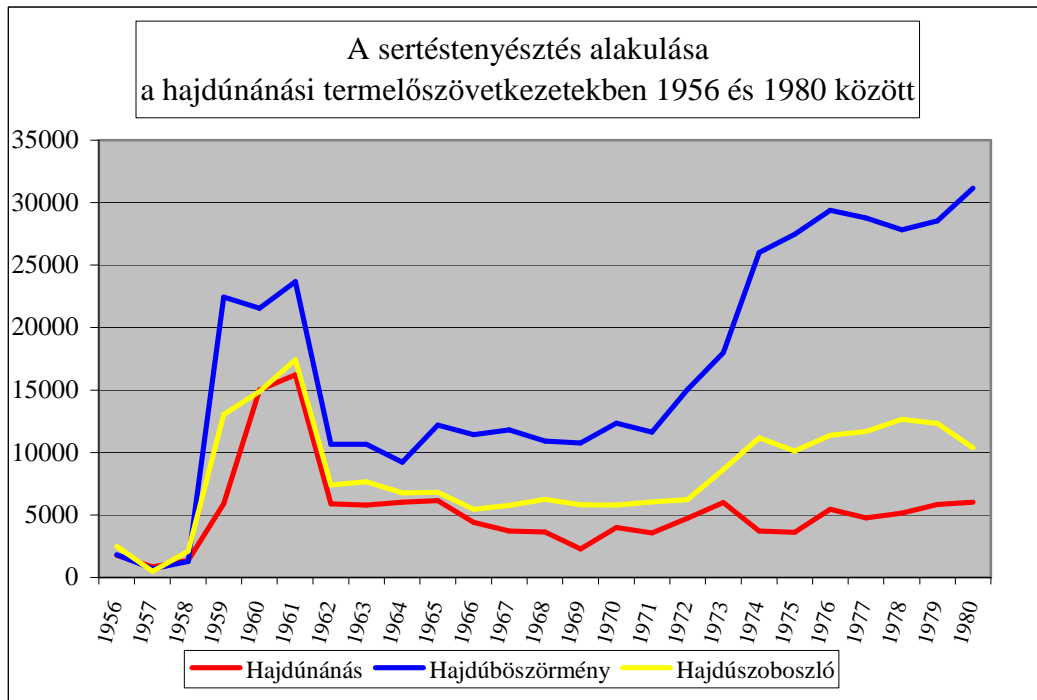
2. Sertésenyésztés

A sertésenyésztés 1956 után Hajdúböszörményben volt a legszámottevőbb, 1958-ban a város tanácsi gazdaságaiban a sertések száma 34 391 volt. Hajdúnánáson és Hajdúszoboszlón is ebben az évben tartották a legtöbb állatot 20 668-at, illetve 25 090-et. Az állatlétszám a következő években az egyéni gazdaságok kiiktatásával valamelyest csökkent, de 1961-ben is mindenütt meghaladta a 20 ezer darabot.

Többet árulnak el az adatok, ha üzemtípusonként vizsgálódunk, hiszen rögtön szembetűnik, hogy 1959-ig mekkora jelentősége volt az egyéni gazdaságoknak. 1958-ban Hajdúböszörményben 32 963, Hajdúszoboszlón 22 943, míg Hajdúnánáson 19 253 sertés volt a magángazdaságokban. 1959-re azonban Hajdúnánás kivételével minden városban a termelőszövetkezetek törtek előre, Böszörményben több mint 22 ezer, Szoboszlón több mint 13 ezer sertést neveltek a nagyüzemekben, miközben az egyéni gazdálkodók állománya mindkét városban 8 ezer alá csökkent.

Hajdúnánáson azonban még 1959-ben is 14 601 sertés tenyésztettek egyéni gazdaságokban, ami jóval meghaladta a helyi termelőszövetkezetek sertéstartását (5903 db). 1960-ra itt is megváltozott a helyzet, s 1961-re a hajdúnánási gazdáknál már csak 710 állat maradt, ami a hajdúböszörményi (1787 db) és a hajdúszoboszlói (1196 db) gazdákhöz képest is kevés volt. A termelőszövetkezetek megerősödése ekkor viszont már megállíthatatlan volt, mivel Hajdúböszörményben sertésállományuk meghaladta a 23 ezer darabot, de ez a szám Hajdúnánáson is 16 ezer felett alakult.

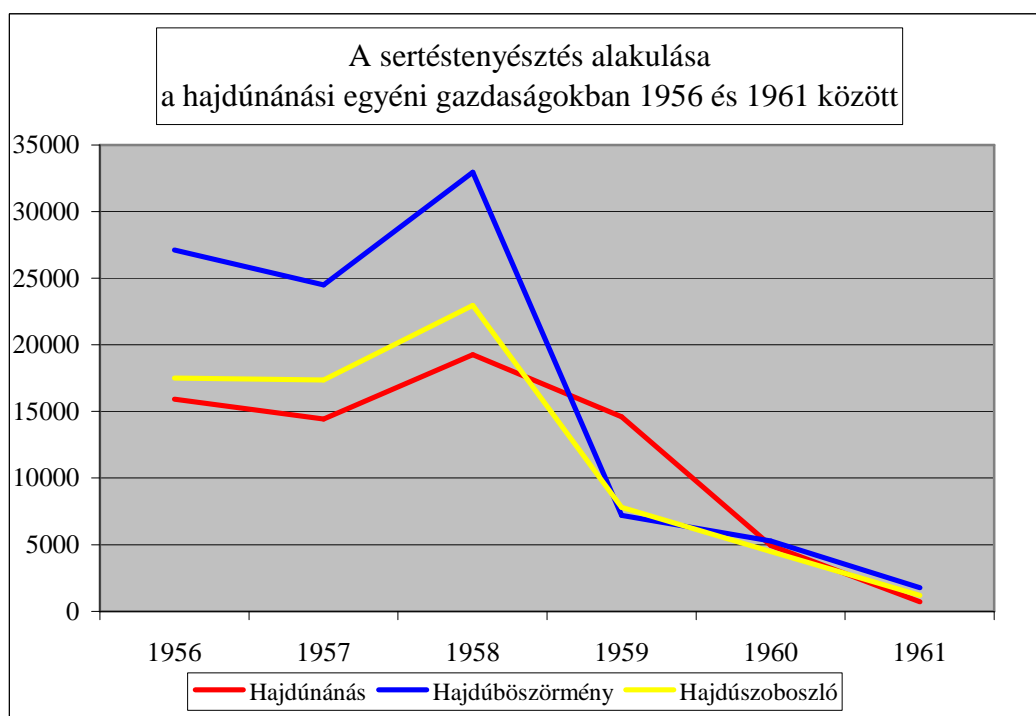
77. ábra

Forrás: Hajdú-Bihar Megye Fontosabb Statisztikai Adatai 1956-tól 1964-ig; Hajdú-Bihar Megye Statisztikai Évkönyve 1965-től 1980-ig. – A kötetek vonatkozó adatainak felhasználásával.

A sertésenyésztésnek a termelőszövetkezetek közös kezelésében lévő hányada az 1960-as években mindenütt ingadozott. Hajdúböszörményben 1965-ben (12 193 db), Hajdúszoboszlón 1963-ban (7663 db) és Hajdúnánáson 1965-ben (6112 db) volt a legtöbb állat, ám az 1970-es években a tenyészállatok száma Nánás kivételével mindenhol jelentősen megemelkedett. Hajdúböszörményben a sertésállomány 1974-től jóval 20 ezer darab feletti volt, 1980-ban pedig meghaladta a 31 ezer darabot is. Hajdúszoboszlón szintén 1974-ben növekedett meg az állatlétszám, ott ekkor került tartósan 10 ezer fölé. A helyi rekordot 1978-ban érték el 12 647 állattal a szoboszlói közös gazdaságok.

78. ábra

Forrás: Hajdú-Bihar Megye Fontosabb Statisztikai Adatai 1956-tól 1961-ig. – A kötetek vonatkozó adatainak felhasználásával.

Hajdúnánáson ellenben elmaradt ez a jelentős emelkedés, sőt az 1973-ban még 6 ezer sertésből álló állatállomány 1974-re alig 3712-re csökkent, s lassú emelkedéssel csak 1980-ban sikerült ismét átlépniük a helyi termelőszövetkezeteknek a 6 ezres darabszámot.

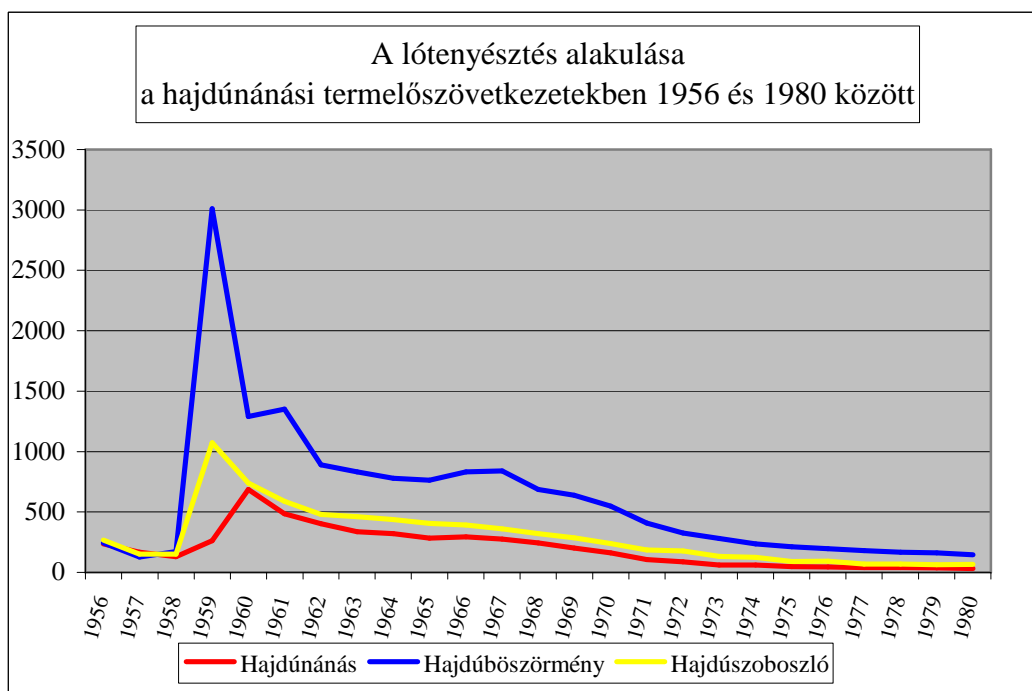
3. Lótenyésztés

A lótenyésztés mennyiségi mutatóit városonként elemezve azt láthatjuk, hogy az egyéni gazdaságok visszaszorulása ebben az esetben is megtörtént ugyan, de a termelőszövetkezetek előre törése nem volt olyan egyértelmű. A nagyüzemek a szükséges igaerőt, illetve a szállításhoz szükséges lovakat a gépállomások szolgáltatásaival, illetve saját gépbeszerzésekkel igyekeztek pótolni. A lótarás már az 1950-es évek második felében visszaszorulóban volt, amit az is jelez, hogy 1956 és 1961 között Hajdúböszörményben 3709-ről 1855-re, Hajdúszoboszlón 1659-ről 849-re és Hajdúnánáson is 986-ról 627-re esett vissza a tanácsi gazdaságokban tartott lovak száma.

Az egyéni gazdaságokban, ott ahol a legtöbb ló volt 1958-ig még nőtt is az állatlétszám, az ezt követő visszaesés azonban drámai volt. A lótarás volumene 1958 és 1961

között az egyéni gazdaságokban Hajdúböszörményben (3738-ról 334-re), Hajdúszoboszlón (1563-ról 157-re), és Hajdúnánáson (970-ről 74-re) is alig 1/10-ére csökkent.

79. ábra

Forrás: Hajdú-Bihar Megye Fontosabb Statisztikai Adatai 1956-tól 1964-ig; Hajdú-Bihar Megye Statisztikai Évkönyve 1965-től 1980-ig. – A kötetek vonatkozó adatainak felhasználásával.

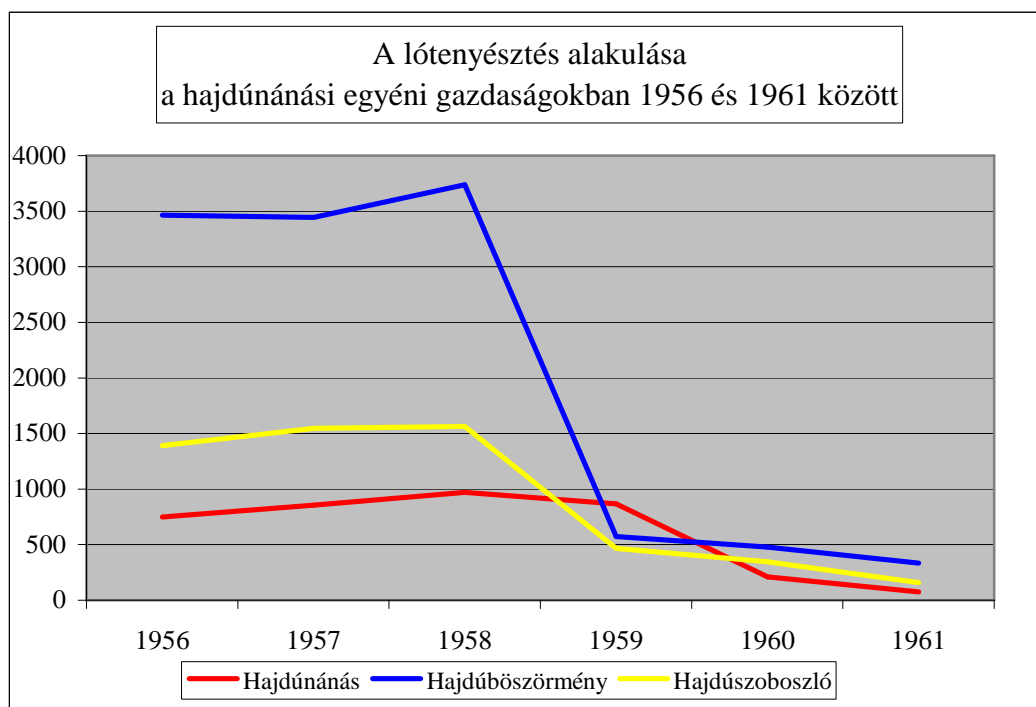
A mezőgazdasági termelőszövetkezetekben, ahol 1957-ben és 1958-ban a lovak száma egyetlen vizsgált városban sem érte el a 200-at, 1959-re Hajdúböszörményben 3011-re, Hajdúszoboszlón 1072-re nőtt. Az a szövetkezeti lóállomány viszont, ami főként a közösbe kényszerített egyéni gazdaságokból származott, hamarosan csökkenni kezdett. 1961-ben a közös gazdaságok kezelésében Hajdúböszörményben 1350, Hajdúszoboszlón 589, míg Hajdúnánáson mindössze 485 ló maradt.

A lótarás visszaesése az 1960-as években tovább folytatódott, s a mezőgazdasági gépek és tehergépkocsik elterjedésével drámai mértékben csökkent a termelőszövetkezetekben. Hajdúnánáson 1972-től, Hajdúszoboszlón pedig 1975-től a közös gazdaságokban tenyésztett lovak száma 100 alá csökkent, 1976-tól Hajdúböszörményben pedig a lovak száma 200 alá esett. 1962 és 1980 között Böszörményben 889-ről 146-ra, Hajdúszoboszlón 480-ról 65-re, Hajdúnánáson pedig 404-ről 33-ra csökkent a szövetkezeti lótarás, ami jól mutatja az állattenyésztési ágazatban bekövetkezett szerkezeti váltást.

Ezzel állt összefüggésben végső soron az is, hogy a lovak háttérbe szorulásával párhuzamosan a takarmányozásukhoz elengedhetetlen zab termesztése is visszaszorult. Az

állattenyésztési ágazatban bekövetkezett strukturális változás tehát visszahatott a növénytermesztésre, ami igazolja feltevésünket a két ágazat kölcsönhatásával kapcsolatban.

80. ábra

Forrás: Hajdú-Bihar Megye Fontosabb Statisztikai Adatai 1956-tól 1961-ig. – A kötetek vonatkozó adatainak felhasználásával.

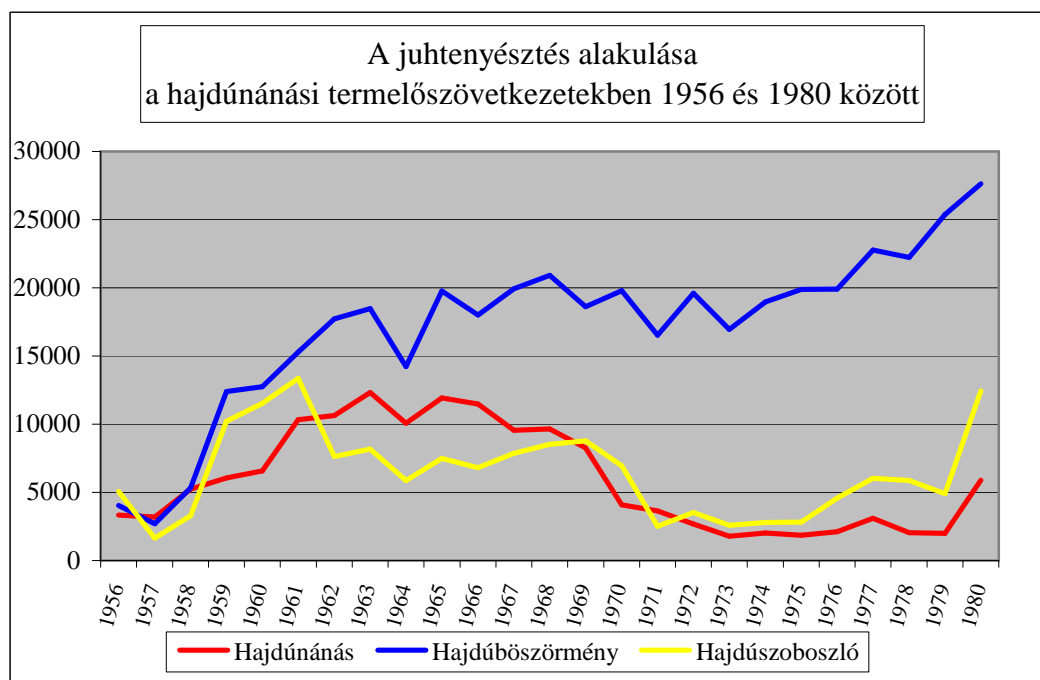
4. Juhtenyésztés

Ehhez a szerkezeti váltáshoz tartozott az is, hogy a juhtenyésztés megemelkedett, s az 1970-es évek legvégén egészen rendkívüli nagyságrendet ért el. Az 1950-es évek első felében Hajdúböszörményben és Hajdúszoboszlón volt jelentősebb juhállomány, 1958-tól 13 ezer, illetve 14 ezer felett alakult, 1961-ben pedig megközelítette a 17 ezer, illetve a 16 ezer darabot is. Hajdúnánáson is alapvetően emelkedett az állatlétszám, 1956-ban és 1957-ben 6 ezer, 1958 és 1960 között pedig 7 ezer feletti volt az állomány, 1961-re pedig a 11 ezret is megközelítette (10 870 db) a juhek száma.

Üzemtípusok szerinti bontásban azt figyelhetjük meg, hogy Hajdúböszörményben és Hajdúszoboszlón 1959-ig tartott az egyéni gazdaságok fölénye. 1958-ban előbbi városban 8418, utóbbiban 11 645 állatot tenyésztettek, ami ekkor még jóval nagyobb volt, mint a mezőgazdasági termelősövetkezetek 5330, illetve 3275 juhot számláló állománya. 1960-ban viszont már a közös gazdaságok domináltak, 1961-re Böszörményben több mint 15 ezer, Szoboszlón több mint 13 ezer állatot neveltek nagyüzemi keretek között, miközben az egyéni

gazdaságokban tartott juhok száma mindkét városban épphogy meghaladta a 1200 darabot.

81. ábra

Forrás: Hajdú-Bihar Megye Fontosabb Statisztikai Adatai 1956-tól 1964-ig; Hajdú-Bihar Megye Statisztikai Évkönyve 1965-től 1980-ig. – A kötetek vonatkozó adatainak felhasználásával.

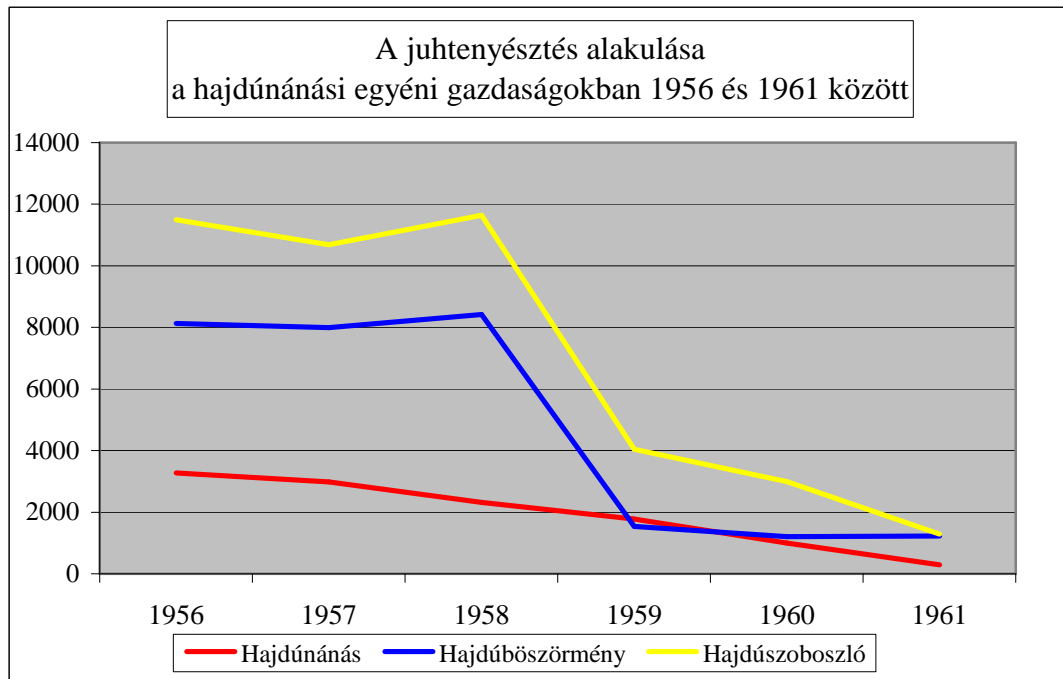
Hajdúnánás abból a szempontból volt eltérő az eddigiektől, hogy itt a szövetkezeti juhállomány 1956-tól folyamatosan meghaladta az egyéni gazdaságokét. A magángazdaságokban tartott juhok száma Hajdúnánáson 1956 és 1961 között 3277-ről alig 292-re zuhant, míg a termelőszövetkezetek juhtenyésztése ugyanebben az időintervallumban 3335-ről több mint 278 ezerre emelkedett.

Az 1960-as, 1970-es években a hajdúvárosok juhállománya jelentős hullámzásokat mutatott, ám az időszak végére figyelemre méltó nagyságrendet ért el, különösen Hajdúböszörményben. Itt igaz ugyan, hogy 1964-ben (14 234 db), 1971-ben (16 521 db) és 1973-ban (16 946 db) viszonylag alacsonyabb juhállomány volt a szövetkezeti közös gazdaságokban, legalábbis a többi év 18 és 20 ezer közötti állományához képest, de 1977-től már tartósan 22 ezer fölé emelkedett a darabszám. 1979-ben a hajdúböszörményi termelőszövetkezetek már több mint 25 ezer, 1980-ban pedig több mint 27 ezer juhot tenyésztettek.

A másik két hajdúvárosban nagyságrendekkel kisebb volt az állomány. Hajdúszoboszlón az 1960-as években 6 és 8 ezer között mozgó állatlétszám 1971-re 2501-re esett vissza, s ez a szám csak 1977-ben lépte át ismét – átmenetileg – a 6 ezres határt. A nagy

megugrás a juhtartást illetően csak 1980-ban következett be, akkor hirtelen 12 430-ra emelkedett a szoboszlói szövetkezetekben tartott állatok száma.

82. ábra

Forrás: Hajdú-Bihar Megye Fontosabb Statisztikai Adatai 1956-tól 1961-ig. – A kötetek vonatkozó adatainak felhasználásával.

Hajdúnánáson az 1960-as évek első felében még jóval 10 ezer feletti darabszám 1973-ra alig 1779-re csökkent, s igazán jelentős emelkedésre 1980-ig nem is került sor, s akkor is csak 5897 juh volt a helyi szövetkezetek közös kezelésében.

Az MSZMP Hajdúnánási Városi Bizottságának az 1975. február 9-i pártértekezletre készült beszámolója az állattenyésztési ágazat fejlődéséről a következőket állapította meg:

„Az állattenyésztés területén jelentős specializálódás ment végbe. Létrejöttek olyan új feltételek, amelyek ezt a folyamatot tovább segítik. Új, korszerű szakosított telepek léptek termelésbe, elsősorban a sertés- és baromfitenyésztésben. A fejlődését mutatja, hogy termelőszövetkezeteinkben az árbevétel 42%-a /Dózsa tsz 61%, Micsurin tsz 25%, az Állami Gazdaságnál 50%-a származik az állattenyésztésből. Az állattenyésztés szakosodási folyamatában kialakult a megfelelő arány a magas és kevésbé abrakigényes állatfajok között.”⁵⁹³

⁵⁹³ MNL HBML XXXV. 11. a/1.d. MSZMP Hajdúnánási VB. Beszámolója az 1975.02.09-i pártértekezletre., 16.

Az állattenyésztési ágazat adatai tehát megerősítették a növénytermesztési ágazat vizsgálata során részletesen bemutatott főbb folyamatokat, különösen az egyéni gazdaságok kezdeti jelentőségének, majd visszaszorulásának, illetőleg a forradalom után még igen gyenge, majd a hatalom szándékai szerint megerősödő termelőszövetkezetek térnyerésének a folyamatát. De ugyanígy kiolvasható volt az adatokból az 1960-as évek útkeresése és az 1970-es évek második felének prosperitása is, ami nemcsak országos tendencia volt, de többnyire megyei, sőt helyi szinten is érvényesülő, a mindennapokra is hatást gyakorló általános jelenség.

16. kép

A Dorogi utca Hajdúnánáson az 1970-es években (saját gyűjtés)

V. Összegzés

A tudományos eredmények számba vétele, a szembesülés a dolgozat legalapvetőbb megállapításaival megkerülhetetlen egy ilyen terjedelmű és ilyen időbeli határok között mozgó munka végén. A város történetének bemutatását még a század első felében indítottuk az első világháború következményeinek az ismertetésével. Megemlékeztünk a háborús áldozatokról, az emléküik ápolása érdekében tett erőfeszítésekről és a székely menekültek befogadásáról is 1916 és 1918 között.

A második világháború és utóélete még közelebb vittek a helyi agrártársadalmat ért XX. századi traumák megértéséhez. Az újabb veszteségek és a nagy lélekszámú helyi zsidóság deportálása, valamint a szovjet megszállás és a helyi civilek hadifogságba hurcolása olyan jelentős megpróbáltatás volt a város életében, amelyről mindenképpen szót kellett ejtenünk. Új eredményekkel főként a helyi gettó működését és az elhurcolt hadifoglyok későbbi sorsát illetően sikerült gazdagítani a korábbi ismereteket levéltári források és újabb szakmunkák bevonásával.

A téma szempontjából kiemelkedő jelentőségű volt a földosztás. A mezőgazdaságban a XX. század során végrehajtott jelentős átalakítások, rövid időn belül többször is rendszerszinten formálták át a teljes gazdaságirányítási rendszert, s mindez mélyreható társadalmi változásokkal járt együtt. A változások fő mozgatója természetesen a politika volt, vagyis azok a radikális politikai fordulatok, melyek a második világháborút követően az élet minden területére kihatottak.

A hagyományos mezőgazdaság a nagybirtokok rendszerére épült, amelyben a paraszti társadalom nagyfokú differenciálódásának köszönhetően széles rétegek kényszerültek mezőgazdasági idénymunkákból, napszámból, alkalmi munkákból megélni, vagy jobb esetben cselédsorba állni. A saját földhöz jutás, az önálló gazdává válás elérhetetlen álom volt csupán, ám az első világháborút követően ismételten felerősödtek azok a hangok, amelyek a magyar társadalom többségét kitevő agrártársadalom legnagyobb alsó rétegeinek a földhöz juttatását követelték.

A Nagyatádi-féle földosztás még csak a feszültségek levezetésére szolgált, ám 1945-ben már politikailag is reálissá vált a nagybirtokok szétesztésével járó átfogó földreform. Hajdúnánáson és általában az Alföldön klasszikus nagybirtokok nem léteztek, így itt főként a 100 holdnál nagyobb birtokok, a háborús bűnösök, vagy annak kikiáltott magánszemélyek, az

egyházak, és egyéb jogi személynek tekinthető intézmények földjének az elkobzása vagy megváltása képezte a földosztás alapját.

Orosz István alapvető tanulmánya a hajdúnánási földosztásról fontos kiindulási pontot jelentett. A helyi Földigénylő Bizottság tevékenységét levéltári források bevonásával igyekeztünk alaposabban megismerni, s tágabb megvilágításba helyeztük az országos folyamat és a regionális sajátosságok bemutatásával. Az összehasonlítást és a különböző szinteken párhuzamosan folyó események összevetése a későbbiek során is fontos szempont volt. A régóta várt földreform azonban sok életképtelen birtok létrehozását eredményezte, mivel az újjgazdák többsége nem rendelkezett megfelelő eszközökkel, gépekkel, állatállománnyal, vetőmaggal, és szakismerettel ahhoz, hogy hatékony gazdálkodást folytathasson. A kommunista hatalomátvételt követően viszont már nem is volt cél az említett feltételek biztosítása, az egyéni gazdálkodás segítése. Magyarország szovjetizálásának nem titkolt célja a mezőgazdaság esetében egyet jelentett a szovjet kolhozrendszer átvételével és a közös gazdálkodásra, a tervutasításra történő áttéréssel.

A kommunista diktatúra hatásainak vizsgálata azért volt szükséges, mert az agrártársadalom szenvedései itt kapcsolódtak egybe egy újabb totális diktatúra elnyomásával, amelynek szerves része volt maga az erőltetett kollektivizálás is. Az egyéni gazdaságok ellehetetlenítése és a z ún. „kulákok” ellen indított hadjárat mind-mind egy célt szolgált, a szovjet típusú nagyüzemi mezőgazdaság kialakításának az útjában álló akadályok eltüntetését. Az eszközök másodlagosak voltak, a cél gyors elérése érdekében minden megengedett lett.

Láthattuk, visszaemlékezésekből is megismerhettük azt a kegyetlenséget, amely a hajdúnánási parasztokat érte. A letartóztatásokat, konstruált pereket, kínzásokat, a rendőrség és a helyi hatalom képviselőinek (mint például Porkoláb László tanácselnök) túlkapásait. Levéltári források támasztották alá a testvérét elvesztő Varga Zsuzsanna meghurcolását, vagy a józanésszel gondolkozó, termelési tapasztalataiból kiinduló, s a központi tervutasításnak ellentmondó Szanyi János hajdúnánási gazda megszegyenítését. Draviczky Imre helyi tanító munkájából ismertük meg ugyanakkor Csürhész Varga Gábor öngyilkosságba kergetésének történetét, hogy csak néhány esetet említsünk.

A helyi közösség szenvedéstörténetéhez kapcsolódik a hortobágyi kényszermunkatáborok története is, mivel a város közvetlen szomszédságában, a Tedeji Állami Gazdaság területén 1951. december 7-től működött egy ilyen zárt tábor. A fogva tartott, rabokként kezelt emberek (gyakran gyermekes családok) létszáma 1953 júliusában elérte a 676 főt, amely a többi ilyen táborhoz viszonyítva is közepes méretűnek számított. Összehasonlításképpen a legtöbb rabot fogadó táborban, Elepen 1049, Ebesen 910, Borsóson

830 főt tartottak őrizetben, míg a legkevesebb fogoly Kormópusztán (249 fő) és Lászlómajorban (278 fő) volt. A Hortobágyi Kényszermunkatáborokba Elhurcoltak Egyesülete több mint 700 egykori tedeji rabot tart nyilván. Életkörülményeikről, a velük szemben alkalmazott bánásmódról, meghurcolásukról és későbbi sorsukról Apatini Ferenc Illés visszaemlékezéseinek köszönhetően rendelkezünk részletes ismeretekkel. Az elhurcolást gyermekként megélő Apatini Ferenc Illés egyike azon túlélőknek, akik igyekeznek megismertetni az utókorral a hortobágyi kényszermunkatáborok egykori lakóinak szenvedéseit.

Az 1950-es évek tárgyalását követően egészen röviden az 1956-os forradalom helyi eseményeire és a megtorlás hajdúnánási áldozatainak a sorsára is kitértünk, majd a fentiek ismeretében következett a termelőszövetkezeti rendszer bemutatása. Végigkövettük, hogy miként fordult az országos politika abba az irányba, ami elvezetett a földosztás után kialakult birtokszerkezet felszámolásához és egy azzal gyökeresen ellenkező, szocialista nagyüzemekre épülő, szovjet mintára kialakított mezőgazdaság létrehozásához. Tulajdonképpen a korábbi arisztokrata nagybirtok helyébe most állami gazdaságok és közös gazdaságok léptek.

Láttuk a szövetkezetesítés lassú folyamatát, az ellenállást, az újabb és újabb hullámokat, a mindehhez szorosan kötődő kulákvándorlást, a tagosításokat, a kötelező beszolgáltatás és az adóterhek visszasságait, s végül az 1956-os forradalom leverését követően az utolsó kollektivizálási kampány győzelmét. Vázlatosan kitekintettünk a rendszer későbbi működésére, a koncepcionális vitákra, s a termelőszövetkezeteket érintő jogszabályi környezet változásaira, majd részletesen foglalkoztunk a folyamat hajdúnánási állomásaival.

Az 1948-ban alapított, feltehetőleg Bocskai nevét viselő közös gazdaságból jött létre 1949-ben az első három valódi termelőszövetkezet, a December 21, a Micsurin és a Táncsics Tsz, majd még ugyanabban az évben a Dózsa Tsz és a Haladás Tsz. 1950-ben még két kisebb gazdasággal egészült ki a rendszer, a Petőfi és a Kossuth Tsz-el. A második kollektivizálási hullám során, 1955-ben született a Szikra Tsz, a forradalom azonban a szövetkezetek csaknem teljes szétesését eredményezte. A Kádári restaurációt követően Hajdúnánáson is újraindult a közös gazdálkodás. 1957-ben hozták létre a Bocskai és a Jókai Tsz-t, míg a December 21 Új Élet néven működött tovább. 1960-ban utolsóként alakult meg a legtovább kitartó egyéni gazdákat tömörítő Rákóczi Tsz, s így az 1960-as évekre, az alapítások, megszűnések és beolvadások után egy 7 közös gazdaságból (Dózsa, Haladás, Micsurin, Szikra, Új Élet, Lenin és Rákóczi Tsz) álló termelőszövetkezeti struktúra jött létre Hajdúnánáson. Az integrációs folyamatok azonban tovább folytatódtak, s 1977-ben a Lenin Tsz és a Rákóczi Tsz egyesülését követően megalakult a város legnagyobb nagyüzeme, a Béke Tsz is.

A kollektivizálás folyamatát helyi szinten tekintettel kellett lenni az országos eseményektől való eltérésekre is, kiemelve ezáltal a helyi sajátosságokat. Bemutattuk a meghatározó termelészövetkezeteket, a szövetkezeti struktúra változásait a különböző kollektivizálási hullámok során, s külön szóltunk a Tedeji Állami Gazdaság működéséről is. Ezt követően tértünk rá a nagyüzemi gazdálkodás kiteljesedésének a részletes tárgyalására, s megpróbáltuk elhelyezni Hajdúnánást a szocialista mezőgazdaság rendszerében.

A termelészövetkezetek megerősödésének a folyamatával foglalkozva a területnövekedés és a taglétszám emelkedés tendenciáit ismerhettük meg Hajdú-Bihar Megye, valamint a hajdúvárosok (Hajdúnánás mellett Hajdúböszörmény és Hajdúszoboszló) viszonylatában 1956 után. Külön figyelmet fordítottunk a hajdúnánási termelészövetkezetekre, amelyek fejlődését 1956 és 1967 között egyenként, de egymás viszonylatában tárgyaltuk. A Tedeji Állami Gazdaság 1956 utáni történetére is kitértünk, foglalkoztunk a vetésterület és a termésátlag, valamint az állattenyésztés volumenének az alakulásával, s láthattuk, hogy különösen a búza- és a kukoricatermesztés, valamint a sertéstartás volt kiemelkedő.

A Hajdúnánási Gépállomásról szóló alfejezetben vizsgáltuk a gépállomány, az elvégzett gépi munka és az átlagos állományi létszám alakulását is. Tárgyaltuk a gépállomások jelentőségét, a termelésben betöltött szerepét és azokat a politikai funkciókat, amelyeket a pártvezetés szándékának megfelelően ellátott. Szó volt a hatalom félelméről a termelészövetkezeti tulajdonnal kapcsolatban, különösen ami a mezőgazdasági nagygépeket illeti. Eredeti forrásokkal sikerült alátámasztani a Hajdúnánási Gépállomás kapcsán felmerülő problémákat, amelyek leginkább a növekvő igények kielégítéséhez, a meglévő gépállomány állagának megőrzéséhez, karbantartásához, új gépek beszerzéséhez és a technikai feltételek hiányosságaihoz kötődtek.

A háztáji gazdaságok funkcióját, az ahhoz kapcsolódó vitákat és az üzemtípus hajdú-bihar megyei elterjedését is megismerhettük. Láttuk, hogy miként lett a szövetkezeti tagok megélhetését szolgáló jövedelem kiegészítéséből az egyéni érdekelttség, és a terméseredmények, valamint az állattartás volumenének a növekedéséhez hozzájáruló, a közös gazdaság mellett a kisüzem továbbélését biztosító, a magyar mezőgazdaság specifikumának tekinthető, idővel az állam által is támogatott gazdaságpolitikai megoldás.

A háztáji földterülete 1952 és 1962 között 5723 kat. holdról 70.859 kat. holdra nőtt Hajdú-Bihar Megyében. Hajdúnánáson ez a növekedés 1959 és 1962 között volt a legmagasabb, amikor 582 kat. holdról 3559 kat. holdra emelkedett. A szövetkezeti és a háztáji egymás mellett élése, egymásra utaltsága egy jól működő rendszer alapját képezte. A háztáji

vetőmaghoz és takarmányhoz jutott, miközben minőségi állattartást folytatott és nagyüzemi keretek között nehezebben művelhető növénykultúrák termesztésével foglalkozott.

A mezőgazdasági termelészövetkezetek számára tehát a saját tulajdonú, önálló géppark létesítése, a modern technológiák, a műtrágya, később a hibrid vetőmagok, a sűrű vetést lehetővé tevő szelektív gyomirtó szerek, valamint a tagok személyes érdekeltségének a növelése, a döntések meghozatalába való bevonásuk, a nagyobb termelési önállóság és a háztáji gazdaságok elterjedése teremtette meg azokat a feltételeket, amelyek a jobb termelési mutatók eléréséhez szükségeltettek.

Az országos adatok is világosan megmutatták, s a megyei és hajdúvárosok szintjén végrehajtott elemzés is megerősítette, hogy a fejlett, jól működő nagyüzemi mezőgazdaság kialakulásához agrárpolitikai fordulatra volt szükség. Amint a Dögei Imre által képviselt keményvonalas, merev irányítást egy szabadabb szellemű vezetés váltotta fel, megindult a vidéki Magyarországon a szövetkezeti rendszer kibontakozása.

Részletesen is nyomon követhető volt, hogy miként alakult megyei szinten, valamint Hajdúnánás, Hajdúböszörmény és Hajdúszoboszló viszonylatában a vetésterület, a termésmennyiség és a termésátlag a különböző növénykultúrák esetében. Az eredmények ismételt felsorolásától ezúttal eltekinthetünk, annyit elég most megjegyezni, hogy a Hajdúnánás határában termesztett legfontosabb növények, a búza, a kukorica, a napraforgó és a cukorrépa esetében is kimutatható volt a lényeges növekedés a termésmennyiségben. A termésátlagok is emelkedtek a hatékonyabb termelésnek köszönhetően, bár az időjárás, mint befolyásoló tényező kisebb-nagyobb ingadozásokat okozott. 1967-től a földterületek mérésének hivatalos mértékegysége a korábbi katasztrális hold helyett a hektár lett, s 1972-től a hivatalos kimutatásokban is áttértek a termésátlagok esetében a hektár alapú mérésre, amit a történeti hűség megőrzésének az érdekében a disszertáció is követ. A mérőszámok közötti összehasonlítás érdekében, ahol szükséges volt átváltásokkal jeleztük a tendenciákat.

Az állattenyésztési ágazat esetében négy fajtára fókuszáltunk, a szarvasmarha, a sertés, a ló és a juh tenyésztésének országos, megyei és hajdúvárosi szinten történő alakulását vetettük össze. A legnagyobb növekedést a sertés és a juh esetében tapasztaltuk, míg a lóállomány a gépesítés előrehaladásával összhangban jelentősen visszaszorult. Az adatok azt is alátámasztották, hogy világos összefüggés volt a lótartás csökkenése és a lovak számára is fontos zabtermesztés alakulása között.

Végezetül szóljunk néhány gondolatot a munka szakmai háttéréről is. A doktori értekezés célja a város XX. századi szenvedéseinek a vázlatos bemutatásán túl az volt, hogy

áttekintse azt az utat, amit országos és helyi szinten a magyar agrárium és a magyar agrártársadalom bejárta a második világháború végétől az 1980-as évekig.

Szokatlan korszakhatárok között mozog tehát a dolgozat, hiszen nem 1945-öt és a második világháború végét tekinti kiindulási pontjának, hanem korábbról indul és vizsgálatait sem hagyja abba a kollektivizálás befejeződésével, a termelőszövetkezetek és az állami gazdaságok egyeduralomra jutásával a magyar mezőgazdaságban. Túlmutat ezen a megszokott korszakhatáron is és behatóan ismerteti azokat a termelési eredményeket, amit a hajdúnánási termelőszövetkezetek az 1980-as évekig a folyamatos technikai, technológiai fejlődés és főként egy átgondoltabb, a gazdasági szempontokat és a termelők érdekeit jobban integráló üzemszervezeti és jövedelemelosztási mechanizmusok eredményeképpen elért.

Így válik lehetővé, hogy nézőpontját kiszélesítve bemutassa azokat a mélyreható változásokat, amelyek a magyar mezőgazdaságban az 1930-as évek és az 1980-as évek között eltelt fél évszázadban végbementek. Az agrárium szerkezetének teljes újjáalakításával járó rendszerszintű problémák és az agrártársadalmat érő megpróbáltatások összetett hatásainak a bemutatása a munka kiemelt célkitűzései közé tartozott. De ugyanígy központi kérdésként fogalmazódott meg a kutatás során az is, hogy az oly sok értelmetlen szenvedéssel járó, diktatórikus eszközökkel, túlkapasokkal, a hatalmon lévők agressziójával megvalósított kollektivizálást követően miként vált a termelőszövetkezet a vidéki Magyarország életének szerves részévé. Miért alakulhatott ki a helyiekben nosztalgikus érzelmek a nagyüzemi mezőgazdaság iránt a rendszerváltozást követően, ha a kollektivizált nagyüzem mindvégig ugyanaz a szovjet mintákat követő, a tagok életét megkeserítő, megélhetését ellehetetlenítő, munkaerejét kihasználó kolhoz-szerű képződmény maradt, mint ami a szövetkezetesítési hullámok idején volt? Nyilvánvalóan azért, mert az egész rendszer és a termelőszövetkezet is változóban volt, s idővel a mindennapi élet természetes keretévé lett, amely a közösséghez tartozás érzését adta és biztos megélhetést nyújtott nemcsak a szövetkezeti tagnak, de egész családjának. Mikor és milyen feltételek teljesülése mellett változott meg a korábbi jogos ellenszenv előbb elfogadássá, majd egy újfajta önazonossággá.

A fenti lényeges kérdéseket több irányból is meg lehet közelíteni, megválaszolásukhoz viszont különböző módszerek alkalmazása vált szükségessé. A téma szakirodalma is jelentős, mind az újabb, mind a régebbi szakmunkákat és tudományos publikációkat tekintve, annak ellenére, hogy a termelőszövetkezeti rendszer felszámolása alig negyedszázada történt meg. A kezdeti nehézségek és az 1960-as évek második felére a gyakorlatban is megjelenő szemléletváltás miatt a kortárs gazdasági szakemberek cikkei és egy-egy részproblémát megvilágító írásai is jól kiegészítették korábbi ismereteinket.

A szakirodalom ismerete és a kortárs szerzők egykorú munkáinak használata azonban csak a kiindulási alapot szolgáltatta a termelőszövetkezeti rendszer működésének a bemutatásához. Legalább ennyire fontos volt a téma elsődleges forrásainak a felkutatása a levéltárakban, valamint az „oral history” által nyújtott lehetőségek megragadása ameddig még köztünk élnek a kor tanúi.

A levéltári források feldolgozása és a termelőszövetkezeti rendszer országos és helyi vezetőivel készített interjúk felhasználása egyértelműen a disszertáció új eredményének tekinthető. Szintén számos új megfigyelést, összehasonlító elemzést és fontos következtetést sikerült levonni azokból a statisztikai adatsorokból, amelyek tudományos feldolgozása Hajdúnánás és környező hajdúvárosok (Hajdúböszörmény, Hajdúszoboszló) tekintetében ilyen mélységben most először történt meg.

A helytörténet tágabb értelmezési mezőbe helyezése, a helyi események országos kitekintésben történő tárgyalása végigvonul a dolgozat gondolati struktúráján és nemcsak a termelőszövetkezetek működését, de a kollektivizálás történetét, a kommunista diktatúra éveit, az 1945-ös földosztást, vagy a második világháborút és az azt megelőző éveket bemutató részekben is megfigyelhető.

Mindez tudatos és előre eltervezett léptékváltásokat tesz lehetővé a helyi és az országos események, a mikro- és a makroszint között. Véleményem szerint ugyanis a kettő elválaszthatatlan egymástól, s ha vannak is eltérések, hangsúlyeltolódások közöttük, amiket helyi jellegzetességként értelmezhetünk, de a két szint összefüggése és egymásra utaltsága tagadhatatlan.

A disszertáció témaválasztását, mint említettük, részben az az ellentmondás tette indokolttá, ami a szövetkezeti tagságnak az 1970-es évek elejétől egyre nagyobb életszínvonalat biztosító termelőszövetkezeti rendszer és a kollektivizálás kezdeti időszakával kapcsolatban, a hajdúnánásiakban máig élő, érzékeny sebeket okozó nyílt erőszak között feszült. Válaszokat igyekeztünk találni arra, hogy az emberek tönkretételével, a tulajdonhoz való jog sárba tiprásával induló rendszer, miként lett a vidék életét meghatározó, biztos keretet és közösségi élményt is nyújtó, a mindennapi életet meghatározó nagyüzemi rendszerré. A helyi folyamatokat azonban tágabb keretbe kellett helyezni, s ezért kaptak hangsúlyt az országos események és a megyei tendenciák is.

Az erőszakos kollektivizálással foglalkozva olyan jelenségek is látótérbe kerültek, mint például a kuláküldözés, a konstruált perek, vagy 1956 és az azt követő kegyetlen megtorlás. Hajdúnánáson még most is emlékeznek ezekre az időkre, mint ahogy nem felejtették el a megelőző időszak szörnyűségeit sem, a szovjet hadifogságba hurcolt férfiak

esetét, vagy a helyi zsidóságot sújtó deportálásokat. A munkában helyet kellett adni ezeknek a történéseknek is, annak ellenére, hogy elsősorban a kollektivizálásra és az 1956 utáni szocialista mezőgazdaságra igyekeztünk irányítani a figyelmünket.

Az agrárium és az agrártársadalom a második világháború kitörésétől az 1970-es évek végéig terjedő időszakban gyökeres átalakuláson ment keresztül. A földosztás a magántulajdon kiterjesztését, az erőszakos kollektivizálás viszont annak teljes felszámolását jelentette. A termelőszövetkezetek a nagyüzemi mezőgazdaság kiépítésének módja és eszközei, az agitátorok tevékenysége és a megélhetési nehézségek miatt kezdetben a diktatúra szimbólumai lettek.

Az 1960-as évektől viszont, amikor a rendszer megszilárdult és nagyobb teret engedett az önrendelkezésnek, az egyéni kezdeményezéseknek a termelőszövetkezetekhez fűződő viszony megváltozott. Javultak a terméseredmények, növekedett a szövetkezeti tagság jövedelme, könnyebbé vált a megélhetés és termelőszövetkezet biztos munkahellyé és a vidéki élet természetes keretévé kezdett válni. Ezek a jelenségek Hajdúnánáson is megfigyelhetőek voltak, s mind a mai napig meghatározzák a helyiek viszonyulását a termelőszövetkezeti rendszer időszakához.

VI. Bibliográfia

1. Levéltári források:

- MNL HBML XIV. 18. 2.d. – Draviczy Imre: Századunkban a gyilkos láng már kétszer lobbant. (Hajdúnánás népe és a Nagy Háborúk) Hajdúnánás, 1993.
- MNL HBML XIV. 18. 2.d. – Draviczy Imre: Hajdúnánás tanyavilága. I. rész. Élet a pusztán. 1991.
- MNL HBML XV. 27. 1.d. – Apostol Elek hajdúnánási református lelkész iratai 1755-1976., Levelek 1973.
- MNL HBML XVII. 405. 1.d. 17/1945.
- MNL HBML XVII. 4. 1.k. – Hajdúnánás: A Nemzeti Bizottság jegyzőkönyvei [1945. január 12. – 1948. december 31.]
- MNL HBML XXIII. 360-28/1950. – Debrecen Város Tisztifőorvos Hivatalának jelentése Hajdú-Bihar megye tanácsa V.B. közegészségügyi és népjóléti osztálya részére.
- MNL HBML XXIII. 526/a. 1.k. – Tanácsülési jegyzőkönyvek [Hajdúnánás Városi Tanács] 1950. augusztus 15-ei ülés.
- MNL HBML XXIV. 12. 1.k. – Közigazgatási iktató – Hajdúnánási Rendőrkapitányság.
- MNL HBML XXV. 23/b. 3.d. – A Hajdú-Bihar Megyei Főügyészség iratai 1951-1978.
- MNL HBML XXXV. 11. C/30. A Lenin Tsz iratai. Jegyzőkönyv a Lenin termelőszövetkezet irodahelyiségében tartott Párttaggyűlésről 1963. április 10-én.
- MNL HBML XXXV. 11. C/35. Új Élet Tsz. MSZMP alapszervezet iratai. Intézkedési terv.
- MNL HBML XXXV. 51. 1. – A Magyar Kommunista Párt Hajdúnánási szervezetének iratai. Az 1945. június 15-én tartott vezetőségi ülés jegyzőkönyve.
- MNL HBML XXXV. 11. a/1.d. MSZMP Hajdúnánási VB. Beszámolója az 1975. február 9-i pártértekezletre.
- MNL HBML XXXV. 11. a/1.d. MSZMP Városi Bizottsága. Hajdúnánás. Jegyzőkönyv, Városi Pártértekezlet, 1959. október 17.
- MNL HBML XXXV. 11. a/3. d. MSZMP Városi Bizottsága. Hajdúnánás. Pártbizottsági ülés, 1960. február 25.
- MNL HBML XXXV. 11. a/3. MSZMP. Városi Bizottság. Pártbizottsági ülés, 1961. április 13., Szigorúan bizalmas jelentés.

- MNL HBML XXXV. 11. C/32. Rákóczi Termelőszövetkezet Pártalapszervezet iratai. Gyöngyösi László Tsz. párttitkár 1972. december 20-i jelentése.
- MNL HBML V.B. 374/c. 521. d. – A Vörös Hadsereg által elszállított egyén személyi adatai (A Fegyverszüneti Ellenőrző Bizottság 1945. évi március 18-án kelt 26. sz. rendeletére)
- ÁBTL-3.1.9.-V-5457/12. – Egri András rendőrnyomozó hadnagy 1948. május 18-ai jelentése. Államrendőrség Debreceni Kapitánysága. Államvédelmi Osztály. 16 936/1948. sz. irat.
- ÁBTL-3.1.9.-V-5457. – Á.V.H. Vizsgálati dosszié. Csontos Gyula.
- ÁBTL-3.1.9.-V-5077. – Á.V.H. Vizsgálati dosszié. Margitai Lajos Pál.
- ÁBTL-3.1.9.-V-5077/9-10. – Gyanúsított kihallgatási jegyzőkönyv. 1948. június 1. 291/1948. sz.
- ÁBTL-3.1.9.-V-5077/6. – Tóth Zoltán rendőrtiszt 1948. május 31-ei jelentése. Államrendőrség Nyíregyházi Kapitánysága. MÁV pályaudvari őrszoba. 291/1948. sz irat.
- ÁBTL 4. 1. A-508. 18. – Letartóztatottak statisztikai adatai. – 0012/29/53. Tük VII.
- ÁBTL 3. 1. 5. O-8950. – Objektum dosszié. Hortobágyi Állami Gazdaság Egyesülés Kónyai Gazdasága.
- ÁBTL 4. 1. A-507. 5. – Tóth György rendőr őrnagy jelentése.
- ÁBTL 4. 1. A-508. 16-17. – A közkegyelemről szóló törvényerejű rendelet végrehajtásának terve.
- ÁBTL 4. 1. A-508. 31. – Az internálásról, a kitiltásról és a rendőrhatalósági felügyeletről szóló minisztertanácsi határozat végrehajtása.

2. Folyóiratok:

- Debreczen. 1945. július 22.
- Debreczen. 1946. január 16.
- Debreczen. 1946. február 1.
- Debreczen 1946. február 9.
- Debreczen. 1947. július 2.
- Debreczen. 1947. június 5.
- Debreczen. 1947. szeptember 4.
- Hajdúnánási Újság 1944. május 26.
- Hajdúnánási Újság. 1944. június 2.
- Magyar Közlöny, 1945. 10. szám.

- Nánási Szabadság, 1948. október 22.
- Szabad Nép 1946. június 22.
- Szabad Nép. 1951. június 17.
- Magyar Vöröskereszt Hadifogoly Tudósító, 1946. március 5.

3. Publikált források:

- Az 1941. évi népszámlálás. Demográfiai adatok községek szerint. Budapest, KSH, 1976.
- A Magyar Szocialista Munkáspárt határozatai és dokumentumai 1956-1962. (Szerk. Vass Henrik – Ságvári Ágnes) Budapest, 1973.
- Dokumentumok termelőszövetkezeti mozgalom Hajdú-Bihar megyei történetéhez. A Hajdú-Bihar Megyei Levéltár Közleményei 10. (Szerk. Gazdag István) Debrecen, 1977.
- Emberirtás, embermentés. Svéd követjelentések 1944-ből. Az Auschwitz-i Jegyzőkönyv. (Szerk. Bajtay Péter) Budapest, 1994.
- Hajdú-Bihar Megye Fontosabb Statisztikai Adatai 1956-tól 1964-ig.
- Hajdú-Bihar Megye Statisztikai Évkönyve 1965-től 1980-ig.
- Dokumentumok a zsidóság üldöztetésének történetéhez. (Szerk. Ságvári Ágnes) Budapest, 1994. 1-19. kötet.
- Magyarország történeti statisztikai helységnévtára. 11. Hajdú-Bihar megye. Kiadja a Központi Statisztikai Hivatal Népszámlálási Főosztálya. Budapest, 1997.
- Magyar Statisztikai Közlemények. Új sorozat. 99. kötet
- Népszámlálás 2001. 6. Területi adatok. 6.9. Hajdú-Bihar megye I. kötet. Budapest, 2002.
- Tájékoztató gyorsfelvétel a községek, városok közérdekű viszonyairól. Magyar Statisztikai Szemle 1946/1-6. szám
- Vádirat a nácizmus ellen. Dokumentumok a magyarországi zsidóüldözés történetéhez 1-3. kötet. Budapest, 1958-1967.

4. Korabeli kiadványok és memoárok:

- Apatini Ferenc Illés: Túléltek. Internálótáborban a hajdúnánási Tedejpusztán 1951-53-ban. Debrecen, 2009.
- Csizmadia Ernő: Az MSZMP agrárpolitikája és a magyar mezőgazdaság. Budapest, 1984.
- Donáth Ferenc: Reform és forradalom. A magyar mezőgazdaság strukturális átalakulása 1945-1975. Budapest, 1977.

- Donáth Ferenc: A parasztság és a választás. Társadalmi Szemle 1947. 7-8. szám
- Fehér Lajos: A szocialista mezőgazdaságért. Budapest, 1963.
- Hegedűs András: A történelem és a hatalom ígézetében. Budapest, 1988.
- Kerék Mihály: A magyar földkérdés. Budapest, 1939.
- Lázár György: Gazdasági fejlődésünk meggyorsításának 1959. évi feladatiról. Társadalmi Szemle. 1959. május. 58.
- Mindszenty József: Emlékirataim. Budapest, 2002.
- Nagy Ferenc: Küzdelem a vasfüggöny mögött. I. kötet. Budapest, 1990.
- Rákosi Mátyás: Építjük a nép országát. Budapest, 1949.
- Szabó István életútja Nádudvartól Nádudvarig. (Szerk. Romsics Ignác) Budapest, 2012.
- Sztálin: A szocializmus közgazdasági problémái a Szovjetunióban. Szovjetunió, 1952.

5. Szakirodalmi feldolgozások:

- Agrártörténet – Agrárpolitika. Tanulmányok Szuhay Miklós emeritus professzor tiszteletére. (Szerk. Buza János – Estók János – Szávai Ferenc – Varga Zsuzsanna) Budapest, 2006.
- A magyar agrártársadalom a jobbagység felszabadulásától napjainkig. (Szerk. Gunst Péter) Budapest, 1998.
- Állami erőszak és kollektivizálás a kommunista diktatúrában. (Szerk. Horváth Sándor – Ö. Kovács József) Budapest, 2015.
- Bakó Endre: A meggyorsult idő. In: Hajdúnánás története. (Szerk. Rácz István) Hajdúnánás, 1973., A szocializmus építésének útján, XII. fejezet, 411-445.
- Belényi Gyula: A hatalom centralizációja és a részpolitikák a szocialista rendszerben (1949-1963). Valóság 1998/7. szám
- Berend T. Iván: A szocialista gazdaság fejlődése Magyarországon 1945-1975., Budapest, 1979.
- Berend T. Iván – Ránki György: A magyar gazdaság száz éve. Budapest, 1972.
- Bihari Mihály: Magyar politika. A magyar politikai rendszer történetének főbb szakaszai a második világháború után. 1945-1949. Budapest, 1996.
- Bihari Péter: A magyarországi zsidóság helyzete a zsidótörvényektől a deportálásokig. In: Hét évtized a hazai zsidóság életében (Szerk. Lendvai L. Ferenc – Horváth Pál – Sohár Anikó) 2. kötet. Budapest, 1990.
- Buczkó József: A tedeji Gulág. Hajdúsági Tükör. 2008. december 15.

- Buczkó József: „Szállást adtunk hűséges magyar véreinknek” Székely menekültek Hajdúnánáson 1916-1918. Hajdúnánás, 2011.
- Buczkó József: „A hősök vére szenteli hazává a földet” A Hajdúnánási Hősi Temető, Hősi Emlékmű- és a Hősök Ligetének története. Hajdúnánás, 2012.
- Buczkó József – Hadas Ferenc: Akiknek még sír sem jutott. Hajdúnánásiak a „málenkij robot” poklában. Hajdúnánás, 2014.
- Csiszár Imre: Termelészövetkezetek Hajdúnánáson. Debreceni Szemle 2007. 2. szám, 206-221.
- Dessewfy Tibor – Szántó András: Kitoró éberséggel. Budapest, 1989.
- Draviczy Imre: Hajdúnánás tanyavilága. I. rész. Élet a pusztán. 1991. – MNL HBML XIV. 18. 2.d.
- Draviczy Imre: Kulákok, kuláksorsok Hajdúnánáson 1946-1956. Hajdúnánás, 2006.
- Draviczy Imre: Századunkban a gyilkos láng már kétszer lobbant. (Hajdúnánás népe és a Nagy Háborúk) Hajdúnánás, 1993. - HBML XIV. 18. 2.d.
- Erdmann Gyula: Begyűjtés, beszolgáltatás Magyarországon 1945-1956. Békéscsaba, 1992.
- Farkas Gyöngyi: „... a külső látszat és nagy hangoskodás dacára szemben állott a népi demokrácia társadalmi rendjével...” Kollektivizálás és ellenségteremtés (Tyukod, 1951) Korall. Társadalomtörténeti folyóirat. 10. évf. 36. (2009. július) Kollektivizálás és agrártársadalom. 5-30.
- Fazekas Árpád: Elhurcoltak. Nyíregyháza 1944-1948. Nyíregyháza, 1989.
- Fazekas Béla: A mezőgazdasági termelészövetkezeti mozgalom Magyarországon. Budapest, 1976.
- Fehér András: A tőkés rendszer érdekharca. In: Hajdúnánás története. (Szerk. Rácz István) Hajdúnánás, 1973., A szocialista termelőmunka és kultúra feltételeinek megteremtése, VI. fejezet, 291-332.
- Fehérváry István: Börtönvilág Magyarországon. Budapest, 1990.
- Földindulások – sorsfordulók. Kollektivizálás, agrárvilág és vidéki változások a XX. század második felében. (Szerk. Schlett András) Budapest, 2012.
- Gazdaságpolitika, gazdasági szervezet (Szerk. Major Iván) MTA Közgazdaságtudományi Intézetének Közleményei. Budapest, 1982.
- Gonda Moshe Élijáhu: A debreceni zsidók száz éve. A mártírhalált halt debreceni és környékbéli zsidók emlékére. Debrecen, 1977.
- Gulyás Gyula – Gulyás János: Törvénysértés nélkül... Debrecen, 1989.

- Gyarmati György: A Rákosi-korszak. Rendszerváltó fordulatok évtizede Magyarországon, 1945-1956. Budapest, 2013.
- Gyurgyák János: A zsidókérdés Magyarországon. Budapest, 2001.
- Háború, hadsereg, összeomlás. Magyar politika, katonapolitika a második világháborúban. (Szerk. Markó György) Budapest, 2005.
- Hadas Ferenc: Hol sírjaik domborulnak... /Egy túlélő emlékezései a hajdúnánási elhurcoltakról/ Hajdúnánás, 1991.
- Hajdúnánás története. (Szerk. Rácz István) Hajdúnánás, 1973.
- Hajdu Tibor: A Rajk-per háttere és fázisai. Társadalmi Szemle 1992/11.
- Halmos Sándor: Emlékezz meg! Hajdú-Bihar Megye zsidóságának története napjainkig. Debrecen, 2003.
- Hantó Zsuzsanna: Kitiltott családok., Budapest, 2009.
- 60 év 1950-2010. A hortobágyi kényszermunkatáborok áldozatainak emlékére. Kiadja a Hortobágyi Kényszermunkatáborokba Elhurcoltak Egyesülete, Budapest, 2010
- Hausner, Gideon: Ítélet Jeruzsálemben. Budapest, 1984.
- Holopcev Péter – Irha Melinda, Eltanácsoltak. Miskolc – Hortobágy 1952-1953. Miskolc, 2003.
- Honvári János: A gépállomások helye és szerepe a mezőgazdaság állami irányításában az 1950-es években. Századok. 2001. 1. szám, 207-233.
- Honvári János: A mezőgazdasági nagygépek állami monopóliumának kialakulása. Századok. 2004. 1. szám, 39-88.
- Honvári János: XX. századi magyar gazdaságtörténet. Budapest, 2006.
- Hortobágyi kényszermunkatáborok 1950-1953. Az áldozatok emlékére. (Szerk. W. Balassa Zsuzsa – Dr. Hajdú Mária – Dr. Vecsernyés Jolán) Kiadja a Hortobágyi Kényszermunkatáborokba Elhurcoltak Egyesülete, Budapest, é.n
- Hubai László: Magyarország XX. századi választási atlasza 1920-2000. II. kötet. Budapest, 2001.
- Huszár Tibor: A politikai gépezet 1951 tavaszán Magyarországon. Budapest, 1998.
- Huszár Tibor: Erdei Ferenc. Politikai életrajz (1910-1971). Budapest, 2012.
- Ilyés László: Hajdúnánás a népi demokratikus forradalom idején (1944-1946) [A Móricz Pál Városi Könyvtár kézírata] Hajdúnánás
- Isépy Tamás: Politikai forgácsok. Budapest, 2000.

- Juhász Pál – Magyar Bálint: Néhány megjegyzés a lengyel és a magyar mezőgazdaság kistermelői helyzetéről a hetvenes években. Medvetánc. Az ELTE KISZ Bizottság társadalomelméleti folyóirata. 1984/2-3. szám, 181-208.
- Juhász Pál: Zsákutcában van-e a magyar mezőgazdaság? Medvetánc. Az ELTE KISZ Bizottság társadalomelméleti folyóirata. 1988/1. szám, 197-211.
- Kahler Frigyes: Joghalál Magyarországon 1945-1989. Kalocsa, 1993.
- Kahler Frigyes: Jogállam és diktatúra. I. kötet. Győr, 2005.
- Kahler Frigyes: Jogállam és diktatúra II. kötet. Pécs, 2008.
- Kaposi Zoltán: Magyarország gazdaságtörténete 1700-2000. Budapest-Pécs, 2002.
- Kávási Klára: Kulák lista. Budapest, 1991.
- Kítaszítottak I. „Magukkal fogjuk megzsírozni a földet” (Szerk. Hantó Zsuzsanna - Takács János - Füzes Miklós) Budapest, 2001.
- Kítaszítottak II. Dokumentumok a hortobágyi zárt munkatáborokról 1950-1960 (Szerk. Füzes Miklós) Budapest, 2002.
- Kítaszítottak III. Családok munkatáborokban (Szerk. Hantó Zsuzsanna) Budapest, 2006.
- „Kítaszítottak”. Emberek, sorsok, politika a XX. század közepének Magyarországn. (Szerk. Pallai László) Hajdúnánás, 2012.
- Kopátsy Sándor: Agrárpolitikánk történelmi mozgáster. Medvetánc. Az ELTE KISZ Bizottság társadalomelméleti folyóirata. 1986/4. – 1987/1. szám, 19-44.
- Kovács Teréz: A paraszti gazdálkodás és társadalom átalakulása. Budapest, 2010.
- Magyar évszázadok. Tanulmányok Kosáry Domokos 90. születésnapjára. (Szerk. Ormos Mária) Budapest, 2003.
- Magyar hétköznapiak Rákosi Mátyás két emigrációja között (Szerk. Botos János – Gyarmati György – Korom Mihály – Zinner Tibor) Budapest, 1988.
- Magyarország társadalmi-gazdasági földrajza. (Szerk. Perczel György) Budapest, 1996.
- Magyar Történeti Szöveggyűjtemény 1914-1999. (Szerk. Romsics Ignác) I. kötet, Budapest, 2000.
- Magyar Történeti Szöveggyűjtemény 1914-1990. (Szerk. Romsics Ignác) II. kötet, Budapest, 2000.
- Mindszenty József a népbíróság előtt. Budapest, 1989.
- Múlt századi hétköznapiak. Tanulmányok a Kádár-rendszer kialakulásának időszakáról. (Szerk. Rainer M. János) Budapest, 2003.
- Nagy József: A szántóföldi művelés állami irányítása és a paraszti gazdálkodás feltételei az 1950-es években (1949-1956) Századok. 2001. 5. szám, 1075-1124.

- Orbán Sándor: Két agrárforradalom Magyarországon. Budapest, 1972.
- Orosz István: A földosztás. In: Hajdúnánás története. (Szerk. Rácz István) Hajdúnánás, 1973., A szocialista termelőmunka és kultúra feltételeinek megteremtése, X. fejezet, 391-396.
- Orosz István: A jobbágyvilág megszűnése Magyarországon. Debrecen, 2010.
- Ö. Kovács József: „Ekkora gyűlölet még nem volt a falunkban, mint most.” Szövegek és kommentárok az erőszakos kollektivizálás befejező hullámáról. Századvég 2008. 1. szám, 37-69.
- Ö. Kovács József: „Sűrített népnevelő” A kollektivizálás tapasztalattörténetei (1958-1959) Korall. Társadalomtörténeti folyóirat. 10. évf. 36. (2009. július) Kollektivizálás és agrártársadalom. 31-54.
- Ö. Kovács József: A paraszti társadalom felszámolása a kommunista diktatúrában. A vidéki Magyarország társadalomtörténete 1945-1965. Budapest, 2012.
- Pető Iván – Szakács Sándor: A hazai gazdaság négy évtizedének története 1945-1985. I. kötet. Budapest, 1985.
- Pető Iván: A gazdaságirányítási mechanizmus és a reform megítélésének változásai a hatvanas évek közepén. Medvetánc. Az ELTE KISZ Bizottság társadalomelméleti folyóirata. 1986/4. – 1987/1. szám, 63-100.
- Randolph L. Braham: A népiirtás politikája. A Holocaust Magyarországon I. kötet. Budapest, 1997.
- Ravasz István: Magyarország világháborús embervesztesége és a magyar katonasírok. In: Háború, hadsereg, összeomlás. Magyar politika, katonapolitika a második világháborúban. (Szerk. Markó György) Budapest, 2005.
- Rákositól Kádárig. Fejezetek a legújabbkori magyar történelemből. (Szerk. Timár Lajos, Valuch Tibor) Debrecen, 1998.
- Romsics Ignác: Magyarország története a XX. században. Budapest, 2002.
- Síró Béla: A debreceni zsidóság a vészkorszak idején. In: Történeti Tanulmányok IV. (Szerk. L. Nagy Zsuzsa – Veress Géza) Debrecen, 1996.
- Stark Tamás: Meghalt, eltűnt, fogságba esett. (Magyarország második világháborús katonai és polgári embervesztesége) Történelmi Szemle 1985/1. szám, 80-95.
- Stark Tamás: Zsidóság a vészkorszakban és a felszabadulás után (1939-1955). Budapest, 1995.
- Stark Tamás: Magyar foglyok a Szovjetunióban. Budapest, 2006.

- Szabó Károly – Virágh László: A begyűjtés „klasszikus” formája Magyarországon (1950-1953). Medvetánc. Az ELTE KISZ Bizottság társadalomelméleti folyóirata. 1984/2-3. szám, 159-180.
- Szántóföldi növénytermesztés (Szerk. Bocz Ernő) Budapest, 1992.
- Szárszó 1943. Előzményei, jegyzőkönyve és utóélete. Budapest, 1983. (Erdei Ferenc előadása: A magyar földkérdés)
- Szebeni Ilona: Merre van a magyar hazám? ... Kényszermunkán a Szovjetunióban 1944-1949. Debrecen, 1992.
- Szita Szabolcs: Halálérőd. A munkaszolgálat és a hadimunka történetéhez 1944-1945. Budapest, 1989.
- Telepessors. (Szerk. Saád József) Budapest, 2004.
- Tóth A. Ernő: Mezőgazdasági kistermelés, családi termelés. Budapest, 1988.
- Trezor 1. A Történelmi Hivatal évkönyve 1999. (Szerk. Gyarmati György) Budapest, 1999.
- Utóparaszti hagyományok és modernizációs törekvések a magyar vidéken. (Szerk. Schwarcz Gyöngyi, Szarvas Zsuzsa, Szilágyi Miklós) Budapest, 2005.
- Varjasi Imre: Megszenveték. Tények, adatok és források a XX. század második felének Hajdú-bihari áldozatainak, meghurcoltjainak történetéhez. Debrecen, 2011.
- Valuch Tibor: Rekviem a parasztságért. Debrecen, 1988.
- Valuch Tibor: „Ötvenhatosok”. Debrecen, 1996.
- Valuch Tibor: Magyarország társadalomtörténete a XX. század második felében. Budapest, 2001.
- Varga János: A jobbágyfelszabadítás kivívása 1848-ban. Budapest, 1971.
- Varga Zsuzsanna: A termelősövetkezetek és az agrárirányítás közötti párbeszéd formálódása az átszervezést követő években. In: Történelmi Tanulmányok VII. (Szerk. Takács Péter) Debrecen, 1999.
- Varga Zsuzsanna: Politika, paraszti érdekérvényesítés és szövetkezetek Magyarországon 1956-1967. Budapest, 2001.
- Varga Zsuzsanna: A falusi társadalom feszültséggócjai az 1950-es évek közepén. Múltunk. 2006. 4. szám, 222-239.
- Varga Zsuzsanna: „Földindulás” után. A hatalom és a parasztság Magyarországon az 1960-es évek első felében. Történelmi Szemle 2009. 2. szám, 231-258.
- Völgyesi Zoltán: Az 1956-os forradalom és megtorlás Hajdúnánáson. Történelmi Tanulmányok II. (Szerk. L. Nagy Zsuzsa és Veress Géza) Debrecen, 1993.

- Völgyesi Zoltán: Egy 1956-os antiszemita megmozdulás történeti háttéréhez. Történeti Tanulmányok III. (Szerk. L. Nagy Zsuzsa és Veress Géza) Debrecen, 1994.
- Völgyesi Zoltán: Kisvárosi történet. Az 1956-os forradalom és a zsidóellenes megmozdulások Hajdúnánáson. Budapest, 2001.
- Zielbauer György: Magyar polgári lakosok deportálása és hadifogsága (1945-1948). Történelmi Szemle 1989./3-4. szám 270-291
- Zinner Tibor: Adalékok a magyarországi koncepciós perekhez. Székesfehérvár, 1989.
- Zinner Tibor: A kádári megtorlás rendszere. Budapest, 2001.
- Závada Pál: Teljes erővel (Agrárpolitika 1949-1953) Medvetánc. Az ELTE KISZ Bizottság társadalomelméleti folyóirata. 1984/2-3. szám, 137-158.
- Závada Pál: Kulákprés., Budapest, 2006.

6. Interjúk

- Varga Sándor interjú. (Hajdúnánási Rákóczi Tsz. alapító tag: 1960; téveszelnök: 1963-1984) Készítette: Csiszár Imre. Hajdúnánás, 2006. és 2008.
- Németh István interjú. (Balmazújvárosi Lenin Tsz. elnöke: 1956-1986) Készítette: Csiszár Imre. Debrecen, 2005.
- Szabó István interjú. (korábban a Nádudvari Vörös Csillag Termelőszövetkezet elnöke, a Magyar Termelőszövetkezetek Országos Tanácsának elnöke) Készítette: Csiszár Imre. Nádudvar, 2005. március

